

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

MEMLÜKLER DÖNEMİNDE İKTİDAR-ULEMÂ İLİŞKİSİ

(648-923/1250-1517)

Doktora Tezi

Aygül DÜZENLİ

ANKARA 2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

MEMLÜKLER DÖNEMİNDE İKTİDAR-ULEMÂ İLİŞKİSİ
(648-923/1250-1517)

Doktora Tezi

Aygül DÜZENLİ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Nahide BOZKURT

İkinci Danışman

Prof. Dr. Fatih Yahya AYZ

ANKARA 2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

MEMLÜKLER DÖNEMİNDE İKTİDAR-ULEMÂ İLİŞKİSİ
(648-923/1250-1517)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nahide BOZKURT

İkinci Danışman: Prof. Dr. Fatih Yahya AYZ

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Nahide BOZKURT

Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN

Prof. Dr. Cüneyt KANAT

Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN

Doç. Dr. Muzaffer TAN

Tez Savunması Tarihi: 17.12.2021

T.C.
TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Prof. Dr. Nahide BOZKURT ve Prof. Dr. Fatih Yahya AYZ'ın danışmanlığında hazırladığım “*Memlükler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi (648-923/1250-1517)* (Ankara, 2021)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

21.12.2021
Aygül DÜZENLİ

ÖN SÖZ

İktidar-ulemâ ilişkileri, İslâm tarihinin kadim sorunlarının başında geldiği gibi günümüzde de araştırmacıların ilgisini çeken önemli konular arasındadır. Devleti yöneten ve gücü elinde tutanlarla, sermayesi bilgi ve ilmî itibarları olanlar arasındaki çeşitli zeminlerde yürütülen münasebetlerin seyri, idarî mekanizmanın sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi açısından ehemmiyet arz etmektedir. Halk iki kesimin de ortak paydalarının başında gelmektedir ve hem iktidar hem de ilmiye sınıfı toplumu temsil etme iddiasındadır. İktidar tarafı askerî gücü ve siyasî becerileriyle halkı ve menfaatlerini koruma görevini üstlenmekte, yine halkın ürettiği malî gücü onun yararına kullanarak veya kullandığı iddiasıyla kendisine meşruiyet alanı oluşturmaktadır. İlmiye sınıfı ise eğitim-öğretimden hukukî meselelerin çözümüne, mensup olunan dinin temsilciliğinden halkın manevî sorunlarının giderilmesine kadar çeşitli alanlarda görev icra ederek yine temelde halktan aldığı güçle yönetimde yer almak arzusundadır. Dolayısıyla iki kesim de meşruiyetini toplumsal destekten sağlamaktadır. Bu bakımdan iktidar ve toplumun gönül rızasıyla paylaşılan zeminler üzerinden sağlıklı bir ilişki içerisine girmesi hem devletin devamı hem de halkın menfaatleri açısından önemli kabul edilmektedir.

İktidar ve halkın birçok açıdan farklı olduğu Memlûkler gibi devletlerde bahsi geçen ilişkinin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için aracı rolünü oynayacak kesimlere ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Memlûk kökenli Türkler'in kurduğu Memlûk Devleti de (648-923/1250-1517), asırlarca çeşitli hanedanlar eliyle, son olarak Eyyûbîler (567-866/1171-1462) tarafından idare edilen Mısır ve Suriye halkını meşruiyet temelinde yönetebilmek için ulemânın aracılığına başvurmuş görünmektedir. Memlûkler ve halkın ortak paydalarının başında İslâm gelmekteydi ve onun temsilcisi olan ulemâ da iktidarın icraatına meşruiyet sağlamak suretiyle aracı rolündeydi. Abbâsî hilâfetinin Mısır'da yeniden tesisiyle dinî meşruiyet daha da güçlendirildi ve böylece bir hanedandan gelmeyen Memlûkler, Mısır ve Suriye halkını sağlıklı bir zeminde yönetme imkânını

bulmuş oldular. Bunlara ilave olarak dört başkadılık sisteminin tesis edilmesi, bu sisteme bağlı yüzlerce kadı nâibinin istihdamı, birçok medrese, hankah vb. müessesenin açılarak buralarda ulemânın görevlendirilmesi çok sayıda ilmî mansıbın ortaya çıkmasına sebep olmuş ve ulemâ sınıfı yönetimin çeşitli kademelerine girme imkânı bulmuştur.

Memlükler döneminde ilmî mansıpların bu kadar artması, devlet teşkilatının askerî kısmı dışındaki unsurlarında ulemânın, çeşitli önemli görevlere getirilmesini beraberinde getirmiş ve bu sebeple iktidar ve ulemâ siyasî, idarî, iktisadî ve sosyal birçok alanda münasebet içerisine girmiştir. Toplum menfaati merkezindeki bu ilişkilerin ortaya konulması hem Memlük devlet mekanizmasının işleyişini anlamak hem de iktidar-halk ilişkilerinin nasıl yürütüldüğünü tespit etmek bakımından büyük önem arz etmektedir. Bazı dönemsel farklılıklar bulunmakla birlikte devletin kuruluşundan yıkılışına kadar yürütülen iktidar-ulemâ ilişkisi, irsî saltanat sisteminin yerleşemediği Memlükler’de ulemânın sağladığı ve halifenin de önemli rol oynadığı meşruiyet temini zemininde gelişmiştir. Dolayısıyla Memlük iktidarının ulemâ ile münasebetleri din-devlet ilişkilerinin bu dönemdeki seyrini tespit açısından da önemli kabul edilmektedir.

Ülkemizde ve yurtdışında konuyla alakalı doğrudan ve bütüncül bir çalışma tespit edilememesi, Yaacov Lev’in bu dönemdeki iktidar-ulemâ ilişkisini konu edinen makalesi ile Kâzım Uzun’un saltanat-hilâfet ilişkisini ele alan doktora tezinin de sınırlı kapsamı sebebiyle bu tür bir çalışmanın elzem olduğu kanaatine varılmıştır. Bunların dışında ülkemizde ve yurtdışında kaleme alınmış bazı makalelerin kısmen yüzeysel kısmen de dar kapsamlı değerlendirmeleri böylesine geniş bir konu için faydalı kabul edilse bile yeterli değildir. Dolayısıyla İslâm dünyasının merkezî bölgelerinde üç asra yakın hüküm sürmüş olan Müslüman Türk devleti Memlükler’in ulemâ ile münasebetlerinin bir bütünlük içerisinde ele alınması önemli bir boşluğun doldurulmasını sağlayacaktır. Yönetime doğrudan katılan ve sultanla mutata görüşme ayrıcalığına sahip olan başkadılar, kadı askerler, dârüladl müftüleri, beytümâl vekilleri ve muhtesibler gibi üst düzey ulemâ

ile sınırlandırdığımız çalışma, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Memlûk Devleti siyasî tarihi ve teşkilatı ana hatlarıyla ele alınmış, buraya iktidar-ulemâ ilişkilerinin belirleyicileri ile alakalı faydalı olacağı düşünülen bir bölüm de eklenmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde siyasî ve askerî alanlarda iktidar ulemâ ilişkileri ele alınmış, alt başlıklarla konu ayrıntılandırılmıştır. İkinci bölümde ise adlî/dinî, sosyal ve ilmî hayatta iktidar-ulemâ ilişkileri üzerinde durulmuş ve çalışma sonuç kısmı ile tamamlanmıştır.

Çalışmamız sırasında bazı kurum ve kuruluşlar ile birçok kişinin önemli yardım ve desteklerini gördüğümüzü belirtmeliyiz. Öncelikle akademik duruşu ile bana örneklik eden, ilmî bakış açısı, tavsiye ve yönlendirmeleriyle yardımlarını esirgemeyen kıymetli danışmanım Prof. Dr. Nahide BOZKURT'a ve beni bu konuyu çalışmaya teşvik etmesinin yanısıra kıymetli vaktini çalışmanın eksikliklerini gidermek için içtenlikle ayıran, ilim yolculuğumda beni diri tutan, ilmî hassasiyeti ve özverisi ile çalışma boyunca desteğini her daim yanımda hissettiğim kıymetli danışmanım Prof. Dr. Fatih Yahya AYZAZ'a teşekkürü bir borç bilirim. Tez konumu öğrendiği andan itibaren zihnimde yeni pencereler açan soruları ve teşvik edici söylemleriyle beni destekleyen muhterem hocam Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN'e, tezin içeriğinin oluşmasında kıymetli vakitlerini benden esirgemeyen, çalışmaları ve tavsiyelerinden istifade ettiğim ve savunma jürimde olmayı kabul eden saygıdeğer hocam Prof. Dr. Cüneyt KANAT'a, akademik hayata adım atmamda önemli etkileri bulunan ve lisans yıllarımdan itibaren maddî-manevî desteklerini gördüğüm kıymetli hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Hakan COŞAR, Doç. Dr. Tuğrul YÜRÜK ve Doç. Dr. Yusuf GÖKALP'e içtenlikle teşekkür ediyorum. Ayrıca savunma jürimde bulunan hocam Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN ve kıymetli hocam Doç. Dr. Muzaffer TAN'a katkı ve desteklerinden ötürü şükranlarımı sunarım. Son olarak, varlığı ile bana güç veren ve bu zorlu tez sürecinde yoluma yoldaşlık eden kıymetli dostum Dr. Öğr. Üyesi Fatmanur ALİBEKİROĞLU EREN'e, her zaman yanımda olan annem,

babam ve sevgili kardeşlerime, çalışma boyunca beni büyük bir sabırla destekleyen, yol gösterici eleştiri ve katkılarıyla yardımlarını gördüğüm ve her daim yanımda olan sevgili eşim Ahmet DÜZENLİ'ye hususen teşekkürlerimi sunarım. Bu noktada yetişmemde büyük emeği geçen, ömrü vefâ etmediği için tez izleme komitesindeki vazifesini tamamlayamayarak yakın zamanda Rahmet-i Rahmân'a kavuşan kıymetli hocam Prof. Dr. Hasan Onat'ı da bu vesile ile bir daha rahmet ve minnetle anmak isterim. Ayrıca çalışmalarım esnasında istifade ettiğim İSAM yetkililerine, Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı'na ve 2211-Yurt İçi Lisansüstü Burs Programı kapsamında beni destekleyen TÜBİTAK'a teşekkür ederim.

Aygül DÜZENLİ

Adana 2021

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	ii
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
EKLER	ix
GİRİŞ	1
I. Çalışmanın Konusu, Amacı ve Önemi	1
II. Kavramsal Çerçeve ve Sınırlılıklar	4
III. Çalışmanın Yöntemi	11
IV. Kaynak ve Araştırmalar	18
A. Kaynaklar	18
B. Araştırmalar	33
V. Ana Hatlarıyla Memlûk Devleti	39
A. Siyasî Tarih	39
B. Memlûk Devlet Teşkilatı	46
1. Askerî Bürokratik Teşkilat	53
2. Sivil Bürokratik Teşkilat	55
3. Adlî ve Dinî Teşkilat	56
VI. İktidar Ulemâ İlişkilerinin Belirleyicileri	67

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASÎ VE ASKERÎ ALANLARDA İKTİDAR ULEMÂ İLİŞKİSİ

1.1 Siyasî Alanda İktidar-Ulemâ ilişkileri	80
1.1.1 Saltanat Değişiklikleri	80
1.1.2 Hilâfet Değişiklikleri	110
1.1.3 Bazı İdarî Tasarruflar	127
1.1.4 Adlî ve Dinî Teşkilattaki Tayin ve Aziller	134
1.1.4.1 Başkadılar	134
1.1.4.2 Kadı asker, Dârüladl müftüleri, beytûlmâl vekilleri ve muhtesibler	166
1.1.4.3 Hatîb ve Müderrisler	189

1.1.4.4 İktidar-Ulemâ İlişkilerinde Farklı Bir Boyut: Ulemânın Cezalandırılması	199
1.2. Askerî Alanda İktidar-Ulemâ İlişkileri	204
1.2.1. Askerî Seferler	204
1.2.2. Askerî İsyânlar	228

İKİNCİ BÖLÜM

ADLÎ/DİNÎ, SOSYAL VE İLMÎ HAYATTA İKTİDAR-ULEMÂ İLİŞKİLERİ

2.1. Adlî/Dinî Meselelerde İktidar-Ulemâ İlişkileri	239
2.1.1. Fikhî Meseleler	239
2.1.2. İtikâdî Meseleler	296
2.1.3. Dinî Merâsimler	311
2.2. Sosyal Hayatta İktidar-Ulemâ İlişkileri	321
2.2.1. Afet Dönemleri	321
2.2.2. Halk Ayaklanmaları	331
2.2.3. Kadınlarla İlgili Meseleler	338
2.2.4. Gayrimüslimlerle İlgili Meseleler	345
2.3. İlmî Hayatta İktidar Ulemâ İlişkileri	364
2.3.1. İktidar Mensuplarının İlme ve Ulemâya İlgisi	364
2.3.2. İktidar-Ulemâ İlişkilerine Dair Bazı Tarihçilerin Değerlendirmeleri	376
SONUÇ	390
KAYNAKÇA	398
EKLER	433
EK 1 Memlûkler Dönemi Sultanları	433
EK 2 Memlûkler Dönemi Abbâsî Halifeleri	435
ÖZET	436
ABSTRACT	437

KISALTMALAR

<i>a.e.</i>	<i>aynı eser</i>
a.mlf.	aynı müellif
Alm.	Almanca
Arap.	Arapça
b.	bin, ibn (oğlu)
bk.	bakınız
<i>BSOAS</i>	<i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i>
ç.	çoğulu
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
<i>DİA</i>	<i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
dn.	dipnot
ed.	editör
<i>EI²</i>	<i>The Encyclopaedia of Islam (New Edition)</i>
Fran.	Fransızca
haz.	Hazırlayan
<i>IJMES</i>	<i>International Journal of Middle East Studies</i>
<i>İA</i>	<i>İslam Ansiklopedisi</i>
İng.	İngilizce
<i>JAOS</i>	<i>Journal of the American Oriental Society</i>
<i>JSAI</i>	<i>Jerusalem Studies in Arabic and Islam</i>
krş.	Karşılaştırınız
nşr.	neşreden (tahkik eden)
ö.	ölümü
s.	sayfa
terc.	Tercüme eden
ts.	tarihsiz/tarihi yok
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb.	ve benzeri
vd.	ve devamı
v.dğr.	ve diğerleri
vs.	vesâire

EKLER

Ek 1 *Memlükler Dönemi Sultanları*

Ek 2 *Memlükler Dönemi Abbâsî Halifeleri*

GİRİŞ

I. Çalışmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Çalışmanın konusu, tarihteki en büyük Müslüman Türk devletlerinden biri kabul edilen Memlük Devleti'nde, iktidar ile ulemâ arasındaki ilişkilerin mahiyeti ve süreç içerisindeki gelişimidir. Memlük Devleti, İslâm dünyasında memlük kavramı ile karşılığını bulan, askerî amaçlarla yetiştirilen beyaz köle askerler tarafından kurulmuştur. Bu farklılık onların yönetim icraatları ve halkla ilişkileri başta olmak üzere, dinî, siyasî ve sosyal pek çok uygulamasını da etkilemiştir. Nitekim İslâm devletlerinde alışlagelen hanedan usulü verasete dayalı yönetim sistemi, Memlük Devleti'nde uygulama imkânı bulamamış, devleti yönetme yetkisi yalnızca askerî sınıfa mensup güç sahibi emîrlerin elinde kalmıştır. Ancak halkla irtibatı temin etmek için idarede ulemâyâ da yer verilmiştir.

Askerî eliti oluşturan Memlükler, köle asıllı olmalarını bir ayrıcalık olarak kabul ediyorlardı. Ancak bu durumun toplum nazarında siyasî meşruiyet problemi oluşturduğunun da farkındalardı. Bu sorunu karşılarına çıkan fırsatları iyi değerlendirerek çözen Memlükler, Mısır'da hâkimiyetlerini tesis ettikleri gibi İslâm dünyasının hâmisi mevkiine de yükselmişlerdir. Bu fırsatların ilki; Aynicâlût Savaşı'nda (658/1260)¹ Moğollar'ı ağır bir yenilgiye uğratarak onların ilerleyişini durdurmalarıdır. İkincisi ise 656/1258 yılında Bağdat'ta ortadan kaldırılan Abbâsî Devleti'nin (132-656/750-1258) Mısır'da hilâfet ismiyle ihyâ edilmesidir (659/1261). Memlük sultanları hem Aynicâlût zaferi hem de Abbâsî hilâfetini himayeleri altına almaları sayesinde içeride dinî ve siyasî meşruiyetlerini tahkim etmişler, İslâm dünyasında söz sahibi bir konuma gelmişlerdir.²

¹ Bu savaşla ilgili geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın, "Aynicâlût Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IV (1991), s. 275-276; Süleyman Özbek, "Yakın Doğu Türk-İslam Tarihinin Akışını Değiştiren bir Meydan Savaşı: Ayn Calud", *Türkler*, V (2002), s. 127-133.

² Fatih Yahya Ayaz, "Türk Memlükler Döneminde Mısır Halkının Siyasî Olaylara Karşı Tutumu", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/1, 2007, s. 75; İsmail Yiğit, *Memlükler (648-*

Hemen akabinde Haçlılar'ı tedricen de olsa bölgeden çıkarmaları bu konumlarını sağlamlaştırmış, Osmanlı Devleti'nin yükselişine kadar da bu durum devam etmiştir.

İslâm tarihinde böylesine önemli bir mevkie sahip bu devletin siyasî, sosyal, ekonomik, dinî ve askerî her açıdan tanınması büyük önem taşımaktadır. Nitekim bu alanlardan Memlûk idarî yapısı, iki buçuk asırlık güçlü bir hâkimiyet süreciyle başarısını ortaya koymuştur. Dolayısıyla öncelikle bu yönetimin, kendisini etkileyen ve toplumla kaynaşmasını sağlayan ulemâyla ilişkilerini hangi zeminde yürüttüğü sorusuna cevap aranmalıdır. İkinci olarak ise, Memlûk Devleti'nde iktidar ve ulemâ ilişkileri bir anlamda din-devlet ilişkileri olarak değerlendirildiğinden, askerî aristokrasinin iktidar ve din anlayışları da ortaya konulmalıdır. Burada vurgulamak istediğimiz husus, Memlûkler döneminde iktidar-ulemâ ilişkilerinin zemini ve bu zeminin oluşumunda başat aktör olan iktidar sahiplerinin meseleye bakış biçiminin tespit edilmesi gerekliliğidir. Dolayısıyla bu dönem iktidar-ulemâ ilişkilerinin bilimsel ve bütüncül bir yaklaşımla ele alınması hem Memlûkler dönemi açısından hem de bu ilişkilerin tarihsel süreç içerisindeki mahiyetini açığa çıkarmak bakımından büyük önem arz etmektedir.

İslâm tarihi bir bütün olarak değerlendirildiğinde, iktidar ulemâ ilişkileri bakımından Memlûkler döneminin neden böylesine ehemmiyet arz ettiği meselesine de

923/1250-1517), Kayıhan Yayınları, İstanbul 2015, s. 39, 42. Memlûkler'in meşruiyet arayışları ile ilgili bazı değerlendirmeler için bk. Anne F. Broadbridge, "Mamluk Legitimacy and the Mongols: The Reigns of Baybars and Qalāwūn," *Mamlūk Studies Review*, V (2001), s. 91–118 Denise Aigle, "Les inscriptions de Baybars dans le Bilad al-Sham: Une expression de la légitimité du pouvoir," *Studia Islamica* XCVI (2003), s. 87–115; a.mlf., "Legitimizing a Low-Born, Regicide Monarch: The Case of the Mamluk Sultan Baybars and the İlkāns in the Thirteenth Century," *Representing Power in Ancient Inner Asia: Legitimacy, Transmission and the Sacred* (ed. I. Charleux v.dğr.), Bellingham, WA, 2010, s. 61–94; Anne Troadec, "Baybars and the Cultural Memory of Bilad al-Sham: The Construction of Legitimacy", *Mamluk Studies Review* XVIII (2014), s. 113-48.

temas edilmelidir. Öncelikle ifade edilmelidir ki Memlûkler döneminde yönetici elit ile halk arasında hemen her açıdan ciddi farklılıklar söz konusudur. Ulemâ ise iki taraf arasında bağlantıyı sağlayan ve bir anlamda icraatları meşrulaştırıcı işlev gören bir konuma sahiptir. Ulemânın bu işlevi sadece dinî meselelerde değil siyasî hadiselerde de ön plana çıkmaktadır. Ulemâ doğrudan bir yaptırım gücüne sahip olmamakla birlikte resmîyette devletin başı konumunda bulunan halifenin seçiminde, nesebinin tescilinde ve göreve başlatılmasında bile etkili bir pozisyondadır. Çalışmanın çeşitli kısımlarında ayrıntılı bir şekilde izah edilecek olan ulemânın bu konumu, Memlûkler dönemi iktidar ulemâ ilişkilerinin özellikle ele alınmasının önemli gerekçelerindendir.

Bahsi geçen halifeliğin konumu da bu dönemdeki iktidar ulemâ ilişkileri açısından bazı farklılıklar içermektedir. Memlûkler dönemine kadarki sürece baktığımızda, ilk dönemlerde halifelerin iktidarı elinde tuttuklarını görmekteyiz. Bu durum Abbâsî Devleti'nin ikinci yüzyılından sonra değişmiş ve halifelik yavaş yavaş başkalarının sahip olduğu siyasî otorite altında bulunan bir makama dönüşmüştür.³ Moğolların Bağdat'ta hilâfeti ortadan kaldırmasından sonra, halifeliğin Kahire'de yeniden ihyâ edilmesiyle de bu durum değişmemiş, hilâfet varlığını Memlûk sultanlarının baskı ve kontrolü altında devam ettirebilmiştir. Şüphesiz dinî otorite kabul edilen halifenin hiçbir etkinliğinin bulunmadığı bu ortam ve sultanların Abbâsî halifelerine karşı baskıcı tutumları, halk ve dönem ulemâsı tarafından zaman zaman eleştirilmiştir. Bu noktada Abbâsîler döneminde kullandıkları unvanlardan, söylemlerine, yaşam tarzlarından merasimlerde huzurlarında yer öpmeye kadar yansıyan “halifelerin kutsallığı” algısı,⁴ Memlûkler döneminde bahsi geçen baskı ve dışlanmanın da etkisi ile daha da ileri taşınmış, ulemâ ve halk tarafından -bir nevi savunma mekanizması olarak- sadece halifelerin değil Abbâsî ailesinin tamamının yüceltilmesini de beraberinde getirmiştir. Askerî elitin taraftar olmadığı bu

³ Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, İSAM Yayınları, Ankara 2013, s. 97-147.

⁴ Bozkurt, *Abbâsîler*, s. 152-153.

yaklaşım biçiminin, ulemâ ve halk tarafından sahiplenildiği özellikle vurgulanmalıdır. Dolayısıyla bu çalışma ile bahsi geçen durumun sebepleri ve sonuçları da ortaya çıkarılmış olacaktır.

Öncelikli amacımız, ele aldığımız dönemin ulemâsı ile yöneticileri arasındaki ilişkinin mahiyeti hakkında ilk elden, tutarlı ve doğru bilgiler elde etmektir. Bu bağlamda elde edilen bu veriler ışığında dönemin askerî, siyasî ve sosyal olaylarına karşı âlimlerin tutumları ve bunun iktidar sahipleri üzerindeki etkileri, ulemânın adli/hukukî görevlerindeki hükümlerine iktidarın müdahalesi ve bu müdahalenin ulemâ üzerindeki yansımaları tespit edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla İslâm tarihi içerisinde iktidâr-ulemâ ilişkilerinin Memlûk Devleti'ndeki serüveni ortaya konulmuştur. Bu serüven daha önceki tecrübelerin üzerine bina edildiği gibi kanaatimizce sonraki dönemler için de bir referans noktası teşkil etmiştir. Bu noktada Mısır ve Suriye coğrafyasının günümüze kadarki tarihinde, Memlûk Devleti'nin büyük tesiri olduğunu da belirtmek gerekir. Dolayısıyla Memlûk Devleti'nin yıkılışından sonra geçen yaklaşık beş asır boyunca, söz konusu coğrafyada izlerinin devam ettiğine dair değerlendirmelere imkân sağlamak da bu çalışmanın hedefleri arasındadır.

II. Kavramsal Çerçeve ve Sınırlılıklar

Çalışmanın ana unsurlarını oluşturan iktidar ve ulemâ kavramlarının tekabül ettiği anlamları vurgulamak ve değerlendirmek tezin anlaşılması bakımından önem arz etmektedir. Bu bağlamda öncelikle sözlükte “*Bir işi yapabilme gücü, erk, kudret, bir işi başarabilme yetki ve yeteneği, devlet yönetimini elinde bulundurma ve devlet gücünü kullanma yetkisi, bu yetkiyi elinde bulunduran kişi ve kuruluşlar*”⁵ gibi farklı şekillerde tanımlanan iktidar kelimesi ve onun kavramlaştırılması üzerinde durulmalıdır. İktidar;

⁵ “İktidar”, *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Ankara 2011, s. 1169.

hukuk, siyaset ve sosyoloji gibi farklı ilim dallarıyla uğraşanlar tarafından üzerinde durulan bir kavram olmuş ve dolayısıyla bugüne kadar pek çok tanımı yapılmıştır.⁶

İktidarla ilgili yapılan tanımlamaların büyük çoğunluğu iktidarın güç, otorite ve etki kavramları etrafında şekillendiğine işaret etmektedir. Örneğin Duverger, iktidarı “toplumun normlarına, inançlarına ve değerlerine uygun şekilde oluşan meşrû etki ya da güç” şeklinde tanımlarken⁷, Kapani, “başkalarının davranışlarını kontrol edebilme”⁸ şeklinde, Aydın ise “siyasî güç”⁹ olarak tanımlamaktadır. Bunun yanında iktidarı zorlayıcı bir unsur olarak gösteren tanımlamalar da mevcuttur. Nitekim Duverger, Dahl’ın iktidarı, “ona boyun eğmekten kaçanları ağır kayıplara uğratan özel bir etki” şeklinde tanımladığını aktarır ve bu tanımın ancak “zorlayıcılık” olarak nitelenebileceğini söyleyerek onu eleştirir. Ona göre iktidar, zorlama gücüne sahiptir ancak bu ender görülen bir durumdur. Ayrıca yaptırım korkusunun iktidara boyun eğmede birinci derecede etkin rol oynamadığını belirtir ve bu noktada Talcott Parsons’un iktidarla zorlayıcılık arasındaki ilişkiyi altınla para arasındaki ilişkiye benzettiği bir örneği nakleder. Buna göre, külçe altına yalnızca buhran zamanlarında başvurulurken, normal zamanlarda para, değerini başta güven olmak üzere başka birtakım değerlerden almaktadır. Aynı şekilde

⁶ Bu tanımlardan bazıları için bk. Bertrand Russel, *İktidar* (çev. Mete Ergin), Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1976, s. 11-18; Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (çev. Yusuf Alp- Mahmut Özışık), İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 17-65; Michel Foucault, *İktidarın Gözü* (çev. Işık Ergüden), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2012, s. 23-48; Judith Revel, *Foucault Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul 2012, s. 81-85. Bu tanımlar üzerinde yapılan tartışma ve değerlendirmeler için bk. Serkan Yaşar, *Abbâsîlerin İlk Döneminde İktidar ile Ulemâ Arasındaki İlişkiler* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011, s. 6-21.

⁷ Maurice Duverger, *Siyaset Sosyolojisi* (çev. Şirin Tekeli), Varlık Yayınları, İstanbul 1982, s. 183.

⁸ Münici Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978, s. 29.

⁹ Mustafa Aydın, *Kurumlar Sosyolojisi*, Vadi Yayınları, Ankara 2000, s. 162.

iktidar da zorlamaya sadece olağan dışı hallerde başvurur, ancak gündelik yaşantıda dayandığı temeller bundan çok farklıdır.¹⁰ Zira iktidar, isteklerini gerçekleştirebilmek için tehdit altında olmadıkları zamanlarda dahi kendisine itaat edecek bir topluma/insanlara ihtiyaç duymaktadır. Kavramın bu yönü dikkate alındığında konumuz olan Memlükler'in kendilerinden menşee bakımından farklı olan Mısır ve Şam halkı üzerinde kurduğu otorite akla gelmektedir.

Çeşitli kavramları merkeze alan bu tanımlardan yola çıkarak siyasal iktidarı en genel manada, *bir kişi veya topluluğun, başka kişi ya da topluluk üzerinde kendi isteklerini yaptırabilme güç ve yetkisi* şeklinde tarif etmek mümkündür. Çalışmamızda da iktidar, başta sultan olmak üzere, devlet yönetimini üstlenen merkez ve taşra teşkilatındaki ümerâ ile devletin askerî yapısından kaynaklı olarak idarî görevinin mahiyeti ne olursa olsun nüfuzu bulunan büyük emîrleri de kapsayan bir kavram olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla iktidar kavramının içerisine yönetimde nüfuz sahibi olan bütün emîrler dâhil edilmiş ve genellikle “askerî elit/askerî aristokrasi” tabiriyle zikredilmişlerdir.

Bu noktada iktidar kavramının Müslüman devletlerdeki isimlendirilmesine de işaret etmek gerektiği kanaatindeyiz. Memlük Devleti'nden önce kurulan Müslüman devletlerde, iktidar kavramına karşılık olarak daha çok hilâfet kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Nitekim İslâm'ın yaklaşık ilk üç asrında halife hem dinî hem de siyasî hâkimiyeti elinde bulundurması sebebiyle toplumdaki en yetkin ve üstün kişi kabul edilmekteydi. Ancak daha önce de belirtildiği üzere bu durum Abbâsî Devleti'nin ikinci yüzyılından sonra değişmiş ve halifelik yavaş yavaş siyasî otoritesini kaybederek manevî bir makama dönüşmüştür. Dolayısıyla Memlük sultanlarının baskı ve kontrolü altında, dinî yapının manevî lideri olarak varlığını devam ettiren hilâfetin, siyasî hiçbir

¹⁰ Duverger, *Siyaset Sosyolojisi*, s. 182-184.

etkinliğinin olmaması ve bu makamın sadece manevî otoriteye tekabül eden¹¹ bir mahiyet arz etmesi halifenin iktidar kavramının içine dâhil edilmesini güçleştirmektedir. Ancak bir istisna teşkil eden Müstaîn-Billâh'ın (815/1412) bir ara formül olarak sultan ilan edildiği devrenin mevcudiyetine de işaret etmeliyiz.¹² Dolayısıyla bu çalışmada halife, devletin yönetimini üstlenen iktidar tarafında değil, dinî otoritenin en güçlü temsilcisi ulemâ sınıfının yanında olarak değerlendirilecektir. Başka bir ifadeyle Memlûkler dönemi halifelerini, ulemânın en önemli yetki alanı ve gücü olan idarî tasarrufları meşrulaştırma faaliyetinde onlarla birlikte hareket eden manevî liderler olarak konumlandırmak gerekir.

Çalışmamız için önem arz eden diğer bir kavram ise ulemâdır. Arapça, “bilen, bilgin” anlamında âlim kelimesinin çoğulu olan “ulemâ”, ilim sahibi, bilen, bilgin, bilgili, belli düzeyde bir bilgi birikimine sahip olan kişiler olarak tanımlanır.¹³ Kavram olarak, “İslâm cemaâtini, İslâmî prensipler içinde birlik halinde, mütecânis ve ahenkli bir cemiyet olarak muhafaza eden, irkî bir fark gözetmeyerek bir Müslüman ülkesindeki halkın küçük veya büyük bir kısmını dinî bakımdan idare eden ve siyâsî müesseselerden herhangi birine bağlı bulunmayan bir zümre”yi ifade eder.¹⁴ Diyanet İslâm Ansiklopedisi’nde ise sonraki dönemlere atıfla “Osmanlılar’da ilmiye sınıfı mensupları için kullanılan unvan” olarak tanımlanmaktadır. Buna göre ilmiye maddesi altında incelenen ulemâ sınıfı, klasik ve yerleşmiş İslâmî eğitim kurumu olan medreselerde tahsilden sonra icâzetle mezun olup eğitim, hukuk, fetva, başlıca dinî hizmetler ve nihayet

¹¹ Bk. Mustafa Banister, *The Abbasid Caliphate of Cairo (1261-1517): History and Tradition in the Mamluk Court* (Yayımlanmamış Doktora tezi), University of Toronto, Toronto 2015, s. 282-283.

¹² Hamid Zeyyân Ganim, *Safhatün min târihi’l-hilâfeti’l-‘Abbâsiyye fi zillî Devleti’l-Memâlik*, Kahire 1978, s. 37-51.

¹³ Ebü’l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrerem İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, I-XV, Dârü Sâdır, Beyrut 1414, XII, 416-418.

¹⁴ M. Tayyib Gökbilgin, “Ulemâ”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, XIII (1986), s. 23.

merkezî bürokrasinin kendi alanlarıyla ilgili önemli bazı makamlarını dolduran kimseler olarak nitelenmektedir.¹⁵ Her iki tanım da tabiatıyla ulemâ sınıfının, dinî ilimlerin herhangi bir sahasında yetkin olması gerektiği konusunda mutabık görünmektedir. Bu noktada ikinci tanımın teşkilatlı bir yapının mensuplarına yani özel isimlendirmesiyle “ilmiye”ye işaret ettiğine dikkat çekilmelidir. Bu bakımdan Bernard Lewis’in de işaret ettiği gibi ulemânın devletin teşkilatlı yapısında resmî görev almasıyla, ilmiye adı altında özel bir isimle anıldığı süreçteki konumu ile bağımsız ve resmî unvanı olmayan devredeki konumu farklılık arz etmektedir.¹⁶ Ulemâ sınıfının bağımsızlığı ve bunun etkileri kapsamında değerlendirilmesi gereken bu farklılık, çalışmanın ilgili yerlerinde işaret edileceği gibi hem bu sınıfa büyük hürmet gösteren halk nezdinde hem de ulemânın kendi arasında bazı tartışmalara sebep olmuştur.

Ulemânın halk ve iktidar nezdindeki mevkiine de kısaca işaret etmek gerekir. İslâm’ın ilme verdiği değer ve teşvikin bir yansıması olarak, bütün İslâm devletlerinde ilmin sahibi ve nâşiri konumunda olan ulemâ, huzur, istikrar ve barışın temsilcisi kabul edilmiş ve her dönemde saygınlığını korumuştur.¹⁷ Bu durum Memlûkler döneminde de devam etmiş, sultanlar, idareciler, emîrlere ve aileleri hem ilimle bizzat meşgul olmuşlar hem de âlimlerle bir arada olmayı önemsemişlerdir. Ulemâdan ders görmüşler, ilim meclisleri kurmuşlar ve hatta bazıları eser de kaleme almışlardır.¹⁸ Memlûk sultanlarından el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî'nin (815-824/1412-1421),

¹⁵ Mehmet İpşirli, “İlmiye”, *DİA*, XXII (2000), s. 141.

¹⁶ Bk. Bernard Lewis, *Ortadoğu* (çev. Selen Y. Kölay), Arkadaş Yayınları, Ankara 2006, s. 238-239.

¹⁷ R. Stephen Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi -Bir Sosyal Tarih Uygulaması-*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 233-257; Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi* (çev. Yasin Aktay), I-II, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, I, 155-156.

¹⁸ Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hutat ve'l-âsâr (el-Hutat)*, I-II, Beyrut, ts., II, 317; a.mlf., *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-l. M. Mustafa Ziyâde-Saîd A. Âşûr*, Kahire 1956-1973, IV/1, 526; Ayrıca bk. Yiğit, *Memlûkler*, s. 247; Ayaz, “Tenkiz”, *DİA*, Ek-2- (2016), s. 598-599.

Sirâceddin Ömer el-Bulkînî'den (ö. 805/1403)¹⁹ *Sahîh-i Buhârî* icazeti aldığı, kendisine verilen bu icazetnameyi seferlerde bile yanından ayırmadığı bu bağlamda zikredilmelidir.²⁰ Dolayısıyla Memlûk Devleti'nde iktidarı temsil eden kesim ulemâya hem hürmet etmiş hem de kendileri ilimle işğal etmeye önem vermişlerdir. Ancak bu noktada iktidar-ulemâ arasındaki bu tür ilişkilerin, halkın ulemâ sınıfına gösterdiği büyük saygının yanında ulemâ sınıfının, halk ile iktidar arasındaki köprü konumundan da kaynaklandığını belirtmek gerekir. Zira Memlûk toplumu için ulemâ, siyasal, sosyal ve kültürel çok çeşitli rolleri bulunan toplumsal-ekonomik bir sınıf olmanın yanında aracı hüviyetiyle de ön plana çıkmaktadır.²¹ Bu çalışmada da ulemâ olarak kastedeceğimiz kesim, ilmiyeden yetişmiş, devletin adlî/hukukî sistemi içerisinde resmî görevi bulunan, dinî sabiteleri esas alarak iktidarı ve icraatlarını değerlendiren, ilmî sahada referans niteliği kazanmış ve toplumda halkla iktidar arasındaki aracı rolüyle öne çıkmış âlimlerdir.

Çalışmanın sınırlılıklarına gelince, öncelikle ifade edilmelidir ki dönemin tüm âlimleri ve bunların iktidarla ilişkilerinin incelenmesi bir araştırmanın sınırlarını aşacak düzeydedir. Ayrıca çalışmamızın amacı da devletin işleyişinde bizzat görev alan ulemânın müspet veya menfi etkilerini dönemin genel bir fotoğrafını ortaya koyacak şekilde tespit etmek olduğundan, bu işleyişe resmî açıdan dâhil olmayan âlimlerin iktidarla münasebetleri ele alınmamıştır. Nitekim halkla iktidar arasında köprü vazifesi gören bütün âlimlerin çalışmaya dâhil edilmesi resmî vazifesi olmayan ulemâ ile bu

¹⁹ Hayatı için bk. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr fî vekâi' i'd-dühûr* (nşr. Muhammed Mustafa), I-V, Kahire 1982-1984, I/2, 673-674; Mustafa Uzunpostalcı, "Bulkînî, Ömer b. Reslân", *DİA*, VI (1992), s. 410-411.

²⁰ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, I-XII, Dârü'l-Cil, Beyrut, ts., III, 309; Yiğit, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", *Türkler*, V (2002), s. 749.

²¹ Memlûk ulemâsının ayrı bir toplumsal sınıf olması ile ilgili bk. Yaacov Lev, "Symbiotic Relations: Ulama and the Mamluk Sultans", *Mamluk Studies Review*, XII/1 (2009), s. 1.

sınıftan kabul edilen tasavvuf erbabının da kapsam içerisine alınmasını gerektirecektir. Memlûkler dönemindeki biyografi eserlerinde bu türden binlerce âlimin mevcut olduğu göz önüne alındığında böyle bir çalışmanın bilimsel araştırmanın esaslarına uygun olmayacağı anlaşılır.

Çalışmamızda konu, Memlûk müesses ilmî yapısı içerisinde görevli âlimlerle sınırlandırılmıştır. Daha sonra ikinci bir sınırlandırmayla Memlûk tarihçi ve münşilerinden İbn Fazlullâh el-Ömerî (ö. 749/1349) ve Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) "Erbâbü'l-vezâifi'd-dîniyye" başlığı altında ele aldıkları, sultanın mezâlim oturumlarına²² ve diğer toplantılarına katılan ulemâ esas alınmıştır. Bu tasnife göre başkadılar, kadı askerler, dârüladl müftüleri, beytül mâl vekilleri ve muhtesibler, sultanın huzurunda gerçekleşen bu toplantılara katılıyor, hicri yılbaşı, bayram ve yeni ay tebriki gibi çeşitli vesilelerle sultan ve üst düzey askerî elitle görüşme imkânı buluyorlardı. Dolayısıyla bu imkân ve imtiyaza sahip olmayan, hatîblik, müderrislik, şeyhlik vs. gibi görevleri üstlenen ulemâ, sultan ve ümerâ ile muhataplığı oldukça sınırlı olduğundan başka çalışmaların konusu olmak üzere kapsam dışı bırakılmıştır. Ancak bu âlimlerden bazılarının iktidar-ulemâ ilişkileri bağlamında dönemi güzel bir şekilde yansıtan birtakım hadiselerde isimlerinin geçtiği de belirtilmelidir. Bu noktada ulemâ sınıfından olup vezirlik, sır kâtipliği vb. vazifelere tayin edilen âlimlerin de kapsam dışında bırakıldığını ifade etmeliyiz. Zira bu âlimler buldukları makamlarda ilmî ve dinî otoriteyi temsil eder bir konumda bulunmamaktadırlar.

²² Memlûkler Dönemi'nde mezâlim ile ilgili bk. Mehmet Şeker, *Memlûklerde Divânî'l-Mezâlim (1250-1517)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017; Vecdi Akyüz, "Müslüman Türk Devletlerinde Divân-ı Mezalim Kurumu", *Türkler*, V (2002), 210-233; Adnan Kara, "Memlûklerde Mezâlim Mahkemeleri, Hukuk ve Adliye Teşkilâtı", *Turkish Academic Research Review*, II/2 (2017), s. 25-38; Mehmet Fatih Yalçın, "Memlûk Sultanı Berkuk Döneminde Mezâlim Davaları", *Eskiye*, XLIII (2021), s. 289-314.

Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus ise Memlûk Devleti'nin dönemlendirilmesiyle alakalıdır. Memlûk araştırmacıları, devletin kuruluş dönemiyle başlayan ilk devreyi “Türk/Bahrî Memlûkler Dönemi” ve ağırlıklı olarak Çerkez sultanlar ve ümerânın hâkim olduğu ikinci devreyi ise “Çerkez/Burcî Memlûkler Dönemi” şeklinde tasnif etmektedirler.²³ Türk Memlûkler ve Çerkez Memlûkler şeklindeki isimlendirme ise iktidarı elinde tutan idarecilere dayanarak ortaya atılmıştır. Esasen Memlûk Devleti için Türk ve Çerkez Memlûkler dönemi şeklinde kesin bir ayırımdan bahsetmek mümkün ve doğru görünmemektedir. Zira her iki dönemde de farklı kökenlerden sultanların tahta çıktığı tespit edilmektedir. Ayrıca neredeyse bütün tarihçiler tarafından “ed-Devletü't-Türkiyye” şeklinde isimlendirilen bir devlet için, sultanlarının kökenlerine dayanarak bir ayırım yapmak kanaatimizce doğru da değildir. Yine muasır tarihçilerin ifadesiyle “Türk/Türklerin Devleti” olarak isimlendirilen ve Türk İslâm tarihinde ilk defa bu unvanı taşıyan bir devletin, söz konusu tasnifle anılması ilmî bir yaklaşım olarak görünmemektedir. Dolayısıyla biz, dönemlerin takibini kolaylaştırmak için, alan uzmanlarınca da günümüze kadar benimsenen usul üzere ilk dönem için Bahrî, ikinci dönem için Burcî Memlûkler şeklinde bir isimlendirmeyi esas aldık.

III. Çalışmanın Yöntemi

Çalışmamızda önce hadiselerle ilgili tespitler ve ön kabuller aktarılmış, ardından örneklendirme yoluna gidilmiştir. Bunun yanında ifade ettiğimiz ön kabul ve tespitlerimizin bazen tarihçilerin açık ifadelerine bazen de hadiselerin bütününe dayanılarak inşa edildiğini de belirtmeliyiz. Bu noktada bazı kısımlarda tespitlerimiz

²³ Bu tasnif ve isimlendirme ile ilgili bk. Ali Sâlim en-Nebbâhîn, *Nizâmü't-terbiyyeti'l-İslâmiyye fi 'asri devleti'l-Memâlik fi Mısır*, Kahire 1981, s. 107-113; Kâzım Yaşar Koprıman, “Bahriyye, *DİA*, IV (1991), s. 512; a.mlf., “Burciyye”, *DİA*, VI (1992), s. 419-420; David Ayalon, “Bahrî Mamlûks, Burjî Mamlûks-Inadequate Names for the Two Reigns of the Mamlûk Sultanate”, *Târîh*, I (1990), s. 3-53.

çerçevesinde birtakım yorumlar yaparak söz konusu tespit ve ön kabulleri teyit etmeye çalıştığımızı da ifade etmeliyiz.

Çalışmamız öncelikle Memlûkler döneminde iktidar ve ulemâ arasındaki ilişkiyi bir bütün olarak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla çalışmada ele alınan bütün rivayetler kronolojiye riayet edilerek değerlendirilmiş, olaylar arasındaki bağlantılar mümkün mertebe tespit edilmeye çalışılmıştır. Ele alınan örneklerde dönemler arasındaki orantı gözetilmiş, bir dönemi simgeleyecek ölçüde ve yaygınlıkta örnekler sunulmaya çalışılmıştır. Ancak bazı dönemlerde belli sahalardaki örnek hadiselerin çok sayıda olduğu tespit edilmiştir. Bu gibi durumlarda konunun akışına göre hadiseyi en güzel şekilde yansıttığını düşündüğümüz örnekler metne dâhil edilirken, diğerlerine dipnotlarda referans verilmesi tercih edilmiştir.

Bu noktada örnek olayların tespitinde esas aldığımız eserlere de işaret edilmelidir. Çalışmada Memlûk tarihi ile ilgili en teferruatlı eser olarak düşündüğümüz Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *es-Sülûk* adlı kitabı temel alınmıştır. Makrîzî'nin vefatından sonraki dönem için takipçisi ve talebesi İbn Tağrıberdî'nin kronolojik tarih eserlerinden istifade edilmiş, son dönemin çok az sayıdaki tarihçileri arasında öne çıkan İbn İyâs'ın, *Bedâi' u 'z-zühûr* adlı eseri de bunlara eklenmiştir. Farklı dönemlerdeki bu eserlerin zemin olarak belirlenmesinin temel sebebi ise muhteva genişliği ve konu çeşitliliği bakımından diğer tarihçilerden belirgin şekilde ayrılmalarıdır.

Makrîzî'ninki başta olmak üzere söz konusu eserlerden örnek hadiselerin tespitinde dikkate alınan bazı hususlara işaret edilmelidir. Öncelikle bahsi geçen eserlerden tespit edilen bu hadiselerin muasırı olan tarihçilerin rivayetlerine ulaşılmış ve referanslarda ilk olarak bunlara yer verilmiştir. Konunun bağlantılarının tam olarak netleşmediği durumlarda ise sonraki dönemlerde yaşamış tarihçilerin aktardıklarına başvurulmuştur. Bunun dışında olaylar hakkında farklı ve geniş bilgiler ihtiva eden eserlerden mukayese ve tamamlama amaçlı yararlanılmıştır. Bunu yaparken, müelliflerin

aynı hadiseyi birbirlerinden farklı aktardığı durumlarda bunun muhtemel sebepleri üzerinde durulmuş, tarih tenkidinin²⁴ bir unsuru olarak müellifin şahsiyeti, konumu gibi hususlar göz önüne alınarak değerlendirme yoluna gidilmiştir. Dolayısıyla her ne kadar müelliflerin olayların müşahidi olmaları kaynak değeri açısından kıymetli kabul edilse de hadiselerin içerisinde bulunmaları, olayın etkilerinin sürüyor olmasının veya nakilcilerin konumlarının olaylara yaklaşımlarını etkileyeceği gibi hususlar göz önüne alınmıştır. Daha açık ifadelerle müelliflerin görevleri, mezhepleri ve hayatları ile ilgili ayrıntılar tespit edilmiş ve olayların aktarımına sirayet etmesi muhtemel olan yorumları bu durum göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir. Mesela sultanın indinde saygın bir yeri olan veya resmî bir vazifesi bulunan tarihçilerin aktardıkları ile herhangi bir görevi olmayan veya çeşitli gerekçelerle görevlerinden azledilen tarihçilerin rivayetlerine, onların bu konuları değerlendirilerek yaklaşmıştır. Aynı şekilde Türklük, Araplık, Hanefilik ve Şâfîlik gibi müelliflerin yaklaşımlarını etkilemesi muhtemel mensubiyetler de yine bu bağlamda değerlendirilmiştir. Bu hassasiyet ile hadiselerin doğru veya doğruya en yakın şekilde tespiti için mümkün merteye yakın ve uzak kaynaklar üzerinden de kıyaslamalar yapılmıştır. Ayrıca olaylarda bahsi geçen şahısların hayatlarıyla ilgili malumat için terâcim ve tabakat kitaplarına, coğrafi özellikler ve şehir isimlendirmelerinde ise konu ile ilgili müstakil eserlere başvurulmuştur. Bazı durumlarda konunun daha iyi anlaşılması için tarih eserlerinin yanında fıkıh, hadis ve kelam gibi farklı bilim dallarına ait eserlere de müracaat edilmiştir.

Teknik bazı hususları ifade etmek gerekirse, çalışmada bahsi geçen sultan ve halifelerin hükümlerlik yıllarına işaret etmekle yetinilmiştir. Memlûkler dönemi ümerâ ve ulemâsının ise vefat yılları tespit edilmiş, hayatları ile ilgili bilgi veren eserlere

²⁴ Bk. Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 28-37; Leon Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 3-11, 23-31; Nahide Bozkurt, *Tarih Felsefesi Tarihin Doğası ve Belirleyicileri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020, s. 32-37, 51-53.

dipnotlarda işaret edilmiştir. Bu noktada bazı Memlûk emîrlerinin hayatları ile ilgili bilgilerin sınırlı olması sebebiyle özellikle son dönem ümerâsının vefat yıllarının dahi tespit edilemediğini belirtmeliyiz. Çalışmada hadiselerin geçtiği zaman dilimleri hicri olarak verilmiştir. Böylelikle hadiselerin referans verilen kaynaklar üzerinden teyit edilmesinin daha kolay olacağı düşünülmüştür. Zira dönemler ve vefat yıllarında miladî karşılıkları da verildiği için okuyucunun hadiseleri tarihî olarak konumlandırmasının mümkün olduğu öngörülmüştür.

Çalışmamızda konu, siyasî-askerî ve sosyal gelişmeler, dinî meseleler ve ilmî hayatta iktidar ulemâ ilişkisi gibi başlıklar altında ele alınmıştır. Her ne kadar başlıklandırmalar bu şekilde yapılmış olsa da konumuza örneklik teşkil eden hadiseler her zaman tek yönlü değildir. Zira insanı ve onun yapıp ettiklerini konu edinen sosyal bilimlerde olayların sadece bir menşee dayandırılması pek mümkün görünmemektedir. Mahiyetlerinin tam olarak anlaşılabilmesi için bütüncül bir şekilde verilmesi gereken bazı örnek hadiselerin çok yönlü olması hatta bir hadisenin başlangıçta ortaya çıktığı zeminden zamanla farklı bir noktaya evrilmesi çalışmamız esnasında karşılaştığımız önemli zorlukların başında gelmektedir. Zira konuyu hem ilgili başlıktan çok uzaklaşmadan hem de okuyucunun zihninde kopukluk oluşturmadan ortaya koymak gerekmektedir. Dolayısıyla bu durum, ciddi bir çabayı da beraberinde getirmiştir. Biz bu gerekliliğin ve zorluğun farkında olarak bu tarz hadiselerin işlenmesinde, hadisenin hangi yönü daha fazla ön plana çıkıyorsa konuyu o başlık altında ayrıntılarıyla aktarma, gerekli olan diğer yerlerde ise kısaca atıfta bulunma yoluna gitmeyi tercih ettik. Böylece konular arasında oluşabilecek tedahüllerin ve aynı olayın farklı başlıklar altında tekrar tekrar ayrıntılı bir şekilde ele alınmasının önüne geçmeyi amaçladık. Çok yönlü olduğunu düşündüğümüz hadiselere bir örnek vermek gerekirse, 780 senesinde idareyi elinde tutan kudretli iki emîr ile başkadılar ve önde gelen ulemânın askerlere para temini için vakıfların istibdâline cevaz verilmesi hususunda yaptıkları toplantı burada

zikredilmelidir. Bizim fikhî konulardaki ilişkiler başlığı altında işlediğimiz bu toplantıda yapılan tartışmalar değerlendirildiğinde, meselenin fikhî bir tartışma olarak başlayıp iktisadî bir meseleye dönüştüğü, ardından Şâfiî âlimlerin tartışmalarına sebep olduğu, devamında da ulemânın gelirleri ve ümerâ karşısındaki konumu gibi veçhelere büründüğü tespit edilmektedir. Hatta toplantının sonlarına doğru Müslümanın Müslümanla savaşmasının şer'an uygun olup olmadığına dair itikadî tartışmaların da yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla özü itibariyle fikhî bir zeminde tertip edilen toplantı siyasî, askerî, iktisadî hatta itikadî tartışmalara da yol açmıştır. Bu tür örnek hadiseleri en fazla öne çıkan yönü itibariyle konumlandığımızı bir daha vurgulamak isteriz.

Memlükler döneminde iktidar-ulemâ ilişkisi başlıklı çalışmamız genel bir giriş bölümünden sonra iki ana bölüme ayrılmıştır. İktidar-ulemâ münasebetlerini ele alırken bu ilişkilerin seyri ve sonuçları yanında, ilişkileri önemli ölçüde şekillendiren dönemin dinî, siyasî ve sosyal yapısının da göz önüne alınması gerektiği kanaatindeyiz. Buradan hareketle giriş bölümünde Memlük Devleti'nin teşekkül süreci, dayandığı idarî ve sosyal yapıya değinilmiştir. Burada ana hatlarıyla da olsa siyasî tarihe yer verilmesinin iki önemli sebebi vardır. Birincisi Memlük iktidar/yönetim algısının anlamlandırılmasının bizce temel şartı memlük sistemine vâkıf olmak ve bu sistemin içerisinde yetişen Memlük Devleti'nin kurucu unsuru olan Türklerin serüvenini bilmektir. Diğer bir sebep ise, devletin geçirdiği farklı devrelerde dönemin siyasî figürlerinin başında gelen sultanların otoriter/muktedir ya da böyle olmaması durumuna göre ulemânın konumunun da değişmesidir. Bunun yanında Memlük devlet teşkilatı ve ilmî yapı, ulemânın konumunun daha iyi anlaşılması için müstakil bir başlık altında incelenmiştir. Yine tezin sınırlılıklarında belirtilen iktidar ve ulemâ kavramları üzerinden, Memlükler dönemi için bu ikisi arasındaki ilişkinin temel belirleyicileri olduğunu düşündüğümüz unsurlara da giriş bölümünde temas edilmiştir. Bunu yapmaktaki amacımız konunun örnekler üzerinden işlendiği ana bölümlere geçmeden önce, Memlük

İktidarı ve ulemâsı arasındaki ilişkilerin tezahür ettiği ortak zeminle alakalı bazı ön bilgileri okuyucuya sunmaktadır. Zira bu başlık altında işaret edilen temel belirleyiciler, ele alınan hadiselerin ve dönemin bu bağlamda daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

“Siyasî ve Askerî Alanlarda İktidar Ulemâ İlişkisi” başlıklı birinci bölümde ise öncelikle saltanat ve hilâfet değişiklikleri ile adlî ve dinî teşkilattaki tayinler gibi idarî işleyişe yönelik gelişmeler ele alınmış, ardından askerî seferler ve ümerâ isyanlarında ulemânın rol ve konumu üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise “Adlî/Dinî, Sosyal ve İlmî Hayatta İktidar Ulemâ İlişkisi” başlığı altında önce Fıkhî ve İtikâdî meseleler ile dinî merasimlerde tezahür eden iktidar ulemâ ilişkilerine temas edilmiş, ardından afet dönemleri, ayaklanmalar, kadınlar ve gayrimüslimler gibi sosyal hayattaki unsurlarla ilgili hadiselerdeki ilişkiler incelenmiştir. Son olarak Memlûk iktidarının ilme ve ulemâya verdiği değeri yansıtan örnekler ile iktidar ve ulemâ ilişkilerine dair bazı Memlûk tarihçilerinin yorumlarına yer verilmiştir. Ancak bu bölümdeki bazı konuların işlenişinde işaret edilmesi gereken birkaç husus bulunmaktadır. Bunlardan ilki Memlûk yöneticileri ile ulemâsının birbirlerine en fazla ihtiyaç duyduğu dolayısıyla da her iki tarafın hem karşı karşıya geldiği hem de birbirlerine destek sağladığı alan olan fikhî meselelerin diğer başlıklara nazaran daha geniş tutulmuş olmasıdır. Bunun sebebi fıkıh sahasının, taraflardan biri olan ulemâ sınıfının özellikle de başkadıların esas hareket alanı olmasıdır. Zira iktidar mensupları, çoğunluğu vakıflarla ilgili uygulamalarının meşruiyeti için ulemânın fetvasına ihtiyaç duymaktaydı. Ulemâ da kendi aralarındaki ilmî ve mezhebî çekişmelerin ön plana çıktığı bu ortamlarda bir yandan halkın menfaatini gözetirken bir yandan da iktidarın arzusu çerçevesinde bir orta yol arayışı içerisindeydi. Bu hassas zemin, tarafların birlikte hareket etmesini zorunlu kılmaktaydı. İkinci husus ise dinî merasimlerin hangi başlık altında incelenmesinin daha uygun olacağı meselesi ile ilgilidir. Örnek vermek gerekirse; toplumda bir eğlenceye dönüşen mahmûl merasimleri hem sosyal hem de dinî hayatla ilişkilidir. Dolayısıyla biz burada bir tercihte bulduk

ve bu merasimlerin çıkış noktası ve amacını esas alarak buradaki hadiseleri dinî sahadaki ilişkiler başlığı altında inceledik. Üçüncü ve son husus ise iktidar ulemâ ilişkilerine dair bazı tarihçilerin değerlendirmeleri bahsinde, dönemin tüm tarihçilerinin değil, hadiseleri daha uzun ve ayrıntılı hatta bir nevi günlük mahiyetinde kayıt altına alan Mısır tarih ekolünün²⁵ temsilcilerinin esas alınmasıdır. Bu noktada tarihçilerin hem iktidar ve ulemâ hem de bunlar arasındaki ilişkilere dair eleştiri ve yorumlarına tezin ilgili kısımlarında işaret edildiğini, burada ise sadece tarihçilerin bir nevi dönem eleştirisi olarak nitelendirilebilecek değerlendirmelerinin aktarıldığını belirtmeliyiz. İlk olarak bu ekolün kurucusu da olan Makrîzî'nin kendi dönemindeki iktidar ulemâ ilişkileriyle ilgili önceki dönemlerle mukayeselerini de içeren eleştirileri ele alınmış, ardından öğrencisi İbn Tağrîberdî'nin bu bağlamdaki yorumları üzerinde durulmuştur. Bu ekolün son temsilcisi olan İbn İyâs'ın, bu tarz değerlendirmeleri oldukça sınırlı olduğundan ve onlara da metnin ilgili kısımlarında işaret edildiğinden bu başlık altında incelenmemiştir.

²⁵ Mısır tarih ekolü için bk. Ayaz, *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler*, TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 81, 207.

IV. Kaynak ve Araştırmalar

A. Kaynaklar

Memlükler dönemi, tarihçilik açısından İslâm tarihinin en zengin devresi sayılmaktadır. Bunun neticesinde söz konusu dönemde gerek genel ve hususi tarih gerekse biyografi ve ansiklopedi türünde pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu çeşitlilik, ele aldığımız konuyu neredeyse her dönem için hadiselerin müşahidi birkaç tarihçinin eserleri üzerinden okuma ve mukayese etme imkânı sağlamıştır. Bu bağlamda bahsi geçen ilmî zenginlik içerisinde çokça istifade ettiğimiz müellif ve eserlerinin, çalışmamız açısından öne çıkan hususiyetlerine ve sağladıkları katkılara değinmek istiyoruz.

Memlükler'in kuruluş yıllarındaki hadiseler ve devletin gerçek kurucusu olarak kabul edilen Sultan el-Melikü'z-Zâhir Baybars (658-676/1260-1277) zamanı için özellikle ilk dönem kronolojik tarih eserleri ve bu sultanın hayatını ele alan biyografi eserlerinden istifade edilmiştir. Bunların başında İzzeddin İbn Şeddâd'ın (ö. 684/1285) sultan Baybars'ın hayatını ele alan *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*²⁶ adlı eseri gelmektedir. Sultan Baybars ve bazı devlet görevlileri ile yakınlığı bulunan İbn Şeddâd'ın bu eseri, ilk dönem hadiselerine kaynaklık etmesinin yanında sultan Baybars'ın şahsiyeti, ilme ve ulemâyâ hürmeti gibi konulardaki ayrıntılı nakilleri ile çalışmamıza katkı sağlamıştır. Bu bağlamda istifade ettiğimiz bir diğer müellif ise Dîvânü'l-inşâ'da görev yapan ve sultanlarla yakın münasebetleri bulunan İbn Abdüzzâhir'dir (ö. 692/1293). Tarihçinin dönemin sultanları için kaleme aldığı *er-Ravzü'z-zâhir*²⁷ ve *Teşrîfü'l-eyyâm*²⁸ adlı

²⁶ İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrahim İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir* (nşr. Ahmed Hutayt), Beyrut 1983.

²⁷ Ebü'l-Fazl Muhyiddin Abdullah İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir fi sîreti'l-Meliki'z-Zâhir* (nşr. Abdülaziz el-Huveytır), Riyad 1976.

²⁸ İbn Abdüzzâhir, *Teşrîfü'l-eyyâm ve'l-'usûr fi sîreti'l-Meliki'l-Mansûr* (nşr. Murad Kâmil-Muhammed Ali en-Neccâr), Kahire 1961.

eserleri, müellifin müşahidi olduğu pek çok hadiseyi aktarması ve devletin önemli belgelerini içermesi bakımından önem arz etmektedir. Müellifin, Moğollarla yapılan Aynicâlût Savaşı'na dair ayrıntılı nakilleri, 678 senesindeki bir isyana destek olan Şâfî başkadısı ile ilgili aktardıkları, Ezher Camii'nde Cuma namazı kılınması hususunda meydana gelen tartışmalar, hilâfetin ihyâsı ve ilk dönem saltanat değişiklikleriyle alakalı rivayetleri çalışmamıza önemli katkı sağlamıştır.

Yine ilk dönem için istifade ettiğimiz müelliflerden biri de sultan el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun'un (678-689/1279-1290) memlûklerinden olan ve bu dönemde saltanat nâibliği de dâhil pek çok önemli vazifeyi üstlenen Baybars el-Mansûrî'dir (ö. 725/1325). Tarihçinin 650-709 senelerini içeren *Zübdetü'l-fikre*²⁹ adlı eseri, memlûklerin Orta Asya'dan asker olarak yetiştirilmek üzere getirilme süreçleri, müellifin kendisinin de dâhil olduğu eğitim aşamaları, ümerâ arasındaki ilişkiler hakkında bilgi vermekte ve bu yönüyle dönemin anlaşılmasında esas teşkil eden memlûk sistemine dair önemli bilgiler içermektedir. Müellifinin askerî sınıfa mensup olması ve devlet kademelerindeki görevleri sebebiyle hadiselerin hem bizzat içerisinde yer alması hem de bazı belgelere birinci elden ulaşma imkânına sahip olması eserin kıymetini artıran bir unsurdur. Dolayısıyla eser, Memlûk Devleti'nin teşekkül sürecinde iktidar-ulemâ ilişkilerine dair pek çok örnek hadise için önemli bir kaynak olmuştur. Eserde Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un (657-658/1259-1260) Moğollarla yazışmalarındaki mektupların yanı sıra Sultan Baybars'ın Dımaşk'taki bazı arazilere el koymak istemesi üzerine ulemâ ile arasında meydana gelen tartışmalar, ilk dönem saltanat değişiklikleri, hilâfetin Mısır'da ihyâsı, Sultan el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (Birinci saltanatı: 693-694/1293-1294, ikinci saltanatı: 698-709/1299-1309, üçüncü saltanatı: 709-741/1309-1341) dönemi olayları, el-Müstekfi-Billâh'ın (701-740/1302-1340)

²⁹ Rükneddin Baybars el-Mansûrî en-Nâsırî ed-Devâdâr el-Hitâi, *Zübdetü'l-fikre fî târihi'l-Hicre* (nşr. Donald S. Richards), Beyrut 1998.

hilâfeti ve Sultan el-Melikü'l-Mansûr Lâçin'in (696-698/1296-1299) ulemâ ile münasebetlerine dair kayıtları istifade ettiğimiz bölümlerden bazılarıdır. Müellifin bu ilk eserin muhtasarı sayılabilecek ve 711 yılına kadar olan hadiseleri içeren *et-Tuhfetü'l-mülûkiyye*³⁰ adlı tarihinden de istifade edilmiştir. Yine ilk dönem müelliflerinden Şâfi b. Ali el-Askalânî'nin (ö. 730/1330), sultan Baybars için kaleme aldığı *Hüsni'l-menâkıb*³¹ adlı sîreti, bu dönemle ilgili bazı rivayetlerinin yanı sıra bir miras meselesiyle ilgili diğer kaynaklarda tespit edemediğimiz Hanefî başkadısı ile sultan arasındaki ilişkiye dair kaydıyla da çalışmamız için önemli örneklerden birine dikkatimizi çekmesi bakımından yararlı olmuştur.

Erken dönem Memlûk tarihçilerinden Yûnînî'nin (ö. 726/1326), Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) Selçuklu ve Eyyûbî dönemlerini ele alan eserine³² zeyl olarak kaleme aldığı ve 654-711 senelerini içeren *Zeylû Mir'âti'z-zamân*³³ adlı eseri de Memlûk Devleti'nin ilk dönem hadiselerini içermesi bakımından istifade ettiğimiz kaynaklardan biridir. Yûnînî'nin resmî bir görevi ve yönetici kesimle münasebetlerinin olmaması, hadiseleri dışarıdan değerlendirmesine imkân sağlamıştır. Çalışmamız esnasında Yûnînî'nin bu eseri, Eyyûbîlerden tevarüs edilen güçlü kadıların Memlûklerin ilk dönemindeki konum ve rollerinin tespiti, bunların ilk dönem sultan ve devlet adamlarıyla ilişkileri ve Ezher Camii ile ilgili bahsi geçen tartışmalar bağlamında önemli katkı

³⁰ Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetü'l-mülûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye* (nşr. Abdülhamid S. Hamdân), Kahire 1987.

³¹ Nâsirüddin Şâfi b. Ali el-Askalânî, *Hüsni'l-Menakibi's-Sırriyeti'l-Müntezea' mine's-Sireti'z-Zâhiriyye* (nşr.

Abdülaziz el-Huveytır), Riyad 1989.

³² Bk. Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âti'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, VIII/1-2, Haydarâbâd 1951-1952.

³³ Kutbüddin Ebü'l-Feth Musa b. Muhammed el-Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, I-IV, Haydarâbâd 1954-1961.

sağlamıştır. Bu noktada diğer Memlûk kaynaklarının sultanın ulemâya hürmeti bağlamında aktardığı Baybars'ın bir kuyu ile ilgili Şâfiî başkadısının huzuruna çıktığı mezâlim davasına dair ayrıntıları aktaran yegâne eserin *Zeylû Mirat* olduğu da belirtilmelidir. Vefeyât kısmına oldukça geniş yer verilen bu eserden ilk dönem devlet adamları ve ulemânın hayatları ile ilgili de istifade edilmiştir.

İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) 768 senesine kadar olan hadiseleri içeren *el-Bidâye ve'n-nihâye*³⁴ adlı tarihi özellikle Dımaşk'ta meydana gelen hadiselerin tespitinde ayrıntılar vermesi bakımından çalışmamız için önem arz eden eserlerdendir. Müderrislik vazifesi yanında mezâlim oturumlarında da görev alan müellif devlet adamları ve halk ile yakın münasebetler kurmuştur. Bu özellikleri dolayısıyla müşahidi olduğu hadiselerin aktarımında ayrıntılara yer veren tarihçi, aynı zamanda bazı olaylarla alakalı ilginç tutum ve yorumlarıyla da dikkat çeker. Örneğin diğer kaynaklar 678 senesinde meydana gelen bir işyanda Şâfiî başkadısının fetva ve desteğini açıkça ifade ederken, İbn Kesîr'in konuyu bu desteğe değinmeden aktarması bunlardandır. Yine İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) yargılanma sürecinde yaşananlarla ilgili Şâfiî ulemâya yönelik eleştirel yorumları da bu minvalde dikkat çekicidir. Müellifin bu eseri, belirlenen örnek hadiselerin mukayesesinde ve özellikle sosyal hadiselerin Dımaşk'taki yansımalarının tespitinde önemli katkı sağlamıştır.

İbnü'l-Furât'ın (ö. 807/1405) *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk/Târîhu İbni'l-Furât*³⁵ adlı eserinden günümüze belirli kısımlar ulaşmış olup bunların da bir kısmı eksiktir.

³⁴ Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), I-XXI, Dârü Hicr, Cîze 1997-1999.

³⁵ Nâsirüddin Muhammed b. Abdürrahim b. Ali İbnü'l-Furât, *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk-Târîhu İbni'l-Furât*, VI (nşr. Kostantin Züreyk), American University in Cairo, Beyrut 1961, *a.e.*, VII (nşr. Kostantin Züreyk), Beyrut 1942, *a.e.*, VIII (nşr. Kostantin Züreyk-Necla İzzeddin), Beyrut 1939, *a.e.*, IX/1 (nşr. Kostantin Züreyk), Beyrut 1936, *a.e.*, IX/2 (nşr. Kostantin Züreyk-Necla İzzeddin), Beyrut 1938.

Elimizde bulunan 672-696, 789-799 yıllarını içeren ciltlerden, tespit ettiğimiz hadiselerin mukayesesi için istifade edilmiştir. Müellifin 690 yılında bir Şâfî başkadısının azli ve yenisinin atanması süreci ile ilgili aktardıkları, sultan Lâçin'in emîrliği döneminde satın alınmasının şer'an uygun olmadığına tespiti üzerine bir Şâfî başkadısı tarafından tekrar satılmasına dair rivayetleri konumuz bağlamında önem arz etmektedir. Yine bu dönem başkadı tayinleri ve bunların sultanlarla yakın münasebetlerine dair kayıtlar da bizim için katkı sağlayıcı olmuştur. İçerdiği hadiselerle ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler veren bu eserin Makrîzî başta olmak üzere birçok tarihçiye kaynaklık ettiği de belirtilmelidir.

Memlükler döneminin meşhur âlimlerinden İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Kitâbü'l-İber*³⁶ adlı eseri ve buna zeyl olarak kaleme aldığı ve hayatını anlattığı *et-Ta'rif bi'bni Haldûn mü'ellihi'l-kitâb ve rihletühû garben ve şarken*³⁷ ismini taşıyan kitabı çalışmamız için müellifin müşahidi olduğu dönemler açısından katkı sağlamıştır. Zira bu dönemde çeşitli medreselerde müderrislik ve başkadılık gibi vazifeleri üstlenmesinin yanı sıra devrin sultanları ile yakın münasebetler de kuran İbn Haldûn'un, kendisinin de dâhil olduğu hadiselerle dair aktardıkları büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda el-Melikü'z-Zâhir Berkuk (Birinci saltanatı: 784-791/1382-1389; ikinci saltanatı: 792-801/1390-1399) dönemindeki gelişmeler başta olmak üzere kendisinin başkadı olarak atanması, Timur'la ilişkiler ve yakınlığı bulunan ümerâ ile ilgili rivayetleri çalışmamıza katkı sağlayan kısımlar olmuştur.

³⁶ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede ve'l-haber fi'eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men 'âsarahüm min zevi's-sultâni'l-ekber* (nşr. Halil Şehhâde), I-VIII, Beyrut 2001.

³⁷ İbn Haldûn, *Bilim ile Sanat Arasında Hatıralar et-Ta'rif* (çev. Vecdi Akyüz), Dergâh Yayınları, İstanbul 2004.

Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük tarihçilerinden ve Mısır tarih ekolünün kurucusu kabul edilen Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *Kitâbü's-Sülûk*³⁸ adlı eseri çalışmamızın zeminini oluşturmaktadır. İslâm'dan önceki ümmetler hakkında kısa bir girişle başlayan eser, yine kısaca İslâm'ın gelişinden Selâhaddin Eyyûbî (567-589/1171-1193) dönemine kadarki Müslüman devletlerle ilgili bilgi verir. Eserde 568 senesinden 844 senesine kadarki hadiseler kronolojik olarak ele alınmış ve her senenin sonunda vefeyâta yer verilmiştir. Müellifin Dîvânü'l-inşâ'da katiplik, çeşitli medreselerde müderrislik, Kahire'de muhtesiblik gibi önemli vazifeler üstlenmiş olması ve muhtesib olduğu dönemin sultanı ile iyi ilişkileri sayesinde idarî işleyişe vukufiyeti ve müşahidi olduğu dönemleri neredeyse gün gün aktarması esere kıymet katan unsurlardandır. Müdakkık bir tarihçi olan Makrîzî'nin bu eserinde tüm önemli vazifelere tayin ve azilleri gün, ay ve yıl olarak tespit etmek mümkündür. Çalışmamız esnasında bu eser baştan sona okunmak suretiyle konumuza örneklik eden hadiseler tespit edilmiştir. Tarihçinin, kendisinden önceki eserlerden istifadeyle tamamlayarak ve bağlantı kurarak aktardığı hadiseler ve bunlara dair yorumları, kendi döneminde ise siyasî, askerî, sosyal her gelişmeyi ve bu gelişmelerin taraflarını isim isim ve bazen konu dışı bilgileri de dâhil ederek büyük bir titizlikle nakletmesi bu kitabı esas almamızın sebebidir. Devletin kuruluşundan 844 senesine kadarki hadiseleri tüm ayrıntılarıyla ele alan bu mücessem eser, müellifin kendisinin de mensup olduğu ulemâ sınıfına dair değerlendirmeleriyle de öne çıkar. Bu noktada çalışmamızda da takip edilebileceği üzere özellikle tayin ve azillerle ilgili diğer kaynakların kısaca anlattığı hadiseleri Makrîzî'nin eksiklikleri tamamlayıp bir sebep-sonuç ağı içerisinde uzun uzun anlattığını da belirtmek gerekir. Eserin bu zenginliği çalışmamızı verimli kılan unsurların başında gelmektedir.

³⁸ Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk* (nşr. M. Mustafa Ziyâde-Saîd A. Âşûr), I-XII, Kahire 1956-1973.

Eserinden istifade ettiğimiz bir diğer müellif ise Dımaşk'lı tarihçi İbn Kâdî Şühbe'dir (ö. 851/1448). Müellif birçok medresede müderrislik ve kadılık yapmış, özellikle fıkıh sahasındaki yetkinliği ile büyük şöhret kazanmıştır. 741-808 yılları arasındaki hadiseleri kapsayan *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*³⁹ adlı eseri, müellifin özellikle Dımaşk'ta meydana gelen hadiselerle ilgili aktardığı ayrıntılar ve bazı hadiselerle dair yorumları ile dikkat çekmektedir. *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, Makrîzî'nin *es-Sülûk*'ünde tespit ettiğimiz örnek hadiseleri karşılaştırmak bakımından da çalışmamıza önemli katkı sağlamıştır.

Muhaddis kimliği ile ön plana çıkan ve bu sahadaki müktesebatı sebebiyle döneminde "hâfız" unvanıyla anılan İbn Hacer (ö. 852/1449) tarih sahasında kaleme aldığı eserleriyle çalışmamıza önemli katkı sağlamıştır. Onun 773 senesinden 850'lere kadar olan hadiseleri içeren kronolojik tarih eseri *İnbâü'l-ğumr*⁴⁰ ile 701-800 senelerinde yaşamış meşhurların biyografilerini aktardığı *ed-Dürerü'l-kâmine*⁴¹ adlı vefeyât eseri ve ona 833 senesine kadar yaptığı zeyl de bunlardandır. Yine Mısır kadılarını ele alan *Ref'u'l-isr'an kudâti Mısır*⁴² adlı eseri özellikle bu dönemde başkadılık yapmış kimselerin biyografileri için istifade ettiğimiz eserlerdendir. İbn Hacer, pek çok önemli medresede müderrislik, hatîblik, dârüladl müftülüğü ve Şâfiî başkadılığı vazifelerini üstlenmiştir. Bu vazifeleri onu devletin idarî işleyişi hakkında bilgi sahibi yaptığı gibi devlet adamlarıyla iyi ilişkiler kurmasına da vesile olmuştur. Dolayısıyla onun eserlerinin özellikle müşahit olduğu döneme ait kısımları bu açıdan önem arz eder. Nitekim arada kısa fasıllar olsa da

³⁹ Takıyyüddin Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe* (nşr. Adnan Derviş), I-IV, Ma'hedü'l-Fıransî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, Dımaşk 1994-1997.

⁴⁰ Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâi'l-'umr* (nşr. Hasan Habeşî), I-IV, Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, Kahire 1969-1998.

⁴¹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*, I-IV, Dârü'l-Cil, Beyrut 1993.

⁴² İbn Hacer, *Ref'u'l-isr'an kudâti Mısır* (nşr. Ali Muhammed Ömer), Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1998.

neredeysi 25 yıl gibi uzun bir süre Şâfiî başkadılığı görevini yürütmüş olması, bize onun da dâhil olduğu pek çok hadiseyi birinci ağızdan öğrenme imkânı sağlamıştır. Yine görevleri boyunca vakıfların teftişi, katıldığı mezâlim oturumları ve dönemin siyasî gelişmeleri ile alakalı aktardığı tecrübeleri de bu minvalde değerlendirilebilir.

Memlükler döneminin önde gelen Türk âlimlerinden Aynî'nin (ö. 855/1451) başlangıçtan 850 yılı sonuna kadar ulaşan *İkdü'l-cümân*⁴³ adlı tarihi de çalışmamızda istifade ettiğimiz önemli kaynaklardandır. Müellif müderrislik, muhtesiblik, evkâf nâzırlığı ve Hanefî başkadılığı gibi üst düzey görevleri yürütmüş ve 90 yıllık ömrüyle birçok Memlük sultanının dönemini müşahede etmiştir. Türkçe bilmesi ve bazı sultanlarla yakın münasebetleriyle de ön plana çıkan Aynî, 801 senesinden itibaren Memlük idarî işleyişinin içinde yer almıştır.⁴⁴ Bu özellikleri dolayısıyla İbn Hacer gibi eserlerinde aktardığı hadiselerin bazılarının bizzat içinde yer almış, bazılarını da müşahede etme imkânı elde etmiştir. Makrîzî ile aynı dönemde dönüşümlü olarak Kahire muhtesibliğini üstlenen Aynî, İbn Hacer'in Şâfiî başkadılığı yaptığı dönemde de Hanefî başkadılığını deruhte etmiştir. Bu durum bahsi geçen tarihçilerle hem idarî sahada hem de tarih alanında rekabet içerisinde olmasını beraberinde getirmiştir. Bu bakımdan onunla Makrîzî ve İbn Hacer'in eserleri hadiselerin mukayeseli bir okumasına imkân sağladığı gibi bazı hadiselerde diğerrinin vermediği ayrıntıları içermesi bakımından birbirlerini tamamlayıcı da olmuştur. Aynî'nin Sultan el-Melikü'l-Müeyyed'in biyografisini ele

⁴³ Bedreddin Mahmud b. Ahmed el-Aynî, *İkdü'l-cümân fî târihi ehli'z-zamân* (nşr. Muhammed M. Emin), I-IV,

Kahire 1987-1992; *a.e.*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi böl., Arap. Yazm. nr. 2374-2396; *a.e.* (nşr. Abdürrâzık et-Tantâvî el-Karmût), Kahire 1989.

⁴⁴ Düzenli, "Aynî (1451)", *İslâm Medeniyetinde Bilim Öncüleri Tarih*, Mana Yayınları, İstanbul 2021, s. 134-138.

aldığı *es-Seyfü'l-mühenned*'ine⁴⁵ de bu sultanla ilgili hadiselerde başvurulduğu burada belirtilmelidir.

Mısır tarih ekolünün önemli temsilcilerinden olan İbn Tağrîberdî'nin (ö. 874/1470) hocası Makrîzî'nin bahsi geçen eserine zeyl olarak kaleme aldığı *Havâdisü'd-dühûr*'u⁴⁶ ve Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethinden başlayıp 872 senesine kadar meydana gelen olayları ele aldığı *en-Nücûmü'z-zâhire*'si⁴⁷ çalışmamızda istifade ettiğimiz önemli kaynaklardandır. Dönemin büyük emîrlerinden birinin oğlu olan İbn Tağrîberdî, ablalarının sultan, başkadı ve diğer önemli görevleri üstlenen eşleri sebebiyle iktidar mensuplarıyla yakın ilişkiler kurmuş, bu durum onun hem ilmiyede ilerlemesini hem de askerî sahada bilgi sahibi olmasını beraberinde getirmiştir.⁴⁸ Aynı zamanda Makrîzî ve Aynî gibi dönemin önde gelen tarihçi ve ilim adamlarından ders alan İbn Tağrîberdî, bu vesile ile tarihe ilgi duymuş ve bu sahada çeşitli eserler kaleme almıştır. Çalışmamızda müellifin Makrîzî'nin *es-Sülûk*'te kaldığı yerden (845) başlayıp vefatına (874) kadar olan yılları içeren *Havâdisü'd-dühûr*'u bu yıllar arasındaki örnek hadiselerin tespitinde esas alınmış ve bu kısımlar müellifin diğer eseri *en-Nücûmü'z-zâhire* ile birlikte okunmuştur. Bununla birlikte *en-Nücûmü'z-zâhire*'den genellikle mukayese

⁴⁵ Aynî, *es-Seyfü'l-mühenned fî sîreti'l-Meliki'l-Müeyyed* (nşr. Fehim M. Şeltût), Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1998.

⁴⁶ Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr fî meda'l-eyyâm ve 'ş-şühûr* (nşr. Muhammed K. İzzeddin), I-II, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1990; a.mlf., *Hawâdith ad-Duhûr fî Madâ'l-Ayyâm Wash-Shuhûr* (nşr. William Popper), I-IV, University of California Publications, Berkeley 1931-1942.

⁴⁷ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, I-XII, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1956, a.e., XIII (nşr. Fehim M. Şeltût), Kahire 1970, a.e., XIV (nşr. Cemal Muhammed Muhriz-Fehim M. Şeltût), Kahire 1971, a.e., XV (nşr. İbrahim Ali Tahran), Kahire 1972, a.e., XVI (nşr. Cemaleddin eş-Şeyyâl-Fehim M. Şeltût), Kahire 1972.

⁴⁸ Ayaz, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 89; Düzenli, "İbn Tağrîberdî (1470)", *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri Tarih*, s. 143-147.

amaçlı istifade ettiğimizi de belirtmeliyiz. Zira İbn Tağrıberdî bu dönemleri çoğunlukla hocasından naklen aktarsa da bazı hadiselerde hocasının rivayetlerini tamamlayıcı, açıklayıcı bir rol üstlenmiş, hatta bazen eleştirel yorumlarıyla önemli bazı ayrıntılara da işaret etmiştir. Bunun dışında konumuz bağlamında eserinin muhtelif yerlerinde hem ulemâya hem de ümerâya yönelik tenkitleri dönemin ruhunun anlaşılması açısından katkı sağlamıştır. Son olarak onun *el-Menhelü's-sâfi*⁴⁹ adlı biyografi eserinden de bu dönemde yaşamış ulemâ ve ümerânın hayatları ile ilgili istifade edilmiştir. Bu eserde bazı Türkçe isimlerin Arap müellifler tarafından yanlış okunduğundan şikayetçi olan İbn Tağrıberdî'nin bu isimleri anlamlarını açıklamak ve harekelemek suretiyle yazdığı da belirtilmelidir.⁵⁰

Çalışmada Hatîb el-Cevherî'nin (ö. 900/1495) *Nüzhetü'n-nüfûs*⁵¹ adlı eserinden de istifade edildiği belirtilmelidir. Müellif esasen bir kuyumcu olmakla birlikte bir süre hatîblik ve kadı nâibliği de yapmıştır. Hadiseleri kronolojik ve neredeyse günlük olarak ele alan eserin elimizdeki neşri 784-849 senelerini içermektedir. Müellifinin farklı bir sosyal sınıfa mensup olması bakımından da önem arz eden eserden, bahsi geçen dönemle alakalı diğer kaynaklardaki hadiseleri teyit ve mukayese amaçlı istifade edilmiştir. Hatîb el-Cevherî'nin namazların cem edilmesi ile ilgili sultanın da dâhil olduğu bir hadiseye dair verdiği ayrıntılar ve bir Osmanlı elçisine Mısır'da uygun bir vazife teklif edildiğine dair kayıtları çalışmamız için önem taşımaktadır. Müellifin, bazı kısımları eksik olsa da

⁴⁹ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi* (nşr. Muhammed M. Emin-Nebîl Muhammed Abdülaziz), I-XII, Matbaatü Dâri'l-Kütüb, Kahire 1984-2006. Bu eserle ilgili ayrıca bk. Abdullah Sağır, *İbn Tağrıberdî'nin "el-Menhelü's-Sâfi" Adlı Eserine Göre Kahire'de İlmî ve Sosyo-kültürel Hayat* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

⁵⁰ Bazı örnekler için bk. Ayaz, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 188-189.

⁵¹ Nureddin Ali b. Davud b. İbrahim es-Sayrafi Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs ve'l-ebdân fi tevârîhi'z-zamân* (nşr. Hasan Habeşi), I-IV, Dâri'l-Kütüb, Kahire 1970-1994.

873-886 yıllarını ele alan diğer eseri *İnbâü'l-hesr*⁵² ise özellikle sultan el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay (872-901/1468-1496) dönemi ve bu dönemde hilâfetin mahiyetine dair bazı yorumları ile çalışmamıza katkı sağlamıştır. Ayrıca müellifin bu eserinde İbn Tağrıberdî'nin Arapça yazmayı bilmemesi ve eserlerindeki bazı hatalarından dolayı insanların onunla alay etmesine dair kayıtlarının ilgi çekici olduğu da belirtilmelidir.⁵³

Meşhur muhaddis ve tarihçi Sehâvî'nin (ö. 902/1497), 745-898 seneleri arasındaki hadiseleri ele alan *Vecîzü'l-keîâm*'ı⁵⁴ özellikle Memlûk kaynaklarının azaldığı 850'li yıllardan sonrası için önem arz etmektedir. Bu eser hem bu dönem olaylarının tespit ve mukayesesi hem de müellifin yorumları açısından yararlı olmuştur. Bu noktada müellifin dönemin diğer tarihçileri tarafından keskin dili dolayısıyla eleştirildiği de belirtilmelidir. Nitekim Sehâvî'nin halkın vergilerden dolayı sıkıntı yaşadığı bir hadiseye dair yorumları ve bir meclisteki oturma düzeni ile alakalı dönemin sultanını kınaması bunlardan bazılarıdır. Yine Sehâvî'nin pek çok hadiseyi çok değer verdiği hocası İbn Hacer'den ictibasla aktardığı da belirtilmelidir. Müellifin, Makrîzî'nin *es-Sülûk*'üne zeyl olarak yazdığı ve 845-857 senesi içeren tarih eseri *et-Tibrü'l-mesbûk*⁵⁵ de çalışmamızda istifade ettiğimiz kaynaklardandır. Onun *ed-Dav'ü'l-lâmi*⁵⁶ adlı eseri ise ulemâdan pek çok kimsenin hayatına dair kayıtları ve vefat yıllarını tespit bakımından çalışmamıza oldukça önemli katkılar sağlamıştır.

⁵² Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr bi-ebnâi'l-'asr* (nşr. Hasan Habeşî), Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire 1970.

⁵³ Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 179-180; Ayaz, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 122.

⁵⁴ Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *Vecîzü'l-keîâm fi'z-zeyl 'alâ Düveli'l-İslâm* (nşr. Beşşâr A. Maruf v.dğr.), I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1995.

⁵⁵ Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk fi zeyli's-Sülûk*, Kahire, ts.

⁵⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, I-XII, Dârü'l-Cîl, Beyrut ts.

Memlûklerin son döneminin meşhur âlim ve tarihçilerinden Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Hüsnü'l-muhâdara*⁵⁷ ve *Târîhu'l-Hulefâ*⁵⁸ adlı eserlerinden çalışmamızda özellikle hilâfetle ilgili meselelerde istifade edilmiştir. Müellifin Memlûkler döneminde Abbâsî halifelerinin durumlarına dair ayrıntılı kayıtlarının yanı sıra sultan Kayıtbay döneminde bazı hadiselerin bizzat içerisinde yer alması vesilesiyle aktardığı bilgiler de çalışmamıza önemli katkı sağlamıştır.

Abdülbâsıt el-Malatî'nin (ö. 920/1514), 744 senesinden başlayıp 896 senesine kadar olan hadiseleri içeren *Neylü'l-emel*'i⁵⁹ bahsi geçen dönem için önemli kaynaklardan biridir. Babasının saltanat nâibliği ve vezirlik gibi bazı önemli vazifeleri üstlenmesi, kendisinin de evlâdünnâs'tan olması sebebiyle pek çok büyük âlimden ders almış ve iyi bir tahsil hayatı geçirmiştir. Müellif kendisinden önceki tarihçilerin eserlerinden istifade ettiği kısımları aynen nakletmek yerine tenkide tâbi tutarak doğrusunu tespit etmeye çalışmış ve bunlara eserinde işaret etmiştir. Burcî Memlûkler döneminin müşahidi olan müellifin aktardığı hadiseleri sıklıkla önceki dönemlerle mukayese etmesi ve özellikle iktidar ve ulemâya yönelik yorum ve eleştirileri eseri kıymetli kılan hususiyetlerdir. Bu bağlamda müellifin içinde yaşadığı dönemi her fırsatta sert bir şekilde eleştirdiği de belirtilmelidir. Onun bu tavrında kendisinin Türk kökenli olması ve Çerkezler'in hâkim olduğu bu süreçte siyasî ve ekonomik bazı uygulamalardan duyduğu rahatsızlığın etkili olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu eserden istifade ederken müellifin bu durumu göz önünde bulundurulmuş, bu tarz konularda aktardıkları başka eserlerle mukayese edilmek suretiyle ihtiyatla karşılanmıştır. Ancak eserin bazı hadiseler için yegâne kaynak olduğu

⁵⁷ Celeleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî ahbâri Mısır ve'l-Kâhire* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), I-II, Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-İlmiyye, Kahire 1967-1968.

⁵⁸ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, Katar 2013.

⁵⁹ Zeyneddin Abdülbâsıt el-Malatî b. Halil b. Şahin ez-Zâhirî, *Neylü'l-emel fî zeyli'd-Düvel* (nşr. Ömer A. Tedmürî), I-IX, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2002.

ve kendi dönemi için büyük önem arz ettiği vurgulanmalıdır. Müellifin bu eserinden başka kısmen günümüze ulaşan *er-Ravzu'l-bâsim fi havâdisi'l-'umr ve't-terâcim* adlı bir biyografi kitabı da bulunmakla birlikte bu esere ulaşamadığımızı üzümlerek belirtmeliyiz.

İbn Tağrıberdî'nin bahsi geçen eserlerinin ardından Memlûklerin son dönemi için takip ettiğimiz kaynak, Mısır tarih ekolünün son temsilcisi İbn İyâs'ın (ö. 930/1524) *Bedâi'u'z-zühûr*⁶⁰ adlı kitabıdır. İbn İyâs'ın evlâdünnâs'tan olması sebebiyle sarayla ve devlet erkânıyla görüşme imkânına sahip bulunması, eserinin özellikle 872-928 seneleri arasındaki kayıtlarını daha değerli hale getirmiştir.⁶¹ Çalışmamız esnasında Makrîzî ve İbn Tağrıberdî'nin eserleri gibi İbn İyâs'ın bu eseri de baştan sona okunmuş ve konumuza örneklik eden hadiseler tespit edilmiştir. Ancak bu noktada İbn İyâs'ın diğer iki tarihçinin aksine hadiseleri uzun ve ayrıntılı anlatmadığı belirtilmelidir. Tarihçinin özellikle tayin ve azillerle ilgili rivayetlerinde olayların gidişatına dair ayrıntı vermeyip atanan kimselerin adını söylemekle iktifa ettiği görülmektedir. Bunun dışında İbn Tağrıberdî ve İbn İyâs, evlâdünnâs'a mensup olmalarının bir neticesi olarak eserlerinde idarî ve askerî sınıfla alakalı hadiselerle ağırlık vermişlerdir. Dolayısıyla onların dönem ulemâsına dair değerlendirmelerinde bu konuları göz önünde bulundurulmuştur. Yine İbn İyâs'ın birkaç hadise dışında dönemin sultanları ve ulemâ arasındaki hadiselerde çoğunlukla mahiyet belirtmeden “bazı tartışmalar yaşandı.” şeklinde geçiştirmeyi tercih ettiği de tespit edilmektedir. Buna rağmen İbn İyâs'ın eserinin Memlûkler'in son dönemindeki pek çok hadise için tek kaynak konumunda bulunduğunu ve bu yönüyle vazgeçilmez olduğunu belirtmek gerekir.

⁶⁰ Muhammed b. Ahmed İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr fi vekâi'i'd-dühûr* (nşr. Muhammed Mustafa), I-V, Kahire 1982-1984.

⁶¹ Düzenli, “İbn İyâs (1524?)”, *İslâm Medeniyetinde Bilim Öncüleri Tarih*, s. 176-180.

Memlûklerin son dönemiyle alakalı konumuz çerçevesinde belirlediğimiz örneklerin mukayesesinde İbnü'l-Hımsî'nin (ö. 934/1528) *Havâdisü 'z-zamân*'ından⁶² da istifade edilmiştir. Dımaşk ve Mısır'da hatîblik ve kadı nâibliği yapan müellif, eserini İbn Hacer'in *İnbâü'l-ğumr* adlı kitabına zeyl olarak kaleme almıştır. 851-930 senelerini ele alan kitabın önemli bir kısmı eksiktir ve eserdeki konular çoğunlukla Dımaşk merkezlidir. Ancak tüm bu eksikliklerine rağmen kitap, İbn İyâs'ın rivayetlerini mukayese etme imkânı bulduğumuz birkaç eserden biri olması dolayısıyla büyük önem arz etmektedir. Eser, sultan Kayıtbay döneminde halifeyle ilgili sultanın huzurunda gerçekleştirilen ve müellifin de katıldığı toplantının hem tarihini tespit hem de bazı ayrıntılar açısından çalışmamıza önemli katkı sağlamıştır. Yine onun 908 senesinde bir Mevlid-i Nebevî merasiminde gerçekleşen hadiseler için tek kaynak olduğu da belirtilmelidir.

İbn Tolun'un (ö. 953/1546) *Müfâkehetü 'l-hillân*'ı⁶³ da bu son dönem için istifade ettiğimiz kaynaklardandır. Dımaşk'ta doğan ve Türk asıllı bir ailenin çocuğu olan müellif, hatîblik ve müderrislik gibi bazı vazifeleri üstlenmiştir. Tarihçi 884-926 yılları arasındaki hadiseleri kronolojik olarak ele aldığı eserinde İbnü'l-Hımsî gibi çoğunlukla Dımaşk merkezli bir anlatımda bulunmuştur. Eser son dönemdeki ulemânın tayin ve azilleri ile ilgili malumatın yanında, elçi teatileri, Memlûk-Osmanlı arasındaki savaştaki gelişmeler ve ulemânın tutumuna dair aktardıklarıyla önem arz etmektedir. Müellifin bir diğer eseri *Kudâtü Dımaşk/es-Sağrû 'l-Bessâm fî zikri men vülliyê kazâ'e-ş-Şâm*⁶⁴ ise Ebü'd-Derdâ'dan (ö. 32/652 [?]) başlayarak Memlûklerin yıkılışına kadar dört mezhep

⁶² Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer İbnü'l-Hımsî, *Havâdisü 'z-zamân ve vefiyâtü 'ş-şüyüh ve 'l-akrân*, I-III (nşr. Abdülaziz Feyyaz Harfûş), Dârü'n-Nefâis, Beyrut 2000.

⁶³ Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed İbn Tolun, *Müfâkehetü 'l-hillân fî havâdisi 'z-zamân* (nşr. Halil el-Mansûr), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

⁶⁴ İbn Tolun, *Kudâtü Dımaşk/es-Sağrû 'l-Bessâm fî zikri men vülliyê kazâ'e-ş-Şâm* (nşr. Selahaddin el-Müneccid), Matbatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Arabî, Dımaşk 1956.

başkadılarını, Osmanlı döneminde de görev alan 38 kadının hayatını içermesi bakımından özellikle son dönem ulemâsının biyografileri ile ilgili katkı sağlamıştır.

Son olarak hem Memlûkler'in son dönemleriyle ilgili hadiseleri tespit ve mukayese etmek hem de Osmanlı Devleti ile ilişkileri kendi kaynaklarından da okumak amacıyla bazı Osmanlı kaynaklarından da istifade edildiğini belirtmeliyiz. Benzer şekilde Timurlularla ilişkiler için de Reşîdüddin'in (ö. 718/1318) *Tevârih*'ine⁶⁵ başvurulmuştur.

Buraya kadar zikredilen kaynaklar dışında çalışmada istifade edilen müessese eserlerine de işaret edilmelidir. Daha önce ifade edildiği gibi İslâm tarihçiliğinin altın devri olan bu dönemde bazı ansiklopedik eserler kaleme alınmış ve bunlar günümüze ulaşmıştır. Bunlardan İbn Fazlullah el-Ömerî'nin, *Mesâlikü'l-epsâr*'ı⁶⁶ ile Kalkaşendî'nin *Subhu'l-a'sâ*'sı⁶⁷ özellikle zikredilmelidir. Bu müelliflerden İbn Fazlullah el-Ömerî kadılık ve benzer görevlerin ardından baba mesleği olan Dîvânü'l-inşâ'da katipliğe getirilmiş hatta bu divanın başkanlığına tayin edilmiş meşhur bir âlimdir. Onun büyük eseri *Mesâlikü'l-epsâr* yeryüzü ve coğrafi bilgiler ile bu coğrafyalarda yaşayan milletler ve tarihleri şeklinde iki ana bölümden oluşmaktadır. Onun eseri çalışmamızın hem teşkilatla ilgili hem de ulemânın tasnifine dair kısmında önemli katkılar yapmıştır. Kalkaşendî de Memlûkler döneminin meşhur ediplerindedir. Kadılık yaparak göreve başlayan Kalkaşendî, daha sonra Dîvânü'l-inşâ'da üst düzey katiplik görevine tayin edilmiştir. Onun *Subhu'l-a'sâ*'sı İbn Fazlullah'ın eserinin tamamlayıcısı kabul edilen ve

⁶⁵ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)* (çev. İsmail Aka- Mehmet Ersan v.dğr.), TTK Yayınları, Ankara 2013.

⁶⁶ Şehabeddin Ahmed b. Yahya İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr fî Memâlikü'l-emsâr* (nşr. Kâmil Serlam el-Cübûri), I-XXVII, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010; *a.e. Memâlikü Mısır ve 'ş-Şâm ve 'l-Hicâz ve 'l-Yemen* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Kahire 1985.

⁶⁷ Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*, I-XIV, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1912-1922.

benzer özellikler taşıyan bir ansiklopedi mahiyetindedir. Bu eser de çalışmamızdaki bahsi geçen ulemâ tasnifi konusunda esas aldığımız kaynak olarak oldukça önemli katkılar yapmıştır. Bir başka ansiklopedik eser ise Makrîzî'nin "Hıtat" adıyla bilinen *Kitâbü'l-Mevâ'iz*'idir.⁶⁸ Bu eser de çalışmamıza hem *Kitâbü's-Sülûk*'teki bilgileri teyit ve tamamlamak hem de müesseselerle ilgili bilgileri tespit etmek açısından katkı sağlamıştır.

Müessese eserleri içerisinde İbn Şahin ez-Zâhirî'nin (ö. 873/1468), hacmi küçük ancak çok kıymetli bilgiler içeren *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*'i⁶⁹ de zikredilmelidir. En üst rütbede emîrlik, çeşitli vilayetlerde saltanat nâibliği ve vezirlik gibi vazifeleri yürütmüş olan müellif, ilmî birikimi ile de tanınmaktadır. İbn Şahin ez-Zâhirî'nin kaleme aldığı *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik* Memlûk şehirlerini anlatan bir coğrafya kitabı görünse de aslında bu coğrafyadaki önemli müesseseleri anlatan bir teşkilat eseridir. Dolayısıyla onun bu eseri çalışmamıza teşkilat açısından önemli katkılar yaptığı gibi verdiği birtakım bilgilerle bazı müesseselerin anlaşılmasında önem arz etmiştir. Nitekim sultanların dört başkadının onayıyla ancak meşruiyet kazandıklarına dair açık kayıtları çalışmamız için ufuk açıcı olmuştur.

B. Araştırmalar

Tarih boyunca insanların ilgisini çeken din ve siyaset ile bunlar arasındaki ilişki farklı bilim dallarında pek çok araştırmanın konusu edilmiştir. Bu meselenin tarihi süreç içerisindeki gelişiminin tam anlamıyla ortaya konulması hem bu ilişkilerin tarihsel dayanaklarını tespit etmek hem de bugünün benzer tartışmalarını anlamlandırmak açısından bir gereklilik kabul edildiğinden, Müslüman devletlerdeki din-siyaset ilişkisi ile ilgili bazı çalışmalar yapılmıştır. İslâm tarihinde bir dönemi veya şahısları ele alan

⁶⁸ Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, I-II, Beyrut, ts.

⁶⁹ Garsüddin Halil İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik ve beyâni't-turuk ve'l-mesâlik* (nşr. Paul Ravaisse), Matbaatü'l-Cumhûriyye, Paris 1894.

araştırmalarda bu ilişkiye yönelik örnekler tespit edilmekle birlikte konuyu müstakil olarak ele alan çalışmalara işaret etmek gerekir. Mustafa Özkan'ın *Dört Halife ve Emevîler Döneminde Din-Devlet İlişkisi*⁷⁰ ve *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*⁷¹ başlıklı çalışmaları, Serkan Yaşar'ın *Abbâsîlerin İlk Döneminde İktidar ile Ulemâ Arasındaki İlişkiler*⁷² ve Mutlu Saylık'ın *Sâmerrâ Dönemi Abbâsî Halifelerinin Din Politikaları*⁷³ adlı doktora tezleri ile Musa Şamil Yüksel'in *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*⁷⁴ ve Ejder Okumuş'un *Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Din-Devlet İlişkisi*⁷⁵ gibi kitapları bunlardan bazılarıdır. İslâm tarihinin farklı devrelerini konu edinen bu çalışmalarda iktidar ve ulemâ ilişkileri, idarî teşkilat ve sosyal yapı gibi her dönemin kendine has hususiyetleri göz önünde bulundurularak ele alınmıştır. Bunun dışında bahsi geçen süreci konu edinen başka çalışmaların bulunduğu da belirtilmelidir.

Memlükler dönemine gelindiğinde ise Yaacov Lev'in bu dönemdeki iktidar-ulemâ ilişkisini konu edinen "Symbiotic Relations: Ulama and the Mamluk Sultans"⁷⁶ adlı makalesinden bahsetmek gerekir. Çalışma, toplumda ulemânın konumu ve fonksiyonlarına değinmesinin yanında sadece Memlük sultanlarının ulemâ ile ilişkilerini ele alması bakımından oldukça sınırlıdır. Özellikle Sultan Baybars'ın ulemâyyla ilişkisine vurgu yapılan makalede dört başkadı uygulaması da ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

⁷⁰ Mustafa Özkan, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015.

⁷¹ Özkan, *Dört Halife ve Emevîler Döneminde Din-Devlet İlişkisi*, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.

⁷² Serkan Yaşar, *Abbâsîlerin İlk Döneminde İktidar İle Ulemâ Arasındaki İlişkiler* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011.

⁷³ Mutlu Saylık, *Sâmerrâ Dönemi Abbâsî Halifelerinin Din Politikaları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.

⁷⁴ Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, TTK Yayınları, Ankara 2009.

⁷⁵ Ejder Okumuş, *Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Din-Devlet İlişkisi*, Lotus Yayınevi, Ankara 2005.

⁷⁶ Yaacov Lev, "Symbiotic Relations: Ulama and the Mamluk Sultans", *Mamluk Studies Review*, XII/1 (2009), s. 1-26.

Bu ilişkileri müstakil olarak ele alması bakımından önem arz eden bu çalışma, Memlük ulemâsının manevî liderliği ve vakıf malları üzerindeki değerlendirmeleri ile çalışmamıza katkı sağlamıştır.

Memlükler döneminde iktidar-ulemâ ilişkilerini ele alan bir diğer çalışma da Kâzım Uzun'un *Memlûk Devleti Himayesinde ve İslâm Dünyasında Abbâsî Hilafeti: Saltanat-Hilafet İlişkisi*⁷⁷ adlı doktora tezidir. Hilâfetin ihyâsı, Kahire Abbâsî halifelerinin biyografileri ve bu dönem hilâfetinin genel mahiyetini ayrıntılarıyla ele alan çalışma, bu dönem hilâfet saltanat ilişkisini hem kurum hem de şahıslar üzerinden incelemiştir. Tez, başlıklarımızdan birini ayrıntılı ve müstakil olarak ele alması bakımından çalışmamıza önemli katkı sağlamıştır. Aynı şekilde Mustafa Banister'in, *The Abbasid Caliphate of Cairo (1261-1517): History and Tradition in the Mamluk Court*⁷⁸ adlı Mısır Abbâsî hilâfeti ile alakalı değerli doktora tezi de halifelerin genel anlamda konumlandırılması bakımından çalışmamız için yararlı olmuştur.

Burada Fatiha Bozbaş'ın yakın zamanlarda yayınladığı Eyyûbî ve Memlük dönemlerinde Mısır'daki fukahânın iktidarla ilişkilerine dair makalesine⁷⁹ de işaret etmek gerekir. Doğrudan konumuzla alakalı olan bu makalenin çeşitli açılardan bazı eksiklikler içerdiğini belirtmeliyiz. Öncelikle İslâm hukukçusu gözüyle ele alınan makale hem bahsedilen mahiyeti gereği hem de hacmi itibariyle konuya yaklaşım açısından sorunlu görünmektedir. Esasen sorunun, bu kadar uzun bir süreci az sayıda kaynak ve sınırlı örneklerle genel bir değerlendirmeye tâbi tutmaktan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

⁷⁷ Kâzım Uzun, *Memlûk Devleti Himayesinde ve İslâm dünyasında Abbâsî Hilafeti: Saltanat-Hilafet İlişkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2020.

⁷⁸ Mustafa Banister, *The Abbasid Caliphate of Cairo (1261-1517): History and Tradition in the Mamluk Court* (Yayımlanmamış Doktora tezi), *University of Toronto*, Toronto 2015.

⁷⁹ Fatiha Bozbaş, "Eyyûbî ve Memlûklü Dönemi Mısır'ında Fukahâ-Siyâsî Otorite İlişkisi", *Necmeddin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, II/2 (2020), s. 95-113.

Çalışmamızda Memlûk Devleti'ni farklı açılardan ele alan çok sayıda eserden istifade edilmiştir. Bunlardan Kâzım Yaşar Kopraman'ın Memlûkler dönemine ait çeşitli eserleri⁸⁰ ve bunlarda yer alan bazı değerlendirmeleri tezimiz için yararlı olmuştur. Yine Samira Kortantamer'in *Bahri Memlûkler Döneminde Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*⁸¹ kitabı ile "Memlûk Toplumunda Kadın"⁸² "Memlûklarda Devlet Yönetimi ve Bürokrasi"⁸³ başlıklı makaleleri çalışmamıza katkı yapan ve burada zikredilmesi gereken araştırmalardandır. İsmail Yiğit'in, *Memlûkler*⁸⁴ adını taşıyan kıymetli kitabı ile sosyal ve kültürel hayata dair makaleleri⁸⁵ çalışmamıza önemli katkılar sağlamıştır.

Cüneyt Kanat'ın *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*⁸⁶ ve *Memlûk-Timurlu Münasebetleri: 1382-1447*⁸⁷ isimli çalışmaları başta olmak üzere Memlûkler'i çeşitli

⁸⁰ Kâzım Yaşar Kopraman, "Memlûklerde İnsanı Değerler ve Hukuka Saygı", *Makaleler* (haz. E. Semih Yalçın, Altan Çetin), Berikan Yayınları, Ankara 2005, s. 311-330; a.mlf., "al-Malik al-Mu'ayyad Şayh al-Mahmudî Devrinde (1412- 1421) Mısır'ın Malî ve İktisadî Durumuna Umumî Bir Bakış", *a.e.*, s. 19-48; a.mlf., "Şecerü'd-Dürr", *a.e.*, s. 393-396; a.mlf., "XVI. Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Memlûk çatışması ve Safeviler", *a.e.*, s. 365-383.

⁸¹ Samira Kortantamer, *Bahrî Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1993.

⁸² Kortantamer, "Memlûk Toplumunda Kadın", *Türkler*, V (2002), s. 772-787.

⁸³ Kortantamer, "Memlûklarda Devlet Yönetimi ve Bürokrasi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, II/1 (1984), s. 27-45.

⁸⁴ Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2015.

⁸⁵ Yiğit, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", *Türkler*, V, 748-756; a.mlf., "Memlûkler Zamanında Kadın (1250-1517)", *Diyanet İlmî Dergi*, XL/2 (2004), s. 130-144.

⁸⁶ Cüneyt Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*, İstanbul 2017.

⁸⁷ Kanat, *Memlûk-Timurlu Münasebetleri (1382-1447)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1996.

açılardan ele alan çok sayıda makalesi⁸⁸ çalışmamıza önemli katkı sağlamıştır. Özellikle Memlûkler’le Timurlular arasındaki elçi teatileri ve ilişkiler bağlamında bahsi geçen çalışmalardan istifade edilmiştir. Yine Kanat’ın Memlûkler döneminde cezalandırılma usulleri ile alakalı ayrıntılı tespitleri çalışmamız açısından ufuk açıcı olmuştur.

Fatih Yahya Ayaz’ın Memlûk Devleti’nin siyasî, sosyal ve ilmî hayatını ele alan kitapları ve çok sayıdaki makalesinden de istifade edilmiştir. Bunlardan özellikle “Türk Memlûkler Döneminde Mısır Halkının Siyasî Olaylara Karşı Tutumu”⁸⁹ adlı makalesi esasen Mısır halkının bazı hadiselerle karşı yaklaşımlarını ele almasına rağmen ulemânın Memlûk toplumundaki konum ve rollerini ortaya koyması bakımından yönlendirici olmuştur. Bu noktada Memlûkler döneminde iktidar-ulemâ ilişkileri başlıklı çalışmamız için bu makalenin teşvik edici olduğu da belirtilmelidir. Ayaz’ın, Fatmanur Alibekiroğlu Eren ile birlikte kaleme aldığı “Memlûk Devletinde Sultan ve Emîrlerin Hanefiliğe İlgisi”⁹⁰ başlıklı makale, çalışmamızda mezhebî hususlardaki bazı değerlendirmeler açısından yararlı olmuştur. Ayrıca Ayaz’ın Memlûkler dönemi tarih yazıcılığını ele aldığı *Memlûkler’de Tarih ve Tarihçiler*⁹¹ adlı kitabı, bu dönem iktidar-ulemâ ilişkisine dair içerdiği örnek ve tespitlerle çalışmamızın bazı kısımlarına önemli katkılar yapmıştır.

⁸⁸ Kanat, “Bahri Memlûkler Zamanında Hüküm Süren Çerkez Asıllı Bir Sultan: Baybars El-Çaşnığır 1309-1310”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIII/1 (1998), s. 97-119; a.mlf., “Çaldıran Savaşı Esnasındaki Osmanlı-Safevî Mücadelesinde Memlûk Devleti’nin Tutumu”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* IV (2000), s. 65-74; a.mlf., “Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI (2001), s. 31-45; a.mlf., “Memlûk Devleti’nde Eğlence Kültürü”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII (2007), s. 53-62.

⁸⁹ Ayaz, “Türk Memlûkler Döneminde Mısır Halkının Siyasî Olaylara Karşı Tutumu”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/1 (2007), s. 45-94.

⁹⁰ Fatih Yahya Ayaz-Fatmanur Alibekiroğlu Eren, “Memlûk Devletinde Sultan ve Emîrlerin Hanefiliğe İlgisi”, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, V/1 (2019), s. 284-296.

⁹¹ Ayaz, *Memlûkler’de Tarih ve Tarihçiler*, TTK Yayınları, Ankara 2020.

Mehmet Fatih Yalçın'ın *Bahrî Memlûkler Döneminde Dımaşk Kâdılkudâtları (1266-1382)*⁹² adlı kitabından hem Dımaşk başkadılarının tayin ve azilleri ile ilgili hem de iktidar-ulemâ ilişkisine dair örnekler bakımından istifade edilmiştir. Yazarın bazı idarî görevliler ve ulemâ ailelerini konu edinen makaleleri⁹³ de çalışmamız için önem arz etmektedir. Joseph H. Escovitz'in Kahire kadılarını ele aldığı *The Office of Qadi Al-Qudat in Cairo Under The Bahri Mamluks*⁹⁴ adlı kitabı, kapsamı sınırlı olmakla birlikte çalışmamızda istifade ettiğimiz eserlerdendir. Yazarın dört başkadı uygulaması ile ilgili kanaatleri, başkadıların tayininde etkili olan unsurlar, atandıkları diğer mansıplar ve onların dâhil olduğu bazı hadiselerle ilgili aktardıkları değerlendirmelerimiz için önem arz etmektedir.

Michael Chamberlain'in *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik: Şam:1190-1350*,⁹⁵ Jonathan P. Berkey'in *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*,⁹⁶ ve Harun Yılmaz'ın *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-*

⁹² Mehmet Fatih Yalçın, *Bahrî Memlûkler Döneminde Dımaşk Kâdılkudâtları (1266-1382)*, Aybil Yayınları, Konya 2015.

⁹³ Yalçın, “Bahrî Memlûkler Döneminde Saltanat Nâiblerinin Görevlerinin Sona Ermesi ve Bunun Sonuçları (1250 1382)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, VI/5 (2013), s. 791-810; a.mlf., “Bahrî Memlûkler Döneminde Taht Değişikliğinde Saltanat Nâibinin Rolü”, *Turkish Studies*, IX/8 (2013), s. 389-405; a.mlf., “Memlûkler Döneminde Bir Ulemâ Ailesi: İhnâî Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IX/44 (2016), s. 579-588.

⁹⁴ Joseph H. Escovitz, *The Office of Qadi Al-Qudat in Cairo Under The Bahri Mamluks*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1984.

⁹⁵ Michael Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik: Şam:1190-1350* (çev. Büşra Kaya), Klasik Yayınları, İstanbul 2014.

⁹⁶ Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali İslami Eğitimin Sosyal Tarihi* (çev. İsmail Eriş), Klasik Yayınları, İstanbul 2015.

1260)⁹⁷ adlı çalışmalar da hem ulemâ hem de ulemânın iktidarla ilişkilerine dair örnek ve tespitleriyle çalışmamıza katkı yapmıştır. Hadis sahasında kaleme alınmış olmasına rağmen Halit Özkan'ın *Memlüklerin Son Asrında Hadis-Kahire 1392-1517*⁹⁸ kitabı hem eğitim kurumlarında görev alan bu dönem ulemâsı hem de ulemâ arasındaki rekabete dair örnekleriyle çalışmamıza katkı sağlamıştır.

Memlük Devleti ile alakalı çalışmalar için Chicago Üniversitesi tarafından kurulan araştırma merkezi “The School of Mamluk Studies”’e ait *Mamluk Studies Review*⁹⁹ adıyla yayımlanan dergi, çalışma boyunca titizlikle takip edilmiş, burada neşredilen ve konumuza katkısı olacağı düşünülen makalelerden de istifade edilmiştir.

V. Ana Hatlarıyla Memlük Devleti

A. Siyasî Tarih

Memlük Devleti (648-923/1250-1517) İslâm tarihindeki en büyük Müslüman-Türk devletlerinden biridir. Bahrî ve Burcî Memlükler şeklinde iki döneme ayrılan Memlük Devleti, söz konusu dönemin tarihçileri tarafından genellikle “Türk Devleti” (ed-Devletü't-Türkiye veya Devletü'l-Etrâk/Devletü't-Türk) şeklinde isimlendirilmiştir.¹⁰⁰ Bu devlet, Orta Asya ve Kafkasya'dan askerî amaçlarla yetiştirilmek üzere getirilen memlüklerin, Eyyûbî Devleti'ne (567-866/1171-1462) son vermeleri ile

⁹⁷ Harun Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.

⁹⁸ Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis-Kahire 1392-1517*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014.

⁹⁹ Bk. <https://mamluk.uchicago.edu/>

¹⁰⁰ Bk. Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetü'l-mülûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye* (nşr. Abdülhamid S. Hamdân), Kahire 1987; Seyfeddin Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek İbnü'd-Devâdârî, *ed-Dürretü'z-zekiyye fi ahbâri'd-devleti't-Türkiyye*. Konu ile ilgili güncel araştırmalar için ayrıca bk. Koby Yosef, “Dawlat al-Atrâk or Dawlat al-Mamâlîk? Ethnic Origin or Slave Origin as the Defining Characteristic of the Ruling 'Elite in the Mamlûk Sultanate”, *Jerusalem Studies In Arabic and Islam*, XXXIX (2012), s. 387-410.

kurulmuştur. Kölelikten gelme askerlerin kendilerine devlet kuracak kadar siyasî ve askerî nüfuz kazanmalarını sağlayan unsur ise uzunca bir tarihî sürece dayanan memlûk sistemidir.¹⁰¹ Memlûk sistemi, askerî gayelerle satın alınan beyaz kölelerin kışla ve mekteplerde eğitilmeleri ve bunları satın alan sultan veya ümerânın maksatlarını gerçekleştirmek üzere ordularda istihdam edilmeleri esasına dayanmaktadır. Hoca lâkaplı köle tacirleri tarafından getirilen memlûkler, köle pazarlarında fiziki özelliklerine göre yüksek bedellerle satın alınır, Memlûkler dönemi sarayı olan Kal'atülcebel'de¹⁰² dinî ve askerî eğitime tâbi tutulurlardı.¹⁰³ Eğitim döneminde "câmekiyye"¹⁰⁴ denilen bir çeşit

¹⁰¹ Bu sistem İslâm dünyasında Abbâsîler döneminde III. (IX) asrın ilk yarısından XIII. (XIX) yüzyılın başlarına kadar çeşitli gelişmeler göstermekle birlikte temel amaçlarını değiştirmeksizin varlığını sürdürmüş, Memlûkler'de ise zirveye ulaşmıştır. Memlûk Devleti'nin yıkılmasından sonra da bir süre devam etmiş ancak Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (1220-1265/1805-1849) 1225/1811 senesinde Memlûk beylerini ortadan kaldırmasıyla sona ermiştir. Daha geniş bilgi için bk. R. Stephen Humphreys, "The Emergence of the Mamluk Army", *Studia Islamica*, XLV (1977), s. 67-99; Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi" (çev. Samira Kortantamer), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV (1989), s. 212-247; a.mlf., "Mamlûk Military Aristocracy-A Non-Hereditary Nobility", *JSAI*, X (1987), s. 205-210; Süleyman Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", *Türkler*, V (2002), s. 320-334; a.mlf., "Memlûk", *DİA*, XXIX (2004), s. 87-89; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilat* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002, s. 42-74; Yiğit, *Memlûkler*, s. 8-14; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2015, s. 20-25; Cüneyt Kanat, "Memlûk Devleti'nde Ordu Teşkilatı", *Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü* (ed. A. Sefa Özkaya), İstanbul 2019, s. 222-237.

¹⁰² Eyyûbî ve Memlûk sultanlarının ikametgâhı olarak kullanılan Kahire'de Mukattam dağında bir tepenin üzerindeki saray-kaledir. Geniş bilgi için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik (Eymen)*, s. 79-84; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 368-374; Makrîzî, *el-Hitât*, II, 201-207; Nasser O. Rabbat, *The Citadel of Cairo*, Leiden-New York-Köln 1995, s. 1-17, 50-282; Eymen Fuâd Seyyid, "Kahire", *DİA*, XXIV (2001), s. 174.

¹⁰³ Yiğit, *Memlûkler*, s. 9; Ayaz, *Memlûkler*, s. 23-25.

¹⁰⁴ Vakıflardan veya devlet bütçesinden verilen aylık anlamında kullanılan bu terim (Ahmet Akgündüz, "Câmekiyye", *DİA*, VII (1993), s. 45-46), Memlûkler döneminde de bazen ma'lûm bazen râtib olarak

maaş alır, eğitimlerini tamamladıklarında da âzat edilir ve itâka¹⁰⁵ denilen diplomalarını alarak artık askerî sınıfa girmiş olurlardı.¹⁰⁶ Bundan sonraki süreçte kabiliyetlerine göre çeşitli rütbelere¹⁰⁷ yükselabilen Memlük askerleri, şartlar uygun olduğunda sultan dahi olabilirlerdi. Nitekim Memlük Devleti'ni kuran Bahrî memlük grubuna (el-Memâlîkü'l-Bahriyye)¹⁰⁸ mensup sultanlar da Eyyübîler döneminde bu sistemle yetişmiş emîrlerdi.

Memlük Devleti'nin kurucusu olan Bahrî Memlük grubu daha Eyyübîler'in Mısır'daki son hâkimiyet yıllarında ön plana çıkmaya başlamışlardı. Nitekim Fransa

isimlendirilmekle birlikte bürokratlara tahsis edilen maaş manasında kullanılmaktaydı. Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, XI, 169-170; Ayaz, *Türk Memlükler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık (1250-1382)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 188.

¹⁰⁵ İtâka hakkında bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 502-503; İbn Tağrıberdî, *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), II, 240; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 259; Ayalon, "Memlük Devletinde Kölelik Sistemi", s. 230; Çetin, *Memlük Devletinde Askerî Teşkilat*, s. 72-74.

¹⁰⁶ Ayalon, "Memlük Devletinde Kölelik Sistemi", s. 229-233; Cengiz Tomar, "Tabaka", *DİA*, XXXIX (2010), s. 288.

¹⁰⁷ Memlüklerde askerî rütbelere ile ilgili bk. Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army-I", *BSOAS*, XV (1953), s. 202-228; aynı makale II, *a.e.* XV (1953), s. 448-476; aynı makale III, *a.e.* XVI (1954), s. 57-90.; a.mlf., *The Mamlük Military Society*, Collected Studies, London 1979; Çetin, *Memlük Devletinde Askerî Teşkilat*, s. 79-142; Yiğit, *Memlükler*, s. 208-221.

¹⁰⁸ Çoğunluğu Kıpçak ve Hârizmlî Türklerden oluşan bu grup, Eyyübî hükümdarlarından el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyüb (637-647/1240-1249) tarafından Nil'in kıyısında bulunan Ravza adasındaki bir kaleye yerleştirilmiş, Araplar'ın Nil nehri için Bahrü'n-Nîl (Nil Denizi) tabirini kullanmaları sebebiyle Bahrî Memlükler şeklinde isimlendirilmiştir. Geniş bilgi için bk. Ayalon, "Memlüklü Ordusunda Bahriye Alayı" (çev. Ali Aktan), *Türk Kültürü*, XXVIII/326 (1990), s. 350-354; a.mlf., "al-Bahriyya", *EP*, I (1954), s. 944-945; Koprman, "Bahriyye", *DİA*, IV (1991), s. 512; Linda, S. Northrup, "The Bahrî Mamlük Sultanate, 1250-1390" (ed. Carl F. Petry), *The Cambridge History of Egypt*, Islamic Egypt 640-1517, I (1998), s. 242-289; Yiğit, *Memlükler*, s. 16; Ayaz, *Memlükler*, s. 26. Bahrî Memlükler'in isimlendirilmesiyle ilgili bazı tartışmalar için bk. Cengiz Tomar, *Memluk Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 27-29.

Kralı IX. Louis'nin kumandasında gerçekleştirilen VII. Haçlı Seferi'nde Mansûra ve Faraskur civarında meydana gelen savaşların (647/1250)¹⁰⁹ kazanılmasında başat rolü onlar oynamışlardır. Bu savaşlarda kazandıkları itibar ve konum sayesinde devletin mukadderatına el koymuş kısa bir süre içerisinde Memlûk Devleti'ni kurmaya muvaffak olmuşlardır. Sonraki süreçte de askerî başarılarını sürdürmüş ve Aynicâlût Savaşı'nda İslâm dünyasının doğusunu hatta Avrupa'yı Moğol tehdidinden kurtarmışlardır.¹¹⁰ Tarihçi Baybars el-Mansûrî'nin (ö. 725/1325) ifadesiyle; “*millî ve dinî duygularının etkisiyle Moğollara karşı durmuşlar ve Allah'ın İslâm ve Müslümanlar'ı muhafaza için görevlendirdiği Türkler olarak bu ilk büyük imtihandan yüz akıyla çıkmışlardır.*”¹¹¹

Memlûkler'in İslâm dünyasında yeni bir güç olarak kabul edilmesini sağlayan bu savaştan sonra devletin hâkimiyet alanı sadece Mısır'la sınırlı kalmamış, Suriye ve Filistin bölgeleri ile Hicaz bölgesi de Memlûk topraklarına dâhil olmuştur.¹¹² Bu zaferin ardından Bağdat'ın ilmî ve siyasî mirası da Kahire'ye taşınmış, İslâm coğrafyasını düşmanlarına karşı himaye görevi de bu dönemin en güçlü devleti sayılan Memlûkler'e geçmiştir. Bu savaşın ayrıca Mısır sosyal hayatında da yansımaları olmuştur. Mısır halkı önceleri Memlûkler'e, Eyyübîler'den saltanatı zorla gasp eden zorba köleler olarak

¹⁰⁹ Bk. Bedreddin Basuğuy, “Yedinci Haçlı Seferi: el-Melikü'l-Muazzam Tûrânşâh, Saint Louis ve Mansûra Savaşı,” *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/10 (2017), s. 167-201; Kâzım Uzun, “VII. Haçlı Seferi ve Memlûk Devleti'nin Kuruluşu”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXV/2 (2020), s. 727-751.

¹¹⁰ Bu savaşın sonuçları ile ilgili bazı değerlendirmeler için bk. Cüneyt Kanat, “Memlûklerin Baybars Zamanındaki (1360-1377) Suriye Çukurova Siyaseti ve Bu siyasetin Çukurovanın Türkleşmesindeki Rolü”, *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildiriler*, Adana 1999, s. 426-428.

¹¹¹ Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetü'l-mülûkiyye*, s. 41; a.mlf., *Zübdetü'l-fikre*, s. 51; Ayaz, *Memlûkler*, s. 33.

¹¹² Yiğit, *Memlûkler*, s. 38.

bakmakta ve onların saltanata layık olmadıklarını düşünmekteydi.¹¹³ Bu zaferle birlikte halkın Memlûkler'e karşı saygı ve güveni artmış, Memlûkler toplum nazarında siyasî meşruiyet kazanmışlardır.¹¹⁴ Memlûkler, Aynicâlût kahramanlarından olan Sultan el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın, 656/1258 yılında Bağdat'ta ortadan kaldırılan Abbâsî hilâfetini üç buçuk yıl aradan sonra (659-1261) Mısır'da yeniden tesis etmesi ile de toplum nazarındaki dinî/manevî meşruiyetlerini elde etmişlerdir.¹¹⁵

Bahrî Memlûkler dönemi Moğollar'a ve Suriye'deki Haçlı devletçiklerine karşı askerî mücadelelerin yanında, devletin kuruluş dönemi olması itibariyle siyasî, sosyal ve dinî meşruiyet arayışları ile teşkilatlanma çabalarının ağırlıkta olduğu bir evredir. Teşkilatlanma meselesine kısaca temas etmek gerekirse, Baybars'la başlayan bu çabalar devletin yıkılışına kadar sürmekle birlikte ağırlıklı olarak Bahrî Memlûkler döneminde gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda Baybars, el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun ve el-Melikü'n-Nâsir Muhammed b. Kalavun'un öne çıkan sultanlar oldukları söylenebilir. Hanedan usulü bir saltanat anlayışının genellikle kabul görmediği Memlûkler'de¹¹⁶,

¹¹³ Kasım Abduh Kasım, *Dirâsât fî târihi Mısri'l-ictimâi*, Dârü'l-Maârif, Kahire 1983, s. 13; Kopruman, "XVI. Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Memlûk Çatışması ve Safevîler", s. 366. Bazı Avrupa'lı araştırmacıların Memlûkler'le ilgili benzer değerlendirmeleri için bk. Chamberlain, *Bilgi ve Sosyal Pratik*, s. 65-67.

¹¹⁴ Ayaz, "Mısır Halkının Siyasî Olaylara Karşı Tutumu", s. 50-51.

¹¹⁵ Yiğit, *Memlûkler*, s. 43; Ayaz, *Memlûkler*, s. 34-35.

¹¹⁶ Memlûkler dönemi saltanat usulü ile ilgili geniş bilgi için bk. Kortantamer, "Memlûklarda Devlet Yönetimi", s. 27-45; Süleyman Özbek, "Memlûklerde Meşrûiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar "Sultanı Öldüren Sultan Olur", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXII/53 (2013), s. 155-172; Ali Aktan, "Memlûklerde Saltanat Değişikliği Usulü", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX (1990), s. 270-279; Ahmet Sağlam, "Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur.", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, II/4 (2015), s. 107-126; Amalia Levanoni, "The Mamluk Conception of the Sultanate", *International Journal of Middle East Studies*, XXVI/3 (1994), s. 373-387; Jo Van Steenberg, "Appearances of Dawla and Political Order in Late Medieval Syro-Egypt. The State, Social Theory, and the Political History of the Cairo Sultanate

Seyfeddin Kalavun'un oğulları ve torunları bir hanedan tesisine muvaffak olmuşlardır.¹¹⁷ Ancak söz konusu sultanın oğulları ve torunlarının iktidarda olduğu dönemde, sultanların bir kısmının yaşlarının küçüklüğü, bir kısmının da saltanata ehil olmamaları sebebiyle devlet istikrarsızlığa sürüklenmiştir. Tecrübesiz ve liyakatsiz sultanlar güç sahibi emîrlerin kuklasına dönüşmüş, özellikle Muhammed b. Kalavun'dan sonraki süreçte Kalavun hanedanı iktidarın gerçek sahibi olamamıştır.¹¹⁸ Seyfeddin Kalavun'un kendi döneminde satın alarak Kal'atülcebel'in burçlarına yerleştirdiği, daha çok Kafkasya kökenli "Bucî Memlükler" ise devletin bu durumunu fırsat bilmiş, şartların da yardımıyla iktidarı ele geçirmeyi başarmışlardır. Bu grubun liderliğini üstlenmiş olan el-Melikü'z-Zâhir Berkuk tahta çıkmış ve Çerkez hâkimiyetini tesis etmiştir.¹¹⁹

Bucî Memlükler Dönemi (784-923/1382-1517) sultanların daha çok iç istikrarı sağlamakla uğraşmak zorunda kaldıkları bir devre olarak dikkat çekmektedir. Bunun sebebi ümerâ arasında bitmek tükenmek bilmeyen hâkimiyet kurma mücadeleleridir. Ancak dış siyasete de önem veren, siyasî ve askerî büyük başarılarla imza atan sultanlar da söz konusudur. Bunlardan el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî iç istikrârı temin

(thirteenth-sixteenth centuries)", *History and Society during the Mamluk Period (1250–1517)*, *Studies of the Annemarie Schimmel Research College*, II (2016), s. 51-85.

¹¹⁷ Bk. Aktan, "Bahrî Memlüklerden Sultan Kalavun ve Hânedanı", *Belleten*, LIX/226 (1995), s. 605-620.

¹¹⁸ Büyük emîrler arasındaki nüfuz mücadeleleri hakkında bk. Ayaz, "Türk Memlükler Döneminin Büyük Emîrlerinden Yelboğa el-Ömerî (ö. 768/1366) ve İdaredeki Nüfuzu", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XVI (2007), s. 81-100; a.mlf., "Memlük Sultanlarından Seyfeddin Ebû Bekir ve Alaeddin Küçük Dönemlerinde (741-742/1341) Büyük Emîrler Arasındaki Mücadeleler", *Dinî Araştırmalar*, IX/27 (2007), s. 247-273.

¹¹⁹ Çerkez Memlükler'in iktidarı elde etmeleri ile ilgili geniş bilgi için bk. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlük Sultanlığı*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1961, s. 32-39, 44-52; a.mlf., "Berkuk", *DİA*, V (1992), s. 511; Yiğit, *Memlükler*, s. 95-97; Ayaz, *Memlükler*, s. 53-55; Ayalon, "The Circassians in the Mamluk Kingdom", *JAOS*, LXIX/3 (1949), s. 137 vd.

etmiş, el-Melikü'l-Eşref Barsbay (825-841/ 1422-1438) ise Akdeniz'deki en büyük sorun olan Haçlı korsanları meselesini Kıbrıs'ı fethederek büyük oranda çözmüştür.¹²⁰ Bunların yanı sıra el-Melikü'z-Zâhir Çakmak (842-857/1438-1453), el-Melikü'l-Eşref Aynâl/Înâl (857-865/1453-1461) ve uzun saltanatının yanı sıra bıraktığı mimarî eserlerle de bilinen el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay bu dönemde öne çıkan sultanlardandır.¹²¹ Bunlardan el-Melikü'l-Eşref Aynal zamanında, Osmanlı Devleti ile ilişkiler bozulmaya başlamış ancak Fatih Sultan Mehmed'in (Birinci saltanatı: 848-850/1444-1446, ikinci saltanatı: 855-886/1451-1481) vefatı dolayısıyla olası bir çatışma ertelenmiştir. Kayıtbay döneminde ise Osmanlılar'la yaşanan gerginlik, daha çok Memlûkler'in galip geldiği fiilî mücadeleye dönüşmüştür. Ancak sonraki süreçte sultanların malî konulardaki haksız uygulamaları ve Ümit Burnu üzerinden Hindistan'a giden yolun keşfedilmesiyle yaşanan büyük gelir kaybı gibi hadiseler Memlûk Devleti'nin gerilemesine sebep olmuştur. Bunun yanında ümerâ arasındaki çekişmelerin gittikçe artması, siyasî istikrarsızlık, ekonomik sıkıntılar ve nihayet Osmanlı Devleti ile ilişkilerin düşmanlığa dönüşmesi Memlûk Devleti'nin sonunu getirmiştir. Nitekim Yavuz Sultan Selim'in Mısır'a yönelmesi ve arka arkaya gerçekleşen Mercidâbık (922/1516)¹²² ve Ridâniye (922/1517)¹²³ savaşları ile Memlûk Devleti tarihe karışmıştır.¹²⁴ Şunu da eklemek gerekir ki; Memlûk Devleti'nin

¹²⁰ Bk. Ayaz, *Memlûk-Kıbrıs İlişkileri Kıbrıs'ta İlk Türk Hâkimiyeti*, TTK Yayınları, Ankara 2016, s. 22. Memlûkler'in Kıbrıs'la ilişkileri için ayrıca bk. Ayalon, "Memlûklar ve Deniz Kuvvetleri"(çev. Salih Özbaran), *İUEFD*, XXV (1971), s. 39-50; Mesut Ağır- Kürşat Solak, "Memlûk Devleti'nin Doğu Akdeniz'deki Önemli Siyasî Faaliyetleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, XIV(2013), s. 107-130; Özge Bozkurtoğlu Özcan, "Lusignanların 1361 Yılında Antalya'yı (Adalia) İşgalinin Ardında Yatan Sebepler", *Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi (CEDRUS)*, V (2017), s. 397-409.

¹²¹ Bk. Ayaz, *Memlûkler*, s. 60, 62-65.

¹²² Bk. Feridun Emecen, "Mercidâbık Muharebesi", *DİA*, XXIX (2004), s. 174-176.

¹²³ Bk. Emecen, "Ridâniye Savaşı", *DİA*, XXXV (2008), s. 87-88.

¹²⁴ Yiğit, *Memlûkler*, s. 214-233; Ayaz, *Memlûkler*, s.71-72.

yıkılması memlûk sistemini sona erdirmemiştir. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın memlûk beylerini ortadan kaldırmasına kadar bu sistem varlığını sürdürmüştür. Ayaz'ın ifadesiyle memlûk sistemi ve devletin ürettiği teşkilatlanma ve zihniyet bundan sonra da fiilen varlığını devam ettirmiştir.

B. Memlûk Devlet Teşkilatı

Memlûk devlet teşkilatı ile ilgili belirtilmesi gereken ilk husus saltanat sistemidir. Memlûkler döneminde sultan olmak için ilk şart askerî zümreye mensup olmaktı. Ne var ki çeşitli coğrafyalardan Mısır'a getirilip, -çoğunluğu Türk ve Kafkas asıllı- köle olarak satın alınıp, asker veya yönetici olmak üzere yetiştirilmemiş hiç kimse askerî elitin bir parçası kabul edilmemekteydi. Devlete hizmet eden kimsenin ailevî hiçbir bağı olmaksızın¹²⁵ tamamen devlete aidiyetini esas alan bu sistemde, sultan olmanın ilk şartı da bu askerî elite mensup olmaktı. Öyle ki Memlûk sultan ve ümerâsı kendileri gibi köle kökeninden gelmeyen ve onlar gibi memlûk sisteminin içerisinde yetiştirilmemiş olan evlatlarını askerî aristokrasinin elit grubuna dâhil olarak görmüyorlardı. Bu yaklaşım askerî olarak ancak belli bir rütbeye kadar yükselebilen memlûk çocuklarının "evlâdünnâs" adı altında ayrı bir sınıf oluşturmalarını da beraberinde getirmişti. Diğer taraftan elit grubu teşkil eden memlûk sistemi içerisinde yetişmiş ümerâ ise yeterli güce eriştiğinde, saltanatı kendine hak olarak görüyor ve uygun ortam oluştuğunda iktidarı ele geçirebiliyordu. Yine bu durum, selefi devletlerin aksine Memlûkler'de -bazı sultanların tüm çabalarına rağmen- hanedan usulü bir saltanat sistemi oluşmasına da engel olmuştu.¹²⁶ Ancak bu noktada çoğunlukla saltanata getirilmelerinden kısa bir süre sonra

¹²⁵ Bk. Lewis, *Ortadoğu*, s. 248-250.

¹²⁶ Kortantamer, "Memlûklarda Devlet Yönetimi", s. 27; Koprman, "Memlûklerde İnsanı Değerler ve Hukuka Saygı", s. 320-321; Yiğit, *Memlûkler*, s. 181-182. Ayrıca bk. P. M. Holt, "The Position and Power of the Mamluk Sultan", *BSOAS*, XXXVIII/2 (1975), s. 237-249; Amalia Levanoni, "The Mamluk Conception of the Sultanate", s. 373-387; Özbek, "Memlûklerde Meşrûiyet Arayışları", s. 155-172.

güçlü emîrler tarafından indirilen veliahtların yanında uzun süre iktidarı elinde tutmaya muvaffak olan birkaç istisna bulunduğuna da işaret edilmelidir. Nitekim Bahrî Memlükler döneminde, her ne kadar çoğunluğu büyük emîrlerin hâkimiyeti altında olsa da uzun yıllar iktidarı üstlenen Kalavun ailesi bunlardandır. 678/1279 yılında el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun'un sultan olması ile başlayan Kalavun hâkimiyeti, fasılalar olmakla birlikte 784/1382 yılına kadar onun oğulları ve torunlarında kalmıştır. Bunlardan üç kez saltanata gelen ve neredeyse 45 yıl hüküm süren el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun güçlü yönetimi ve uzun saltanatı ile dikkat çekmektedir. Nitekim bazı araştırmacılar Muhammed b. Kalavun'dan sonraki süreçte Memlük tahtına geçen on iki Memlük sultanının onun soyundan gelmesini Muhammed b. Kalavun'un uzun süren döneminde tesis etmiş olduğu düzene bağlarlar.¹²⁷ Burcî Memlükler döneminde ise böylesine uzun bir aile hâkimiyeti tesis edilememiştir. Berkuk'un ardından tahta getirilen ve veliahtlar için uzun sayılabilecek bir süre sultanlık yapan oğlu el-Melikü'n-Nâsır Ferec (801-815/1399-1412) bu bağlamda istisna kabul edilmektedir.

Memlük saltanatı ile ilgili belirtilmesi gereken diğer bir husus ise sultanların kullandıkları unvanlardır. Memlük hükümdarları kendileri için “sultan” yanında “el-Melik” unvanını kullanmakta, bunlara “ez-Zâhir”, “es-Saîd” ve “en-Nâsır” gibi lakaplar da eklenmekteydi.¹²⁸ Bu konuda Memlük müessesesi tarihçisi İbn Şahin ez-Zâhirî, “sultan” unvanının esasen Mısır sultanlarına ait olduğunu söyledikten sonra bu unvanın sadece Abbâsî halifesi tarafından tevcih edebileceğini, bir kimsenin halifeye biat etmeden ve onun onayı olmadan sultanlık ve meliklik gibi unvanları kullanmasının câiz olmadığını

¹²⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s. 296-297; Yiğit, *Memlükler*, s. 182-183; Aktan, “Kalavun ve Hânedanı”, s. 619. Ayrıca bk. Jo Van Steenberg, “The Mamluk Sultanate as a Military Patronage State: Household Politics and the Case of Qalâwûnîd Bayt (1279-1382)”, *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, LVI/2 (2013), s. 189-217.

¹²⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, VIII, 379.

ifade eder. Hatta bu durumda onların “haricî” olacağını, vali vb. atamaları yapamayacağını, nikâh akitleri de dâhil olmak üzere verdikleri tüm hükümlerin batıl olduğunu da belirtir. Ayrıca unvanlarını halifeden almaları ve halifelerin onları şeriata uygun bir şekilde görevlendirmesiyle şerefendirilmeleri dolayısıyla Mısır sultanlarını yeryüzündeki en yüce sultanlar olarak nitelendirir.¹²⁹ Bu noktada Osmanlı tarihi ile alakalı eserinde Nicolae Jorga'nın, Osmanlı padişahı II. Bayezid'in (1481-1512) Anadolu'nun küçük bir hükümdarı olduğunu ve Toros'un ötesinde hükmünün geçerli olmadığını söylerken, Memlûk sultanının siyasî konumunu, dinin kendisine sağladığı itibarla birleştirmek için “Halife” unvanını kullandığına dair ifadelerinin yanlış olduğunu da belirtmek gerekir.¹³⁰ Zira Memlûkler dönemi kronolojik tarih eserleri de dâhil bu döneme ait hiçbir kaynakta Memlûk sultanlarının bu unvanı kullandığına dair bir kayıt yer almamaktadır.

Devlet yapısının önemli diğer bir kurumu olan hilâfet ise daha önce de belirtildiği üzere bu dönemde idarî işleyişte herhangi bir yaptırım gücüne sahip olamamıştır. Nitekim Sultan Baybars'ın Abbâsî ailesinden Müstansır-Billâh'ı (659-660/1261) Kahire'ye davet edip halife ilan etmesi ve halifenin de ona hil'at giydirip, tüm yetkilerini devretmesi ile başlayan bu süreç,¹³¹ daha ikinci halifenin 30 yıl gibi uzun bir süre Kal'atülcebel'de tutulup, toplumdan soyutlanması ile devam etmiştir. Mısır Abbâsî halifeleri için bundan sonraki süreç de farklı olmamış, hilâfet Memlûk sultanlarının gölgesi altında yetkisiz bir

¹²⁹ İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 89-90. Memlûkler döneminde saltanatla ilgili bk. Abdülmun'im Mâcid, *Nüzumu devleti selâtini'l-Memâlik ve rüsûmühüm fî Mısır*, Kahire 1967-1979, I, 27-41.

¹³⁰ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, II, 783, 873. Benzer bir iddia için bk. Lewis, *Ortadoğu*, s. 124.

¹³¹ Kalkaşendî, *Meâsirü'l-Înâfe fî meâlimi'l-hilâfe* (nşr. Abdüsettar A. Ferrâc), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, ts., I, 21-24; II, 112-113.

şekilde varlığını sürdürmüştür. Nitekim bu yetkisizliği Kortantamer bu dönemdeki Abbâsî halifelerini “yetkisiz, sultandan maaş alan bir memur” ve “Memlûk sultanlarının elinde birer kukla” şeklinde niteleyerek yansıtıken,¹³² Yiğit ise; “*Halife tarafından verilen bu ahidnâme’de otorite sahibinin halife olduğu; sultanın da ona vekâleten iş gördüğü ifade edilse de gerçekte otorite sahibi sultan idi. Ancak Memlûk sultanları, zahiren de olsa, halifelere karşı hürmetkâr davranırlardı.*” diyerek ortaya koymaktadır.¹³³

Çalışmanın ilgili yerlerinde işaret edileceği üzere teoride devletin başı kabul edilen halifeler, sultan ve iktidarı elinde tutan büyük emîrlere tarafından tayin ya da hal’ ediliyor, halkla ve devlet adamlarıyla görüşmesi yasaklanıyor veya kısıtlanıyor, maaşları kesilip, mallarına el konuluyor, tutuklanıyor, hapsediliyor hatta sürgüne gönderiliyorlardı. İlginç olan ise iki emîr arasındaki çekişmelerden dolayı bir ara çözüm olarak saltanata getirilen halife Müstaîn-Billâh dahi, yanında kendisine nizâmü’l-mülk olarak tayin edilen emîr Şeyh olmadan kimseye görüşemiyordu. Normal şartlarda Müstaîn-Billâh’ın hem hilâfeti hem de saltanatı elinde tuttuğu altı aylık bu süreçte çok güçlü olması beklenirken, Makrîzî’nin tabiriyle halife, ailesinden uzak olmaktan ve sarayda yalnız kalmaktan bunalmış bir vaziyetteydi.¹³⁴ Sonraki süreçte de halifelerin mevcut durumlarının bu şekilde seyrettiği geç dönem tarihçilerinden Hatîb el-Cevherî’nin 873 senesinde Halife Müstencid-Billâh’ın halifeliğinin sadece bir isimden ibaret olduğuna dair kaydından da teyit edilmektedir.¹³⁵ İdarî anlamda hiçbir atama ve azil yetkisi bulunmayan Abbâsî halifeleri, Hac gibi dinî farizaları bile sadece bazı sultanlar

¹³² Kortantamer, *Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, s. 78-79.

¹³³ Yiğit, *Memlûkler*, s. 185. Bazı âlimlerin hilâfetle ilgili görüşleri ve Memlûkler dönemi hilâfetin durumu ile ilgili bazı değerlendirmeler için bk. Uzun, *Saltanat-Hilâfet İlişkisi*, s. 39-50.

¹³⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 234. Ayrıca bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, XIII, 152.

¹³⁵ Hatîb el-Cevherî, *İnbâü’l-hesr*, s. 1.

döneminde ve onların izniyle yerine getirebilmiştir. Buna karşılık savaş, isyan, kıtlık, kuraklık ve veba gibi sıkıntılı dönemlerde cihada teşvik ve halkı teskin için halifenin manevî otoritesinden istifade cihetine gidilmiştir. Bunun sebebi ise daha önce de ifade etmiş olduğumuz Abbâsî ailesi ve hilâfetine Memlûk halkının göstermiş olduğu büyük teveccühtür. Nitekim Memlûk toplumu sultan ve ümerânın, halifelerin itibarını zedeleyebilecek tavır ve faaliyetlerini hoş karşılamıyor ve doğru bulmuyorlardı.

Mısır Abbâsî halifelerinin sultanların izniyle bazı Müslüman devletlere saltanatlarının meşruiyetlerini tasdik amacıyla taklîd¹³⁶ adı verilen yazılar gönderdiği de bilinmektedir. Nitekim 744 ve 876 senelerinde Hint meliklerinin talepleri üzerine dönemin sultanlarının izniyle gönderilen halife taklîdleri bunlardandır.¹³⁷ Yine Sultan Kayıtbay'ın Osmanlı ile arasında barışı tesis için 890 yılında II. Bayezid'e, Rum diyarının ve küffarların elinden alınacak olan beldelerin sultanı olduğuna dair gönderdiği halife II. Mütevekil'e (884-903/1479-1497) yazdırdığı taklîd de bu minvaldedir. Ayrıca halife, II. Bayezid'e sultan Kayıtbay ile arasındaki fitne ateşinin söndürülmesine dair nasihatler içeren bir mektup da göndermiştir.¹³⁸ Dolayısıyla Memlûk sultanlarının himayesi ve kontrolü altında varlığını sürdüren hilâfet makamının etkinliğinin, -halifelerin diğer devletlere taklîd göndermeleri istisna tutulursa- bu dönem için manevî ve dinî saha ile sınırlı kaldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu noktada Memlûkler döneminde

¹³⁶ Önemli vazifelere tayin için yazılan görevlendirme yazılarıdır. Bu yazılarla ilgili bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-mustalahi's-şerîf* (nşr. Muhammed H. Şemseddin), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, s. 119 vd.; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, XI, 101 vd.

¹³⁷ Şemseddin eş-Şücâî, *Târîhu'l-Meliki'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun es-Sâlihî ve evlâdih* (nşr. ve Alm. trc. Barbara Schäfer), Wiesbaden 1985, s. 257-258; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 645; İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, III, 364; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 65.

¹³⁸ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 215-216; İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân, VIII. Defter (Transkripsiyon)* (haz. Ahmet Uğur), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 85. Ayrıca bk. Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu* (çev. Özden Arıkan), İstanbul 2003, s. 199.

hilâfetin durumu ile ilgili bahsi geçen bu farklılığın, dönemin sünnî hilâfet teorisini konu edinen eserlerine pek yansımadığını da belirtmek gerekir.¹³⁹ Ayrıca pratikteki açık dönüşüme rağmen teoriyi merasimler, hutbe ve ahidnâme vb. yazılı gelenek ile pekiştirme ve zihinlerdeki “güçlü halife” algısının devam ettirilme çabası dikkat çekicidir. Memlükler dönemi halife ahidnâmeleri üzerinden de takip edilebilecek bu durum, teorik çerçevedeki güçlü halife algısının yazılı belgeler üzerinde göstermelik muhafazasından başka bir şey değildir.

Memlükler dönemi Hıristiyan tarihçisi Mufaddal b. Ebü'l-Fedâil'in Mısır Abbâsî halifelerini Papa ile kıyaslamasına da burada yer vermek gerekir. Müellif eserinde, Barselona kralının Papa'nın tazyikiyle çok sayıda Yahudi'yi katletmesini anlatırken, Hıristiyanlar nezdinde Papa ile Müslümanlar nazarındaki halifenin aynı olduğunu söyler. Ancak Hıristiyan kralların Papa'nın emrine asla karşı çıkamadığını buna karşılık güçlü Müslüman sultan ve emîrlerin, halifelere muhalif davranabildiğini belirterek aradaki farklılığa işaret etmektedir.¹⁴⁰ Memlük toplumunda yaşayan âlim bir Hıristiyan'ın bizzat

¹³⁹ Bk. Ahmed b. Abdülvehhab Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*, I-XXXIII (nşr. Necip Mustafa Fevâz-Hikmet Keşlî Fevâz), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, VI, 3-5; Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim Bedreddin İbn Cemâa, *Tahrîrû'l-ahkâm fi tedbiri ehli'l-İslâm* (nşr. Fuâd Abdülmun'im Ahmed), Doha 1985, s. 48-51; Ebû İshak Necmeddin et-Tarsûsî, *Tuhfetü't-Türk* (haz. Muhammed Usame Omuş), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2018, s. 32; Kalkaşendî, *Meâsirü'l-inâfe*, I, 31-38; Kemaleddin İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere fi'l-'akâidi'l-münciye fi'l-âhire*, el-Matbaatü'l-Mahmûdiyyetü't-Ticâriyye, Kahire, ts., s. 169-170. Ayrıca bk. Muharrem Kılıç, “Türk Hukuk Tarihinde Devlet Teorisinin Mezhep Doktrini Çerçevesinde Değerlendirilmesi-Tarsûsî'nin Tuhfetü't-Türk Adlı Eseri Çerçevesinde Bir Analiz”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, V/9 (2009/1), s. 115-129; Özgür Kavak, Memlükler Dönemi Siyaset Düşüncesine Giriş: Ahkâm-ı Sultâniye Geleneğinin İhyası ve Meşruiyet Problemini Aşma Çabaları”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, X/1 (2020), s. 181-228.

¹⁴⁰ Mufaddal b. Ebü'l-Fedâil, *en-Nehcü's-sedîd ve'd-dürrü'l-ferîd fi mâ ba'de Târîhi İbni'l-'Amîd* (nşr. Samira Kortantamer), Freiburg 1973, s. 12. Ayrıca bk. Kortantamer, “Memlüklarda Devlet Yönetimi”, s.

tanıklık ettiği bir müessese ile ilgili bu kanaatlerinin hem genel manada hem de Memlûkler döneminde hilâfetin konumu ile alakalı önemli veriler içerdiğini belirtmek gerekir.

Mısır Abbâsî hilâfetinin mahiyeti ile alakalı son dönemlerde yapılan tartışmalara da işaret etmek gerekir. Bunlardan Mustafa Banister'in 2015'te kaleme aldığı tezinde, hilâfetle ilgili yaklaşımları incelerken, Memlûkler döneminde Mâlikî başkadılığı da yapan İbn Haldûn üzerinden tartışılan bir örneğe işaret etmek istiyoruz. Burada Banister, Ann Lambton'un herhangi bir kaynak göstermeksizin, İbn Haldûn'un "Kahire'deki halifenin halife olmadığına" dair birtakım iddialarına karşı çıkmaktadır. Zira Lambton çalışmasında, Mısır'da hilâfetin iktidara meşruiyet sağlamak amacıyla kurulduğunu, halifenin göz ardı edildiğini, Mısır ve Suriye dışında hilâfetin evrensel rolünün kabul edilmediğini söyler ve İbn Haldûn'un da Kahire halifesinin gerçekte halife olmadığını açıkça ifade ettiğini belirtir.¹⁴¹ Buna karşılık Banister, İbn Haldûn'un halife, iktidara katılmadıkça Kahire'de bulunduğu kurumun klasik anlamda bir hilâfet olmadığı, yönetimin tökezlediği ya da baskıcı hale geldiği zamanlarda halifenin daha sağlam bir konuma yükseldiği şeklinde bir kanaat serdettiğini ifade eder. Ayrıca onun, Mısır hilâfetinin nominal (temsili) yapısını kabul ettiğini, İslâmî hassasiyet, Memlûkler'e duyduğu saygı ve hilâfeti itibarsızlaştırmak istememesinden dolayı halifenin siyasette yeri olmadığını açıkça söylemekten ziyade hiç değinmemeyi tercih ettiğini söyler.¹⁴² İbn Haldûn'un hilâfetle ilgili kanaatlerini açıkça ifade edip etmemesi üzerinden yürütülen bu tartışmada, Banister'in açıklamaları hilâfetin konumuna dair fikir vermesi yanında dönem

33; Aygül Düzenli-Fatih Yahya Ayaz, "Memlûkler Dönemi Hıristiyan Tarihçileri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/2 (2017), s. 94.

¹⁴¹ Ann Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, Routledge, London 2004, s. 138.

¹⁴² Banister, *The Abbasid Caliphate of Cairo*, s. 262, 483.

ulemâsının bu konudaki hassasiyet ve endişelerini de yansıtması bakımından kayda değerdir.¹⁴³

Memlûkler döneminde devletin başı kabul edilen sultan ve halifeden sonra Memlûk idarî teşkilatının kalan kısımlarına önemlerine binaen yer vermek suretiyle değinmek istiyoruz. Memlûk kaynakları bu dönemin idarî yapısını zevi's-süyûf (askerî sınıf), zevi'l-aklâm (dîvân görevlileri) ve zevi'l-ilm (adlî ve dinî görevliler) olmak üzere 3 ana başlık altında ele almaktadır.¹⁴⁴ Bunlardan ilki olan askerî teşkilat, devletin askerî bir mahiyet arz etmesi bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Zira bu kesim idarî işleyişteki önemli vazifeleri üstlenmesinin yanı sıra saltanata gelme/getirilme imtiyazına da sahipti.¹⁴⁵

1. Askerî Bürokratik Teşkilat

Askerî görevlerden en önemlisi sultanın yokluğunda ona vekâlet etme vazifesini ifade eden “saltanat nâibliği”dir. Özellikle ilk dönemlerde, güçlü birer savaşçı komutan olan Memlûk sultanlarının ordunun başında sefere gittiklerinde devlet işlerinin yürütülmesine duyulan ihtiyacı gidermeye yönelik ortaya çıkan bu görev, ikinci bir sultanlık olarak değerlendirilebilir. Zira saltanat nâibi, vezir ve başkadılar gibi birkaç

¹⁴³ Memlûk hilâfetinin mahiyeti ile alakalı bazı çalışmalar için bk. Mounira Chapoutot-Remadi, “Une institution mal connue: le khalifat abbaside du Caire,” *Les Cahiers de Tunisie* 20, no. 77-8 (1972); Mahmud Rızık Selîm, “İkinci Abbasi Halîfeliği” (çev. Ali Aktan), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX (1990), s. 357-368; Uzun, *Saltanat-Hilafet İlişkisi*; Christian Mauder, A Sultan Becomes Caliph: Legal Knowledge and Late Mamlûk Political Thought”, *In the Sultan's Salon: Learning, Religion, and Rulership at the Mamluk Court of Qānişawh al-Ghawrî (r. 1501–1516)*, Leiden 2021, s. 862–923.

¹⁴⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 53-63; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 16-39; Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, II, 130-134. Ayrıca bk. Abdülmun'im Mâcid, *Nüzum*, I, 42-148.

¹⁴⁵ Bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 27, 28; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 14-15; Makrîzî, *el-Hutat*, II, 215-216; Süyûtî, *Hüsni'l-Muhadara*, II, 129.

önemli görevli dışında tüm atamaları gerçekleştirebilir, sultanın adına ordu, maliye ve diğer alanlarda karar alabilirdi. Ayrıca Mısır ve Şam'daki büyük vilayetlerin valilerine de bu unvanın verildiği bilinmektedir.¹⁴⁶ Saltanat nâibliğinden sonra ikinci sırada zikretmemiz gereken görevli, “Atabekü'l-asâkir, Atabek, el-Emîrû'l-kebîr ve Beylerbeyi” gibi unvanları taşıyan Mısır'daki ordunun komutanıdır. Saltanat nâiblerinin etkinliklerini kaybetmesi üzerine atabekler nüfuzlarını arttırmış, çocuk yaştaki sultanlar döneminde ise yönetimi fiilen ele geçirmişlerdir. Dolayısıyla bu görevi üstlenmek saltanata giden yolun en önemli adımı olmuştur.¹⁴⁷

Memlükler döneminin iki önemli görevi olan saltanat nâibliği ve atabeklik dışındaki diğer görevlerin çeşitli çalışmalarda oldukça ayrıntılı bir şekilde ele alındığını belirtmek gerekir. Özellikle ülkemizde Memlüklerle alakalı çalışmaları ile öne çıkan Yiğit ve Ayaz'ın bu dönemi hem bir bütün olarak ele alan hem de münferit konulara hasrettikleri çalışmaları bu konuda oldukça fazla malumat içermektedir. Dolayısıyla biz çalışmamızın hacmini göz önünde bulundurarak bahsi geçen çalışmalara atıfla bu sahadaki diğer görev ve görevlilere kısaca değinme yoluna gideceğiz. Bu görevlerden “Re'sü nevbe” için yüzler emîrlerinden biri seçilir ve bu kişi sultan memlüklerinin yetiştirilmesinin ve terfilerinin sorumluluğunu üstlenirdi. “Meclis emîri”, sultanın

¹⁴⁶ Saltanat nâibliği için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 55-56; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 349-362; Sadi S. Kucur, “Nâib-i Saltanat”, *DİA*, XXXII (2006), s. 313-314; Yalçın, *Bahrî Memlüklerde Nâib-i Saltanatlık*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), İstanbul 2011; a.mlf., “Bahrî Memlükler Döneminde Saltanat Nâiblerinin Görevlerinin Sona Ermesi ve Bunun Sonuçları (1250-1382)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, VI/5 (2013), S. 791-810; Nihal Gezen, “Memlüklerde Saltanat Naiplerinin İktidar Üzerine Etkileri (1250-1314)”, *Asos Journal: The Journal of Academic Social Science*, XCVII (2019), s. 263-289.

¹⁴⁷ Atabek ve el-emîrû'l-kebîr için bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, IV, 18; İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 112-113; Coşkun Alptekin, “Atabeg”, *DİA*, IV (1991), s. 38-40; Asri Çubukçu, “el-Emîrû'l-kebîr”, *DİA*, XI (1995), s. 155; Ayaz, *Saray Ağalığı*, s. 27.

katılacağı toplantılarda gerekli hazırlıkları yapmakla yükümlüydü. “Silah emîri”, sultanın silahlarını taşıma ve koruma, “ahır emîri”, el-ıstablû’s-sultânî denilen sultan ahırının yönetimi ve buradaki binek hayvanlarıyla ilgilenme, “devâdar”, sultanın gelen/giden mektup ve fermanlarıyla ilgili işleri yürütme, “el-Hâzindâr”, sultanın her türlü eşya ve değerli mallarını muhafaza etmekle görevliydi. Bunların dışındaki önemli vazifelerden biri de hâciblikti. Sultanla görüşmek isteyenleri huzura çıkarmak ve saltanat nâibinin olmadığı durumlarda ona vekâlet etmek gibi görevleri bulunan hâcib, aynı zamanda askerler arasındaki ihtilafları çözmekle de görevliydi. Bu dönemde sarayda ve seferlerde sultanları koruma görevini candâr emîri üstlenirdi. Merasimlerde sultanın yanında hizmet eden “candar emîri” ayrıca gelen postaların sultana arzı, üst düzey görevlilerin ve siyasî suçluların cezalandırılması gibi işleri de yürütürdü. Memlûkler döneminde bahsettiğimiz bu önemli görevlerin dışında askerî sınıfın üstlendiği başka bazı vazifeler de bulunmaktadır.¹⁴⁸

2. Sivil Bürokratik Teşkilat

Memlûkler döneminde çoğunluğunu sivil bürokratların üstlendiği görevlerden ilki vezirliktir. Ancak diğer Müslüman devletlerdeki önemli konumunun¹⁴⁹ aksine bu dönem vezirlik müessesesi, gelirlerin beytül-mâl’e aktarılması, sultan ve devlet görevlilerinin günlük gıda ihtiyaçlarını karşılamak gibi daha çok malî işleri üstlenen sıradan bir görev halini almıştır.¹⁵⁰ Memlûkler dönemindeki en önemli görevlerden biri olan sır kâtipliği de yine sivil bürokratlar tarafından yürütülürdü. Önceleri vezirin emri altındaki inşâ dîvânı, el-Melikü’l-Mansûr Seyfeddin Kalavun döneminde sır katibinin idaresine

¹⁴⁸ Bk. Kalkaşendî, *Subhu’l-a’şâ*, IV, 21-23, V, 456, 459, 461-462; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 342-344, 359-360; Yiğit, *Memlûkler*, s. 186-192; Ayaz, *Saray Ağalığı*, s. 27-30.

¹⁴⁹ Bozkurt, *Abbâsiler*, s. 154-155. Geniş bilgi için bk. Halil İbrahim Hançabab, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.

¹⁵⁰ Bk. Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik 1250-1517*, İSAM Yayınları, İstanbul 2009.

verilmiştir. Sultan'a gelen yazıları okumak, sultanın cevaplarını yazıp mühürleyip ilgili yerlere göndermek ve mezâlim dîvânlarında dava dilekçelerini okuyup hükümleri yazmak sır katibinin başlıca görevlerindendir.¹⁵¹ Bu bağlamdaki bir diğer görev ise sultana ait arazi ve mallarla ilgili işler, devlet görevlilerine verilen hil'atler ve başka memleketlerin sultanlarına gönderilen hediyelerden sorumlu olan hâs nazırlığıdır (Nezâretü'l-hâs). Yine ordu dîvânının başkanlığını yapan ordu nazırı (nâzıru'l-ceyş), Mısır ve Suriye'de bulunan ümerâ ve askerlerin maaşları, künyeleri ve iktâ arazilerinin işlerini yürütmekle görevliydi.¹⁵² Bunların dışında sivil bürokrasinin yürüttüğü başka görevler olduğunu da belirtmelidir.¹⁵³

3. Adlî ve Dinî Teşkilat

Memlükler döneminde adlî ve dinî teşkilattaki görev ve görevliler, bu çalışmanın ana çerçevesini belirleyen vazifeler olması dolayısıyla, askerî ve sivil vazifelerin aksine daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Memlük ilmiye teşkilatı adından da anlaşılacağı üzere Memlük Devleti'ndeki kültürel yapının örgütlenmesi olarak da değerlendirilebilir. Tabiatıyla bu yapının yönetimi de ulemâdan seçilmiş kimselerin elindedir. Memlük Devleti'nde ulemânın yürüttüğü görevler vezirlik, çeşitli dîvânlarda kâtiplik gibi “el-Vezâifü'd-dîvâniyye” şeklinde adlandırılan birçok sahaya yayılmakla birlikte esas itibariyle adlî ve dinî alanlarda yoğunlaşmaktaydı. Bu bakımdan kurumsal anlamda bir ilmî yapı söz konusu edilecekse Memlükler döneminde “el-Vezâifü'd-dîniyye” olarak isimlendirilen dinî-adlî sahada görev yapan ulemâ sınıfına ve yaptıkları görevlere temas etmek gerekir.

¹⁵¹ Ayaz, “Sır Kâtibi”, *DİA*, XXXVII (2009), s. 116-117.

¹⁵² Ayaz, *Memlükler*, s. 59-60.

¹⁵³ Bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 36, 47, 56; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 369-370.

Memlûk müesseseleri ve teşkilat yapısı bazı dönemlerde kısmen veya önemli oranda değişikliklere uğramıştır. Bundan dolayı ilmî yapıya dair değerlendirmeleri Burcî Memlûkler döneminin başlarında müesseseler üzerine eser kaleme almış olan Kalkaşendî'nin daha önceki dönemleri de içeren ve varsa değişikliklere işaret eden tespitleri ve yazdıkları çerçevesinde yapmak kanaatimizce isabetli olacaktır. Bu bağlamda Kalkaşendî, “Erbâbü'l-vezâifi'd-dîniyye” olarak tesmiye ettiği müesses ilmî yapıyı oluşturan vazife sahiplerini Memlûk sultanının mezâlim oturumları başta olmak üzere belirlenmiş toplantı ve meclislerinde hazır bulunması gerekenlerle bu toplantılara katılma imtiyazı bulunmayanlar şeklinde iki kısma ayırmaktadır. İlk kısımda, bizim de çalışmamıza esas aldığımız sultanın huzurunda bulunması gereken mansıp sahibi ulemânın vazifelerini önem sırasına göre sayar. Bu vazifelerin beş tane olduğunu belirten müellif, sultanın huzurunda ve mezâlim oturumlarının gerçekleştirildiği “adliye binasında” (dârüladl)¹⁵⁴ yeri olan ulemânın bunlarla sınırlı olduğunu özellikle vurgular. İkinci kısımda da diğer mansıp sahibi olan âlimlerin görevlerinden önemli olanları sıralar.¹⁵⁵ Bu noktada şunu ilave etmek gerekir ki, yeri geldiğinde kısmen işaret edileceği üzere bu ikinci sınıfta sayılan vazifelere yapılan tayinlerde bazen ilk sınıftaki ulemânın müdahalesi söz konusu olduğu gibi bazen de bizzat bu görevleri uhdelere aldıkları bilinmektedir. Nitekim muhaddis ve tarihçi Zehebî'nin (ö. 748/1347), Dımaşk'taki bir dârülhadisin şeyhliğine tayini sırasında onun Eş'arî olmadığına ve dolayısıyla bu göreve atanamayacağına dair yaşanan tartışmalar, Şâfiî başkadısı Takıyyüddin es-Sübki'nin (ö.

¹⁵⁴ Dârüladl, mezâlim oturumlarının düzenlendiği yere verilen isimdir. Memlûkler dönemindeki dârüladl binaları ve işlevleri hakkında bilgi için bk. Makrizî, *el-Hitât*, II, 308; Rabbat, “The Ideological Significance of the *Dâru'l-adl* in the Medieval Islamic Orient”, *IJMES*, XXVII/1 (1995), s. 3-22; Ayaz, *Saray Ağalığı*, s. 36 dn.88.

¹⁵⁵ Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, IV, 34-39.

756/1355),¹⁵⁶ Eş‘arî olduğuna dair Zehebî’ye kefaletiyle ancak çözülmüş ve atama yapılabilmiştir.¹⁵⁷ Bahsi geçen ikinci kısımdaki görevlerin ilk kısımda yer alan ulemânın uhdesine verildiğine dair de birçok örnek mevcut olup bunlar çalışmamızın ilgili kısmında ele alınmıştır. Yine bu sınıfların haricinde devlet katında hiçbir görev almadıkları hâlde toplumda önemli bir nüfuza sahip olan âlimlerin mevcudiyetine de işaret edilmelidir.

Kalkaşendî’nin tasnifine dönülecek olursa, ilmî yapının müesses kısmında başat rolü oynayan ilk kısımdaki vazifelerin başında başkadılık (kadâü’l-kudât) gelmektedir. Bu müessesenin görevi de şer‘î ahkâmı ilgilendirmek ve bu hükümlerin geçerliliğini korumak, bunlara göre verilen kararları uygulamak, davalıların davalarını çözüme kavuşturmak, yoğun iş yükünü hafifletmek için nâibler (yardımcı kadılar) atamak şeklinde tarif edilmektedir. Ayrıca başkadılığın “Erbâbü’l-vezâifi’ d-dîniyye”nin en üstün mertebesi olduğu da vurgulanmaktadır. Daha sonra başkadı tayinine giden süreç ele alınmakta ve gerekçeleriyle birlikte dört başkadı belirlenmesine yer verilmektedir. Bunların ardından Şâfiî başkadılarının yetim malları ve vakıflarının yönetimiyle bazı bölgelerdeki kadıların tayini gibi hususlardaki ayrıcalıklı konumuna işaret

¹⁵⁶ Hayatı için bk. Abdülvehhâb Tâceddin es-Sübki, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ* (nşr. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettah Muhammed el-Hulv), I-X, Dârü İhyâi’l-Kütübi’l-‘Arabîyye, Kahire 1964, X, 139-338; Salâhaddin Halil b. Aybek es- Safedî, *Kitâbü’l-Vâfi bi’l-Vefeyât* (nşr. Helmut Ritter, Sven Dederling v.dğr.), I-XXX, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden-Beyrut 1962-2004, XXI, 253-265; Bilal Aybakan, “Sübki, Takıyyüddin”, *DİA*, XXXVIII (2010), s. 14-15.

¹⁵⁷ Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, X, 200-201. Sübki’nin Eş‘arilik için mücadelesi ile alakalı bazı değerlendirmeler için ayrıca bk. George Makdisi, “Ash‘arî and the Ash‘arites in Islamic Religious History”, *İslâm’ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi* (trc. Hasan Tuncay Başoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2019, s. 60-79.

edilmektedir.¹⁵⁸ Bu noktada özellikle ifade edilmelidir ki, günümüzde Adalet Bakanlığı ve ilgili yüksek kurumlar çerçevesinde değerlendirilebilecek olan Memlûk hukuk teşkilatının,¹⁵⁹ ilmî yapı içerisinde zikredilme sebebi, bu teşkilatın başındaki kadıların dinî/fikhî eğitim görmüş ulemâdan seçilmiş olması ve hukuk, mahkeme vb. adlî görevlerinin yanı sıra Memlûk Devleti'nin temel eğitim kurumları olan medreselerin nâzır veya müderrisleri olmalarıdır. Nitekim çalışmamızda birçok örneğinin tespit edildiği gibi başkadı atamalarında ilmiyle şöhret sahibi olmayan ya da ilmî yetkinliği tartışmalı kabul edilen kişilerin bu vazifeye tayini ciddi tartışmalara konu edilmiştir. Dolayısıyla ilmî yetkinlik başkadılık ataması için hareket noktası kabul edilmiştir. Nitekim 663 (1265) yılında Şâfiî fakîhi ve başkadı Tâceddin İbn Bintü'l-E'azz'e (ö. 665/1267)¹⁶⁰ yazılan görevlendirme yazısında, onun adaletinden önce ilmî yetkinliğine vurgu yapılmış, ilimle ziynetlendiği çeşitli yerlerde secîli ifadelerle belirtilmiştir.¹⁶¹ Yine Burcî Memlûkler döneminin başlarında Hanefî başkadılığı görevinde bulunan bir âlim, dönemin en kudretli emîrinin başkadılara yönelik özel meclislerde sarf ettiği yakışksız sözleri duyunca, ömrünü ilme verdiğini ve bu sözlere muhatap olmayı kabul etmeyeceğini

¹⁵⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 34-36; Abdülmun'im Mâcid, *Nüzum*, s. 93-114; Özen, "Kâdilkudât", s. 78.

¹⁵⁹ Bk. Kara, "Memlûklerde Mezâlîm Mahkemeleri", s. 27-28.

¹⁶⁰ Hayatı hakkında bk. Ebû Şâme, Ebû Muhammed Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî, *Terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi'-ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn* (nşr. es-Seyyid İzzet el-Attâr el-Hüseynî), Dârü'l-Cil, Beyrut 1974, s. 240; Yûnînî, *Zeylû Mir'ât*, II, 369-371; Baybars el-Mansûrî, *Muhtâru'l-ahbâr* (nşr. Abdülhamid Salih Hamdan), Kahire 1993, s. 9-10; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb* (nşr. Muhammed A. Şâire- M. Mustafa Ziyâde), Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, Kahire 1990, XXX, 91-94; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm: sene 651-700* (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmürî), Beyrut 1999-2000, sene 661-670, s. 199-200; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, s. 258-263.

¹⁶¹ Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 7, 8.

belirterek azlini talep ederken,¹⁶² makamını değerli kılan unsurun ilmî birikimi olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla Memlûkler döneminde dinî, hukukî ve ilmî alanları birbirinden ayrı veya bağımsız düşünmek mümkün görünmemektedir. Bu itibarla ilmî yapının mahiyetinden bahsederken, öncelikle devletin hukukî işlerini yürüten başkadılar ile kadılardan ve onların vazifelerinden başlamak kaçınılmazdır.¹⁶³

Memlûkler döneminde ulemâ sınıfının üstlendiği en üst rütbe olan başkadılık, Abbâsîler döneminde büyük şehirlere birden fazla kadı tayin edilmesi ve ülke çapında kadıların sayısının artmasının tabii bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır.¹⁶⁴ İlk başkadının, Hârûnürreşîd (170-193/786-809) tarafından kadıların seçiminde yardımcı olması için seçilen Hanefî fakîhi Ebû Yusuf (ö. 182/798) olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca kadıların mezhep doktrinlerine göre hüküm vermesinin de yine bu dönemde ortaya çıktığını belirtmek gerekir.¹⁶⁵ IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkedeki bütün yargı sistemi başkadıların sorumluluğuna verilmiş,¹⁶⁶ sonraki süreçte de başkadılara dört mezhepten birer nâib atanması uygulamasına geçilmiştir. Bu noktada başkadılık müessesinin ortaya çıktığı ilk asırda diğer kadıları atama ve azletme yetkilerinin bulunmadığını da belirtmek gerekir. Dört mezhepten başkadı ataması ise ilk defa Fatımîler döneminde (297-569/ 909-1171) ortaya çıkmış olup çok kısa bir süre uygulanmıştır. Bu uygulamayı Fâtımîler'den sonra yürürlüğe koyan, müesses hâle getiren ve devletin yıkılışına kadar uzun yıllar devam ettiren ilk devlet Memlûkler olmuştur. Devletin kuruluşundan kısa bir süre sonra Sultan Baybars, önce Şâfiî başkadıya diğer mezheplerden *nâibler* tayin edilmesini

¹⁶² Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 448.

¹⁶³ Memlûkler döneminde başkadılık müessesesi için bk. Abdülmun'im Mâcid, *Nüzûm*, I, s, 94-114.

¹⁶⁴ Özen, "Kâdilkudât", s. 78.

¹⁶⁵ Bozkurt, *Abbasîler*, s. 159; Şükrü Özen, "Kadilkudât", s. 78.

¹⁶⁶ Özen, "Kâdilkudât", s. 79.

emretmiş,¹⁶⁷ bu uygulamadan kısa bir sonra da doğrudan dört mezhep için ayrı ayrı başkadı atanması talimatını vermiştir (663/1265).¹⁶⁸ Bu yeni düzenlemenin gerekçeleri ile ilgili kaynaklar genel olarak Şâfiî fakîhi başkadı Tâceddin İbn Bintü'l-E'azz'ın kendi mezhebinin görüşlerine uymayan hükümleri uygulamadaki menfi tavrı yanında, onun hükümlerinde tavizsiz bir tutum benimsemesi¹⁶⁹ ve dönemin önemli emîrlerinden Cemâleddin Aydoğdu'nun (ö. 664/1266)¹⁷⁰ konu ile ilgili Sultan Baybars'a yönelik telkinleri üzerinde durmaktadır.¹⁷¹ İleride ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulacağı gibi, dönemin dinî sosyal yapısı göz önünde bulundurulduğunda, bu uygulamanın henüz kuruluş aşamasında ve meşruiyet arayışında olan Memlükler için, toplum üzerinde etkin olan Şâfiî ulemânın gücünü azaltma ve böylece kendilerine faaliyet alanı açabilme gayesiyle yapılmış olma ihtimali öne çıkmış görünmektedir.

Memlükler döneminde başkadılar hukuk alanında söz sahibi olup diğer sivil kökenli devlet görevlileri gibi siyasî meselelere karışmıyorlardı. Bununla birlikte teşrifat usulü gereği her sultanın cülusunda ve her halifenin ahîd merasiminde dört başkadının bulunması şarttı. Başkadılar medrese vb. yapıların açılış merasimlerinde, dinî ve millî/mahallî bayramlarda, saltanat alaylarında (el-mevâkibü's-sultâniyye), düğün ve ziyafetlerde, cenazelerde sultan ve diğer üst yönetim mensuplarıyla bir araya gelirdi.

¹⁶⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 39; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 472.

¹⁶⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 76; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 539-540. Eyyübîler döneminde el-Melikü's-Sâlih Necmeddin tarafından vakfedilen Sâlihiyye Medresesi'nde 641 (1243-1244) yılından itibaren dört mezhep fikhının okutulmuş olmasının, dört mezhepten birer başkadı uygulamasına geçişte etkili olduğu düşünülebilir. Bk. Yalçın, *Dimaşk Kâdikudâtı*, s. 39.

¹⁶⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 476.

¹⁷⁰ Hayatı için bk. Safedî, *el-Vâfi*, IX, 484; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, III, 153-159.

¹⁷¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 75-77; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 539-540. Dört mezhepten başkadı atanmasının sebepleri ile ilgili tartışmalar için ayrıca bk. Yalçın, *Dimaşk Kâdikudâtı*, s. 42-46.

Dolayısıyla ulemâ ve askerî elit arasında hukuk alanının dışında da bir iletişim söz konusu idi.

Ulemâ tarafından yürütülen ve tasnife göre ilk kısımda yer alan ikinci görev askerî sınıfın şer'î ve hukukî davalarına bakmakla yükümlü olan asker kadılığı (kadâü'l-asker) vazifesi olup, seferlerde sultan ve ordu ile birlikte hareket ederlerdi. Oldukça köklü bir müessese olarak nitelenen kadı askerlik, ekseriyetini Türkler'in oluşturduğu orduda muhtemelen Hanbelî mezhebinin müntesibi bulunmadığından, kalan üç mezhepten birer kadının riyasetinde yürütülmekteydi. Dârüladl toplantılarında ise başkadıların altında yer alırlardı.¹⁷²

Söz konusu kısımda üçüncü sırada zikredilen müessese ise dârüladl müftülüğüdür (İftâü Dâriladl). Bu görevi yürütenler dört mezhepten birer âlim olup, dârüladl toplantılarında fetva gerektiren durumlarda vazife görürlerdi.¹⁷³ İlmî yetkinliğine riayet edilen dârüladl müftüleri sonraki süreçte başkadılık makamına da atanabiliyorlardı.

Dördüncü sırada yer verilen vazife Beytümâl vekilliğidir. Kalkaşendî'nin çok önemli ve değerli bir görev olarak nitelendirdiği bu müessese, beytümâl için yapılan bütün alım-satım işlerinin yürütülmesi ve sözleşmelerin yapılmasından sorumluydu.¹⁷⁴ Kalkaşendî'nin, İbn Fazlullah'a atıf yaparak da vurguladığı, bu vazifeye sadece ilmî yetkinliği olanlar ve dindarlığıyla temayüz edenler atanabilirdi ifadesi,¹⁷⁵ görevin maliyeyle daha fazla ilişkisi bulunmasına rağmen bu dönemdeki ilmiye sınıfının yönetimde söz sahibi olmak bağlamında bu tür müesseselerle yerleşik bir yapıya kavuştuğunu göstermektedir.

¹⁷² Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 36.

¹⁷³ Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 36.

¹⁷⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 36.

¹⁷⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 36-37.

Bahsi geçen tasnifin ilk kısmındaki beşinci ve son vazife ise muhtesiblikdir. Kalkaşendî sultanın huzurunda bulunma ayrıcalığına sahip Kahire ve Fustât şeklinde iki muhtesiblikten bahsetmekte, bunlardan sadece Kahire muhtesibinin dârüladl oturumlarına katılma imtiyazının bulunduğu da işaret etmektedir.¹⁷⁶ Dârüladl toplantılarındaki protokol belirlenirken Kahire muhtesibinin beytûlmâl vekilinden sonra yer alması gerektiği ancak muhtesib ilmî açıdan daha yetkin kabul ediliyorsa beytûlmâl vekilinin de önüne geçirildiği¹⁷⁷ şeklindeki kayıtlar bu görevlere tayinde ilmî yetkinliğin ehemmiyetini ortaya koymaktadır.

“Erbâbü’l-vezâifi’d-dîniyye” olarak isimlendirilen mansıp sahibi ulemânın ikinci grubunu, düzenli bir şekilde sultanın huzurundaki toplantılara katılmayan ancak toplumda büyük itibar gören müesseselerin yöneticileri olan âlimler teşkil eder. Kalkaşendî bu grubun sayılamayacak kadar çok makamdan oluştuğunu ancak çok önemli addedilen birkaç tanesine işaret edilmesi gerektiğini belirtir. Bunların başında Hz. Fatıma’dan olma Hz. Ali evlâdının her türlü işiyle ilgilenen nakîbü’l-eşrâflık (nikâbetü’l-eşrâf) gelmektedir. Onun ardından iki hankahın şeyhliği (meşihatü’ş-şüyûh/Siryakos’taki hankah ile Saîdüssüedâ/Salâhiyye Hankahı’nın şeyhliği) vazifeleri zikredilmektedir. Daha sonra Ehbâsü’l-mebrûre olarak tesmiye olunan cami, ribat, medrese vb. hayır amaçlı inşa edilen kurumlara tahsis edilmiş vakıfların nâzırlığı ile Beynelkasreyn’de bulunan Mansûriyye Bîmâristânı’nın¹⁷⁸ nezâreti vazifeleri sıralanmaktadır.¹⁷⁹

Kalkaşendî buraya kadar zikredilenlerden sonra ilmiye sınıfının doğrudan iştigal sahasına giren hatîblik ve müderrislik vazifelerine yer vermektedir. Hatîbliğin bizzat Hz. Peygamber’in üstlendiği bir makam olması sebebiyle esasen en yüce vazife olduğunu

¹⁷⁶ Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, IV, 37.

¹⁷⁷ Bk. Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, IV, 37.

¹⁷⁸ Bk. Makrîzî, *el-Hutat*, II, 406-408.

¹⁷⁹ Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, IV, 37.

belirten müellif, camilerin çoğalmasi sebebiyle birçok hatîb tayin edildiğini, bundan dolayı Kal‘atülcebel Camii ile kadılık göreviyle birlikte yürütülmeyen ve özel nâzırı bulunmayan birkaç yer dışındaki hatîbliklere sultanın atama yapmadığını söyler. Müellif zımnen sultanın bizzat atama yaptığı hatîblik makamlarının önemli kabul edildiğine de işaret etmektedir. Daha sonra müderrisliklere temas eden Kalkaşendî, çok sayıda medrese bulunduğundan bunlardan sadece yöneticisi vâkıf tarafından belirlenmemiş olan ve en yüksek rütbeli medreseler arasında sayılan Salâhiyye¹⁸⁰ ve Mansûriyye¹⁸¹ medreseleriyle Tolunoğlu Camii’ndeki¹⁸² ders halkalarının hocalıklarına bizzat sultanın atama yaptığını belirtir.¹⁸³

Buraya kadar zikredilen iki gruptaki vazifeler esas itibariyle Memlûkler dönemindeki ilmiye sınıfının kurumsal yapısını oluşturmaktadır. Memlûkler döneminde iktidarın merkezinde tabiatıyla sultan yer almaktadır ve bahsettiğimiz ulemânın sıralanan görevleri de “el-Menâsibü’s-sultâniyye”¹⁸⁴ tabiriyle ifade olunmaktadır. Bu bakımdan bahsi geçen ulemadan, iktidarı simgeleyen sultan ile resmî zeminde düzenli toplantı yapma ve münasebet geliştirme imkânı bulanlar özellikle ilk grupta zikredilen beş görevlidir. Şunu da ifade etmek gerekir ki, özellikle ülkemizde tarih alanıyla iştiğal edenler ulemâ/ilmiye sınıfı denildiğinde Osmanlı örneği üzerinden düşünme eğilimindedir. Fatih Sultan Mehmed’in ilmiye ile ilgili kanunnameleri ile tam manasıyla müesses bir yapıya kavuşan Osmanlı ilmiyyesi¹⁸⁵ üzerinden değerlendirme yapmak bu dönemin anlaşılmasını zorlaştırır. Zira Memlûkler döneminde el-Menâsibü’s-

¹⁸⁰ Bk. Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 415-416.

¹⁸¹ Bk. Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 379-380.

¹⁸² Bk. Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 265-269.

¹⁸³ Bk. Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, IV, 37-39.

¹⁸⁴ Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, IV, 39.

¹⁸⁵ Bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 55 vd., s. 86-88.

sultâniyye'den addedilen ilmî makamların sahipleri şayet merkezi yönetimin oturumlarına doğrudan katılan yani merkezi dîvânın azalarından ise sultan tarafından tayin edilmekteydi. İlmiyye ya da ilmî/kültürel yapı denildiğinde ilk akla gelen müderris, hankah-zâviye şeyhleri gibi ulemânın ise çok azı sultan tarafından tayin edilmekte ve merkezî yönetim ile resmî düzlemde münasebetleri de sınırlı tutulmaktaydı. Diğer taraftan bu ikinci grubun önemli bir kısmı buldukları makama o medrese ya da zâviyelerin vakfiyelerine göre nâzırlar tarafından tayin edilmekteydi. Buradaki atamanın belirleyici unsuru ise ilmî yetkinlik olup bunun için belli medreseleri bitirmek, belirli bir hiyerarşiyi takip etmek gibi hususlar da söz konusu değildi. Bazen daha önce örneğini verdiğimiz gibi resmen olmasa da fiilen belirli bir itikadî mezhebe mensubiyet şartı dahi konabiliyordu. Ayrıca daha önce işaret ettiğimiz gibi ikinci gruba mensup ulemânın tayin edilmelerinde birinci grubun etkisi olduğu gibi söz konusu müderrislik vazifeleri, başta başkadılar olmak üzere birinci grubun mevcut görevlerine ek olarak uhdelerine aldıkları mansıplar da olabiliyordu. Hatta Şam'daki Berrâniyye, Cevâniyye ve Zâhiriyye medreselerine sadece kadılar tayin edildiğinden bunlara “kadı medreseleri (Medârisü'l-Kudât)” ismi verilmişti.¹⁸⁶ Netice itibariyle Memlûkler dönemindeki müesses ilmî yapı belki resmen ifade edilmiyorsa da ilk gruptaki önde gelen ulemâ tarafından temsil edilmekteydi. İlmiyye denilince ilk akla gelen müderrisler ve müderrislik fiilen

¹⁸⁶ Abdülkadir b. Muhammed en-Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris*, I-II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, I, 217; George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı* (trc. Ali hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu), İstanbul 2018, s. 294. Bu noktada Memlûkler'deki kadı medreselerinin, Osmanlı Devleti'nde “Medresetü'l-kudât” olarak isimlendirilen kadı medreselerinden farklı olduğunu belirtmek gerekir. Zira Osmanlı'daki bu medreseler şer'î ahkama göre kadı yetiştirmek üzere hususen kurulmuştur. Dolayısıyla Memlûkler'de hocalara göre bu isim verilirken Osmanlılar'da öğrencilere ve amaca binaen bu isim verilmiştir. Bk. İpşirli, “Medresetü'l-kudât”, *DİA*, XXVIII (2003), s. 343-344; Abdullah Akın, “Tanzimat Sonrası Fıkıh ve Medreselerde Değişim Olgusu”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, VIII/2 (2021), s. 192-193.

başkadılarının etkili olduğu mansıplardı. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlılar'da Fatih döneminden sonra kazaskerlerin müderrislik atamalarında etkin ve belirleyici bir role sahip olmaları da¹⁸⁷ Memlûk uygulamasıyla benzerlikler arz eder. Dolayısıyla bizim, Kalkaşendî tasnifine göre ilk gruptaki ilmiye mensuplarını merkeze almamız bu grubun başında yer alan başkadılarının hem müderrislik yapmaları hem müderrislik atamalarında belirleyici konumda bulunmaları hem de yakın münasebetleri bakımından ilmiyenin iktidar nezdindeki en mühim temsilcisi olmaları sebebiyledir. Nitekim devletin kuruluş dönemlerinde Sultan Baybars tarafından Dımaşk başkadısı olarak atanan İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282)¹⁸⁸ aynı zamanda yedi medresenin¹⁸⁹ tedrisinden de sorumlu tutulması bunun en güzel örneğidir (659/1261).¹⁹⁰ Yine 703 senesinde Nâsırıyye medresesine

¹⁸⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 154-159; İpşirli, “Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik”, *Belleten*, LXI/232 (1997), s. 611; a.mlf., “Kazasker”, *DİA* (2002), s. 142; İsmail Gündoğdu, “Osmanlı Tarihi Kaynaklarından Kazaskerlik Rûznâmçe Defterleri ve Önemi”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, VI/2 (2009), s. 697-722.

¹⁸⁸ Hayatı için bk. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân* (nşr. İhsan Abbâs), I-VIII, Dârü Sâdır, Beyrut 1978, I, 5-18 (nâşir mukaddimesi); Zehebî, *el-İber fî haber men ğaber*, I-IV (nşr. Ebû Hâcir Muhammed es-Saîd), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985, III, 347; Tâceddin es-Sübkî, *Tabakât*, VIII, 33-35; Safedî, *el-Vâfi*, VII, 308-317; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 588; Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-müerrihûn*, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1993, IV, 23-29; Özaydın, “İbn Hallikân”, *DİA*, XX (1999), s. 17-19.

¹⁸⁹ Bunlar Âdiliyye, Nâsırıyye, Azrâviyye, Felekiyye, Rükniyye, İkbâliyye ve Behesniyye Medreseleridir.

¹⁹⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 465.

yapılan müderris görevlendirmelerinde üç başkadının tayin edilmiş olması da¹⁹¹ ilmiye ve adliye arasında kesin bir ayrımın söz konusu olmadığını başka bir göstergesidir.¹⁹²

VI. İktidar Ulemâ İlişkilerinin Belirleyicileri

Memlûk Devleti'nin askerî elitini oluşturan ümerâ hâkim oldukları coğrafyadaki halktan ırk, dil ve yaşayış tarzı bakımından farklıydı. Bu farkın doğuracağı muhtemel sonuçların bilincinde olan Memlûk askerî eliti, hâkimiyetlerini yerleştirebilmek amacıyla siyasî güçleri kadar başka meşruiyet unsurlarına da ihtiyaç duymuştur. Devletin kuruluş aşamasında gerçekleşen Aynicâlût Savaşı'nda Moğollara bir meydan muharebesindeki ilk yenilgilerini tattıran Memlûkler bu zaferle siyasî meşruiyetlerini temin noktasında önemli bir adım atmışlardı. Yıktıkları devletler, yakıp yıktıkları ülkeler vesilesiyle bu coğrafyadaki halka korku salan Moğollar'a karşı elde edilen zafer, insanlara hem rahat bir nefes aldirmiş hem de bu gücün karşısında durulabileceğine dair inanç ve ümit de oluşturmuştur. Memlûklerin bu korku salan istilacılara karşı durabilmeleri, Mısır halkının onları kabullenmesinde önemli etki yapmıştır. Buna ilaveten devletin kuruluşunu takip eden on yıllar içerisinde Suriye sahil kesimindeki Haçlılar'ın da tedricen devreden çıkarılması siyasî meşruiyeti daha da güçlendirmiştir.

Memlûkler'in Bağdat'ta ortadan kaldırılan Abbâsî hilâfetini Mısır'da yeniden tesis etmeleri askerî başarılarıyla elde ettikleri siyasî meşruiyete dinî meşruiyeti de eklemişti. Nitekim asırlardır İslâm âlemine önderlik etmiş ve İslâm toplumları nazarında

¹⁹¹ Hanefî başkadısı Şemseddin Ahmed es-Serûcî, Mâlikî başkadısı Zeyneddin Ali b. Mahlûf, Hanbelî başkadısı Abdulganî el-Harrânî müderris olarak görevlendirilmişlerdir. Şâfiî mezhebine göre eğitim için ise Sadreddin Muhammed b. el-Mürâhhil (ö. 716/1317) görevlendirilmiştir. Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 952.

¹⁹² Bk. Escovitz, *The Office of Qadi Al-Qudat*, s. 173-174. Başka bazı örnekler için bk. İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, X, 120; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 273, II/3, 717; III/2, 590; III/2, 858; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 275. Başkadıların çok sayıda medresenin müderrisliğini yürütmeleriyle ilgili bazı değerlendirmeler için bk. Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 117.

saygın bir yeri olan Abbâsî ailesine mensup biri, Memlûkler tarafından Kahire'ye getirilmiş ve halife ilan edilmek suretiyle Müslüman toplumların büyük değer verdiği hilâfet müessesesi ihyâ edilmişti. Bu icraat, Mısır halkı tarafından büyük bir sevinçle karşılanmış ve önemli bir yankı uyandırmıştı. Memlûk kaynakları Abbâsî hilâfetinin ihyâ edildiği günü, halkın sevinci ve bu merasime iştiraki bakımından özel bir zaman dilimi olarak nitelermekte ve hadiseyi bütün ayrıntılarıyla aktarmaktadırlar.¹⁹³ Ancak bu noktada vurgulanması gereken husus, Memlûk askerî elitinin resmen devletin başı olan ve iktidarlarına müdâhil olma potansiyeli taşıyan bir gücü kendi tercihleriyle işbaşına getirmiş olmalarıdır. Oysa Memlûk siyasî tarihi incelendiğinde askerî elitin iktidarlarına ortak olmak isteyenlere karşı sert bir tutum takındığı ve buna yönelik pek çok örnek bulunduğu görülecektir. Dolayısıyla kuruluş aşamasındaki bu icraatlarıyla ilerleyen süreçteki genel ve neredeyse değişmez tutumları arasındaki bu çelişkinin izahı gerekmektedir. Kanaatimizce siyasî meşruiyetlerinin ve askerî güçlerinin farkında olan Memlûkler'in bu icraatı, halk nazarında dinî meşruiyetin sağlanmasına yönelik bir adımdır. Nitekim Thorau ve Âşûr, Moğolları yenerek hem Mısır'ı hem de İslâm'ı muhafaza yetkisini elinde tutan Memlûkler'in, hilâfetin ihyâsıyla halk ve ulemâ nezdinde büyük bir saygınlık elde ettiğini belirtir.¹⁹⁴ Elbette bu noktada Memlûk askerî elitinin dinî hissiyatının müessir olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır. Daha öz bir şekilde ifade etmek gerekirse, bu dinî meşruiyet arayışı bir başka ifade ile iktidarın üzerinde bulunduğu zemini tahkim etme gayreti, çalışmamızın konusunu oluşturan iktidar-ulemâ ilişkisinin öncelikli belirleyicilerindendir.

¹⁹³ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 449; Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, II, 52-53.

¹⁹⁴ Peter Thorau, *The Lion of Egypt Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century* (İng. çev. P. M. Holt), London, New York 1992, s. 113; Saîd Abdülfettâh Âşûr, *el-Müctema 'u'l-Mısri fî 'asri selâtini'l-Memâlik*, Dârü'n-Nehdati'l-'Arabiyye, Kahire 1992, s. 35. Ayrıca bk. Ayaz, "Mısır Halkının Siyasî Olaylara Karşı Tutumu", s. 51-52.

Devletin kurulduğu ilk yıllarda halkın çoğunluğu tarafından yönetimi ele geçiren zorba köleler olarak görülen ve Suriye'deki Eyyûbî melikleri tarafından benzer nitelikli eleştiriler ve hatta saldırılara muhatap olan Memlükler, bu coğrafyada kendilerinden farklı olan halk ile aralarında bağ oluşturacak, kontrollerindeki başka bir güce veya dayanağa ihtiyaç duymaktaydı. Hatta Memlük askerî elitinin neseplerine yönelik bu ağır ve hakaret içeren eleştiriler sonraki süreçte de Moğollar tarafından dile getirilecektir.¹⁹⁵ Memlükler'in ihtiyaç duyduğu bu güç ve dayanak mevcut zaman diliminde İslâm dininin temsilcisi kabul edilen halifeydi. Zira Memlük askerî eliti ile halkın ortak zeminini Müslümanlık oluşturmaktaydı. Dolayısıyla halife, güç sahibi grupla yönetilenin kesiştiği noktada durmakta bir tarafa meşruiyet sağlarken bir tarafın da manevî duygularına hitap etmekteydi. Ancak mukaddes kabul edilen bir aileden gelen ve teoride yönetimin başında yer alan dolayısıyla halkla ilişkisi askerî elitten pek de farklı olmayan halifenin de dışında halkın içinden çıkan yeni bir aracı grubuna ihtiyaç duyulmaktaydı. Hem devlet görevlerinde istihdam edilen hem de halkın içinden olan ulemâ da tam olarak bu noktada devreye giriyordu.

¹⁹⁵ İlhanlı Hükümdarı Gâzân Han (694-703/1295-1304) memlüklerin köle kökenlerini, Memlük-İlhanlı arasında gerçekleşen Hazindâr Savaşı'nda 699 (1300) askerleriyle yaptığı konuşmada vurgulamıştır. Dimaşk'ı ele geçiren Gâzân Han askerlerine "Ben kimim? diye sormuş, onlar da Cengiz Han'a kadar atalarını saymışlardı. Ardından "Nâsır'ın babası kimdir?" diye sormuş, askerleri de hep bir ağızdan (el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun'u kastederek) "Elfî" diye bağırılmış, fakat Gazan Han onun da babasını sorduğunda hiçbiri cevap verememişti. Moğol tarihçisi Reşidüddin Fazlullâh (ö. 718/1318) bu hadise ile Memlükler'in saltanatının tesadüf olduğunu ve hak üzere olmadığını o gün herkesin öğrendiğini söyler. Bk. Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't-tevârih*, s. 280. Hem Gâzân Han'ın bahsi geçen söylemlerinden hem de tarihçinin buradaki yorumlarından, Memlükler'in köle olarak getirilmiş olmalarının, sadece ilk dönemlerde Mısır halkı nazarında değil, ilerleyen zamanlarda da İlhanlı Moğolları nezdinde de aşağılanma sebebi olduğu anlaşılmaktadır.

Ulemânın halk nazarında ciddi bir itibarı ve oldukça saygın bir yeri vardı. Halk onları “zamanın fakihî”, “asrın âlimi” gibi taltif edici ifadelerle anıyor, onların itibar ve saygınlığını vurgulayan çeşitli lakaplar kullanıyorlardı.¹⁹⁶ Zira kendi içlerinden çıkan ve rahatlıkla iletişim kurabilecekleri ulemâ grubu, onların nazarında mensubu buldukları dinin hem hukukî manada hem de manevî açıdan temsilcisi konumundaydı. Ulemâ, askerî elit ve halifeden farklı olarak halkın mahkemelerde doğrudan muhatap olduğu, dinî konularda fetva alabildikleri ve yaşadıkları yerler bakımından tabiri câizse mahalleden komşuları gibi olduğundan aracı rolü için son derece uygundu. Nitekim zorluk zamanlarında halk bir yandan yönetimden yardım beklerken bir yandan da ulemânın hem varlığından hem de kendi açılarından ruhaniyetinden medet ummaktaydı. Bu bağlamda Lapidus’un, ulemâyı “halkın ruhsal danışmanı” olarak nitelemesi oldukça isabetli görünmektedir.¹⁹⁷ Burada hem Abbâsî hilâfetinin ifade ettiği değer hem de ulemânın bu konumunu ortaya koyan ilginç bir örneğe işaret edilmelidir. 866/1462 senesinde ekonomisi Nil’e bağlı olan Mısır’da, nehrin beklenen seviyeye yükselmemesi büyük bir endişeye sebep olmuştu. Dönemin sultanı, son bir çare olarak Hanefî Şeyhülislâmı’na haber göndermiş, ne yapılabileceği hususunda onun görüşüne başvurmuştu. Bu âlimin Abbâsî ailesinin tamamının bir kaba tükürmesi ve bunun Nil nehrine dökülmesini tavsiye etmesi oldukça dikkat çekicidir. Hatta rivayeti aktaran İbn İyâs’ın, söylenenler yapıldıktan sonra nehrin debisinin yükselmeye başladığına yönelik ifadeleri daha da ilgi çekicidir. Mesele bununla sınırlı kalmamış, mâzul Şâfiî başkadısı günlerce nehrin debisinin ölçüldüğü Mikyâs’ta kalmış, dua etmiş ve su daha da yükselmiştir. Bu başkadı evine dönerken halkın büyük teveccühüne mazhar olmuş ve suyun yükselmesi onun da

¹⁹⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 8; Saïd A. Âşûr, *el-Müctema'u'l-Mısri*, s. 37. Ulemânın toplum üzerindeki etkinliği konusunda Lapidus’un değerlendirmeleri için bk. Ira M. Lapidus, *Müdüni İslâmiyye fi 'ahdi'l-Memâlik* (Arap. çev. Ali Mâzi), Beyrut 1987, s. 181-194.

¹⁹⁷ Bk. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi* (çev. Yasin Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul 2016, I, 353.

bereketine hamledilmiştir. Görevdeki Şâfiî başkadısının Mikyâs'ı ziyaretinde suyun yükselmemesi, onu oldukça üzmüştür.¹⁹⁸ Kısmen aktarmaya çalıştığımız bu hadisede ulemânın sadece halk nazarında değil sultan için de böyle zor bir durumda öncelikli başvuru mercii olması yanında halkın ve bu ziyareti nakleden tarihçinin meseleye yaklaşımı da ileri sürdüğümüz kanaati destekler mahiyettedir. Hatta Burcî Memlûkler döneminde gerçekleşen bu hadisenin daha önceki dönemler için de geçerli olduğunu ortaya koyan ilginç bir örneği de burada zikretmek gerekir. Nitekim bundan bir asırdan fazla bir zaman önce Sultan Muhammed b. Kalavun'un ağır bir şekilde hastalandığı sırada şifa bulmak için bolca sadaka dağıtmasının yanı sıra hapisteki kadıları da salıvermesi¹⁹⁹ bu anlayışın önceden beri devam ettiğini ispatlar mahiyettedir.

Ulemânın halk nazarındaki söz konusu itibarının pek çok konuda olduğu gibi Eyyûbîler'den tevarüs edildiğinin altı çizilmelidir. Nitekim Memlûkler döneminde görevi bulunmayan ancak Eyyûbîler döneminin seçkin âlimlerinden olan İzzeddin b. Abdüsselâm (ö. 660/1262)²⁰⁰ ilmiye sınıfındandı. Memlûk Devleti kurulduğunda da aynı etkinliğini sürdüren İzzeddin b. Abdüsselâm büyük kitleleri harekete geçirecek bir etkiye sahip olduğundan Bahrî Memlûkler döneminin belki de en büyük sultanı Baybars'ı

¹⁹⁸ İbn İyâs, *Bedâi' u 'z-zühûr*, II, 395-396.

¹⁹⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 519.

²⁰⁰ Hayatı için bk. Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 171, 215-216; Yûnînî, *Zeylû Mir'ât*, II, 172-175; İbnü'l-Furât, *Târîh*, VI, 15-17; Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve 'z-zeylû 'aleyhâ* (nşr. İhsan Abbâs), I-V, Dârü Sâdır, Beyrut 1973-1974, II, 350-352; Safedî, *el-Vâfi*, XVIII, 520; Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, VIII, 209-245; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, XVII, 441; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 416-420, 476; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü 'z-zâhire*, VII, 208; İbn İyâs, *Bedâi' u 'z-zühûr*, I, 316-318; H. Yunus Apaydın, "İbn Abdüsselâm, İzzeddin", *DİA*, XIX (1999), s. 284-287.

ayağına kadar gelmek zorunda bırakmıştı.²⁰¹ Halkın ulemâya yönelik hem kullandığı sıfatlar hem de manevî güçlerine duydukları büyük saygı iktidar mensuplarında da bazı görevlendirmelerdeki ifadelerden hareketle makes bulmuş görünmektedir. Nitekim Hanefî başkadısı Cemâleddin Mahmud el-Acemî'nin (ö. 799/1396)²⁰² görevlendirme yazısında Memlûkler döneminde sivil bürokrasinin başı olan vezirlere verilen “el-cenâbü'l-âlî” gibi unvanların kullanılmış olması buna örnek olarak gösterilebilir. Halkın büyük teveccühüne mazhar olan bu başkadının muhtesiblikten kadılığa terfi ettirilmesinde de bunun izlerini tespit etmek mümkündür.²⁰³

Ulemânın bahsi geçen aracı rolü bazen iktidar mensuplarının yükünü hafifletme, onların faaliyetlerine meşruiyet kazandırma ve bazen de sorumluluklarına ortak olma yönünde ilerliyordu.²⁰⁴ Zira sultan ya da emîrlar yapacakları işlerde çoğunlukla onlara danışıyor hem fetvalarını hem de rızalarını almak durumunda kalıyorlardı. Örneğin gayrimüslimlere uygulanacak cezalarda sultan idarî yetkisi ile gereğini yapabilecekken onlardan bunun şeriata uygun olduğuna dair fetva almak suretiyle yapacağı işe meşruiyet kazandırmaya ihtiyaç duyuyor ya da uygulamak istediği karardan ulemânın tepkisi sebebiyle vazgeçmek zorunda kalıyordu. Her iki durumda da halkın tepkisi ulemânın bu meşrulaştırıcı konumuyla dengelenmiş oluyordu. Bu gibi hadiselerde sultan ulemânın onayını alma amacıyla dört mezhep başkadılarını toplar, konu hakkındaki hükümlerini

²⁰¹ Tâceddin es-Sübkî, *Tabakât*, VIII, 216-218; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II, 352; Apaydın, “İbn Abdüsselâm”, s. 285; Aygül Düzenli, “İktidar-Ulemâ İlişkileri Bağlamında İzzeddîn b. Abdüsselâm”, *Mütefekkir* VIII/13 (2021), s. 227.

²⁰² Hayatı için bk. İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, s. 433; a.mlf., *İnbâü'l-ğumr*, I, 541-542; a.mlf., *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 335; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XII, 158; İbn Kâdî Şühbe, *Târih*, III, 645, 646.

²⁰³ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 744. Ulemânın böyle onursal unvan ifadeleriyle taltif edilmesi, sosyal müacedelede bir avantaj unsuru olarak değerlendirilmektedir. Bk. Chamberlain, *Bilgi ve Sosyal Pratik*, s. 199-200.

²⁰⁴ Bk. Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 121.

sorar ve genellikle de buna göre hareket ederdi. Söz konusu hükümlerde mezhepsel uyuşmazlık veya sultanla aralarında anlaşmazlık gibi durumlar da ortaya çıkmaktaydı. Bu sebeple makamından ayrılan veya azledilen bazı başkadılarının olduğunu da belirtmek gerekir. Nitekim buna dair çeşitli örnekler çalışmamızın sonraki kısımlarında yer almaktadır. Bizim burada özellikle vurgulamaya çalıştığımız husus, iktidarın fetva arayışları için ulemânın bahsi geçen konumunun kullanılabilirliği. Nitekim Memlük araştırmacısı Humphreys, özellikle kadıları merkeze alarak Memlük ulemâsının yönetime duyduğu saygının sadakat olarak anlaşılması gerektiğini, bunun belli ölçüde hukuku, asayiş ve İslâmî hayat tarzını tesis etmek için yapılmış bir iş birliği olduğunu söyler. Bu iş birliğinin de fetva vermek, vaaz, görev üstlenmek gibi yollarla yönetime meşruiyet kazandıran bir mahiyet arz ettiğini belirtir.²⁰⁵

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi iktidar mensuplarının yaptıkları/yapacakları icraatlarda ulemânın desteğini alma çabası veya onlara danışmaları her zaman olumlu bir düzlemde gerçekleşmemektedir. Özellikle ilk dönemlerde hem makamlarının hem halk nezdindeki itibarlarının farkında olan ulemâ tasvip etmedikleri kararlar için manevî nüfuzlarını kullanma cihetine gitmekteydiler. Bu hususla alakalı önemli bir örneğe işaret etmek yararlı olacaktır. Bahsettiğimiz ilk dönemin kudretli Sultanı Baybars için düzenlenen biat merasiminde Şâfiî fakîhi İzzeddin b. Abdüsselâm'ın hukukî prosedür gerçekleşmediği gerekçesiyle sultana biat etmeyi reddettiği tespit edilmektedir. Nitekim İzzeddin b. Abdüsselâm, Baybars'ın memlûklükten askerî sınıfa geçtiğini simgeleyen azatlık belgesi itâkayı istemiş, onun daha önce azat edildiğine dair şahitler bulunana kadar da Baybars'a biat etmemiştir. Aynı gerekçeyi önemli vazifelerde bulunan ümerâ için de ileri sürmüş ve bunun hukuka uygun olmadığını belirtmişti. Bütün bunların gerçekleşmesi için bu emîrlerin tekrar satılıp daha sonra azat edilmelerini şart koşmuş, bu isteği

²⁰⁵ Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 250-251.

reddedilince de başkentten ayrılarak Dımaşk'a geri dönmek üzere yola koyulmuştu. Ancak İzzeddin b. Abdüsselâm'la birlikte birçok kişinin de yollara düştüğünü görenler, Sultan Baybars'ı "o giderse tahtın da gider" diyerek uyarmış, sultan da emîrleri tekrar satın alıp azat etmek suretiyle bu âlimin isteğini yerine getirmek durumunda kalmıştır.²⁰⁶ Yine Baybars'ın, Şâfiî mezhebine mensup olan İzzeddin Abdüsselâm'ın tepkisinden çekindiği için dört mezhepten başkadı atamasına dair icraatını (663/1263) ancak bu âlimin vefatından sonra yürürlüğe koyduğu da belirtilmektedir. Benzer bir hadise sultan el-Melikü'l-Mansûr Hüsameddin Lâçin için de söz konusu olmuştu. el-Melikü'l-Mansûr Nureddin Ali'nin memlûklerinden olan Lâçin daha sonra el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun tarafından satın alınmıştı. Ancak onun bu son satın alınışı, efendisi Nureddin Ali sefere çıkarken onu Kahire'de bıraktığında gerçekleştiği için şeriata uygun olmadığına dair itirazlar gündeme gelmişti. Bunun üzerine Seyfeddin Kalavun, emîr Lâçin'i ikinci kez satın almak zorunda kalmış, bu satışı da Şâfiî başkadısı Taceddin İbn Bintü'l-Eazz gerçekleştirmiştir.²⁰⁷ Bahsi geçen hadiselerden de anlaşılacağı üzere ulemâ bir uygulamaya karşı çıktığında sultanın tavrını belirleyen şey, halkın âlimlere karşı saygısı ve ulemânın dinî otoritesi olmuştur. Dolayısıyla bu durum sultanların ellerinde güç olduğu halde istedikleri bazı şeyleri yapmalarını engellemiştir. Elbette bu durumun Memlûk Devleti'nin tarihi boyunca bu şekilde devam etmediğini özellikle Burcî Memlûkler döneminde ulemânın tabiri câizse çok daha edilgen bir konuma indiğini belirtmek gerekir.

²⁰⁶ Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II, 352; Tâceddin es-Sübkî, *Tabakât*, VIII, 215-218. Ayrıca bk. Apaydın, "İbn Abdüsselâm, İzzeddin", s. 285; Mehmet Sever, *Bahrî Memlûkler Dönemi Mezhep Hareketleri (1250-1382)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Samsun 2017, s. 51.

²⁰⁷ İbnü'l-Furât, *Târih*, VIII, 222; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 197.

İktidar ulemâ ilişkisinin bir başka belirleyicisi olarak Mısır'da yaygın olan Şâfiî mezhebinin baskın konumuna da yer verilmelidir.²⁰⁸ Zira Şiî-Bâtînî temayüllere karşı Eyyûbîler döneminde başlatılan Sünni geleneği yerleştirme çabası itikadî olarak Eş'arîlik, fikhî açıdan ise Şâfîlik üzerinden yürütülmekteydi.²⁰⁹ Dolayısıyla bu mezhepler Memlükler'in hâkim olduğu coğrafyada büyük yaygınlık kazanmıştı. Bu sebeple de söz konusu mezheplere mensup ulemâ halk tarafından büyük tazim görmekteydi. Halkın ulemâyâ yönelik bu hassasiyetinin -tabii olarak- sultanların icraatlarında belirleyici ve bağlayıcı olduğuna dair kaynaklarda pek çok örnek bulunmaktadır. Ancak biz burada, Hanefî sultanların yaptırdıkları cami ve medreselere Şâfiî ulemâdan kimseleri atamak durumunda kalmalarını veya Memlük sultanlarının ulemânın rıza göstermemesi sebebiyle Hanefîler için tahsis edilen medreselerin açılışına dahi katılmaktan çekinmelerini zikretmekle iktifa edeceğiz.²¹⁰ Burada Şâfiî ulemânın itibarını ve baskınlığını göstermesi bakımından Şâfiî müellif Tâceddin es-Sübki'nin (ö. 771/1370),²¹¹ Şâfiî olan ve Şâfîlik'e hürmet gösteren sultanların ömürlerinin uzun olduğu ve saltanatın

²⁰⁸ Tâceddin es-Sübki Mısır'da Şâfiî mezhebinin yaygınlaşmasının Ebû Zür'a el-Kâdi'nin (ö. 302/914), 284/897 senesinde kadılık görevine getirilmesiyle başladığını ve onun ardından Şâfiî kadı nâibleri atanması suretiyle bu coğrafyada yerleştiğini belirtir. Bk. Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, VIII, 319. Konu ile ilgili ayrıca bk. Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 165.

²⁰⁹ Şiî-Bâtînî inanışlarda medreselerin rolü ile ilgili bazı tartışmalar için bk. Chamberlain, *Bilgi ve Sosyal Pratik*, s.73-74.

²¹⁰ Bu konudaki örnekler için bk. İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 277; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 556-557, Lahmuddin, Lahmuddin, *Sunni 'ulama and the reform of religious offices in medieval Egypt, 637-676 A. H./A. D. 1240-1277* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Arkansas, Arkansas, 2014, s. 112; Nielsen, "Sultan al-Zâhir Baybars and the appointment of four chief qâdis 663/1265", *Studia Islamica* LX (1984), s. 173; Ayaz-Eren, "Memlük Devletinde Sultan ve Emîrlerin Hanefîliğe İlgisi", *İBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, V (2019), s. 289.

²¹¹ Hayatı için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, II, 425-428; Aybakan, "Sübki, Tâceddin", *DİA*, XXXVIII (2010), s. 11-13.

onların soyundan devam etmesiyle ödüllendirildikleri şeklindeki rivayetlerinin de dikkat çekici olduğunu vurgulamak gerekir.²¹² Hatta Yelboğa el-Ömerî (ö. 768/1366)²¹³ gibi Hanefiliği ön plana çıkarmak isteyen döneminin en kudretli emîrini bile sırf bu icraatları sebebiyle İmâm Şâfî'nin (ö. 204/820) ruhaniyetinden dolayı cezalandırılmış olduğunu iddia edecek kadar mutaassıp davranan tarihçi âlimler de söz konusudur.²¹⁴

Sultanlar halkla ilişkilerini düzenleyen, yönetimdeki icraatlarını bir nevi murakabe eden Şâfî âlimlerin etkinliğini azaltmak için birtakım uygulamalara yönelmiş, onların müdahalelerini engellemek amacıyla çeşitli yollara başvurmuşlardır. Sultan Baybars'ın dört mezhepten birer başkadı uygulamasını dahi buna yönelik olarak değerlendiren bazı çalışmalar da söz konusudur.²¹⁵ Kanaatimizce Abbâsî hilâfetinin Memlûkler döneminde ihdâsının tâlî amaçlarından biri de budur. Esasen askerî eliti oluşturan Türklerden başka mensubu çok az olan Hanefiliğin devletin resmî

²¹² Tâceddin es-Sübkî, *Tabakât*, VIII, 320-321.

²¹³ Hayatı için bk. Bedreddin Hasan b. Ömer İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebih fi eyyâmi'l-Mansûr ve benih* (nşr. Muhammed M. Emin-Saîd A. Âşûr), I-III, Matbaatü Dâri'l-Kütüb, Kahire 1976-1986, III, 300-301; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 438-440; İbn Kâdî Şühbe, *Târih*, III, 305-306; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 290-291. Ayrıca bk. Ayaz, "Yelboğa el-Ömerî", s. 81-100.

²¹⁴ Ebû Zür'a Velîyyüddîn Ahmed b. Abdürrahim İbnü'l-İrâkî, *ez-Zeyl 'ale'l-İber fi haber men ğaber* (nşr. Sâlih Mehdî Abbâs), I-III, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1989, I, 216; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1. Ayrıca bk. Ayaz-Eren, "Sultan ve Emîrlerin Hanefiliğe İlgisi", s. 292.

²¹⁵ Bk. Nielsen, "Sultan al-Zâhir Baybars and the Appointment of four Chief Qadis", s. 167-176; Richard Van Leeuwen, *Bir Osmanlı Şehri Şam: Vakıflar ve Şehir* (çev. H. Ebru Aksoy), İstanbul 2012, s. 89, 99; S. Jackson, "The Primacy of Domestic Politics: Ibn Bint al-A'azz and the Establishment of the Four Chief Judgeships in Mamluk Egypt", *JAOS*, CXL (1995), s. 52-65; Lapidus, "Ayyubid Religious Policy and the Development of the Schools of Law in Cairo", *Colloque international sur l'histoire du Caire*, Kahire 1974, s. 279-286.

merasimlerinde neredeyse Şâfiîlik'e denk bir teşrifat önceliğine sahip olması,²¹⁶ Yelboğa el-Ömerî'nin Hanefî başkadısını Şâfiî başkadısının önüne geçirme çabası ve birçok sultanın ordu kadısı ve Kale Camii'ndeki imamının da Hanefilerden seçilmesi aynı şekilde yorumlanabilir. Bu noktada Eş'arîliğin kazandığı konuma da kısaca işaret etmek gerekir. Daha önce ifade etmiş olduğumuz Fâtımîler'in coğrafyada yaymaya çalıştığı Şî-Bâtînî temayüllerle mücadelede büyük etkinlik sağlayan bu itikâdî mezhep, Memlûkler döneminde sadece Şâfiîler değil Hanbelîlik hariç diğer fikhî mezhep mensupları tarafından da benimsenmiştir.²¹⁷

Buraya kadar zikredilen ulemânın aracılığı veya meşruiyet sağlayıcılığı ile ekseriyetinin mensubu olduğu Şâfiîlik'in etkisinin yanı sıra bir başka belirleyiciden daha söz etmek gerekir. Daha tâlî kabul edilse de bu belirleyici, ulemânın askerî elitten genel manada himaye özel olarak da çeşitli makam ve mansıplara yönelik beklenti ve talepleridir. Ulemâ her ne kadar hükümlerinde özgür kılınmış ve toplumsal tabana dayanmak bakımından güçlü olsa da istikrarsızlıkların yaşandığı dönemlerde pek çok alanda olduğu gibi ilmiyede de bozulmalar başlamıştır. Bunun bir neticesi olarak makam elde etmek, makamını korumak ya da iktidar sahiplerinin tepkisinden çekinmek gibi sebeplerle bazı kararlarda hükümleri yumuşatma, değişiklikler yapma gibi tutumlar sergileyen âlimler de söz konusudur. Hatta bazı dönemlerde güç sahiplerinin ağır baskısı dirayetli âlimleri bile çekingen davranmaya itmiş, iktidar sahiplerinin istediği kararları

²¹⁶ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 36; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 45; İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 92.

²¹⁷ Memlûkler Dönemi'nde Eş'arîlik ile ilgili bk. Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Maturidilik İlişkisi*, Ankara 2013, s. 166 vd., 215; Ayaz-Düzenli, "Makrîzî (ö. 845/1442) ve Mısır'da Eş'arîliğin Yayılmasına Dair Tespitleri," *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/1 (2018), s. 25-39; Sever, "14. Yüzyıl Şam Eş'arîliği: Tâcüdî Sübkî Örneği", *Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Eş'arîlik-*, 04-06 Mayıs 2018, s. 32-45.

doğrudan onaylamasalar bile sükût etmek zorunda bırakmıştır. Yine makam sahibi ve önde gelen ulemâ arasında, özellikle Burcî Memlûkler döneminde sıklıkla görülen rekabet de son belirleyici olarak himaye anlayışını besleyen unsurlardan biri olmuştur.²¹⁸ Hatta Burcî Memlûkler döneminde zaman zaman toplumun dahi ulemâyâ karşı tepki gösterdiği tespit edilmektedir.²¹⁹ Ancak bu tepkilerin yaygın olduğunu ve bütün âlimlerin iktidar sahiplerinin her dediğini onaylayan memurlar durumuna düştüklerini söylemek de doğru değildir. Bu noktada ulemâdan bir kısmının hem halk nazarında saygınlığını koruma hem de hükümlerinde bağımsız olabilme adına maaş almaktan kaçınma yoluna gittikleri de belirtilmelidir.²²⁰

Sıralamaya çalıştığımız belirleyiciler arasında kesin bir ayırım yapmak mümkün değildir. Daha açık ifade etmek gerekirse mesela ulemânın ilk dönemlerdeki dirayetini önemli oranda kaybettiği ve himaye anlayışının çok yaygın olduğu Burcî Memlûkler döneminde ileride örnekleriyle zikredeceğimiz gibi aslında ulemâyâ içten saygı duymayan iktidar sahiplerinin saltanat değişikliklerinde dahi onların onaylarına, şahitliklerine hatta kimi zaman görüşlerine ihtiyaç duymaları bu ayrımların kesiştiği noktaları gösterir. Görüldüğü gibi söz konusu dönemin güç sahipleri, ulemânın görece yüksek olan toplumsal itibarını meşruiyet için kullanmakta, mesela bir halife

²¹⁸ Chamberline, ulemânın hem güçlü askeriye mensupları ile yakınlık tesis etmek hem de bu yakınlık sayesinde nâil oldukları maaşlı vazifeler (mansıp) elde etmek için gayret içerisine girdikleri ilmî muhitin daimî bir rekabet ortamı olduğunu ileri sürer.

²¹⁹ Çerkez Memlûkler döneminde, halkın “Arab’ın adaleti yerine Türk’ün adaletsizliğini” tercih edecek kadar ulemâyâ karşı tepkili davranması ile ilgili bk. Ulrich Haarmann “Rather the Injustice of the Turks Than the Righteousness of the Arabs-Changing ‘Ulamâ’ Attitudes Towards Mamluk Rule in the Late Fifteenth Century”, *Studia Islamica*, LIVIII (1988), s. 61-77.

²²⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 79; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 538; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 542.

değişikliğinde Şâfiî başkadısının hısımlığı üzerinden onayı elde edilmekte böylece bütün tarafların arzusu yerine getirilmiş olmaktadır.²²¹

Zikrettiğimiz belirleyiciler, olaylara göre değişebildiği gibi olayların şekillenmesinde etkili olan başka belirleyiciler de ön plana çıkabilir. Bizim buradaki amacımız -tespit edebildiğimiz kadarıyla- her iki tarafın samimi tavır içerisinde bulunması ihtimalini de göz önüne alarak, olayların gidişatında çoğunlukla etkili ve bağlayıcı olabilecek unsurlar üzerinden, çalışmanın içeriğindeki hadiselerin bu bağlamda düşünülmesi ve değerlendirilmesine zemin hazırlamaktır. Son olarak iktidar ve ulemâyı, karşılıklı olarak zemin kazanmaya çalışan, birbirlerine muhtaç iki yapı olarak görmek ve değerlendirme yaparken bu tabii durumu da göz önünde bulundurmak gerektiğini belirtmeliyiz.

²²¹ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 533-534.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASÎ VE ASKERÎ ALANLARDA İKTİDAR ULEMÂ İLİŞKİSİ

1.1 Siyasî Alanda İktidar-Ulemâ ilişkileri

1.1.1 Saltanat Değişiklikleri

Memlûkler döneminde saltanat değişiklikleri çeşitli şekillerde gerçekleşmektedir. İslâm tarihinde hanedan sisteminin yerleşmiş olduğu devletlerde veliahtlık sistemi üzerine belirlenen sultanlar, Memlûkler döneminde genelde bu usulün dışında ümerânın tercih ve desteğine göre de tespit edilebilmektedir. Hatta veliaht olarak ilan edilen ve tahta çıkan sultanlar da bir süre sonra ümerânın müdahalesiyle hal' edilmekte ve öne çıkan emîr sultan ilan edilmektedir. Bu uygulamalarda muhtemel sultan adayları arasında çeşitli gerekçelerle bir tercih yapılmaktadır. Bu tercih, iktidarı elinde tutan ümerâ ve önde gelen devlet görevlilerinin mücadele ve pazarlıklarına sahne olduğu gibi birtakım örneklerde toplumun bazı kesimlerinin de söz konusu tercihe müdahale ettiği tespit edilmektedir. Zira bu taht değişikliklerinin tamamında -kimi zaman usulen de olsa- hukuka uygunluk açısından resmî biat merasimi tertip edilmektedir. Ayrıca biat merasiminden evvel şayet sultan bir şekilde el çektirilecekse, bu azlin hukuka uygun bir şekilde gerçekleştirilmesi de yine halife ve ulemânın onayıyla yapılmaktadır. Konumuzla ilgili olarak şu hususu da özellikle vurgulamak gerekir ki; saltanat değişikliklerinin meşruiyetinin sağlanmasında verdikleri fetva veya yaptıkları şahitlik bakımından başkadılar en önemli rolü oynamaktadırlar.²²² Şüphesiz bu konuda resmî belirleyici üzerindeki bütün yetkileri yeni sultana devreden Mısır'daki Abbâsî halifesidir. Ancak halifelerin de azil ve değişiklikleri hususunda başvuru mercii öncelikle başkadılar olduğu dikkate alındığında saltanatın meşruiyeti noktasında da yine onların başat rolü oynadığı söylenebilir. İbn Şahin ez-

²²² Bk. Kortantamer, *Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, s. 113-114.

Zâhirî Memlûk devlet teşkilatına dair kaleme aldığı eserinde, bir kimsenin ancak halifenin görevlendirmesi ve dört başkadının da buna şهادetiyle sultan olabileceğini belirtir.²²³

Ulemânın saltanat değışikliklerindeki rolü döneme ve şartlara göre değışmektedir. Birbirini destekleyen ve halk nazarında önemli etkinliği bulunan ulemânın bu değışikliklerdeki rolünün arttığı gözlemlenirken diğer durumlarda sadece onaylayıcı bir konuma indikleri görülmektedir. Nitekim azil veya biat işlemleri gerçekleştirilirken mevcudiyeti temel şart kabul edilen ulemâ, üzerinde genel bir ittifak bulunan azil ve biatlarda daha rahat karar verme imkânına sahipken aksi durumlarda bazı kararlara mecburen imza atmaktadır. Hatta sultanların tahtan indirilmesi için çıkan isyanlarda kimi zaman kendi istekleriyle ama çoğunlukla güç sahibi ümerânın zorlamasıyla isyan hareketlerine iştirak ediyorlardı. Dolayısıyla ulemâ veya iktidar sahiplerinin güç ve etkinliğine göre saltanat değışikliklerinde ulemânın rolü de değışiklik arz etmekteydi. Ulemânın bu değışen rollerinin sadece etkinliklerine göre değil dönemlere göre farklılıklar arz ettiğine de işaret etmek lazımdır.

Sonuç olarak meseleye saltanat değışiklerinde ulemânın rolü açısından baktığımızda birkaç hususun öne çıktığı tespit edilmektedir. Bunların birincisi kimi zaman usulen de olsa her türlü azil ve biatta ayrıca veliaht tayini ve idarenin yürütülmesine dair konularda ulemânın onaylayıcılık bakımından meşruiyet sağlayıcı konumudur. Bu maddeyle ilgili olarak ulemânın meşruiyet onaylarında daha önce de ifade ettiğimiz gibi bazen isteyerek bazen de buna mecbur kalarak meşruiyet sağladığının altı çizilmelidir. İkincisi biat ve azil öncesinde sultanın belirlenmesi hususunda istişare edilen kesimlerin arasında ulemânın da yer almasıdır. Üçüncüsü de sultan seçiminin veya değışiminin büyük tartışmalara yahut isyanlara meydan verdiği durumlarda ulemânın bu tartışmalarda taraflardan birini güçlendirici konumudur. Ancak burada ifade edilen her üç

²²³ İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 89.

madde için de ulemânın meşruiyet sağlayıcı konumunun başat unsuru teşkil ettiğini belirtmek gerekir.

Memlükler döneminde saltanat değişiklikleriyle ilgili, ilk dönem sultanlarının tahta geçişlerinde ulemânın etkin olmadığı sadece ümerânın tasdikinin yeterli olduğu tespit edilmektedir. Zira hem Memlükler'in ilk sultanları Şecerüddür (655/1257)²²⁴ ve el-Melikü'l-Muiz İzzeddin Aybek (648-655/1250-1257)²²⁵ hem de el-Melikü'l-Mansûr Nureddin Ali'nin (655-657/1257-1259)²²⁶ saltanata geçişlerinde anlaşıldığı kadarıyla ulemânın şهادetine başvurulmamıştır. Yine el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un tahta geçmesi de bu minvaldedir.²²⁷ Ancak Kutuz'un tahta çıkmasından önceki bazı istişare toplantılarında ümerâ ve devlet adamlarının yanı sıra ulemânın da yer alması ve sonuçta Kutuz'un tahtı ele geçirmesi farklı değerlendirmelere tâbi tutulabilir. Buna göre Moğollar'ın Dımaşk'ı ele geçirmesinden sonra onlar üzerine düzenlenecek sefer için halktan vergi toplanması meselesini görüşmek üzere, o sırada Emîr Kebîr olan Kutuz tarafından bir toplantı tertip edilmişti. Toplantıda emîrlere, önde gelen devlet adamları, başkadı Bedreddin Yusuf b. Hasan es-Sincârî'nin (ö. 663/1265)²²⁸ yanı sıra Şâfiî fakih İzzeddin b. Abdüsselâm ve Dımaşk Eyyûbî Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Yusuf'un (648-

²²⁴ Bk. Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-Fikre*, s. 3-4; Yunînî, *Zeylû Mir'âtü'z-zamân*, s. 61; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIX, 234-235; Safedî, *el-Vâfi*, XVI, 70; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 361.

²²⁵ Bk. Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-Fikre*, s. 4; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIX, 235; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 368.

²²⁶ Bk. Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-Fikre*, s. 24-25; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIX, 270; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 405.

²²⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 416-417. Kutuz için ayrıca bk. Fatih Güzel-Hülya Karababa Çakır, "Kuruluş döneminde bir Memluk Sultanı: Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)*, VII/2 (2019), s. 253-266.

²²⁸ Hayatı için bk. Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-Fikre*, s. 101; Yunînî, *Zeylû Miratü'z-Zamân*, II, 332-336; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 463; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, s. 474-475.

658/1250-1260) elçisi Hanefî fakih İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262)²²⁹ de hazır bulunmuştu. Toplantıda Kutuz, o sırada tahtta bulunan Nureddin Ali'nin yaşının küçüklüğünden dolayı düşmanla mücadele edemeyeceği konusunu da açmış ve bu fikirleri ümerâ tarafından kabul edilmişti. Bunun üzerine el-Melikü'l-Mansûr Nureddin Ali hal' edilip yerine Kutuz el-Melikü'l-Muzaffer unvanıyla sultan ilan edilmişti (Zilkade 657).²³⁰

Moğollarla yapılan Aynicâlût Savaşı'ndan sonra Sultan Kutuz'u öldüren Baybars'ın tahta geçmesi de benzer şekilde sadece ümerânın onayı ile gerçekleşmiştir.²³¹ Ancak 659 senesinde Abbâsî ailesinden el-Müstansır-Billâh Ebü'l-Kâsım Ahmed'in (659/1261) Mısır'da düzenlenen biat merasiminden hemen sonra yetkilerini Sultan Baybars'a devretmesi ve orada bulunan ulemânın da buna şahitlik etmesiyle²³² yeni bir dönemin başladığı söylenebilir. Nitekim Sultan Baybars'ın dört mezhepten başkadı tayininden sonraki süreçte düzenlenen cülûs törenlerinde, halife ile başkadıların iştiraki ve biatları daha da önem kazanmış, istisnaları bulunmakla birlikte zorunluluk haline gelmiştir. Öyle ki bu zorunluluk, müessese eserlerinde halife taklîdi ve dört başkadının onayının şart olduğuna dair ifadelerle,²³³ Şâfiî başkadısı İzzeddin İbn Cemâa'nın (ö. 767/1366)²³⁴ ise Halife Vâsık-Billâh İbrahim'in hilâfetinin kendileri (dört başkadı)

²²⁹ Bk. Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, I, 466; Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm", *DİA*, XX (1999), s. 478-479.

²³⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 416-417; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, VII, 55; Yiğit, *Memlûkler*, s. 31; Düzenli, "İzzeddîn b. Abdüsselâm", s. 225.

²³¹ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 68-72; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 54; Yunînî, *Zeylû Miratü'z-Zamân*, II, 98-99; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 3.

²³² İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 100; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 61; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 14; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 450.

²³³ İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 89.

²³⁴ Hayatı için bk. Tâceddin es-Sübkî, *Tabakât*, X, 79-81; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 715; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, II, 378-382; a.mlf., *Ref'u'l-isr*, s. 243-246; Cengiz Kallek, "İbn Cemâa, İzzeddin", *DİA*, XIX (1999), s. 393-394.

tarafından onaylanmadığı gerekçesiyle hükümsüz olduğunu söylemesiyle²³⁵ teorik bir çerçeveye de oturtulmuştur. Dolayısıyla idarî işleyiş ve teşkilatlanmayı Abbâsî, Selçuklu ve özellikle Eyyübî gibi devletlerden tevarüs eden Memlûkler'in, saltanatlarının meşruiyeti için yaptıkları uygulamadaki bu yeniliğin özellikle altı çizilmelidir. Nitekim ilerleyen süreçte saltanata gelenlerin meşruiyet elde etmek için halife ile başkadıları yanlarına çekme gayretlerini yansıtan pek çok hadise de bu kanaatimizi desteklemektedir.

Memlûkler dönemi saltanat değişikliklerinde halife ve başkadıların meşruiyet sağlayıcı konumuna, belirttiğimiz tasnif çerçevesinde neredeyse her örnekte rastlandığı için özellikle ilk dönem sultanlarından bazılarının tahta geçişlerine kısaca işaret etmekle iktifa edeceğiz. Bunlardan ilk olarak 746 senesinde tahta geçirilen el-Melikü'l-Kâmil Seyfeddin Şaban'ın (746-747/1345-1346) saltanatının halife, başkadılar ve ümerâ tarafından onaylanması ile gerçekleştiğini belirtmek gerekir (Rebûlevvel 746).²³⁶ Bu bağlamda ümerânın ittifakıyla tahta çıkarılan el-Melikü'l-Mansûr Hüsâmeddin Lâçin'in cülûs töreni de onun halife ile birlikte Kahire'yi dolaşp, Kal'atülcebel'de ümerâ ve başkadıların onayını almasının ardından tamamlanmıştır (696).²³⁷ Yine el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Kerek'e kaçmasının ardından tahta geçen Baybars el-Çaşnigîr'in (708-709/1309) saltanat töreni de Halife Müstekfi-Billâh ve dört başkadının katılımıyla gerçekleştirilmişti (Şevval 708).²³⁸ Bundan bir sene sonra Muhammed b.

²³⁵ Şücâî, *Târihu'l-Meliki'n-Nâsır*, s. 126-127.

²³⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 680-681; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, I, 111.

²³⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 200-201; İbnü'l-Furât, *Târih*, VIII, 223-224; 228; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 823-824.

²³⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 104-105; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 80; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 45-46, 48; Kanat, "Baybars El-Çaşnigîr", s. 107, Uzun, *Saltanat-Hilafet İlişkisi*, s. 107.

Kalavun üçüncü kez tahta geçtiğinde de yine Halife Müstekfi-Billâh ve başkadılar huzurda hazır bulunmuştu.(709).²³⁹

Biat merasimlerinde ulemânın meşrulaştırıcı konumunun, bir sultanın azledilmesi veya görevden ayrılmasında da aynı işlevi gördüğü tespit edilmektedir. Nitekim Emîr Sallâr (ö. 710/1310)²⁴⁰ ve Baybars el-Çaşnigîr'in üzerinde kurduğu baskıdan dolayı sultan Muhammed b. Kalavun'un tahtı bırakması sonrasında yaşananlar bunun güzel bir örneğini teşkil etmektedir. Buna göre sultan Muhammed b. Kalavun çekildiği Kerek'ten saltanatı bıraktığına dair bir mektup göndermiş ve bu mektup tahta kimin geçeceği hususunda tartışmaları da beraberinde getirmişti. Bu tartışmaların neticesinde Baybars el-Çaşnigîr'in üzerinde karar kılınmış ve sultan ilan edilmişti (23 Şevval 708). Bunun ardından büyük emîrlar toplanmış ve gelişmelerin duyurulması için halife ve başkadıların çağırılması gerektiğini ifade etmişlerdi. Bunun üzerine halife ve başkadıların huzurunda Muhammed b. Kalavun'un tahtı bıraktığına dair mektubu onun yanından gelen ve bu hadiseye şahitlik etmiş olan iki emîrin de katılımıyla okunmuş ve ulemâ tarafından bu durum onaylanmıştır. Yeni sultan Baybars el-Çaşnigîr'in cülusu ancak bu tasdik işleminin ardından gerçekleştirilebilmiş ve âdet olduğu üzere yapılan törenle onun sultanlığı ilan edilmiştir.²⁴¹ İbn Kesîr, Muhammed b. Kalavun'un saltanattan ayrılmasının önce Mısır başkadıları tarafından onaylandığını, Dımaşk başkadılarının da buna tâbi

²³⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 73. Muhammed b. Kalavun dönemi ile alakalı bk. Amalia Levanoni, *A Turning Point in Mamluk History: The Third Reign of al-Nâşir Muḥammad Ibn Qalāwūn (1310-1341)*, Vol. 10, Brill 1995.

²⁴⁰ Hayatı için bk. Fazlullah b. Ebü'l-Fahr es-Sukâî, *Tâlî Kitabi Vefeyâti'l-a'yân* (nşr. ve trc. Jacqueline Sublet), Dımaşk 1974, s. 89; Safedî, *A'yânü'l-'asr ve a'vânü'n-nasr* (nşr. Ali Ebû Zeyd v.dğr.), I-VI, Beyrut-Dımaşk 1998, II, 489-494; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 123-124; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II, 86-89.

²⁴¹ Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfe*, s. 190-191; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 104; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 45-46; Kanat, "Baybars El-Çaşnigîr", s. 107-108.

olduğunu belirtir. Burada Hanbelî başkadısının itirazlarına da değinen tarihçi, kendisine baskı uygulanmış olsa bile, hiç kimsenin kendi tercihi ile saltanatı bırakamayacağını söylemek suretiyle bunu onaylamaktan çekindiğini belirtir.²⁴²

Muhammed b. Kalavun'un kendi isteği ile tahtan ayrılması başkadıların onayı ile gerçekleştiği gibi bundan yaklaşık iki asır sonra sultan Kayıtbay'ın (872/1468-901/1496) tahtan ayrılma talebi de yine ulemâdan meşruiyet talebiyle geçerli hale getirilmeye çalışılmıştı. Memlûklerinin taleplerinden bunalan ve hazinede para bulunmadığı için başka çıkar yol bulamayan Kayıtbay, ümerâ ve başkadıları toplayarak kendisini azlettiğini beyan etmiş, başkadılardan da bu hususta şahitlik etmeleri talebinde bulunmuştu (Rebûlâhir 894). Başkadılar buna karşı çıkararak sultanı ikna etmişler ve bu azli onaylamadıklarını belirtmek suretiyle Kayıtbay'ın sultan olarak görevine devam etmesini sağlamışlardı.²⁴³ Sehâvî bu hadiseden sonra sultanın halife tarafından tekrar görevlendirildiğini ve başkadıların da buna şahitlik ettiğini belirtir.²⁴⁴ Ulemânın bu hadisedeki tutumu önde gelen bazı emîrleri de harekete geçirmiş, memlûkler ile sultan arasında bir anlamda aracılık yapmak suretiyle askere nafaka dağıtılması meselesinde orta yolu bulmuşlardı.

Zikredilen örneklerde görülen ulemânın meşrulaştırıcı rolü iktidardaki ya da mâzul sultanın öldürülmesinde de devreye girmektedir. Nitekim Sultan el-Melikü'l-Eşref Şaban'ın (764-778/1363-1376) tahtan indirilmesi yerine oğlunun geçirilmesi ve mâzul sultanın katledilmesinde yine ulemânın fetva ve şahitlikleriyle meşruiyetin sağlanmaya çalışıldığı tespit edilmektedir. Sultan el-Melikü'l-Eşref yanında halife ve üç başkadı ile

²⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 80.

²⁴³ Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VIII, 143. İbn İyâs başkadıların sultanın içinde bulunduğu duruma çok üzüldüklerini hatta Mâlikî başkadı Muhyiddin b. Takî'nin ağladığını nakleder. İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 261-262.

²⁴⁴ Bk. Sehâvî, *Veczü'l-keîâm*, III, 1079.

hac yolculuğuna çıktığında yönetimde söz sahibi Karatay'ın başını çektiği muhalif emîrler, sultanı hal' edip oğlu Alâeddin Ali'yi (778/1376-783/1381) tahta çıkarmışlardı (Zilkade 778). Makrîzî'nin ifadelerine göre bu işlemin gerçekleştirilmesi sırasında ulemânın buna razı olduğuna dair bir belge hazırlanmıştır (4 Zilkade).²⁴⁵ Bu gelişmeler üzerine tebdili kıyafet Kahire'ye dönen sultan Şaban, ümerâ tarafından yakalanmış ve Şâfiî başkadısına vekâlet eden Sadreddin Muhammed b. İbrahim el-Münâvî'ye (ö. 803/1401)²⁴⁶ götürülerek yerine oğlunu bıraktığı şeklindeki vasiyetini onaylatmışlardı. Daha sonra sultanı öldürmüşler ve sultanın öldüğüne şahitlik eden bir grup emîri başkadiya yollamak suretiyle meşruiyet prosedürünü tamamlamışlardı.²⁴⁷ Daha evvel ifade ettiğimiz gibi bu örnek hadise, fiilen gücü elinde tutan tarafın etkinliği söz konusu olduğunda, her ne kadar meşruiyeti sağlasalar da başkadıların mevcut duruma onay vermekten başka hiçbir rolü olmayan kimselere dönüştüğünü de göstermektedir. Nitekim sultanın yanındaki emîrler, halife ve üç başkadı, yönetimi ele geçiren ümerâyaya karşı hiçbir şey yapamamaya durumu kabullenmek, Kahire'deki başkadı nâibi de bu emîrlerin tasarrufunu onaylamak zorunda kalmıştı. Ancak başka örnekler de sunabileceğimiz bu meselenin vurgulanması gereken noktası meşruiyetin temini ve ulemânın da bu husustaki başat rolüdür.

Ulemânın bahsi geçen meşruiyet sağlayıcı rolü, sultanların vasiyetleri ve veliaht tayinleri meselesinde de öne çıkmaktaydı. Nitekim Sultan Berkuk'un ve sultan el-

²⁴⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 275-276.

²⁴⁶ Hayatı için bk. İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, s. 339-341; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, VI, 249-250; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 54.

²⁴⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, V, 527-528; Sârimüddin İbrahim b. Muhammed b. Aydemir İbn Dokmak, *el-Cevherü's-semîn fi siyeri'l-hulefâ ve'l-mülûk ve's-selâtin* (nşr. Saîd A. Âşûr-Ahmed es-Seyyid Derrâc), *Câmiatü Ümmi'l-Kurâ*, Mekke 1982, s. 431-436; İbn kadı Şühbe, *Târih*, III, 511, 514; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 282-284; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-Emel*, II, 117-118. Sultan Şaban'ın öldürülmesinden sonra ümerâdan bazıları halifenin saltanatı devralmasını istemişlerdi. Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 285-286.

Melikü'l-Müeyyed Şeyh'in vefatlarından evvel yapmış oldukları uygulamalar bunun örnekleri arasındadır. Sultan Berkuk hastalığı iyice ilerlediğinde, halife Mütevekkil-Alellâh (Birinci hilâfeti: 763-779/1362-1377, ikinci hilâfeti: 779-785/1377-1385, üçüncü hilâfeti: 791-808/1389-1406) başkadılar, ümerâ ve devlet erkânını huzuruna çağırarak ve yerine geçecek oğlu Ferec'le ilgili onlarla müzakere yapma ihtiyacı hissetmişti (Şevval 801). Yine Berkuk, Ferec'in ardından diğer oğlu Abdülaziz'i, ondan sonra da İbrahim'i veliaht tayin ettiğini belirten vasiyetini yazdırmış, Ferec'in veliahtlığı için önce halife daha sonra başkadılar ve ümerâdan yemin almıştı.²⁴⁸ Hatib el-Cevherî huzurda bulunan başkadıları isim isim saydıktan sonra Sultan Berkuk'un, bu işin gerçekleşmesi için halife ve başkadıları, ümerâyaya yemin ettirmek üzere görevlendirdiğini de nakleder.²⁴⁹ Sultan el-Melikü'l-Müeyyed de bayram namazını dahi sarayda kılacak kadar hastalığı ilerlediğinde, ümerâ ve başkadıları huzuruna toplamış ve henüz 7 aylık olan oğlu Ahmed'i onların huzurunda veliaht tayin etmişti (Şevval 823). Bunlarla yetinmeyerek bu işin yürütülmesi ile ilgili çeşitli görevlendirmeler de yapmıştır.²⁵⁰ Bu gelişmeden yaklaşık bir ay sonra (29 Zilhicce) Hanefî başkadısı Zeyneddin Abdurrahman et-Tefehnî (ö. 885/1480-1481),²⁵¹ Ahmed'in veliahtlığını onaylamış, diğer başkadıların buna şahitlik etmeleriyle meşruiyet prosedürü tamamlanmıştır.²⁵²

Bu son örnekte halife ve ulemânın tasdik etme yoluyla icraatı meşrulaştırma faaliyetinin, küçük yaştaki sultanın adına devleti idare edecek Emîr Kebîr Tatar'ın (824-

²⁴⁸ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 49; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 932-933; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XII, 102.

²⁴⁹ Bk. *Nüzhetü'n-nüfûs*, I, 494.

²⁵⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 539; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 227; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, IV, 70-71.

²⁵¹ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 98-100; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, s. 226.

²⁵² Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 543; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, IV, 74.

/1421) bu yetkilerini teyit etmeye kadar uzandığına işaret edilmelidir. Nitekim Tatar, Eşrefiyye memlükleri, ümerâ, halife ve başkadıları da toplayıp el-Melikü'l-Müeyyed'in vefatından sonra yönetimin ona kalmasından memnun olmayan bazı emîrlerin itiraz ve hatta isyanlarını bahane ederek, devlet işleri için herkesin razı olacağı birinin belirlenmesi ve saltanatta görevlendirilmesi gerektiğini söylemişti. Orada olanların Tatar'dan razı olduklarını belirtmesi üzerine halife, tüm devlet işlerinde onu görevlendirmiş, tayin ve azil yetkisinin tamamen onda olduğunu, sultan lakabı dışında saltanatın gerektirdiği her şeyi yapabileceğini bildirmişti. Hanefî başkadısı Zeyneddin Abdurrahman et-Tefehnî buna şahitlik ederek geçerli olduğuna dair hüküm vermiş ve diğer üç başkadı da bu karara katılmıştı (Safer 824).²⁵³

Veliaht tayini ve bunu gerçekleştiren sultanın bu ve devletin işlerinin tedviri hususundaki vasiyeti meselesinde ulemânın onayına dair bir başka örnek de az önce zikri geçen ve tahtı da ele geçirmiş bulunan Sultan el-Melikü'z-Zâhir Tatar'ın, oğlunu yerine bırakma ve ona bir vasî tayin etme meselesinde ortaya çıkmaktadır. Sultan Tatar, halife ve başkadıların şahitliğinde oğlu Muhammed'i veliaht tayin etmiş, Emîr Canıbek es-Sûfî (ö. 841/1437)²⁵⁴ ve Emîr Barsbay ed-Dokmakî'yi de oğluna vekil tayin ettiği şeklindeki vasiyetini yazdırmıştı (Zilhicce 824).²⁵⁵ Bu gelişmelerden kısa bir süre sonra halife, devlet yönetimini Tatar'ın küçük yaştaki oğlunun adına "Nizâmü'l-mülk" unvanı verilen Barsbay'a aktarılmasını onaylamış, Hanefî başkadısı da bunun sıhhatine dair hüküm vermişti.²⁵⁶ Bu noktada iki hususa daha işaret etmek isteriz birincisi veliaht tayinleri ve

²⁵³ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 569.

²⁵⁴ Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/3, 1061; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 211.

²⁵⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 587; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 250; Aynî, *Ikdu'l-cumân*, s. 154; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIV, 206; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, IV, 99.

²⁵⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 593; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIV, 221; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, IV, 101. İbn Hacer ve Hatib el-Cevherî, Hanefî başkadının onayından bahsetmeksizin bu

buna dair vasiyetlerin tertibinde ulemânın meşrulaştırıcı rolüne dair pek çok örnek bulunmaktadır. İkinci husus ise sultana vekil tayin edilecek emîrin tayini yahut sultanın yetersizliği dolayısıyla devleti yönetme yetkisinin kudretli bir emîre devredilmesi gibi konularda öncelikle Hanefî başkadılarına başvurulması dikkat çekicidir. Bu husus, Hanefî hukukunun Şâfiî hukukuna göre bu konulardaki yaklaşımının daha uygun olduğu²⁵⁷ şeklinde değerlendirilebileceği gibi, bahsi geçen sultanların, Bahrî Memlûkler döneminde de görüldüğü gibi Hanefî başkadılara rağbet göstermesiyle de ilişkilendirilebilir. Bunun dışında veliaht tayinlerinde ulemânın konumunu yansıtan pek çok başka örnek de bulunmaktadır.²⁵⁸ Bu örneklerden iki tanesinde veliaht tayini hususunda ulemânın mecliste hazır bulunarak meşruiyetin sağlanmasındaki işlevlerini yerine getirmenin ötesine geçerek, görüş beyan etmek suretiyle bir anlamda yeni sultanın belirlenmesinde de söz sahibi olmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu örneklerin ilkinde Sultan Aynâl'ın hastalığının ilerlemesi üzerine, halife, dört başkadı ve ümerânın huzurda yaptığı toplantı, ulemânın sultan belirlenmesi hususunda görüş serdetmesi bakımından ilgi çekicidir. Esasen toplantı Aynâl'ın oğlu Ahmed'in tahta geçirilmesi zemininde yapılmaktaysa da kadı ve sır kâtibi Ebü'l-Fazl Muhibbüddin İbnü's-Şihne'nin (ö. 890/1485)²⁵⁹ daha babası hayattayken Ahmed'in saltanata niyabet etmesi ve vefatının ardından tahta geçmesini önermesi üzerine başka bir boyuta ulaştı. Mecliste bulunan diğer ulemâ ve emîrlere bu teklifi hoş karşılamadılar. Daha sonra sultanın hasta yatağının başına giden bu heyet,

mecliste yapılan görevlendirmelerden bahseder. Bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 251; Hatib el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, II, 518.

²⁵⁷ Bk. Tarsûsî, *Tuhfetü't-Türk*, s. 36-45.

²⁵⁸ Benzer örnekler için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 1043-1045; IV/3, 1053-1054, İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 400-401, İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 156, Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/3, 1086-1087.

²⁵⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 295-305; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 214; Özen, "İbnü's-Şihne, Ebü'l-Fazl", *DİA*, XXI (2000), s. 220-222.

konuşmaktan aciz olan sultan Aynâl'in Türkçe sadece "oğlum oğlum" demesini esas alarak Ahmed'in veliaht ilan edilmesine karar verdi (Zilhicce 865).²⁶⁰ Bu toplantıda ümerâ kadar ulemânın da görüş belirtmiş olması kayda değerdir. İkinci örnekte de benzer gelişmeler yaşanmış, sultan Kayıtbay'ın hastalığının ilerlemesi üzerine halife, dört başkadı ve ümerâ huzura gelmiş, durumu müzakere etmişlerdi. Herkesin görüş beyan ettiği bu toplantıda halifenin teklifi ile Kayıtbay'ın azledilerek oğlunun sultan ilan edilmesi dahi müzakerelere konu edilmişti. Neticede halifenin teklifi ile Kayıtbay'ın oğlu Nâsıruddin Muhammed'in (901-904/1496/1498) sultanlığına biat edilmiş ve biat töreni kadılarının da şahadeti ile kayıt altına alındıktan sonra tamamlanmıştı. Hatta Nâsıruddin Muhammed'in sultanlığına muhalif olan bazı emîrlerin müdahalesine fırsat vermemek için biat töreni hızlı bir şekilde gerçekleştirilmişti.²⁶¹

Hakimiyeti ele geçirenlerin bu meşruiyet arayışı süreç içerisinde ulemâyı güçlü olanın iktidarını onaylayan etkisiz ve yetkisiz bir konuma düşürmüştür. Ulemâ, ümerânın gücü ve etkinliği altında genellikle mecbur kalarak, önlerine konulan sultan adayını onaylamak veya önceki sultanın azline şahitlik etmek durumunda kalıyordu. Ulemânın bu tasarrufları onaylamasında, şahsi tavır alışları kadar yaşları veya kişisel zafiyetleri sebebiyle kudretli emîrlerin kuklası haline gelen sultanların durumları da rol oynuyordu. Başka bir ifadeyle Bahrî Memlûkler döneminin Muhammed b. Kalavun'un oğulları ve torunları dönemi ile Burcî Memlûkler zamanında ulemânın genellikle bu meşruiyeti sağlamada kendi rıza ve kanaatlerinden çok iktidarı elinde tutan emîrlerin etkisi²⁶² ile

²⁶⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 218-219; Sehâvî, *Vecîzü'l-keîâm*, II, 736; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 100; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yusuf b. Ahmed ed-Dımaşkî el-Karamânî, *Ahbârü'd-düvel ve âsârü'l-üvel fi't-târih*, I-III (nşr. Ahmed Hatîf-Fehmi Sa'd), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut: 1992, II, 315.

²⁶¹ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 324-333; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II, 320.

²⁶² Yalçın, "Taht Değişikliğinde Saltanat Nâibinin Rolü", s. 389-405.

karar verdiklerini söylemek mümkündür. Örneklendirmek gerekirse el-Melikü'l-Kâmil Seyfeddin Şaban'ın tahtan indirilip yerine isyancı emîrlere tarafından 15 yaşındaki kardeşinin sultan ilan edilmesi hadisesinde, Emîr Argunşâh'ın (ö. 750/1349)²⁶³ faaliyetleri dikkatlere sunulmalıdır. Nitekim Argunşâh iktidarı elinde tutan emîr olarak herhangi bir tartışmaya mahal vermeksizin halife ve başkadıları huzura çağırarak, el-Melikü'l-Muzaffer Zeyneddin Hacı'nın (747-748/1346-1347) sultanlığını onlara onaylatmıştır (Cemâziyelevvel 747).²⁶⁴ Yine bu dönemin kudretli emîrlere Yelboğa da devlet işlerini yönetmede ehliyetli olduğunu ileri sürdüğü Sultan el-Melikü'l-Mansûr Selâhaddin Muhammed'i (762-764/1361-1363) tahttan indirip, 10 yaşındaki Zeyneddin Şaban'ı sultan ilan ederken, halife ve dört başkadıyı huzuruna çağırarak bu oldu bittiyi onaylatmıştı (764).²⁶⁵ Devam eden süreçte iktidarın Bahrîler'den Burcîler'e geçmesini temin eden Berkuk'un sultan ilan edilmesi de benzer şekilde gerçekleşmiştir. Nitekim Berkuk iktidar için mücadele içerisine girdiği Mintaş'ı (ö. 795/1393)²⁶⁶ Dımaşk yakınlarındaki Şakhab Savaşı'nda yenmiş, dönemin sultanı el-Melikü's-Sâlih Zeyneddin Hacı'yı (Birinci saltanatı: 783-784/1381-1382; ikinci saltanatı: 791-792/1389-1390) ve halifeyi de esir almıştı. Muzaffer komutan Berkuk, hemen arkasından Dımaşk'ta topladığı ve başkadıları da çağırdığı mecliste Zeyneddin Hacı'nın hal' edilmesini ve kendisinin de sultan ilan edilmesini sağlamıştı (Safer 792).²⁶⁷ Benzer bir durum, daha önce

²⁶³ Hayatı için bk. Safedî, *el-Vâfi*, VIII, 351-354; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 350; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, II, 314-319.

²⁶⁴ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, V, 557-558; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 714; İbn Haldûn, *el-İber*, V, 494; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, I, 132.

²⁶⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 83; İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, III, 220; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, I, 349; Ayaz, "Yelboğa el-Ömerî", s. 89.

²⁶⁶ Bk. Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, I, 332-333.

²⁶⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 695; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 285; Berkuk için Mısır'da yeniden saltanat töreni düzenlenmiş, âdet olduğu üzere halife ve başkadılar onun saltanatına şahitlik etmişlerdi (14

bahsettiğimiz Aynâl'in oğlu sultan el-Melikü'l-Müeyyed Ahmed'e karşı gerçekleştirilen isyan hadisesinde de yaşanmıştır. el-Melikü'l-Müeyyed Ahmed'e isyan eden memlûkler iki gruba ayrılmış, bir grup Şam nâibi Cânım'ı (ö. 867/1462-1463)²⁶⁸ tahta geçirmek isterken diğer grup ise güçlü emîrlerden Hoşkadem'i (865-872/1461-1467) sultan ilan etme çabasına girişmişlerdi. Mücadeleyi Hoşkadem'in taraftarları kazanmış, halife ve dört başkadı ise mücadeleden galip çıkan Hoşkadem'in sultanlığını onaylamaktan başka bir şey yapamamıştı (Ramazan 865).²⁶⁹ Mesele burada da kalmamış, emîr Cânım'ın hâlen bir tehdit oluşturduğunu bilen yeni sultan el-Melikü'z-Zâhir Hoşkadem (865-872/1461-1467), halife ve dört başkadıyı Kal'atülcebel'de ikamet etmek zorunda bırakmıştı.²⁷⁰ Tehlike ortadan kalktığında da başkadılara müsaade etmekle birlikte halifenin bir süre daha Kal'atülcebel'de kalmasını emretmişti.²⁷¹ Hoşkadem'in bu tedbiri, Cânım'ın isyan çıkarması durumunda halife ve dört başkadının onaylarını almasını engellemeye yöneliktir.

Şüphesiz ulemânın etkisiz onay makamına dönüşmesinin en güzel örneği, istikrarın iyice bozulduğu Burcî Memlûkler döneminin bundan sonraki sürecinde görülmektedir. Nitekim Halife Müstencid (859-884/1455-1479) bir yılda tahta geçirilen üç sultana hil'at giydirmek zorunda kalmış ve başkadılar da buna şahitlik ederek onaylamışlardır. Öyle ki sultan Hoşkadem'in vefatının ardından Halife Müstencid, 10

Safer 792). Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 704-705; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 394. Zira tahtı ele geçirse bile saltanat töreninin Mısır'da yeniden düzenlenmesi, sultanların otoritesini güçlendiren bir adım olarak gereklilik haline gelmişti.

²⁶⁸ Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 157; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, IV, 217-220.

²⁶⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 253.

²⁷⁰ İbn Tağrıberdî, *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), II, 399.

²⁷¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 259; Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 119; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 383.

Rebûlevvel 871'de el-Melikü'z-Zâhir Ebû Nâsır Yelbay'a (872/1467-1468)²⁷², 7 Cemâziyelevvel 872'de Hanefî ve Şâfîî başkadıların katılımıyla el-Melikü'z-Zâhir Ebû Saîd Temurboğa'ya (872-873/1467-1468),²⁷³ 6 Recep 872'de kadılar huzurunda el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay'a hil'at giydirmiştir.²⁷⁴

Bu bağlamda istisna kabul edilebilecek bir hadiseye de işaret etmek gerekir. Buna göre el-Melikü'l-Mansûr Alâeddin Ali'nin (778-783/1376-1381) saltanatı döneminde idareyi elinde tutan büyük emîrlerden Aynabek el-Bedrî (ö. 780/1378),²⁷⁵ halife Mütevekkil'den sultanı azledip, Emîr Yelboğa el-Ömerî'nin oğlu Ahmed'i görevlendirmesini istemişti (Rebûlevvel 779). Halifenin, Yelboğa'nın sultanın soyundan olmadığı için bunu yapamayacağını belirtmesi üzerine Emîr Aynabek, halifenin hamamda oyun oynamak, şarkıcı ve cariyelerle vakit geçirmek ve ud çalmak dışında bir marifeti olmadığını söylemiş, onu hilâfetten azlederek -Muhammed b. Kalavun'un yaptığı gibi- Kûs'a²⁷⁶ sürgüne göndermiştir. Yerine de -yine Muhammed b. Kalavun'un hilâfete getirdiği- Vâsık-Billâh'ın oğlu Zekeriyya'yı Müsta'sım-Billâh lakabıyla halife tayin etmiştir.²⁷⁷ Esasında, çocuk sultanı himaye eden Emîr Aynabek'in halifeyi uzaklaştırmak suretiyle daha da güçleneceğini umarak böyle bir işe yeltendiği anlaşılmaktadır. Ancak işler Aynabek'in istediği gibi gitmemiş, onun bu hareketinden sonra kendisine muhalif gruplar halifenin sürgününü de bahane ederek, Aynabek'in tahakkümünden razı olmadıklarını söyleyip isyan etmişlerdi. Bunun üzerine kendisine

²⁷² İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XVI, 357.

²⁷³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XVI, 373.

²⁷⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XVI, 394; a.mlf., *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), III, 617-618; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 4.

²⁷⁵ Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 170; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-Emel*, II, 137.

²⁷⁶ Bk. Makrîzî, *el-Hıtat*, I, 236-237.

²⁷⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 309; İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, III, 543. Ayrıca bk. Uzun, *Saltanat-Hilafet İlişkisi*, s. 132-133.

meşruiyet sağlamak için başkadıları toplayıp ümerâya, sultan ve kendisi adına yemin ettirmesi de fayda vermeyen Aynabek, iki hafta gibi oldukça kısa bir süre sonra Zekeriyya'yı azledip Mütevekkil'i görevine iade etmek zorunda kalmıştı (Rebûlevvel 779).²⁷⁸ Dolayısıyla Aynabek'in bu saltanat değişikliği çabası sonuçsuz kalmıştı, fakat asıl dikkat çekici husus halifenin bu güçlü emîrin isteğini reddedecek cesareti göstermiş olmasıdır. Bunda da halifenin, Emîr Aynabek'e karşı oluşan güçlü muhalefete güvenmesinin etkili olduğu söylenebilir.

Konunun başında ulemânın saltanat değişikliklerindeki işlevi bakımından dikkat çekmeye çalıştığımız ikinci husus olan istişare meselesine gelince, buna dair pek çok örnek bulunmakla birlikte bunlardan birkaç tanesi özellikle zikredilmelidir. Ancak bir kez daha altı çizilmelidir ki; bu istişarelerin genellikle kimin sultan olacağınin belirlenmesinde ulemânın kanaatlerini almaktan çok onaylarını suhuletle almaya yönelik bir çaba olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bazı durumlarda halife ve başkadıların dolayısıyla ulemânın saltanata kimin getirileceği hususundaki görüşlerinin de etkili olduğu belirtilmelidir. Bahsettiğimiz örneklere dönülecek olursa Muhammed b. Kalavun'un üçüncü kez tahta geçişinde yaşanan hadiseler bunların başında zikredilmelidir. Buna göre Baybars el-Çaşnigîr'in tahtta bulunduğu sırada Dımaşk emîrlerinin pek çoğu ve Mısır'da da bir grup emîr saltanatı bırakan Muhammed b. Kalavun'u destekliyordu. Emîrlerin bu durumlarından haberdar olan Baybars el-Çaşnigîr, Kerek'te bulunan Muhammed b. Kalavun'a elinde bulunan eşya ve malları göndermesini isteyen bir mektup yollamıştı. Mektuba öfkelenen Muhammed b. Kalavun bir süredir kendisini tahtı geri almaya davet eden emîrlerle iletişim kurmaya karar verdi. Mısır'da bulunan bazı emîrlerin Dımaşk'a gitmesi sultan Baybars el-Çaşnigîr'i endişelendirdi ve ne yapılması gerektiği hususunda Şeyh Zeyneddin b. Murahhil (ö. 738/1337-1338),²⁷⁹

²⁷⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 310; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhadara*, II, 83; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, I/2, 206.

²⁷⁹ Hayatı için bk. Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, IX, 157; Safedî, *el-Vâfi*, III, 374-375.

Şeyh Şemseddin b. Adlân eş-Şâfiî (ö. 749/1349)²⁸⁰ ve ümerâ ile istişarede bulundu. Onlar da kendisine yapılan biatın halife tarafından yenilenmesi ve emîrlere tekrar yemin ettirilmesi yönünde tavsiyede bulundular. Bu tavsiyeler neticesinde sultan için biat töreni düzenlendi, halife Ebu'r-Rebî' Süleyman el-Müstekfi-Billâh'dan yeniden biat alındı ve aynı şekilde emîrlere de tekrar yemin ettirildi (Ramazan 709).²⁸¹ Yine emîr Berkuk'un, el-Melikü'l-Mansûr Alâeddin Ali'nin vefatından sonra kimin sultan ilan edileceğine dair yaptığı istişârî toplantı da burada zikredilmelidir. Berkuk önde gelen emîrlerin yanı sıra halife ve başkadıları da istişareye dâhil etmiş, saltanata kimin uygun olacağı konusunda onların görüşlerini almıştı (Safer 783).²⁸²

Ulemânın saltanat değişikliklerindeki istişârî rolü bazen iktidar sahiplerinin hiziplere ayrılması durumunda aracılık yapma şeklinde de ortaya çıkmaktaydı. Mesela Memlûk Devleti'nin gerçek kurucusu kabul edilen Baybars'ın vefatından sonra yönetimi devralan oğlu el-Melikü's-Sâlih Berke (676-678/1277-1280), babasının silah arkadaşları olan emîrleri görevlerinden azletmesi sebebiyle nüfuzlu emîrlere isyan etmiş ve sultan Berke, Halife Hâkim-Biemrillâh'ı (660-701/1262-1301) onlarla konuşmak üzere aracı olarak görevlendirmişti. Bu aracılık neticesinde yapılan toplantıda halife ve başkadılar da hazır bulunmuş ve sultan tahtı bırakıp Kerek'e gitmeyi kabul etmek zorunda kalmıştı (Rebûlâhir 678).²⁸³ Dolayısıyla iki tarafın anlaşmaya varamadığı bu tehlikeli ortamda halifenin aracılığına başvurulmuş ve başkadıların da şehadetiyle sorun bu şekilde

²⁸⁰ Hayatı için bk. Safedî, *el-Vâfi*, II, 178-179; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 333-335.

²⁸¹ Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfe*, s. 199-200; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 108-109; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 112; Makrîzî, *es-Sülûk* II/1, 63-65; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, VIII, 262-263, Kanat, "Baybars El-Çaşnıgır", s. 115-116. Biat metni için bk. Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 113. Makrîzî, *es-Sülûk* II/1, 65-66.

²⁸² Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 439-440; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 175.

²⁸³ İbnü'l-Furât, *Târih*, VII, 147; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 651-655.

çözölmüştü. Yine sultan el-Melikü'l-Mansûr Lâçin de tahtı için tehlike olarak gördüğü mâzul sultan el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'u Kerek'e göndermek istediğinde başkadıların aracılığına başvurmuştu. Sultan Lâçin, Mâlikî başkadısı Zeyneddin Ali b. Mahlûf'u (ö. 711/1312)²⁸⁴ huzuruna çağırarak, el-Melikü'n-Nâsır'ın Kerek'e gitmesinin daha iyi olacağını ifade etmiş ve bu başkadiya el-Melikü'n-Nâsır'a durumu bildirmesi için elçilik vazifesi vermişti. Söz konusu başkadı mâzul sultan Muhammed b. Kalavun'la konuşmuştu (Rebûlevvel 697).²⁸⁵

Saltanat değışikliklerinde yapılan tartışmalarda ulemâya da danışıldığına ya da onların görüşmelere katılmalarına dair güzel bir örnek de Memlûkler döneminin sonlarına doğru tahta geçen el-Melikü'l-Eşref Kansu Gavri'nin (906-922/1501-1516) sultanlığı öncesinde yaşanan gelişmelerde görölmektedir. Buna göre emîrlerin büyük kısmının çıkardığı isyan neticesinde el-Melikü'l-Âdil Tomanbay (906/1501) tahtan indirilmiş ancak kimin sultan olacağı önceden düşünölmediğinden uzun tartışmalar yaşanmıştı (Ramazan 906). İlginç olan husus isyancıların liderleri konumunda bulunan bazı emîrlerin tahta geçmeyi kabul etmemesiydi. Nitekim Kansu Gavri de kendisine teklif edilen sultanlığı kabul etmemiş, hatta ısrarlar üzerine ağlamıştı. Bu tartışmalar sırasında halife Müstemsik (Birinci hilâfeti: 903-914/1497-1508; ikinci hilâfeti: 922-923/1516-1517) ile Mâlikî ve Hanbelî başkadıları da mecliste bulunmaktaydı. Diğer başkadılar ise ümerânın görüş birliğine varmasını bekliyorlardı. Sonuçta muhtemelen buradaki ulemânın da teşvikleri sayesinde Kansu Gavri el-Melikü'l-Eşref lakabıyla sultan ilan edilmişti.²⁸⁶

²⁸⁴ Bk. İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, s. 280-281; a.mlf., *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 127-128; Safedi, *el-Vâfi*, XXII, 189-190;

²⁸⁵ Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 330; Makrizi, *es-Sülûk*, I/3, 832.

²⁸⁶ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, IV, 4; İbnü'l-Hımsî, *Havâdis*, I, 397.

Saltanat değişikliklerinde ulemânın gönüllü veya gönülsüz olarak önemli rol oynadığı üçüncü örnek grubu ise saltanat mücadelesi sebebiyle ortaya çıkan bazı isyanlarla ilgilidir. Ulemâ meşru sultana yönelik ortaya çıkan bu isyanlarda bazen kendi rızaları ile bazen ve de çoğunlukla tarafların zorlamasıyla bir grubun lehinde hareket etmek durumunda kalmıştır. Bu noktada ilk olarak daha önce zikredilen Muhammed b. Kalavun'un üçüncü defa tahta geçmesinden önce meydana gelen ve sultan Baybars el-Çaşnigîr'in bazı âlimler ve halife ile istişaresi neticesinde önü alınan isyana tekrar işaret etmek gerekir. Nitekim sultana tekrar biat almayı ve başkadıların şahadetiyle bunu onaylatmayı salık veren âlimlerin tavsiyesine uyan Baybars el-Çaşnigîr, halifeden de saltanatı tekrar kendisine tevcih eden bir taklîd yazmasını istemiş ve halifenin taklîdde kullandığı ifadeler başkent Kahire'de büyük karışıklıklara sebep olmuştu.²⁸⁷ Halifenin bu taklîddeki "Sultan Baybars el-Çaşnigîr'e itaat eden bana itaat eder, ona isyan eden bana isyan eder, bana isyan eden de amcamın oğlu Ebü'l-Kâsım'a (Hz. Peygamber'i kastediyor) isyan etmiştir."²⁸⁸ şeklindeki ifadeleri bu kargaşaya sebep olduğu kadar hem halifenin hem de bu saltanat tevcihine onay veren başkadıların bir tarafı açıkça desteklediğini ortaya koymaktadır. Hatta şunu da belirtmek gerekir ki; halife bu taklîdde el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Müslümanlara isyan ettiğini, birliği bozduğunu, düşmana cesaret verdiğini, onun Mısır ve Şam ehlinin kanlarını dökmek için saldırıda bulunduğunu bildirmekte, ayrıca sultan Baybars el-Çaşnigîr'in safında Muhammed b. Kalavun'a karşı savaşma konusunda halkı teşvik etmekteydi.²⁸⁹ Sultan'a ikinci biat konusunda meşrulaştırıcı fonksiyon icra eden başkadılardan Şâfî Bedreddin

²⁸⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 108-109; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 66. Ayrıca bk. Uzun, *Saltanat-Hilafet İlişkisi*, s. 107-109.

²⁸⁸ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 65-66.

²⁸⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 66; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, VIII, 262-263.

İbn Cemâa'nın (ö. 733/1333),²⁹⁰ Muhammed b. Kalavun'un katline dair fetva verdiği de işaret edilmelidir.²⁹¹

Bu hadiseden anlaşıldığı üzere halife açık bir şekilde Baybars el-Çaşnigâr'i desteklerken onun karşısında duranlara karşı ağır ithamlarda bulunmuştur. Halifenin, meşru sultana itaati esas aldığı için mi yoksa iktidarı elinde bulunduran sultana karşı gelemediği için mi böyle bir tavır sergilediğini kesin olarak tespit etmek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte Muhammed b. Kalavun'un bu olayların akabinde üçüncü kez tahta çıkmasından sonra, taklîdde kullandığı ifadeler sebebiyle yaptığı sert eleştirilere halifenin cevap verememesi, Şâfiî başkadısının da fetvasıyla ilgili sorulan soruya "Fetva, fetva isteyen sözüne göredir." cevabını vermiş olması,²⁹² bazı sonuçlara ulaşmak için fikir verir mahiyettedir. Dolayısıyla hem halifenin hem de ulemânın gönülsüz oldukları söylenemese de tercih olarak güçlüden yana tavır aldıkları tespit edilmektedir. Son olarak bu mücadelede halife ve ulemânın gönüllü veya gönülsüz olarak bir tarafta yer aldığı ve bu tavrın da toplumun belirli kesimlerinde karşılık bulunduğu açıktır.

Saltanat değişikliklerinin büyük mücadelelere sahne olduğu dönemlerde ulemânın tutumuna dair önemli bir örnek de el-Melikü'l-Mansûr Hacı'nın saltanatı döneminde Berkuk ve Mintaş arasındaki mücadelede yaşanmıştır. Nitekim Berkuk'un Dımaşk'ı ele geçirdiği haberini alan atabek Mintaş, onun üzerine yürürken yanına halife, şeyhülislam, başkadılar ve ulemânın önde gelenlerini de almıştı.²⁹³ Mintaş bununla da yetinmemiş

²⁹⁰ Hayatı için bk. Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, III, 297-298; Safedî, *el-Vâfi*, II, 218-219; a.mlf., *A'yânü'l-'asr*, IV, 208-213; Musa b. Muhammed b. Yahya el-Yusufî, *Nüzhetü'n-nâzır fî sîreti'l-Meliki'n-Nâsır* (nşr. Ahmed Hutayt), *Âlemü'l-Kütüb*, Beyrut 1986, s. 133-135; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, s. 342-346; Cemil Akpınar, "İbn Cemâa, Bedreddin", *DİA*, XIX (1999), s. 388-392.

²⁹¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 74; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IX, 8-9.

²⁹² Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 73-74; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IX, 9. Ayrıca bk. Uzun, *Saltanat-Hilafet İlişkisi*, s. 109-110.

²⁹³ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 669.

ümerâ, halife ve başkadılarının huzurunda, başkadılara sultanın reşit olduğunu onaylatmak suretiyle Berkuk ve destekçilerini isyancı konumuna düşürmüştü.²⁹⁴ Devamında Berkuk'un isyancı olduğuna dair bir fetva da çıkarmış, bu fetvaya muhtemelen onun talebiyle "Müslümanların, kafirlere karşı savaşanlara yardımcı olmaları" gerektiğine dair bir ifade de eklenmişti. Makrîzî, fetva hazırlandığında halife Mütevekkil, dört başkadı, Şeyhü'l-İslâm Sirâceddin Ömer el-Bulkînî (ö. 805/1403)²⁹⁵ ve oğlu kadı asker Celâleddin Abdurrahman el-Bulkînî (ö. 824/1421)²⁹⁶, başkadı Bedreddin Muhammed b. Ebü'l-Bekâ (ö. 803/1400),²⁹⁷ Veliyyüddin Ebû Zeyd Abdurrahman b. Haldûn el-Mâlikî (ö. 808/1406)²⁹⁸, Sirâceddin Ömer b. el-Mulakkin eş-Şâfî (ö. 804/1401)²⁹⁹ ve çok sayıda âlimin huzurda bulunduğunu ifade eder.³⁰⁰

²⁹⁴ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 673; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 281. Benzer bir örnek için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 985.

²⁹⁵ Hayatı için bk. İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, I/2, 673-674; Mustafa Uzunpostalcı, "Bulkînî, Ömer b. Reslân", *DİA*, VI (1992), s. 410-411.

²⁹⁶ Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 259; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 106-114; M. Yaşar Kandemir, "Bulkînî, Abdurrahman b. Ömer", *DİA*, VI (1992), s. 409-410.

²⁹⁷ Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 191, 192; a.mlf., *Ref'u'l-isr*, s. 412-414; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 88-90; İbn Tolun, *Kudâtü Dimaşk*, s. 117-119.

²⁹⁸ Hayatı için bk. Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî ahbâri Gırnata* (nşr. Muhammed Abdullah İnan), Kahire 1975, III, 493-517; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 339-340; a.mlf., *Ref'u'l-isr*, s. 233-237; Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", *DİA*, XIX (1999), s. 538-543

²⁹⁹ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 100-105; Ahmet Özel, "İbnü'l-Mülakkin", *DİA*, XXI (2000), s. 150-152.

³⁰⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 673-674; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 377; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XI, 362, a.mlf., *el-Menhel*, III, 320; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 281; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, I/2, 418. Mintaş, benzer bir fetvayı Mâlikî şeyh Şemseddin Muhammed er-Rekrâkî'den de istemiş ancak reddedilince bu âlimi 100 asa vurdurmak suretiyle cezalandırmıştır. Bk. Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 281. Devlet kademesinde bu sırada herhangi bir resmî görevi olmayan Rekrâkî'nin istenen fetvayı

Bu konudaki bir başka ilginç örnek ise Sultan el-Melikü'l-Eşref Barsbay'ın vefatından sonra (Zilhicce 841) oğlu el-Melikü'l-Azîz Yusuf'un (841-842/1438) sultanlığı döneminde meydana gelen gelişmelerdir. el-Melikü'l-Azîz Yusuf'un ardından tahta çıkacak olan el-Melikü'z-Zâhir Çakmak'ın genç yaştaki sultana atabek olarak görevlendirilmesi ve devlet işlerini üstlenmesi ciddi çekişmelere sebep olmuştu.³⁰¹ Bunun üzerine önde gelen bazı emîrlar ile başkadılar toplantı yapmışlar ve Çakmak'ın bu konumunu teyit için bir yemin töreni düzenlemişlerdi (Safer 842). Törende Hanefî başkadısı Sadeddin ed-Deyrî'nin (ö. 867/1463)³⁰² kendi mezhebine göre bu yemine muhalefet edenlerin isyancı kabul edileceği ve kanlarının döküleceğine dair hüküm vermesi üzerine, isyana yeltenen Eşrefiyye memlûklerinin tıbakları boşaltmalarının emredilmesi³⁰³ saltanat değişiklikleri konusunda ulemânın bir taraf lehinde açıkça tavır almasını gösteren mühim bir örnektir. Kendisi de ulemâ sınıfından olan Makrîzî ümerânın Kal'atülcebel'den çıkartılmasına dair bu hükmü şiddetle eleştirir. Bu noktada hükmün Hanefî başkadısından talep edilmesinin muhtemel sebeplerine de dikkat çekmek gerekir. Öncelikle daha önce işaret ettiğimiz Hanefî fikhının devlet yönetimi açısından daha

vermekten kaçınması buna karşılık halife ve dört başkadının Berkuk aleyhinde fetvayı itiraz etmeksizin onaylaması da bu dönem ulemâsının yapısı hakkında fikir vermektedir. Ayrıca Rekrâkî, Berkuk saltanatı tekrar ele geçirdiğinde (792) Dımaşk Mâlikî başkadılığına getirilmek suretiyle bu tavrının karşılığını almıştır. Bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 396; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XII, 8; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 290.

³⁰¹ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/3, 1073-1077.

³⁰² Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 249-253; Ebû Gays Muhammed Hayreddin b. Mahmud ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I-VIII, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002, III, 87; Özel, "İbnü'd-Deyrî", *DİA*, XXI (2000), s. 15-16. Muharrem 842'de Aynî'nin yerine Hanefî başkadılığına getirilen İbnü'd-Deyrî'nin görevi almaktan kaçındığı ancak yoğun ısrarlar neticesinde ümerânın aracılığını kabul etmeyeceği ve ümerânın kendisine uğramaması şartıyla kabul ettiğini belirtmek gerekir. bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, IV, 88; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 45.

³⁰³ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/3, 1076; İbn Tağrıberdî *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 240.

uygun olduğu şeklindeki iddiaların bu örnek hadisede teyit edildiğini söylemek mümkündür. İkinci olarak Şâfiî olan Makrîzî'nin Hanefî ulemâyâ karşı genelde sergilediği tepkisel yaklaşımın, bu hadisede de öne çıktığı ve Memlûkler döneminde Şâfiî-Hanefî çekişmesinin özellikle devlet yönetimi boyutunda sıklıkla görüldüğü tespit edilmektedir. Son olarak, Burcî Memlûkler döneminde de daha önce olduğu gibi ümerânın önemli oranda Hanefî mezhebine meyilli olduğu anlaşılmaktadır.

Çatışmalı saltanat değişikliklerinde ulemânın tavrıyla alakalı bir başka örnek de sultan Tomanbay'la selefi Canbolat arasındaki mücadeleye dairdir. Nitekim sultan Canbolat, Tomanbay isyan halindeyken tahtını tahkîm için ümerâyâ bağlılık yemini ettirmiş ve bu sert içerikli yemin metnini Şâfiî başkadısı Muhyiddin İbnü'n-Nakîb (ö. 922/1516)³⁰⁴ kaleme almıştı.³⁰⁵ Tomanbay, Canbolat'ı bertaraf edip iktidarı ele geçirince söz konusu başkadı azledilerek cezalandırılmış, yerine zorla yeni bir Şâfiî başkadısı atanmıştı. Daha sonra diğer başkadıların da iştirakiyle yapılan toplantıda Canbolat'ın hal'ine fetva verilerek Tomanbay el-Melikü'l-Âdil sıfatıyla sultan ilan edilmişti.³⁰⁶ Tomanbay'ın birkaç ay sonra tahtı bırakıp kaçması üzerine onun destekçilerinden olan Hanefî başkadısı Burhaneddin İbnü'l-Kerekî'nin (ö. 922/1516)³⁰⁷ azledilmiş olması da buradaki örneğe eklenmelidir.³⁰⁸

³⁰⁴ Hayatı için bk. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, V, 25; İbnü'l-Hımsî, *Havâdis*, III, 401; Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* (nşr. Abdülkadir el-Arnaûd-Mahmud el-Arnaûd), I-X, Dârü İbn Kesîr, Beyrut 1986-1993, X, 156.

³⁰⁵ İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, III, 454; İbnü'l-Hımsî, *Havâdis*, III, 389.

³⁰⁶ İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, III, 464-465; İbnü'l-Hımsî, *Havâdis*, III, 388; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II, 323.

³⁰⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VIII-147- 149; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 46.

³⁰⁸ Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, IV, 7-8; İbnü'l-Hımsî, *Havâdis*, III, 389-390.

Sultan değişikliklerinin isyanlarla gerekleştii durumlarda daha önce de ifade edildiği gibi ulemânın taraflardan birini desteklemesinin rızaya dayanıp dayanmadığı meselesi yoruma açık olmakla birlikte bazı hadiselerde ulemânın açıktan tavır aldığı tespit edilmektedir. Berkuk'un ikinci saltanatu sırasında ona karşı Dımaşk'ta başlatılan isyanda (793), şehrin başkadısı şehabeddin Ahmed b. Ömer el-Kureşi'nin (. 793/1391)³⁰⁹ tavrı bunun en güzel örneğidir. Nitekim bu başkadı, isyan sebebiyle şehir muhasara edildiğinde surlara çıkmış ve halka Berkuk'a karşı savaşmanın farz olduğu şeklinde haykırmıştı. Hatta bizzat halkın arasına karışarak Berkuk'a karşı savaşmak için destek toplamaya da çalışmıştı.³¹⁰

Berkuk'un oğlu el-Melikü'n-Nâsır Ferec'in saltanattan hal' edilip halife Müstâin-Billâh'ın (salt. 815/1412-hilf. 808-816/1406-1414) sultan ilan edilmesi sürecinde yaşananlar da ulemânın taraf tutmasını yansıtan örneklerdendir. Dımaşk nâibi Nevruz (. 817)³¹¹ ile Trablusşam nâibi ve daha sonra tahta geçen şeyh el-Mahmudî tarafından çıkarılan isyan neticesinde Dımaşk'a kaçan Sultan Ferec, Hanefi başkadısı Nâsıruddin İbnü'l-Adîm'in (. 819/1416)³¹² fetvası ile hal' edilmiş ve öldürülmüştü. Bu sırada dârüladlde şâfi mezhebi adına müftülük vazifesini yürüten İbn Hacer, hadiseleri ayrıntılı bir şekilde aktarır. Buna göre 23 Muharrem 815'te Sâlihiyye'de bulunan başkadılar Nâsıruddin İbnü'l-Adîm, şehâbeddin el-Bânî ve şehabeddin el-Hüsbânî (.

³⁰⁹ Hayatı için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 232; Sehâvî, *Vecizü'l-keleam*, I, 299.

³¹⁰ Makrîzî, *es-Slk*, III/2, 736-737; İbn Hacer, *İnbâ'l-ğumr*, I, 412; İbn Haldn, *Kitâbü'l-İber*, V, 556. Kureşi, bu hareketinin neticesinde Sultan Berkuk tarafından 200 asa vurulmak suretiyle cezalandırılmıştır. Bk. Abdülbâsit el-Malatî, *Neyl'l-emel*, II, 303-304.

³¹¹ Hayatı için bk. Abdülbâsit el-Malatî, *Neyl'l-emel*, III, 267.

³¹² Hayatı için bk. İbn Tağrîberdî, *en-Ncm'z-zâhire*, XIV, 143; Sehâvî, *ed-Dav''l-lâmi'*, VIII, 235-236; Abdülbâsit el-Malatî, *Neyl'l-emel*, III, 304-305.

815/1412),³¹³ isyancıların lideri Şeyh el-Mahmûdî ile buluşmuşlar ve bu emîrin yakınlarından olan Şâfî fakihî Nâsıruddin İbnü'l-Bârîzî (ö. 823/1420)³¹⁴ ve Sadreddin el-Âdemî de (ö. 816/1413)³¹⁵ bu toplantıya iştirak etmişti. Toplantıda hali hazırda sultan olan Ferec'in durumu ve kimin tahta getirileceği hususunda müzakereler yapılmıştı. Bu toplantıda İbnü'l-Adîm'in kendisi aleyhine sarf ettiği sözleri öğrenen Ferec, onu azledip yerine İbnü's-Şihne'yi Kahire Hanefî başkadılığına atamıştı. 25 Muharrem'de de halife, küfrü, ahlaksızlığı ve zındıklığı sabit olduğu dolayısıyla kanının dökülmesi gerektiğine dair İbnü'l-Adîm'in fetvası doğrultusunda sultan Ferec'in saltanattan hal' edilmesine şahitlik etmişti. Bunun ardından halife, emîrlerin ısrarı üzerine ve kendisini öldürmeyeceklerine dair bir belge imzalamaları karşılığında tahta çıkmayı kabul etmişti.³¹⁶ Bu noktada hem halifenin sultan aleyhine şehadeti hem de İbnü'l-Adîm'in mâzul Sultan Ferec'in katline dair fetvası onların açıkça tavır aldıklarının göstergesi olarak kabul edilebilir. Yine bu hadiseden sonra Memlûkler döneminde bir ilk yaşanarak halife Müstain-Billâh'ın sultan ilan edildiğine de işaret etmek gerekir. Bu noktada birkaç hususun daha dikkatlere sunulması yararlı olacaktır. Birincisi halifenin sultan olarak ilan edilmesi taht konusundaki çekişmeler sebebiyle bir ara formül olarak düşünülmüştür. Hatta halife tahta çıkmayı şiddetle reddetmesine rağmen birtakım siyasî hamlelerle

³¹³ Hayatı için bk. İbn Tağrîberdî, *el-Menhel*, I, 242-243; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 237-239; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 97.

³¹⁴ Hayatı için bk. İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye* (nşr. Hâfız Abdülalîm Han), I-IV, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1987, IV, 137-141; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 233; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIV, 161-162; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, IV, 68.

³¹⁵ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 8-9; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 257; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 7.

³¹⁶ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 507-508. Ayrıca bk. Sehâvî, *Veczü'l-kelem*, II, 420; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 230.

mecbur bırakılmıştır.³¹⁷ İkinci nokta ise ara formül olarak halifenin düşünülmüş olmasıdır. Bu durum daha önce halifenin konumu ile ilgili kısımda ifade ettiğimiz gibi toplum ve devlet erkanı nazarında halifenin bulunduğu mevkiyle ilgilidir. Üçüncü nokta ise bu seçimden sonra Makrîzî'nin ayrıntılı bir şekilde işaret ettiği³¹⁸ toplumun meşru sultanın tahttan indirilmesinin uygun olmadığını düşünen kesiminin, bu azli meşru bulan diğer kesimle mücadele içerisine girmesidir.³¹⁹ Ancak burada vurgulanması gereken, toplumu kutuplaştıran bu faaliyetin zemininin yine ulemâ sınıfının kararları çerçevesinde oluşmuş olmasıdır.

Son olarak iktidarın ulemâ üzerindeki etkisi ve ulemânın idarî işlerdeki tavrını yansıtmaya açısından 12 Safer 815'te düzenlenen toplantıya daha yakından bakmak gerekir. Zira sabık sultan Ferec'in durumunu görüşmek üzere halifenin huzurunda Suriye ve Mısır başkadılarının katılımıyla gerçekleşen bu toplantıda sultanın öldürülmesine dair fetva verilmişti. Aslında isyanın liderleri Şeyh el-Mahmudî ve Yeşbek b. Özdemir (ö. 817/ 1414)³²⁰ onun öldürülmesini değil İskenderiye'de hapsedilmesini istiyorlardı. Ancak Nevruz ve Bektemur'un (ö. 815/1412)³²¹ ısrarı ve teşvikinin yanı sıra halifenin onayı da

³¹⁷ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 214-216.

³¹⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 216-217.

³¹⁹ Halkın böyle bir ihtilaf içerisine düşmesinde İslam siyaset düşüncesine kaynaklık eden "ülü'l-emr"le ilgili âyet "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü'l-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah'a ve peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzelidir." (Nisa Sûresi 59. ayet) ve hadislerin olduğu düşünülmektedir. Bu hadislerle ilgili bir değerlendirme için bk. A. Taha İmamoğlu, "İslâm Siyaset Literatüründe Kullanılan Hadislerin Kaynağı ve Sıhhati Meselesi", *İslâm Siyaset Düşüncesi, Âdil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan* (ed. Lütfi Sunar-Özgür Kavak), İlem Kitaplığı, İstanbul 2018, s. 239-263.

³²⁰ Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 51; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 267.

³²¹ Hayatı için bk. Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 240.

başkadılar ve fukahanın Ferec'in öldürülmesine dair hüküm vermelerine sebep oldu. Bu başkadılar arasında yer alan Hanefî Nâsirüddin İbnü'l-Adîm (ö. 819/1416),³²² Makrîzî'nin ifadesiyle kendisini bu işe adanmış, Ferec'in öldürülmesine muhalefet edenlere şiddetle karşı çıkmış, kendi şahadetini delil getirerek şer'an Ferec'in öldürülmesi gerektiğini ifade ederek bu doğrultuda verilen hükme de hemen imzasını atmıştı.³²³ Abdülbâsıt el-Malatî de yukarıda belirtildiği gibi İbnü'l-Adîm'in, Ferec'in katli için gerekli olan her şeyi sıraladığını, bunun için fetvayı bizzat yazdığını ve kendisini de şahit tuttuğunu belirtmektedir.³²⁴ Kaynakların müşterek bir şekilde aktardıklarından hareketle el-Melikü'n-Nâsır Ferec'in öldürülmesinde Hanefî başkadısı İbnü'l-Adîm'in hem fetvası hem de ısrarcı tutumu belirleyici olmuştur.

Bu hadisenin devamında meydana gelen gelişmeler de bu tür saltanat değişikliklerinde ulemânın bir tarafta yer almasına dair örnek olarak verilebilir. Nitekim sultan Ferec'in tahttan indirilmesinde Şeyh el-Mahmûdî ile hareket eden Emîr Nevruz, onun halife-sultan Müstain-Billâh'ı tahttan indirmesini, zaten gizliden gizleye çekişme içinde olduğu Şeyh el-Mahmûdî'ye karşı bir isyan gerekçesi haline getirmişti.³²⁵ Bu sebeple hâkim olduğu Dimaşk'ta başkadıları toplayarak halife-sultanın tahtan indirilip Kal'atülcebel'de hapsedilmesi hakkında hüküm vermeleri için bir meclis tertip etmişti.

³²² Hayatı için bk. İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XIV, 143; Schâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, VIII, 235-236; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 304-305.

³²³ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 223-225.

³²⁴ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 232-233.

³²⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 287-288; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 768.

İlginç olan nokta, başkadıların Emîr Nevruz'un ısrarına rağmen bu konuda hüküm vermeyip sükutu tercih etmiş olmalarıdır.³²⁶

Konuyla ilgili ilerleyen süreçteki örneklerle bakmak gerekirse bunların başında halife Kâim-Biemrillâh'ın (855-859/1451-1455)³²⁷ sultan el-Melikü'l-Mansûr Osman b. Çakmak'a (857/1453) başkaldıran ve daha sonra da tahtı ele geçiren Emîr Aynâl'in isyanına destek vermesi gelmektedir.³²⁸ Zira halife, el-Melikü'l-Mansûr Osman'ın cülus töreninde, kürsüde oturan sultanın yanında yere oturtulmasına içerlemiş,³²⁹ Aynâl isyana kalkıştığında da onu açıkça desteklemekten çekinmemişti.³³⁰ Halife, isyancı Emîr Aynâl'a desteğini o kadar açıkça ortaya koymuştu ki; bütün akrabalarını da mevcut sultanın yanına gidebilecekleri endişesiyle huzuruna getirtmişti. İsyancılarla sultan arasında bir yandan çatışmalar devam ederken bir yandan da sulhu temin etmek için elçiler gidip geliyordu. Bu süreçte halife, Emîr Aynâl'a onu saltanatta görmek istediğini söyleyecek kadar ileri gitmişti. Aynâl'ın bütün çekincelerine rağmen halife, ümerâ ve memlûklere onun sultan olması hususundaki kanaatlerini sormuş, onaylamaları üzerine

³²⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 250; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 245. Süyûtî, ulemânın, Halifeye yapılanların câiz olmadığına dair fetva verdiğini ve Şeyh ile savaşmak konusunda icma ettiğini söyler. Bk. *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 768.

³²⁷ Hayatı için bk. İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XVI, 193-194; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 166-167.

³²⁸ Nitekim Kâim-Biemrillâh, Çakmak'ın vefatından sonra oğlu el-Melikü'l-Mansûr'un tahta getirilmesinde de aktif rol oynamıştı. Öyle ki, hasta yatağındaki Sultan Çakmak halife ve başkadıları huzura çağırduğunda oğlunu veliahd tayin etmek yerine saltanata kimin getirileceği konusundaki kararı onlara bıraktığını beyan etmişti. Ancak halifenin saltanata en uygun kimsenin Osman olduğunu söyleyip orada bulunanlara biat etmelerini söylemesinden sonra sultan belirlenmişti. Bk. Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 378-379.

³²⁹ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 412; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 385-386.

³³⁰ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XVI, 40.

de, birkaç kez tekrar ederek el-Melikü'l-Mansûr'u hal' etmişti (Rebiülevvel 857). Onun bu ısrar ve tasarrufları Aynâl taraftarlarını güçlendirmişti.³³¹ Daha sonra başkadılar toplanmış, onlar da el-Melikü'l-Mansûr'un hal' edilmesine hükmetmişlerdi (5 Rebiülevvel 857). Şâfiî başkadısının yazdırdığı hüküm metni yüksek sesle okunmuş, aynı başkadı Aynâl'ın sultan olarak ilan edildiğini yine yüksek sesle askerlere üç defa tekrarlatmıştı. Aynı mecliste Aynâl'a el-Melikü'l-Eşref lakabı verilmiş,³³² Şâfiî başkadısının hutbe okuyup namaz kıldırmasının ardından da tören sona erdirilmişti.³³³ Şehâvî, tarafların günlerce süren bu çatışmalarından sonra halifenin el-Melikü'l-Mansûr'u hal' etmesiyle olayların şekillendiğini, başlangıçta taraf olmaktan çekinen başkadıların da halifenin açık tavrından sonra bunu onayladıklarını söyler.³³⁴ Bütün bu gelişmeler neticesinde el-Melikü'l-Mansûr Osman'ın yanındaki ümerânın da taraf değiştirmesi üzerine söz konusu kanlı iktidar mücadelesi Aynâl'ın zaferiyle sonuçlanmıştı.³³⁵ Bu hadisede, halife ve ulemânın açık tavrı kadar bu tavrın iki taraftan birine zaferi sağlayacak ölçüde tesir icra ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu halifenin, kendisinin saltanata getirileceği umuduyla sultan Aynâl'a karşı gerçekleştirilen bir isyan girişimine destek verdiği de belirtilmelidir.³³⁶ Ancak onun bu girişimin başarısız olması

³³¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 44.

³³² İbn Tağrıberdî yeni sultana hitap etmek konusunda insanların sıkıntı yaşadıklarını söyler. Şöyle ki bazıları ağa, hond, el-emüirü'l-kebîr ve Mevlâna es-sultan diye hitap etmişlerdi.

³³³ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 415-416; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 46; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 387; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 305.

³³⁴ Şehâvî, *Vecizü'l-keîâm*, II, 676-677.

³³⁵ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 421, 423; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 57-58. Aynâl için düzenlenen törenlerde halifeye büyük ihtimam gösterildiği, sultanın yere oturduğu ve halifenin sultanla birlikte ata bindiği özellikle vurgulanmaktadır. Bk. Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 389; 398.

³³⁶ Bk. Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 442.

üzerine sultan Aynâl tarafından ağır ifadelerle azarlanarak ve görevinden başkadıların hükmüyle azledilerek cezalandırıldığını da eklemek gerekir (Recep 859).³³⁷

Bu bağlamda el-Melikü'n-Nâsır Nâsıruddin Muhammed b. Kayıtbay'ın tahtan indirilme teşebbüsleri de burada zikredilmelidir. Söz konusu sultana isyan eden atabek Kansu Hamsemie (902/1497) birçok emîr ve memlûkle birlikte önemli mevkileri kontrol altına almıştı. Bunun üzerine başkadıların da yer aldığı mecliste halife, genç yaştaki sultan Muhammed b. Kayıtbay'ı hal' etmiş ve Kansu Hamsemie'ye sultan olarak biat etmişti (902). Orada bulunan ulemâ da şahitlik etmek suretiyle bu kararı onaylamıştı. Ne var ki sultan ilan edilen Kansu, sarayı tamamen kontrol altına alamadığı gibi mâzul sultan Muhammed b. Kayıtbay'ı da ele geçirememişti.³³⁸ Mazûl sultanla yeni sultanın taraftarları arasında başlayan çatışmalar büyümüş ve bu çatışmalardan galip çıkan taraf mâzul sultan Muhammed b. Kayıtbay olmuştu. Dolayısıyla birkaç günlük sultan Kansu tahttan indirilmiş, Muhammed b. Kayıtbay yeniden sultan ilan edilmişti. Bu olaylarda doğrudan dahlî bulunan halifenin malları yağmalanmış, başkadılar ve nâiplerinin de başlıkları alınarak bir anlamda tahkir edilmişlerdi.³³⁹ Bu çatışmada askerlerden pek çoğu öldürülürken, halife ve başkadıların kurtulması ilgi çekici bir nokta olarak zikredilmelidir. Ertesi gün aynı halife ve başkadılar, Muhammed b. Kayıtbay'ı ikinci defa sultan ilan edip biatlarını yenilemişlerdi.³⁴⁰ Bu hadiseyi aktaran İbn İyâs'ın "Sultan bugün kadıların şahitliğinde rüşünü ispatladı ve devlet yönetiminde istediğini yapma konusunda yetkin

³³⁷ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 531.

³³⁸ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 342-343; İbnü'l-Hımsî, *Havâdis*, II, 293-293; Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefîs*, I-II, Müessesetü Şa'bân, Beyrut, ts., II, 389.

³³⁹ Ulemânın başlıklarının çalınması Memlûkler döneminde aşağılama anlamını taşımaktaydı. Müteammimûn olarak nitelenen bu kesim cezalandırılacağı zaman da "baş açık gezdirmek" olarak niteleyebileceğimiz bir yöntemle cezalandırılırdı.

³⁴⁰ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 345; Hüseyin b. Muhammed Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefîs*, I-II, Beyrut: Müessesetü Şa'bân, ts., II, 389.

olduğu herkese duyuruldu.” şeklindeki ifadeleri, sultanın muktedirliğini ispat konusunda ulemânın meşrulaştırıcı fonksiyonunu açıkça ortaya koyar mahiyettedir. Yine böyle bir isyanda ulemâ olmasa da halifenin açıkça bir tarafta yer aldığı tespit edilmektedir. Halifenin bu açık tavrının altında genç yaştaki sultan Nâsirüddin Muhammed b. Kayıtbay’ı yetkin bir otorite olarak görmemesi yatmaktaydı. Nitekim sultanın görüşünü bile almaksızın meşhur tarihçi ve âlim Süyûtî’yi başkadıların üstündeki bir makama tayin etme cüretinde bulunmuştu.³⁴¹ Ancak halifenin bu tavırlarına rağmen herhangi bir yaptırımla karşılaşmadığının da altı çizilmelidir.

1.1.2 Hilâfet Değişiklikleri

Abbâsî hilâfetinin Mısır’a taşınması ile birlikte hilâfet müessesesi daha önce yaşanan Büveyhî ve Selçuklu nüfuz dönemlerinde görüldüğü gibi güç sahibi bir sultanın gölgesinde kaldığı yeni bir sürece adım atmıştı. Bu sürecin başlangıcında Memlük iktidarını elinde tutan sultan ile güçlü emîrlerin belirleyiciliği ve halifeyi tayini söz konusuydu. Ancak ilerleyen dönemlerde halife tayin ve azillerinde ulemânın bazen belirleyiciler arasında yer aldığı bazen de saltanat değişikliklerinde olduğu gibi sadece onay mercii vazifesi gördüğü tespit edilmektedir. Bununla birlikte daha ilk iki halifenin göreve getirilişlerinde dahi en azından nesep tespiti bakımından ulemânın mühim bir rol oynadığı görülmektedir. Nitekim Baybars’ın davetiyle Kahire’ye gelen el-Müstansır-Billâh Ebü’l-Kâsım Ahmed’in biat merasimi esnasında, dönemin başkadısının böyle bir nesep tespiti faaliyetini gerçekleştirmesinden sonra biat merasimine geçildiğinin altı

³⁴¹ İbn İyâs, *Bedâi’u’z-zühûr*, III, 339; Halit Özkan, “Süyûtî”, *DİA*, XXXVIII (2010), s. 189. Ayrıca bk. Tâhir Süleyman Hammûde, *Celâlüddîn es-Süyûtî: Asruhû ve hayâtühû ve âsâruhû ve cühûdühû fi’ d-dersi’l-luğavî*, el-Mektebû’l-İslâmî, Beyrut 1989, s. 110-111. Tayin kararı için bk. Abdülkadir eş-Şâzelî, *Behcetü’l-âbidîn bi-tercemeti hâfizi’l-‘asr* (nşr. Abdülilâh Nebhân), Dımaşk 1998, s. 173-174.

çizilmelidir.³⁴² İkinci halife I. el-Hâkim-Biemrillâh Ebû'l-Abbâs Ahmed için de aynı uygulamanın gerçekleştirildiğini belirtmek gerekir.³⁴³

Memlükler döneminin ilerleyen zamanlarında artık nesep tespiti söz konusu olmadığından ulemânın rolü, genellikle veliahdın halife olarak tayininde biat törenlerinin meşruiyetinin sağlanması noktasında ortaya çıkmaktadır. Ülke dışından gelmeleri ve nesep tespitleri bakımından farklı olarak değerlendirdiğimiz ilk iki halifeden sonra göreve gelen Abbâsî halifesi Müstekfî-Billâh Ebu'r-Rebî' Süleyman'ın tayini sırasında ve sonrasında meydana gelen gelişmeler hem bu tayindeki iktidar-ulemâ ilişkilerini tespit bakımından hem de ulemânın burada etkin bir rol oynaması açısından oldukça dikkat çekicidir. Bahsi geçen üçüncü halife Ebu'r-Rebî' Süleyman bir ağabeyinin vefatı diğerinin de hilâfete uygun olmayan hayat tarzı³⁴⁴ sebebiyle devre dışı bırakılması üzerine veliaht tayin edilmişti. Babasının vefatından sonra da 20 yaşlarında iken Müstekfî-Billâh lakabıyla halife ilan edildi (Cemâziyelevvel 701).³⁴⁵ Ancak onun hilâfete getirilmesi, gençliği sebebiyle hilâfete ehil olup olmadığı hususunda birtakım tartışmaları da beraberinde getirmişti. Akranı olan ve birlikte savaş oyunları oynadığı halife ile ilgili tereddütleri ortadan kaldırmak isteyen Sultan Muhammed b. Kalavun, Şâfîî başkadısı İbn

³⁴² İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü 'z-zâhir*, s. 100; Şâfî b. Ali, *Menâkıb*, s. 80; Kalkaşendî, *Meâsirü 'l-inâfe*, II, 111, a.mlf., *Subhu 'l-a 'şâ*, III, 264; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 450; Süyûtî, *Hüsnü 'l-Muhâdara*, II, 53. Biat töreni için bk. Uzun, *Saltanat-Hilafet İlişkisi*, s. 65-69.

³⁴³ Bk. İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü 'z-zâhir*, s. 141; İbnü'l-Furât, *Târih*, 19-20; Kalkaşendî, *Subhu 'l-a 'şâ*, III, 265; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 477; Biat töreni için bk. Uzun, *Saltanat-Hilafet İlişkisi*, s. 90-91.

³⁴⁴ Öyle ki; İbrahim ilerleyen süreçte bir muğanniye (şarkıcı) ile evlendiği için 3 Zilhicce 725'te tutuklanmış ve kalenin burçlarında hapsedilmiştir. Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 268.

³⁴⁵ Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü 'l-fikre*, s. 362; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 919; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü 'z-zâhire*, VIII, 149.

Dakîkü'l-'îd'le (ö. 702/1302)³⁴⁶ istişarelerde bulunmuştu. Bu başkadının müspet kanaati üzerine sultan, Ebu'r-Rebî' Süleyman'ın Müstekfi-Billâh lakabıyla halife ilan edilmesine karar vermişti. Bu kararın ardından yapılan biat merasiminde halifeye hil'at giydirilmiş, önce sultan onun ardından da büyük emîrler ve başkadılar halifeye biat etmişti.³⁴⁷ Bu noktada söz konusu halifenin çocukluklarından beri sultanla yakın ilişkilerine de işaret edilmelidir. Nitekim Ebu'r-Rebî' Süleyman halife tayin edildikten hemen sonra sultanın emriyle Kal'atülcebel'e taşınmıştı. Bazı tarihçiler söz konusu halifenin, beraber avlanmaktan küffara karşı birlikte sefere çıkmaya kadar pek çok hadisede sultanla birlikte olduğunu ifade ederken, bu münasebetleri iki kardeşin ilişkisine benzetmek suretiyle bu yakınlığın boyutlarına işaret etmektedir.³⁴⁸ Hatta Safedî, Halife'yi meydanda sultanla birlikte ata binip, çevgan³⁴⁹ oynarken birkaç kez gördüğünü de nakleder.³⁵⁰

Uzun süre görevde kalan bu halifenin sonraki süreçte sultanla arası bozulmuş ve bu sebeple iktidar ulemâ ilişkileri ile ilgili önemli örnekler oluşturacak ölçüde bazı gelişmeler meydana gelmiştir. Nitekim daha önce ifade edildiği gibi, Sultan Muhammed b. Kalavun'un ikinci saltanatı sırasında tahtı terk ederek Kerek'e çekilmesinden sonra meydana gelen gelişmelerde, yeni sultan Baybars el-Çaşnigîr'in iktidarını tahkim etmek için biatı yenilemek gibi bazı icraatlara girişen halifenin tutumu, bu gelişmelerin ardından üçüncü defa ve mutlak güçle iktidarı devralan sultan Muhammed b. Kalavun tarafından

³⁴⁶ Hayatı için bk. Safedî, *el-Vâfi*, IV, 193-209; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII,29-30; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 91-96; Sübkî, *Tabakât*, IX, 207-209; Ahmet Özel, "İbn Dakîkü'l-'îd", *DİA*, XIX (1999), s. 407-409.

³⁴⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, VIII, 148-149; Uzun, *Saltanat-Hilafet İlişkisi*, s. 105.

³⁴⁸ Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 363; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 919; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, VI, 20; Süyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, II, 67.

³⁴⁹ Günümüzde polo oyununa benzeyen bu oyun hakkında bk. Saîd A. Âşûr, *el-Müctemau'l-Mısri*, s. 81; Kanat, "Memlûk Devleti'nde Eğlence Kültürü", s. 54-55.

³⁵⁰ Safedî, *el-Vâfi*, XV, 349.

unutulmamıştı.³⁵¹ Bunun sonucu olarak gerek halifenin birtakım uygunsuz tavırları gerekse oğlunun tasvip edilemeyecek davranışlarını gerekçe olarak kullanan Sultan Muhammed b. Kalavun, halifeyi tutuklatmıştı (Rebûlevvel 737).³⁵² Emîrlerin aracılığı ve uzun ısrarları neticesinde 5 aylık bir hapisten sonra Nil kıyısındaki evine nakledilen halifenin bazı faaliyetleri yine sultanın tepkisine sebep olmuştur. Nitekim halifenin, sultanın da taraf olduğu bir mezâlim davasına müdahalesi bardağı taşıran damla olmuştur. Halife mahkeme heyetine bir mektup yazarak sultanın veya vekilinin oturumda hazır bulunması gerektiğini ifade etmişti. Bu mektup sultanı öfkelenmiştir, halifenin Kal'atülcebel'e getirilmesini ve başkadılarla görüşmesini emretmişti. Bu noktada Şâfî başkadısı Celâleddin el-Kazvîni (ö. 739/1338)³⁵³ sultanın halifeye daha kötü şeyler yapmasına mâni olmak için aracılık yapmış ve halifenin huzura çıkarılmasını engellemeye muvaffak olmuştur. Ancak bu aracılık dahi halifenin Kus şehrine sürülmesini engelleyememişti (Zilhicce 737).³⁵⁴ Sultan'ın öfkesi bununla da dinmemiş, halifenin yıllık 50-200 bin dirhem arasında olduğu zikredilen tahsisatını³⁵⁵ tedricen aylık bin dirheme kadar indirmişti. Hatta halife maddî sıkıntıya girerek hanımlarının elbiselerini dahi satmak zorunda kalmıştı.³⁵⁶ Halifenin sürgüne gönderilmesi hususunda bazı Memlük

³⁵¹ Bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 142.

³⁵² Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 416-417; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 143; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, VI, 21; Kortantamer, *Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, s. 73; Cüneyt Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*, İstanbul 2017, s. 226-227.

³⁵³ Hayatı için bk. Safedî, *el-Vâfi*, III, 242-243; a.mlf., *A'yânü'l-'asr*, IV, 492-499; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 3-6; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 192; İsmail Durmuş, "Kazvîni, Hatîb", *DİA*, XXV (2002), s. 156-157.

³⁵⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 416-417; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IX, 322; Süyûtî, *Târihu'l-hulefa*, I, 737. İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, I/1, 474. Ayrıca bk. Uzun, *Saltanat-Hilafet İlişkisi*, s. 111-112.

³⁵⁵ Safedî, *el-Vâfi*, XV, 349-350.

³⁵⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 417.

tarihçilerinin yorum ve aktarımları bu hadisedeki iktidar ulemâ ilişkilerini ortaya koyduğu kadar halifeye verilen bu cezaya halkın tepkisi ile ilgili de fikir verir mahiyettedir. Nitekim İbn İyâs, halifenin suçsuz ve sebepsiz yere Mısır'dan gönderilen ilk halife olduğunu ve bu durumun halk tarafından büyük bir üzüntü ile karşılandığını nakleder. Hatta meşhur tarihçi ve fakih Zeyneddin Ömer İbnü'l-Verdî'nin (ö. 749-1349)³⁵⁷ bu sürgünü haksız bulan ve eleştiren şiirini de aktarır.³⁵⁸

Yukarıda zikredilen bu hadise ile ilgili birkaç hususa daha işaret edilmelidir. Bunların başında bütün bu cezalandırma süreçlerinde dahi vefatına kadar hutbenin bu halife adına okunması gelir.³⁵⁹ İkincisi, sultanın sadece kendi görüşüne kalsa öldürtme ihtimali yüksek bulunan halifeye gösterilen itibarın farkında olduğu, dolayısıyla Memlûkler döneminde ümerâya verilen cezalar gibi cezalara başvurmadığı, sürgün ve tahsisatını kesme gibi nispeten daha hafif cezalarla yetindiği görülmektedir. Hatta sürgüne yollarken bile halifenin ulvi konumuna mütenasip bir şekilde, onu bir emîrin refakatinde göndermiştir. Yine halifenin ağır bir şekilde cezalandırılmaması için sıklıkla ulemânın veya dönemin büyük emîrlерinin devreye girmiş olması da dikkatlere sunulmalıdır.

Halife Müstekfî-Billâh'ın sürgündeki vefatından sonra (Şaban 740) kimin halife ilan edileceği hususundaki tartışmalar da halife tayinlerinde iktidar ulemâ ilişkileri ile

³⁵⁷ İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, I/1, 524-526; İsmail Durmuş-Ali Şakir Ergin, "İbnü'l-Verdî", *DİA*, XXI (2000), s. 239-240.

³⁵⁸ İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, I/1, 474. Nitekim kaynaklar Halife Müstekfî'nin ulemâ ve halk tarafından çok sevildiğine ve bu sürgünün büyük bir üzüntü ile karşılandığına işaret etmektedir. Bk. Safedî, *A'yânü'l-asr*, II, 420-421; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 502; Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, II, 67. Ayrıca bk Banister, *The Abbasid Caliphate of Cairo*, s. 94.

³⁵⁹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 144; Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, II, 67. Ayrıca bk. Uzun, *Saltanat-Hilafet İlişkisi*, s. 112.

ilgili oldukça dikkat çekicidir. Müstekfî-Billâh vefat etmeden önce kırk tane şahit huzurunda oğlu Ahmed'i veliaht tayin etmiş ve bunu sürgünde bulunduğu Kus kadısına da onaylatmıştı.³⁶⁰ Ancak Sultan Muhammed b. Kalavun hem Müstekfî-Billâh'a olan kırgınlığı sebebiyle hem de muhtemelen onun oluşturduğu siyasî muhitin etkinliğini kırmak için bu veliahdı kabul etmemiş ve Müstekfî'nin yeğeni İbrahim'i (740-741/1340-1341) halife olarak tayin etmişti. Esasen İbrahim de daha önce babası tarafından veliaht seçilmiş ancak uygunsuz hayat tarzı sebebiyle azledilmişti.³⁶¹ Sultan Muhammed b. Kalavun'un emriyle dârüladlde bir toplantı tertip edilmiş ve sultan bu toplantıda halife olarak İbrahim'i tayin ettiğini belirterek ona biat edilmesini istemişti (13 Ramazan 740). Dârüladldeki başkadılar ise Müstekfî-Billâh'ın oğlu Ahmed'i veliaht olarak tayin ettiğini ve bu durumun dört şahit huzurunda Kus kadısı tarafından da onaylandığını belirterek sultanın bu talebine itiraz ettiler. Bunun üzerine Sultan, Ahmed ve ailesinin Kus'tan getirilmesini emretmiş ancak Ahmed geldiğinde de onun veliahtlığını kabul etmemiştir. Tartışmalar sürmüş nihayet Şâfiî başkadısı İzzeddin İbn Cemâa sultana hitaben “Ey Hond, veliaht tayin etme hakkı sadece Ebü'r-Rebî“’dedir ve o da oğlu Ahmed'i vasiyet etmiştir. Dolayısıyla İbrahim'in halife olması câiz değildir.” demek suretiyle bir nevi sultanın bu atamaya müdahale yetkisi olmadığını ifade etmişti.³⁶² Buna karşılık sultan, İbn Cemâa'ya, “Tövbe eden kimse, o günahı hiç işlememiş gibidir.”³⁶³ hadisini zikrederek o sırada huzurda bulunan halife adayı İbrahim'e tövbe ettirmişti. Sultan daha sonra da başkadılara “Onu ben görevlendirdim, siz de buna şehadet edeceksiniz.” demişti.

³⁶⁰ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 56; Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s. 739; a.mlf., *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 67; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, I/1, 474.

³⁶¹ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 268.

³⁶² Şücâî, *Târihu'l-Meliki'n-Nâsır*, s. 70; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 502-503.

³⁶³ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd İbn Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen* (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki), *Dârü İhyâi Kütübi'l-'Arabiyye*, Kahire, ts., “Zühd”, 30.

Bu tavrıyla yaptığının şahsî değil dinî-hukukî bir mesnede dayandığını da ortaya koyan Sultan, böylece kendi adayıyla ilgili eleştirileri engellemeye çalışmıştı. Sonuçta Sultan kararını uygulamaya koymuş, Vâsık-Billâh lakabını alan İbrahim adına hutbe okunmuştu (Zilkade 740).³⁶⁴ Halifeye aylık 3560 dirhem maaş ve yiyecek tahsisatı yaptırmıştı. Sultan'ın bu icraatına kimse doğrudan karşı çıkamamakla birlikte hilâfetinden önce insanlardan sürekli bir şey isteyen bu yeni halifeye halk Müsta'tî (dilenci) lakabını vermişti.³⁶⁵

Tartışmalara sebep olan Vâsık-Billâh İbrahim'in hilâfeti bazı uygulamaların değişmesini de beraberinde getirmiştir. Nitekim durum tamamen netleşinceye ya da tepkiler dinene kadar halifenin adının hutbelerde zikredilmemesini isteyen Şâfîî başkadısı İbn Cemâa'nın bu tavsiyesi Sultan tarafından kabul edilmiştir.³⁶⁶ Dolayısıyla sultanın, İbrahim'in adının hutbelerde duyulmasını istemeyen ulemâ ve halkın tepkisinden çekindiğine,³⁶⁷ ancak kendisinin üçüncü saltanatı sırasındaki otoriter ve her şeye hâkim tavrından geri adım atmadığına da işaret etmek gerekir. Bu noktada meşhur tarihçi ve münşî ve aynı zamanda sultan Muhammed b. Kalavun'un yakınları arasında yer alan Safedî'nin tutumuna da işaret etmek gerekir. Bu tarihçi daha önce ifade edilen Kus kadısının nezaretinde veliaht tayininin yapıldığına dair rivayete yer vermeksizin, halife Müstekfî'nin oğlu Ahmed'i veliaht tayin ettiği ancak bunun tamamlanamadığı şeklinde ilginç ifadeler kullanmıştır.³⁶⁸

³⁶⁴ Şücâî, *Târihu 'l-Meliki 'n-Nâsir*, s. 70; İbn Hacer, *ed-Dürerü 'l-kâmine*, I, 56; Süyûtî, *Târihu 'l-hulefâ*, s. 739; Uzun, *Saltanat-Hilafet İlişkisi*, s. 114-115.

³⁶⁵ Mufaddal b. Ebü'l-Fedâil, *en-Nehcü 's-sedid* (Kortantamer), s. 88-89; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 503.

³⁶⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 503; Süyûtî, *Târihu 'l-hulefâ*, s. 740.

³⁶⁷ Nielsen, *Secular Justice*, s. 117-118; Banister, *The Abbasid*, s. 97; Uzun, *Saltanat-Hilafet İlişkisi*, s. 116.

³⁶⁸ Safedî, *el-Vâfi*, XV, 350.

Bahsi geçen tartışmalar Sultan Muhammed b. Kalavun'un vefatının ardından tekrar alevlenmişti. Memlûkler döneminde bu tarihten Burcîler'in iktidarı ele geçirdiği döneme kadarki süreçte genellikle ehliyetsiz ve genç yaştaki sultanların başa geçmesi sebebiyle bir istikrarsızlık ortamı meydana gelmiş ve bu ortam bu tür tartışmalarda ulemânın bazı durumlarda öne çıkmasını da beraberinde getirmişti. Nitekim Muhammed b. Kalavun'un vefatının (Zilhicce 741) ardından oğlu el-Melikü'l-Mansûr Ebû Bekir'in (741-742/1341) tahta çıkarılmasından sonraki süreçte ulemâ, yeni sultanın tecrübesizliğinden istifadeyle hilâfetle ilgili eski görüşlerini uygulamak için harekete geçmişti. Onlara bu fırsatı veren, yeni sultanın halifeden kendisi için saltanat taklîdi yazması talebiydi. Bu noktada başkadılar devreye girerek İbrahim'in veliaht seçilmediği dolayısıyla hilâfetinin de geçerli olmadığını belirterek sultanın bu talebinin hukuken yok hükmünde olduğunu ifade etmişlerdi. Bunun üzerine sultan el-Melikü'l-Mansûr Ebû Bekir, bahsi geçen Ahmed ve İbrahim'den hangisinin hilâfete uygun olduğunun belirlenmesi için başkadıların toplantıya çağrılmasını emretti. Bu toplantıda mevcut tartışmalı halife Vâsık-Billâh İbrahim'le başkadılar arasında yaşanan tartışmalar oldukça önemli bilgiler içermektedir. Buna göre Şâfiî başkadısı İzzeddin İbn Cemâa, Vâsık-Billâh İbrahim'e hitaben merhum Sultan Muhammed b. Kalavun'un hilâfeti ona hediye ettiğini, ancak oğlu ve yeni sultan el-Melikü'l-Mansûr'un ise hilâfeti geri istediğini söyledi. Vâsık-Billâh İbrahim de "Hangi hakla hilâfeti benden alıp bir sabiye veriyorsunuz?" diyerek mukabelede bulundu. Meclisteki bütün başkadılar İbrahim'e onun hilâfetinin kendileri tarafından tasdik edilmediğini, dolayısıyla ondan bir şey alınmadığını söylediler. Devamında hilâfeti tayin hakkını elinde bulunduran merhum Müstekfi-Billâh'ın bu vazifeyi oğlu Ahmed'e vasiyet ettiğini de eklediler. Sonuçta ulemânın görüşü kabul edilerek hilâfet Ahmed'e verildi, ancak tartışmalı halife Vâsık-Billâh İbrahim'in de

halife aylığı almasına hükmedildi.³⁶⁹ Düzenlenen törende Hâkim-Biemrillâh lakabını alan Ahmed, halife ilan edildi ve yeni halifenin de sultan için bir taklîd yazması ve dört başkadının da buna şehadeti ile el-Melikü'l-Mansûr Ebû Bekir'in saltanatı onaylandı (Muharrem 742).³⁷⁰

Burada başkadıların İbrahim'in hilâfeti hakkında, kendileri tarafından onaylanmadığı için bir meşruiyeti olmadığını söylemelerinin altı özellikle çizmeli. Zira ulemânın bunu cesurca ifade etmeleri hem başından beri iddia ettiğimiz ulemânın “meşruiyet” sağlamadaki kritik ve başat rolünü açıkça ortaya koyması hem de ulemânın kendi gücünün farkında olduğunu ve bu gücü iktidar mensuplarına karşı gayet bilinçli bir şekilde kullandığını göstermesi açısından büyük önem arz etmektedir. Bununla birlikte Burcî Memlûkler dönemine giden süreçte Emîr Kebîr Aynabek'in daha önce de örnek olarak sunduğumuz saltanat değişikliği ile ilgili tasarrufunu onaylamayan Mütevekkil-Alellâh'ı azlederek yerine Müsta'sım-Billâh'ı halife olarak ilan etmesinin, ulemânın aynı şekilde tepki vermesine sebep olmadığına da işaret edilmelidir (4 Rebûlevvel 779).³⁷¹ Hatta muhalif ümerâ grubunun saltanat değişikliğine yönelik isyanları sebebiyle Aynabek'in tertip ettiği toplantıya katılıp, tecdîd-i ahd yapmaları da dikkatlere sunulmalıdır. Daha da ilginç, rivayetler çerçevesinde ifade etmek gerekirse ulemânın ses çıkarmadığı halife değişikliği sadece söz konusu isyancıların tepkisine sebep olmuş ve neticede Aynabek kendi tayin ettiği halifeyi azledip, önceki Halife Mütevekkil-Alellâh'ı

³⁶⁹ Şücâî, *Târîhu'l-Meliki'n-Nâsır*, s. 126-127; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 552. Ayrıca bk. Uzun, *Saltanat-Hilafet İlişkisi*, s. 118-119.

³⁷⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 558-559.

³⁷¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 309; Aynî, *İkdü'l-cümân* (yazma), s. 115; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhadara*, II, 83; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylî'l-emel*, II, 126; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, I/2, 205.

görevine iade etmek zorunda kalmıştır.³⁷² Kanaatimizce bu durum daha önce de ifade etmiş olduğumuz ulemânın konumunun tedricen gerilemesinin sonucudur.

Halife tayin ve azillerinde iktidar ulemâ ilişkisi bağlamında bir başka örnek de Berkuk'un ilk saltanatı sırasında yaşanan bu bağlamdaki gelişmelerdir. Berkuk, isyancı olduğunu ileri süren ve kendisine karşı savaşmak konusunda halkı teşvik eden Halife Mütevekkil-Alellâh'ı azlederek hapsedmiş, Berkuk'a isyan eden Yelboğa en-Nâsırî (ö. 817/1414)³⁷³ de onun bu tasarrufunu kendi lehine kamuoyu oluşturmak için kullanmıştı.³⁷⁴ Bu muhalefetin güçlendiğini gören Berkuk halifeyi serbest bıraktığı gibi görevine iade etmek zorunda da kalmıştı (Cemâziyelevvel 791).³⁷⁵ Hatta Berkuk daha önce Mütevekkil-Alellâh'ın yerine halife tayin ettiği Zekeriyya'nın elinde bulunan ve amcası Mu'tazîd-Billâh'ın verdiği veliahtlık belgesine el koymuş, kadıların huzurunda Zekeriyya'ya hilâfette bir hakkı bulunmadığına dair yemin de ettirmişti (791).³⁷⁶ Ancak bütün bunların bir netice vermediğini ve isyancılar karşısında zayıf duruma düşen sultan Berkuk'un tahtı terk ettiğini de belirtmek gerekir.³⁷⁷

Bu konuda bir başka örnek ise Şeyh el-Mahmudî'nin tahtan indirdiği Müstâin-Billâh'ın azliyle ilgilidir. Şeyh el-Mahmudî rakibi olan Emîr Nevruz'a karşı sefere

³⁷² Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 310; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, I/2, 206.

³⁷³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XIV, 130; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 51; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 271

³⁷⁴ Bk. İbnü'l-Furât, *Târîh*, IX/1, 56; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 365; İbn Tağrıberdî, *Mevridü'l-letâfe fi men veliye's-saltana ve'l-hilâfe*, I-II (nşr. Nebîl Muhammed Abdülaziz Ahmed), nşr Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Kahire 1997, I, 253; Uzun, *Saltanat-Hilafet İlişkisi*, s. 143.

³⁷⁵ İbnü'l-Furât, *Târîh*, IX/1, 69; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 595; İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, III, 266; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 366.

³⁷⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 676. Zilhicce 791'de Nâib Emîr Sudun ile birlikte kalede bir salonda tutulmuştur. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 678.

³⁷⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 612-614.

çıkmadan evvel halife Müstâin-Billâh'ı azlederek yerine onun kardeşini Mu'tazîd-Billâh lakabıyla halife ilan etmişti (Zilhicce 816).³⁷⁸ Ne var ki Müstâin-Billâh'ın meşru yollarla hal' edilmediğini gerekçe gösteren başkadılar bu hilâfeti onaylamamışlardı.³⁷⁹ Ulemâ, Mu'tazîd-Billâh'ın halife ilan edilmesine resmen mâni olamasa da onun hilâfeti onaylamayarak tepkilerini ortaya koyma cesaretini göstermişlerdi. Bu hadise ulemânın önemli bir grubunu teşkil eden imam ve hafîblerin dahi ihtilafa düşmelerine sebep olmuş, bir kısmı mâzul halifenin kurtulması için, bir kısmı Abbâsî hilâfeti ve sultanın bekası için bir kısmı da yalnızca sultanın zaferi için dua ediyorlardı.³⁸⁰ Bu noktada söz konusu hadisenin Burcî Memlûkler döneminde hilâfet değişikliğinde ulemânın tepki gösterdiği veya muhalif tavır takındığı nadir örneklerden biri olduğunun da altı çizilmelidir. Nitekim Sultan Aynâl döneminde isyan çıkaran bir grubun liderliğini yapmaya kalkışan Halife Kaim-Biemrillâh'ın aynı sultan tarafından tutuklanarak görevinden azledilmesi ve yerine kardeşi Cemâleddin Yusuf'un Müstencid-Billâh lakabıyla halife ilan edilmesine başkadıların herhangi bir tepki vermediği tespit edilmektedir. İbn Tağrîberdî'nin ayrıntılı bir şekilde aktardığı bilgilere göre Halife Kaim-Biemrillâh'ı hapseden Sultan Aynâl, ümerâyı ve devlet görevlilerini acil bir şekilde toplantıya çağırması, ümerânın yanı sıra sivil devlet görevlilerine de görüşlerini sormuştu. Mecliste bulunan devadârın mâzul halifenin kardeşi Cemâleddin Yusuf'un bu işe ehil olduğunu söylemesiyle toplantı sona ermişti. Ertesi gün söz konusu Cemâleddin Yusuf'la birlikte dört başkadının da bulunduğu bir meclis tertip eden sultan, bu toplantıya ulemâdan dört başkadı ve nâibleri dışında kimseyi de çağırılmamıştı (Recep 859/1455). Toplantıda Kaim-Biemrillâh'ın hal' edilip kardeşi Cemâleddin Yusuf'un getirildiği bildirilmiş, Sultan'ın onayından sonra başkadılar ve nâibleri de buna şahitlik ettiklerini beyan etmişlerdi. Önce babasının lakabı

³⁷⁸ Hatîb el-cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, II, 334.

³⁷⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 273-274; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XI, 285-287.

³⁸⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 273.

olan Mütevekkil-Alellâh'ı daha sonra Müstencid-Billâh lakabını alan yeni halife Cemâleddin Yusuf'a, âdet olduğu üzere hil'at giydirilmiş ve tören tamamlanmıştı.³⁸¹ Bu hadiseyi aktaranlardan İbn Tağrîberdî'nin kayıtlarına göre mecliste bulunan Şâfiî başkadısı Alemüddin Salih el-Bulkînî (ö. 868/1464)³⁸² toplantıdan evvel kendi mezhebine mensup âlimlerle bu durumu konuşmuş, sultanın halifeyi azledip yerine Cemâleddin Yusuf'u görevlendirmesini meşru kabul ettiğini ifade etmiştir.

İbn Tağrîberdî bu hadiseyle ilgili bazı noktalara hususen dikkat çekmektedir.³⁸³ İlki Kâim-Biemrillâh'ın hal' edilip yerine kardeşinin görevlendirilmesi ile ilgili başkadıların tek kelime etmemeleridir. İkincisi ise zikrettiğimiz Şâfiî başkadısı Alemüddin Salih el-Bulkînî'nin kendi mezhep âlimleriyle sultanın halifeyi azletmesi ve yerine başkasını görevlendirmesi hususunda yaptığı konuşmadır. Sonuncusu ise "İki halifeye biat edildiğinde onlardan sonuncusunu öldürün." hadisini bu mecliste kimsenin söylememiş olmasıdır. Bu hadiselerin müşahidi olan ve saraya istediği zaman girip çıkan hatta bu sırada iktidarda bulunan Sultan Aynâl'ın ölüm döşeğindeki son sözleri olan "oğlum oğlum" ifadelerini duyacak kadar sarayın içinde bulunan İbn Tağrîberdî'nin buradaki yorumları kayda değerdir. Açıkça anlaşılmaktadır ki; o bu değişiklikten memnun olmadığı gibi ulemânın tavrından da rahatsızdır. Onların Hz. Peygamber'in bahsi geçen hadisini dile getirmekten dahi aciz olduklarına işaret etmektedir. Bahsi geçen başkadı Alemüddin Salih el-Bulkînî'nin tutumunu da her ne kadar açıkça söylemese de

³⁸¹ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 533-534; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 443-444; İbn İyâs, *Bedâi'ü'z-zühûr*, II, 328-329.

³⁸² Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 312-314; Uzunpostalcı, "Bulkînî, Sâlih b. Ömer", *DİA*, VI (1992), s. 411-412.

³⁸³ Bk. İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 534.

yeni halife Müstencid-Billâh Yusuf'la hısımlık ilişkilerine³⁸⁴ hamlettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca mutaassıp bir Hanefî olan ve bu tutumu sebebiyle de çok sevip saydığı hocası Şâfî Makrîzî'yi dahi eleştirmekten çekinmeyen³⁸⁵ İbn Tağrîberdî'nin bu yorumlarında, halife tayinlerinde Şâfî başkadısının zımnî rolünden rahatsız olduğu sonucuna da varılabilir.

Son olarak hilâfet değişikliği ile ilgili Abbâsî ailesinin içinde yaşanan rekabeti de burada zikretmek gerekir. Zira bu zamana kadar kimin hilâfete geleceği hususunda destek ve itirazlar hep iktidar mensupları veya ulemâ tarafından gelmekteydi. Abbâsî ailesinin diğer mensupları bu tartışmalara müdâhil olmuyordu. İbn İyâs'ın aktardığına göre halife II. Mütevekkil-Alellâh hastalığı ağırlaştığında oğlu Şerefeddin Yakup'u veliaht olarak belirlemiş, Mâlikî başkadısı Abdulganî b. Takî (ö. 907/1501)³⁸⁶ bu konuda hüküm vermiş diğer başkadılar da bu tayini onaylamışlardır. Bu sırada hilâfet beklentisi içerisinde olan merhum halifenin yeğeni Halil, bu duruma itiraz etmiş ancak sultan ve başkadılar ona iltifat etmemişti. Mevcut halife Mütevekkil'in vefatından sonra belirlendiği üzere yerine oğlu Yakup, Müstemsik-Billâh (903-914/1497-1508; 922-923/1516-1517)³⁸⁷ lakabıyla halife ilan edilmişti.³⁸⁸

Müstemsik-Billâh'ın hilâfete geçmesinden kısa bir süre sonra (3 Safer 903) muhtemelen bu tartışmaların neticesinde sultan el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b.

³⁸⁴ Zira Şâfî başkadısı Alemüddin el-Bulkînî'nin kızı, Halife Müstencid ile evlenmişti. Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, XII, 7; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 91.

³⁸⁵ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 67.

³⁸⁶ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 246-247; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, IV, 21.

³⁸⁷ İbn İyâs bu lakabın nadirattan olduğunu, bu lakabı halifeye Süyûtî'nin verdiğini ne Emevîler ne de Abbâsîler döneminde Yakup adında bir halife olmadığını nakleder. Ayrıca gerçekten sâlih bir kimse olduğunu, onun kadar vakûr ve azametli birinin görülmediğini ifade etmek suretiyle bu halifeye olan yakınlığı ve hayranlığı yanında desteğini de hissettirmektedir. Bk. İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 380.

³⁸⁸ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 379.

Kayıtbay'ın huzurunda toplanan mecliste mezkûr Halil, halifelîğe tayin edilen kuzeni aleyhinde birtakım sözler sarf etti. Burada onun için “kalîlü'n-nazar” şeklinde hem feraseti ve bilgisi yetersiz hem de gözleri az gören manasında iki anlama gelebilecek ifadeler kullandı ve bu sebeple de onun hilâfete uygun olmadığını söyledi. Halil'in buradaki amacı fikhî açıdan tartışılan, halifenin sahip olması gereken özellikler üzerinden Yakup'u devre dışı bırakmaktı. Ancak sultan hilâfet konusunda Yakup'tan yana bir tavır sergileyerek onun bu söylemlerini önemsememiş, hatta “*babası halife olmayanın halife olamayacağı*” şeklinde bir gerekçe de ileri sürerek Halil'in önünü kapatmıştı. Sultan'ın bu tavrı yanında ümerâ da açıkça Yakup'un halifelîğini destekliyordu. Hatta ümerâ ve devlet görevlileri, Benî Abbâs'tan dindarlığı, iyi kişiliği ve diğer özellikleri bakımından onun kadar hilâfete layık kimse olmadığını da belirtmişlerdi. Sonuçta Müstemsik-Billâh Yakub'un hilâfeti onaylanmış, ancak Şâfiî başkadısının görüş ve onayı çerçevesinde, babasının veliaht tayin etmesi sebebiyle halife ilan edildiği için bu mecliste tekrar biat merasimi icra edilmemişti. Sadece hilâfet şiarı olan bazı kıyafet ve teçhizat halifeye takdim edilmek suretiyle merasim nihayete erdirilmişti.³⁸⁹

Bu toplantıya katılan fakih ve Memlûk tarihçisi İbnü'l-Hımsî (ö. 934/1528), eserinde toplantının gerçekleşme tarihi hususunda İbn İyâs'tan ayrıldığı gibi toplantı öncesindeki bazı tasarruflara dair ilave bilgiler de vermektedir. Buna göre söz konusu toplantı, halifenin defninden önce yani 1 Safer'de gerçekleştirilmiştir. İkinci olarak, bu toplantıda dönemin sır kâtibi, Şâfiî başkadısına durumu iletmiş, Halil'in itirazından da bahsetmiş ve sultanın bu ikisinden hangisinin halife olması gerektiğine dair bir görüş belirlenmesi yönündeki talebini iletmişti. Şâfiî başkadısı da bu veliaht tayininin Mâlikî başkadısı tarafından karara bağlandığı ve Hanefî başkadısının da bunu onayladığı bilgisinin nâipleri tarafından kendisine ulaştırıldığını dolayısıyla bu veliaht tayininin

³⁸⁹ İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, III, 380; Uzun, *Saltanat-Hilafet İlişkisi*, s. 193-194.

yeterli olduğunu, ayrıca oğlun yeğenden önce geldiğini ifade ederken Yakub'un veliahtlığı lehinde görüş belirtmişti.³⁹⁰ Görüldüğü gibi olayların içinde olan iki tarihçinin yukarıda zikrettiğimiz rivayetler arasındaki farklılıklar dışında, İbn İyâs'ın sultana atfen "babası halife olan ancak halife olabilir." şeklinde Halil'e hitaben ileri sürdüğü gerekçenin İbnü'l-Hımsî'de yer almadığına da dikkat çekmek gerekir. Esasen baba olarak kastedilen merhum halifenin de babası halifelik yapmadığından³⁹¹ İbn İyâs tarafından aktarılan bu bilginin ihtiyatla karşılanması gerekir. Ayrıca İbnü'l-Hımsî'nin hem bir fakih olarak hem de bu hadiseye doğrudan şahitlik etmesi bakımından tercih edilmesi makul görünmektedir. Bu noktada her iki tarihçinin de rivayetinde hem veliaht tayini meselesinin başvuru mercii olarak Şâfiî başkadısına sorulması hem de toplantıda tekrar biata gerek olmadığı hususunda aynı başkadının görüşünün uygulamaya konulması, Şâfiî başkadıların devletin yıkılış dönemlerine kadar daha önce işaret ettiğimiz nüfuzlarının devam ettiğini gösterir mahiyettedir.

Söz konusu hadiseden yaklaşık on bir sene sonra bu rekabetin tekrar gün yüzüne çıktığı hatta ulemânın huzurunda çirkin tartışmalara sebep olduğu tespit edilmektedir. Burada vurgulanması gereken, hilâfete ehliyet tartışmalarının bu konuda yetki ve görüş sahibi olan ulemânın huzurunda gerçekleşmiş olmasıdır. Halifelik umudunu yitirmemiş olan Halil, 1 Şaban 914'te âdet olduğu üzere halife ve dört başkadının yeni ayın girişini tebrik amacıyla sultana yaptıkları ziyareti vesile bilmiş ve halife Müstemsik-Billâh Yakub'a gözlerinin az görmesini hatırlatarak hilâfete ehil olmadığını söylemiştir. Bu şekilde başlayan tartışma ilerlemiş, halifenin oğlu da Halil'e hitaben "re" harfini telaffuz edememesine işaret ederek, Fatiha'yı dahi düzgün okuyamadığını dolayısıyla arkasında namaz bile kılınamayacağını söylemişti. Tartışmaları izleyen Sultan Kansu Gavri, bunu başlatan Halil'e başkadıların huzurunda Fatiha Sûresi'ni okumasını emretmişti. Ne var ki

³⁹⁰ İbnü'l-Hımsî, *Havâdis*, II, 301.

³⁹¹ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 92.

Halil, insanların onun kiraâtine gülmeleri üzerine sûreyi tamamlayamamıştı. Toplantı bu şekilde sona ermiş ancak İbn İyâs'ın ifadesiyle hem mevcut halifenin hem de itirazda bulunan Halil'in hilâfete uygun olmadıklarına dair bir intiba oluşmuştu.³⁹² Esasen sultan da Halife Müstemsik'e görme yetisindeki zayıflığından dolayı Müslümanlara önderlik yapamayacağını söylemiş,³⁹³ yeni halife belirlemek için üç gün sonra başkadıların da katılımıyla tekrar bir toplantı akdedilmesini emretmişti.

Sultan'ın emri gereği dört başkadı, halife ve oğlunun katıldığı bir toplantı tertip edilmiş, bu toplantıda Halife oğlu Muhammed'i veliaht tayin ettiğini, Şâfiî başkadısı Kemâleddin et-Tavîl'e (ö. 936/1530)³⁹⁴ bildirmişti. Başkadının bunu onaylamasından sonra Halife Müstemsik-Billâh yaşlılığını gerekçe göstererek kendisini hilâfetten azlettiğini söylemiş ve uygun görülürse yerine oğlunun görevlendirilmesini talep etmişti. Sultan bu talebi kabul ederek ümerâ ve devlet görevlilerinin de bu kararı desteklediğini ifade etmişti. Nihayet toplantıda yer alan Sır kâtibi Mahmud b. Ecâ (ö. 925/1519)³⁹⁵ bu görevlendirmeye şahitlik etmiş, başkadıların da onayından sonra Müstemsik-Billâh'ın oğlu Muhammed, Mütevekkil-Alellâh lakabıyla hilâfet makamına getirilmişti. Babası hayatta iken bu makama getirilen ilk halife olan III. Mütevekkil-Alellâh için bir tören düzenlenmiş, kendisine hil'at giydirilmek suretiyle hilâfeti ilan edilmişti.³⁹⁶ Bizim bu

³⁹² İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, IV, 139.

³⁹³ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, IV, 324. Nitekim Sünnî hilâfet anlayışına göre uzvu eksik olanın halifelîğe gelmesi câiz değildir. Bk. Kalkaşendî, *Meâsirü'l-inâfe*, I, 31-38.

³⁹⁴ Hayatı için bk. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, X, 307-308; Necmeddin el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire bi-menâkibi a'yâni'l-mieti'l-âşire* (nşrnşr. Halil el-Mansûr), *Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 1997, II, 45-46.

³⁹⁵ Hayatı için bk. Necmeddin el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, I, 303-305; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 183.

³⁹⁶ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, IV, 139-141.

noktada halife değişikliklerinden ziyade buradaki ulemânın fonksiyonuna dair vurgu yaptığımızı tekrar belirtmemiz gerekir.

Bu hadisede, devletin yıkılış dönemlerine doğru İbn İyâs'ın da açıkça ifade etmekten çekinmediği, rüşvetle göreve gelme söylentilerinin ayyuka çıktığına da işaret edilmelidir. Nitekim İbn İyâs, mâzul halife Müstemsik-Billâh'ın, sultana on iki bin dinar rüşvet verdiğini ileri sürmekte bunu da yetersizliği gerekçe gösterilerek azledilmesine ve sürgüne gönderilmesine mâni olmak amacıyla yaptığını ifade etmektedir. İbn İyâs, mâzul halifenin bu rüşvet vasıtasıyla yerine oğlunu getirmeyi amaçladığını da eklemektedir.³⁹⁷ Hilâfet emeline ulaşmak için bahsi geçen Halil'in de çok para harcadığını nakleden tarihçi, Halil'in halife olamasa da en azından Müstemsik-Billâh'ı indirmeye muvaffak olduğunu söyler. Müstemsik-Billâh'ın kendisini azletmek zorunda kaldığı, başka bir ifadeyle sultanın zulmünden çekindiği için kendisini böyle kurtardığı hatta rüşvet verdiği şeklinde İbn İyâs'ın zikrettiğimiz rivayeti, sonraki gelişmelerle doğrulanmış gibi görünmektedir. Nitekim Müstemsik-Billâh kendisini azlettiği 914 yılından 917 sonlarına kadar evinde gizlenmek zorunda kalmış, hatta kimse ile görüşmesine müsaade edilmemişti.³⁹⁸ Ayrıca Sultan Gavri gözlerinden rahatsızlandığında Müstemsik-Billâh'tan helallik ve dua talep etmiş, hatta bir emîrle mâzul halifeye 500 dinar para da göndermişti (Cemâziyelevvel 919). İbn İyâs bu helalleşme talebini, sultanın mâzul halifeye haksızlık yaptığını itiraf etmesi şeklinde değerlendirmektedir.³⁹⁹

İbn İyâs eserinin ilerleyen kısımlarında daha önce Müstemsik-Billâh'ın kendisini azlettiği şeklindeki rivayetini unutmuş gibi, bu halifeyi sultanın hal' ettiğini ve bu tasarrufun haksız bir uygulama olduğunu söylemektedir.⁴⁰⁰ İbn İyâs'taki bu tavır

³⁹⁷ İbn İyâs, *Bedâi' u' z-zühûr*, IV, 139.

³⁹⁸ İbn İyâs, *Bedâi' u' z-zühûr*, IV, 252.

³⁹⁹ Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u' z-zühûr*, IV, 324.

⁴⁰⁰ İbn İyâs, *Bedâi' u' z-zühûr*, IV, 324.

değişikliğini çeşitli şekillerde yorumlamak mümkündür. Kanaatimizce ya sonraki yazdıkları kısımları devletin yıkılışından sonra yani Sultan Gavri'nin devreden çıkmasından sonra kaleme almış veya temize çekmiştir ya da ikinci kanaatini kaleme aldığı dönem sultan Gavri'nin hem askerlerine hem de halka karşı oldukça yumuşak davrandığı bir döneme denk geldiğinden daha cesurca hareket edebilmiştir. Burada son olarak bahsi geçen dönemde hatıplik ve kadılık görevini üstlenmesi dolayısıyla bu hadiselerin aktarımında oldukça önemli bir yeri olan İbnü'l-Hımsî'nin eserinin 908 ile 914 yılı Zilhicce ayına kadar olan kısmı günümüze ulaşmadığından sonraki gelişmelerde onun kanaatlerinin değerlendirilemediğini de belirtmeliyiz.

1.1.3 Bazı İdarî Tasarruflar

Memlükler döneminde bizim konu olarak edindiğimiz mevki sahibi ulemânın şüphesiz en temel rolü alınan önemli kararların hukukî ya da şer'an uygun olduğuna dair onay mercii olmaktı. Dolayısıyla iktidar mensuplarının ulemânın onay ve imzasına ihtiyaç duyduğu alanlar saltanat değişiklikleri, tayin ve aziller gibi tasarruflarla sınırlı kalmamıştır. Sultanlar bazı idarî kararlarında da meşruiyeti temin için ulemânın tasdikine başvuruyordu. Bu tür durumlar özellikle devletin yeni bir düzen oluşturma çabası içinde bulunduğu yahut karışıklıkların had safhada olduğu dönemlerde daha fazla ortaya çıkmaktaydı. Zira bu dönemlerde ulemânın desteği yahut muhalefeti, bu tür tasarrufların daha kolay gerçekleştirilebilmesi için önem arz etmekteydi. Esasen herhangi bir Memlük tarih kaynağı gözden geçirildiğinde buna dair çok sayıda örneğin tespit edilmesi mümkündür. Biz bu örnekler arasından birkaç tanesini burada zikretmek suretiyle ulemânın meşruiyet işlevinin çok çeşitli alanlara yayıldığını göstermeye çalışacağız.

Bu tür örnekler arasında ilk olarak Sultan el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın, ihaneti sabit olan Kerek emîrini cezalandırdığı hadiseyi zikretmek mümkündür. Buna göre Moğol ve Haçlılar'la mücadelesi sırasında bazı Eyyübî meliklerini tarafına çekmeye çalışan Baybars, bir kısmının Moğollarla ilişkilerini sürdürmek istediğini tespit etmiş, bu

büyük mücadelede Müslümanları yalnız bırakmalarına çok içerlemişti. Nitekim iktidarını tahkim ettikten hemen sonra bu hususta faaliyet içerisine girişmiş, bu emîrler arasında yer alan el-Melikü'l-Muğîs Ömer b. Âdil'i (ö. 661/1263)⁴⁰¹ cezalandırmıştı. Sultan Baybars siyaseten el-Melikü'l-Muğîs'i cezalandırma gücüne sahip olmakla birlikte bunu hukuken de meşru hale getirmek için Dımaşk Şâfiî başkadısı İbn Hallikân'ın da onayına başvurmuştu. Baybars önceden mektup yazdığı Kerek emîri el-Melikü'l-Muğîs ile Beysân'da buluşmuş, onu otağına davet ettikten sonra da tutuklatmıştı (Cemâziyevvel 661). Sultan'ın otağında bazı Eyyûbî melikleri ve ümerâ ile birlikte Baybars'ın bu amaçla getirttiği İbn Hallikân da hazır bulunmaktaydı. Bunların yanı sıra içeride askerler ve Frenk elçileri de vardı. Sultan Baybars, adeta bir mahkemeye dönüştürdüğü bu mecliste el-Melikü'l-Muğîs'in Moğollar'la yazışmalarını ortaya koymuş, bu yazışmalarda elçilik görevini ifa eden kişileri hazır etmiş ve bu gerekçelerle söz konusu melikin katledilmesine dair fetvayı da huzurdakilere göstermişti. Sultan Baybars, el-Melikü'l-Muğîs'in bu sebeple tutuklandığını huzurdakilere bildirdiği gibi bu tutuklamanın kadıların hükmüyle gerçekleştirildiğini de kayıt altına aldırılmıştı. Daha sonra güvenilir bir adamıyla Mısır'a gönderilen el-Melikü'l-Muğîs, bir süre Kal'atülcebel'de tutulduktan sonra öldürülmüştü.⁴⁰²

Hadiseyi ayrıntılı bir şekilde aktaran Makrîzî, zikredilen fetvanın kimden ya da kimlerden alındığını açıkça belirtmese de Dımaşk Şâfiî başkadısı İbn Hallikân'ın özellikle bu tutuklama için çağırıldığını ifade etmek suretiyle zımnen fetva merciini de işaret etmiştir. Bu noktada Baybars'ın söz konusu tasarruftaki hassasiyetinin henüz tamamen kontrol altına alınmamış Suriye'deki Eyyûbî taraftarlarının muhalefetinden kaynaklandığı söylenebilir. Dolayısıyla sultan, bu tür tasarruflarından dolayı gelebilecek

⁴⁰¹ Hayatı için bk. Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 24.

⁴⁰² İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü 'z-zâhir*, s. 149-150; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 47-49; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 482; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 448.

muhtemel tepkileri söz konusu dönemde Mısır ve Suriye’de büyük bir nüfuza sahip olan ulemânın desteği ile göğüsleme yoluna gitmiştir. Ancak sonraki dönemlerde sultanların bu tür siyaseten halledilebilecek işler için fetvaya ihtiyaç duymadığını da belirtmeliyiz. Nitekim sonraki dönem sultanlarından el-Melikü’n-Nâsır Muhammed b. Kalavun’un 731 senesinde Mekke’de meydana gelen gelişmeler üzerine çok sert kararlar alarak bir birlik göndermeye kalkması ve buradaki yöneticileri ağır bir şekilde cezalandırmak istemesi buna örnek olarak verilebilir. Söz konusu hadisede Mekke şerifleri Utayfe ve Rumeyse hac döneminden sonra birbirleriyle mücadeleye girişmişler, bunlardan Rumeyse Mekke’yi yağmalamıştı. Daha sonra bu iki Arap emîri birleşerek Memlûk Devleti’ne itaatten ayrılmışlar ve bu durum sultan Muhammed b. Kalavun’a bildirilmişti. Buna çok kızan Muhammed b. Kalavun, Benî Hasan’ı Mekke’den çıkarmaya ve ağır bir şekilde cezalandırmaya karar vermişti. Bu amaçla emîr Seyfeddin Ayıtmış’a bazı emîrler ve bir birlikle Mekke’ye gitmesini, orada eşrâftan ve askerî zümreden kimseyi sağ bırakmamasını, Mekke civarındaki evleri tarumar etmesini, Nahle vadisi ve civarını yakıp yıkmasını emretmişti.⁴⁰³ Burada daha evvel ifade ettiğimiz gibi sultanın başkadılarının huzurunda vermiş olduğu bu talimat için herhangi bir fetvaya ihtiyaç duymadığı tespit edilmektedir. Ancak toplantıda bulunan Şâfiî başkadısı Celâleddin Muhammed el-Kazvinî sultanın bu kararına karşı çıkmış ve ona Harem-i Şerîf’in kutsallığını hatırlatarak, Rumeyse’yi Mekke emîri tayin eden bir taklîd yazmasını tavsiye etmişti. Sultan başkadının bu tavsiyesine uyararak 700 kişilik askerî birlikle gönderdiği Ayıtmış’a bu doğrultuda talimat vermiş ve sorun sulh yoluyla halledilmişti.⁴⁰⁴ Bu meselenin kendi tavsiyeleri çerçevesinde çözülmesinden çok memnun olan başkadı Celâleddin Muhammed el-Kazvinî’nin “İşte İslâm budur” diyerek, Emîr Ayıtmış’ı takdir etmesi, ulemânın bu tür tasarruflardaki meşruiyet temini kadar aracılık rollerini de ortaya

⁴⁰³ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 331.

⁴⁰⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 331-332.

koyması bakımından mühimdir. Nitekim söz konusu başkadının bu ifadeleri, şeriata göre yönetilen bir devlet ve toplumda İslâm'a neyin uygun olup olmadığı hususunda karar merciinin ulemâ olduğunu hatırlatmaktadır.

Özünde siyasî bir mesele olan Kâbe'nin örtüsünün değiştirilmesi hususunda Timurlu hükümdarı Şâhruh b. Timur'dan (807-850/1405-1447) gelen talebin değerlendirilmesinde de ulemânın görüşlerine başvurulması ele aldığımız konuyla ilgili bir başka örnek olarak sunulmalıdır. Nitekim 27 Muharrem 838'de Şâhruh'un elçisi Kahire'ye gelmiş ve bu yıl Kâbe kisvesini onun hazırlatmak istediğini bildirmişti. Elçi, sultan Şâhruh'un bu konuda adakta bulunduğunu da eklemişti. Dönemin Sultanı el-Melikü'l-Eşref Barsbay, bu konuyu görüşmek üzere dört başkadıyı da çağırarak bir toplantı tertip etmişti. O sırada Hanefî başkadısı olan Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451),⁴⁰⁵ bu toplantıda karara varılmadığı için bir cevap verilmediğini ancak işin sonunda Şâhruh'un bu isteğine, sultanın rıza göstermediğini söyler.⁴⁰⁶ Makrîzî ise bu toplantıda Aynî'nin, Sultan Şâhruh'un bu konudaki adağının geçersiz olduğu konusunda hüküm verdiğini ve meclisin de bu karar üzere dağıldığını nakleder.⁴⁰⁷ Hem Makrîzî'nin buradaki ifadelerinden hem de Hanefî başkadısı Aynî'nin bu meclisteki fetvaya dair bir şey söylememesinden hareketle Aynî'nin, sultanın talebi doğrultusunda fetva verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim o sırada Şâfîî başkadısı olan İbn Hacer'in aktardıkları da bu kanaatimizi destekler mahiyettedir. İbn Hacer oldukça uzun bir şekilde aktardığı bu

⁴⁰⁵ Hayatı için bk. İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, XI, 193-197; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 131-135; Koçkuzu, "Aynî, Bedreddin", *DİA*, VI /1991), s. 271-272; Ayaz, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 53-61.

⁴⁰⁶ Aynî, *'İkdü'l-cümân* (Karmût), s. 454.

⁴⁰⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 928.

hadisede,⁴⁰⁸ başkadılar ve elçilerin katılımıyla kurulan mecliste, konuşmaların Kâbe örtüsünün gönderilmesi yönünde ilerlemesi üzerine, Barsbay'ın diğer sultanların da Kâbe örtüsü göndermek istemesinden endişe ederek toplantıyı böldüğünü belirtir. Buna göre sultanın cevabına kâfî olan Timurlu elçileri, mihamandar ve devadar eşliğinde kıymetli hediyelerle uğurlanmıştır (Safer 838). Bunun ardından Sultan Barsbay, elçilerle yapılan toplantıda Kâbe örtüsünün gönderilmemesi hususunda gereği gibi karşı çıkmadıkları için başkadılara kızdı. İbn Hacer, elçilerin toplantıdan önce Kahire'deki ilim ehlerinden fetva talebinde bulduklarını, onların çoğunluğunun cevaplarının Şahrüh'un isteğinin reddine yönelik olduğunu ve bu konuda kendisine sorulmayan insanların dahi cevaplar yazdıklarını belirtir. Ayrıca bu hususta, bazılarının buna izin vermenin vakfin bozulması anlamına geldiği bazılarının da bu görevin Mısır sultanına ait olduğuna dair fetvalar olduğu için sultanın bunu kabul etmesinin câiz olmadığı yönündeki cevapları da hayretle karşılar ve bunları mesnedi olmayan talihsiz açıklamalar olarak niteler. Bahsi geçen ulemânın, sultanın rızasını umduklarından dolayı bu yönde fetva verdiklerini söyleyen İbn Hacer, bir yandan onları bu tavırlarından dolayı eleştirirken bir yandan da başka sultanların da bu yönde taleplerinin olacağı ve bunun da sultanlar arasında husumete yol açacağı endişesiyle kendisinin hemen cevap verdiğini ifade eder.⁴⁰⁹ İbn Hacer'in buradaki açıklamalarından, asıl hedefinin aralarında husumet bulunan Hanefî başkadısı Aynî olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Makrîzî ve Aynî'nin konu ile ilgili nakilleri, İbn Hacer'in her ne kadar isim vermese de "sultanın rızasını uman ulemâ" derken, sultanla yakın münasebetleri bulunan ve bu yönüyle her fırsatta eleştirdiği Aynî'yi kastettiğini onaylamaktadır. Yine İbn Hacer'in buradaki eleştirel tutumu, kendisinin diğer ulemâdan

⁴⁰⁸ İbn Hacer, Şahrüh tarafından gönderilen elçinin (es-Seyyid eş-Şerîf Tâceddin Ali b. Abdullah el-Hüseynî eş-Şirâzî) adından getirdiği kıymetli hediyeler ve elçiye ait bir kitaba, hatta elçinin hocalarına kadar pek çok ayrıntıyı aktarır.

⁴⁰⁹ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 534-535.

farklı bir tutum içerisinde olduğu intibamını da oluşturmaktadır. Ne var ki hem Makrîzî'nin hem de Aynî'nin öğrencisi olan İbn Tağrîberdî, bu hadise ile alakalı kurulan mecliste sadece Aynî'nin, Şahrüh'un isteğinin reddedilmesine yönelik konuştuğunu, diğerlerinin ise sükût ettiğini söyler.⁴¹⁰ Meclisin Aynî'nin hükmü üzere dağıldığını belirten İbn Tağrîberdî, Şahrüh'a talebinin reddi hususunda İbn Hacer'in mesnedsiz olarak nitelediği bahsi geçen gerekçeleri içeren bir mektup gönderildiğine de işaret eder (22 Safer 838).⁴¹¹ Yine onun çağdaşı olan Hatîb el-Cevherî de bahsi geçen meclisin “Şeyhimiz” diye bahsettiği Hanefî başkadısı Aynî'nin fetvası üzere dağıldığını ifade eder. Ancak o, meclisteki diğer başkadıların tutumlarına dair herhangi bir bilgi vermez.⁴¹² Bu noktada çağdaş sayılabilecek sonraki nesil tarihçilerinden Sehâvî ve Abdülbâsıt el-Malatî'nin yorumlarına da işaret etmek gerekir. Sehâvî bu hadise ile ilgili olarak ne hocası İbn Hacer'in bahsettiği tartışmalara ne de Aynî'nin fetvasına işaret eder. Bu konudaki meclisin aldığı karara dair herhangi bir şey söylemeyen Sehâvî, Şahrüh'un bu talebinin Sultan Barsbay tarafından şiddetle reddedildiğini söylemekle iktifa eder.⁴¹³ Abdülbâsıt el-Malatî ise, bu konudaki tartışmaların uzadığını, Hanefî başkadısı Aynî'nin, Şahrüh'un bu adağının geçersiz olduğuna, Şâfîî başkadısı İbn Hacer'in ise bu durumun sultanlar arasında husumete yol açabilecek benzer taleplere öncü olacağı endişesiyle bunun câiz olmadığına dair fetva verdiklerini nakleder. Bahsi geçen meclisin Aynî'nin söyledikleri

⁴¹⁰ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XV, 48-50.

⁴¹¹ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XV, 52-53. Bu mektupta Şahrüh'un adağını yerine getirmesi için, örtünün parası ile Mekke fukaralarına tasaddukta bulunmasının büyük sevap olacağı yönünde tavsiyeler de yer almaktaydı.

⁴¹² Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, III, 302. Elçinin ayrılması ile ilgili bk. s. 306.

⁴¹³ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 297.

üzere dağıldığını da ekler.⁴¹⁴ Tarihçilerin konu ile ilgili nakillerinden, gerekçeleri farklı olsa da Şahrüh'un isteğinin reddedilmesi konusunda mutabık oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca, olayların içinde yer alan veya çağdaşı olan bu âlimlerin eserlerinde tespit edilen farklılıklar ise bahsi geçen ulemâ arasındaki ilişkiler ağını ortaya koymaktadır. Öyle ki aynı kanaate sahip olmalarına rağmen Makrîzî, Aynî ve İbn Hacer aralarındaki rekabet sebebiyle bu hadiseyi de birbirlerini eleştirme vesilesi yapmışlardı.⁴¹⁵ Dolayısıyla hem o sırada resmî bir görevi olmayan Makrîzî hem de Şâfiî başkadısı olan İbn Hacer'in bu konudaki yorumları, sultanla ilişkileri meşhur olan Aynî'nin bu yakınlığını vurgulamaya yönelik kabul edilebilir.

Hadisenin mahiyetine dönecek olursak daha önce de ifade ettiğimiz Kâbe kisvesinin değiştirilmesi gibi Haremeyn'de siyasî hâkimiyeti sembolize eden bir uygulamaya, başka devletlerin de iştirak etmesi Memlûk iktidarının kabul edebileceği bir durum değildir. Anlaşıldığı kadarıyla Sultan Barsbay, siyaseten reddetmesi gereken bu talebi, muhtemelen geçmişte kötü hatıralarla dolu münasebetlere sahne olan Memlûk-

⁴¹⁴ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü 'l-emel*, IV, 363. Ayrıca bk. Kanat, *Memlûk-Timurlu Münasebetleri*, s. 217-219. Elçilerin getirdikleri hediyelerle birlikte ayrılması ile ilgili bk. Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü 'l-emel*, IV, 365; İbn İyâs, *Bedâi 'u'z-zühûr*, II, 160.

⁴¹⁵ Nitekim Aynî de Sultan Çakmak'ın vefat eden oğlundan bahsederken mühim vazifelere gelmek isteyen pek çok kişinin onu ziyaret ettiğini, İbn Hacer ve diğer ulemânın kalenin meşakkatli merdivenlerini günde birkaç kez tırmanmayı göze alıp onun yanına gittiğini ve bu âlimlerin insanlar tarafından "Fukahâü'l-atbâk (kışla fakihleri) olarak isimlendirildiklerini söyleyerek bu yönüyle İbn Hacer'i tenkit etmektedir (Aynî, *'İkdü 'l-cümân* (Karmut), s. 25, 616-617; Ayaz, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 57-58). İbn Hacer'in öğrencisi Sehâvî ise onun da sultan Barsbay'ın yanından ayrılmadığını belirterek Aynî'nin bu ifadelerine karşılık verir (Sehâvî, *et-Tibrü 'l-mesbûk*, s. 83-84). Benzer başka bir örnek için bk. İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü 'z-zâhire*, XIV, 75-76; Sehâvî, *ed-Dav'ü 'l-lâmi'*, III, 302; Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, s. 51-52. Bu rekabetle ilgili bk. Anne Broadbridge, "Academic Rivalry and the Patronage System in Fifteenth-Century Egypt: al-'Aynî, al-Maqrîzî, and Ibn Hajar al-'Asqalanî", *Mamluk Studies Review*, III (1999), s. 85-107.

Timurlu ilişkilerinin daha da gerginleşmesini istemediğinden, bu talebi dinî otoritelerin görüşleri ve tasvibiyle reddetme cihetine gitmiştir. Dolayısıyla muhatapları da Müslüman bir devlet olduğundan böyle bir tasarrufu, İslâm dininin temsilcileri olarak gördüğü başkadıların hukukî mütalaaları çerçevesinde hallederek Timurlular'ın da rıza göstereceğini ummuştur. Ne var ki bu hadiseden bir sene sonra Şâhrûh'un, Mısır'da hutbenin kendi adına okunması ve Barsbay'ın da onun nâibi olmasına yönelik taleplerini ileten başka bir elçi göndermesiyle ilişkiler tekrar gerilmişti (Cemâziyelâhir 839).⁴¹⁶ Bu noktada meşruiyetin fetva veya hüküm talebi dışında ulemânın görevlendirilmesiyle sağlandığına dair bir hadiseye daha işaret edilmelidir. Buna göre Kahire'deki Hâkim Camii'nin⁴¹⁷ mihrabının 857 senesi Zilkade'de yıkılması ve yenilenmesi gerekmiş ve muhtemel tepkileri önlemek amacıyla da bu yıkımı yürütmek üzere gönderilen Nâzirulhâs'ın yanına Şâfî başkadısı da nezaret amacıyla görevlendirilmişti.⁴¹⁸

1.1.4 Adlî ve Dinî Teşkilattaki Tayin ve Aziller

1.1.4.1 Başkadılar

İslâm tarihinin diğer dönemlerinde olduğu gibi Memlükler döneminde de bir kimsenin başkadı olarak görevlendirilebilmesi için başta ilmî yetkinlik olmak üzere çeşitli şartları haiz olması gerekmektedir. Kadılarda aranan nitelikler ve ehliyet şartları fikhî çerçevede şekillenmektedir.⁴¹⁹ Bununla birlikte kadılık için derin hukuk bilgisi, vücut

⁴¹⁶ Aynî, *İkdü'l-cümân*, s. 471; İbn Tağrîberdî, *en-Nücumü'z-zâhire*, XV, 72-74; Kanat, *Suç ve Ceza*, s. 189-190. Barsbay ve Şâhrûh arasındaki gelişmeler için ayrıca bk. Kanat, *Memlük-Timurlu Münasebetleri*, s. 219-225.

⁴¹⁷ Bk. Makrîzî, *el-Hitat*, II, 277-282; Doris Behrens-Abouseif, "Hâkim Câmii", *DİA*, XV (1997), s. 184-185.

⁴¹⁸ Bk. İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 456.

⁴¹⁹ bk. Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultaniyye* (çev. Ali Şafak), Bedir Yayınları, İstanbul 1976, s. 74-76; Fahrettin Atar, "Kadı", *DİA*, XXIV (2001), s. 66-69.

bütünlüğü, halkın ihtiyaçlarını, örf ve âdetlerini kavramaya elverişli kültüre, dış etkilere karşı koyacak derecede ahlâk ve karaktere sahip olunmasının beklendiğine ve öncelikle adaleti ile temayüz etmiş kimselerin bu görevi üstlenmesi gerektiğine dair fakihlerin hem fikir olduğuna işaret edilmelidir. Bunun yanında Memlûkler döneminde de kadıların sahip olması gereken özelliklerle ilgili bilgi veren eserler kaleme alınmıştır.⁴²⁰ Bu eserlerde de Mâverdî'nin (ö. 450/1058)⁴²¹ *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*'si ve meseleyi teorik olarak ele alan diğer eserlerde belirtilen özellikler esas alınmış ancak buna ek olarak kendi dönemlerine has bazı hususiyetlere işaret edilmiştir.

Memlûkler dönemi daha önce de bahsedildiği gibi ilmî açıdan İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden biridir. Dolayısıyla hem Memlûk medreselerinde okutulan fıkıh dersleri ile hem seleflerinden devşirdikleri ilim geleneği ile Memlûk toplumunda kadılık şartlarını haiz pek çok âlim bulunmaktaydı. Ancak bu yetkinliğe sahip ulemâ arasından her zaman en yetkinini göreve getirmek mümkün olmamaktaydı. Zira diğer dönemlerde olduğu gibi Memlûkler döneminde de bir başkadının göreve getirilmesinde hem ulemâ hem de idarenin durumu açısından çok çeşitli unsurlar devreye girmektedir. Nitekim kendisi de başkadılık yapmış olan Necmeddin et-Tarsûsî (ö. 758/1357)⁴²² siyâsetnâme türünde kaleme aldığı *Tuhfetü't-Türk* adlı eserinde başkadı tayininde aranan özellikler yanında sultanın göreve getireceği kimseyi seçme süreçlerine de işaret etmektedir. Buna göre sultan dört mezhepten birine başkadı tayin edeceği zaman mezhep ulemâsını çağırır,

⁴²⁰ Bk. Bedreddin İbn Cemâa, *Tahrîrü'l-Ahkâm*, s. 88-89; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, VI, 211-215; Necmeddin et-Tarsûsî, *Tuhfetü't-Türk*, s. 54-70; Tâceddin es-Sübkî, *Muîdü'n-ni'am ve mübüdü'n-nikam* Makam ve Meslek Ahlâkı (haz. Harun Yılmaz-M.Enes Midilli; ed. Halit Özkan), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019, s. 102-112.

⁴²¹ Hayatı için bk. Kallek, "Mâverdî", *DİA*, XXVIII (2003), s.180-186.

⁴²² Hayatı için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 43; Safedî, *A'yânü'l-'asr*, I, 100-103; Tarsûsî, *Tuhfetü't-Türk* (mütercim giriş), s. 11-15; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, I, 297; Muharrem Kılıç, "Tarsûsî, Necmeddin", *DİA*, XL (2011), s. 114-115.

her biriyle tek tek ve gizlice görüşür ve bu görev için kimin uygun olduğunu sorardı. Şayet ulemânın çoğunluğu bir şahıs üzerine ittifak ederse bu şahsı diğer mezhep ulemâsına da danışır, onlar da bu kimsenin aklî ve dinî açıdan ehil olduğunu onaylarsa sultan o kişiyi başkadı olarak görevlendirirdi. Şayet diğer mezhep ulemâsı başka bir şahsın ondan daha evlâ olduğunu söylerse sultan, dört mezhep ulemâsının katılımıyla bir toplantı düzenler ve bu iki şahıstan hangisinin daha uygun olduğunun belirlenmesini isterdi. Bu toplantıya katılanların hepsinin ya da çoğunluğunun ittifak ettiği kişiyi göreve getirirdi.⁴²³ Nitekim Necmeddin et-Tarsûsî'nin Hanefî başkadılığına getirilmesinde dönemin Şâfiî başkadısı Takıyyüddin es-Sübki'nin yazdığı mektup etkili olduğu gibi (Zilhicce 746),⁴²⁴ Veliyyüddin Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ahmed es-Süyûtî'nin (ö. 891/1486)⁴²⁵ Şâfiî başkadılığına görevlendirilmesinde de Sultan el-Melikü'z-Zâhir Hoşkadem'in görüşüne başvurduğu devrin önde gelen Hanefî fakihi Şeyh Emînüddin Yahya b. el-Aksarâyî'nin (ö. 880/1483)⁴²⁶ tavsiyeleri belirleyici olmuştur (871).⁴²⁷ Burada oldukça ilgi çekici ve farklı bir örneği de eklemek gerekir. Buna göre Sultan Berkuk, 789 yılında dönemin Şâfiî başkadısını azletmeden evvel herhangi bir istişareye başvurmaksızın önce iki rekat namaz kılmış, ardından istihareye yatmış ve sonra da Nâsirüddin Muhammed İbnü's-Sâlihî'yi (ö. 806/1403),⁴²⁸ azlettiği Bedreddin

⁴²³ Tarsusî, *Tuhfetü't-Türk*, s. 54-55.

⁴²⁴ Safedî, *A'yânü'l-'asr*, I, 101; Tarsusî, *Tuhfetü't-Türk* (mütercimim girişi), s. 13.

⁴²⁵ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 210-213; a.mlf., *Veczü'l-keâm*, III, 984; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VIII, 18; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 225, 226.

⁴²⁶ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 240; 240-243; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 129, 130; Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 168.

⁴²⁷ Makrizî, *es-Sülûk*, III/1, 197-198. Veliyyüddin es-Süyûtî'nin Şâfiî başkadılığına tayini için ayrıca bk. İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 446; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 256.

⁴²⁸ Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 286-287; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIII, 34; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 95.

Muhammed b. Ebü'l-Bekâ'nın yerine Mısır Şâfiî başkadılığına getirmiştir.⁴²⁹ İbnü's-Sâlihî'nin azledildikten sonra 803 yılında tekrar görevlendirilmesi ise rüşvetle gerçekleşmişti.⁴³⁰ Dolayısıyla bir başkadının tayininde etkili olan söz konusu görüşmeler veya başka unsurlar tabiatıyla devletin başı olarak atamayı yapan sultan ve göreve getirilecek ulemâyı ortak bir zeminde buluşturuyor, bu zemin bazen müspet bazen de menfi gelişen bir ilişkiler ağı oluşmasını da beraberinde getiriyordu.

Söz konusu ilişkilerin müspet veya menfi yönde gelişmesi liyakatin göz önüne alınıp alınmamasından ziyade bu ilişkiler ağının taraflar açısından istenen yönde gelişip gelişmemesine göre şekilleniyordu. Bu ilişkilerin her açıdan ortaya konulması özellikle bu dönem için elzem görünmektedir. Zira sultanların başkadı tayin ve azillerinde liyakate mi yoksa kendilerini destekleme ihtimali bulunan âlimlere mi öncelik verdiklerini tespit etmek kolay değildir. Ancak daha ziyade idarî tarih veya hukuk tarihinin doğrudan alanına giren bu tayin ve azillerin bizi ilgilendiren yönü öncelikle kendileri ile ilgili bu tayinlerde ulemânın nasıl bir tavır sergilediği, başka bir ifadeyle mesela bir başkadının, kendisinin veya başka bir başkadının tayininde sultan ve güç sahibi emîrlerle yakınlıklarını bir vesile olarak kullanıp kullanmadıkları meselesidir. Yine başkadıların tayin ve azillerinde, iktidar ve ulemâyı karşı karşıya getiren hadiselerle işaret etmek de hedeflerimiz arasındadır. Bu noktada ilk olarak kaynakların da belirttiği üzere ulemânın bazı tavırlarından dolayı Memlûk askerî aristokrasisinin yürürlüğe koyma ihtiyacı hissettiği yeni bir uygulamadan, dört mezhepten birer başkadı tayininden bahsetmek gerekir. Böylece hem iktidar ulemâ ilişkisinin zemininin Şâfiî tek başkadıdan diğer mezheplere doğru genişlemesi ve çeşitlenmesi hususuna işaret edilmiş olacak hem de bu

⁴²⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 565. Ayrıca bk. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, I/2, 388; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 250. İbn İyâs, İbnü's-Sâlihî'nin görevi almaktan çekindiğini ancak sultanın ısrarı üzere kabul ettiğini söylemektedir. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, I/2, 388.

⁴³⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1058; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 61.

uygulamanın yansımaları bağlamında ilk dönem ulemâsının tavırları da ortaya konulacaktır.

Memlûk Devleti'nin kuruluş zamanlarında, selefleri Eyyûbîler'de olduğu gibi Şâfiî mezhebine mensup tek bir başkadı bulunmaktaydı. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Şâfiî hâkimiyeti ve Şâfiî kadıların yönetime müdâhil tarzları bir yandan diğer mezhep mensuplarını bir yandan da yönetimi tamamen kontrolü altına almaya çalışan Memlûk askerî elitini çeşitli sıkıntılara sokmaktaydı. Bu sebeple Memlûkler'in ilk büyük teşkilatçı sultanı olan Baybars daha iktidarının ikinci yılında bu konuda ilk adımı attı ve Mısır başkadılığını yürüten Şâfiî mezhebine mensup Tâceddin İbn bintü'l-E'azz'e, Hanefî, Hanbelî ve Mâlikî mezheplerinden birer nâib tayin etti (Zilkade 660).⁴³¹ Ardından dârüladl'de sultanın huzurunda gerçekleşen bir toplantıda, Şâfiî başkadısının farklı mezhep mensuplarının davalarında dahi kendi mezhebine göre hüküm verdiğinin tespit edilmesi ve Tâceddin İbn bintü'l-E'azz'in sultanla tartışması üzerine, Emîr Cemâleddin Aydoğdu'nun da teşvikiyle⁴³² Sultan Baybars dört mezhepten birer başkadı seçmiş, bu başkadıları Mısır ve Dımaşk'ta kendi mezheplerine uygun şekilde hüküm vermek üzere görevlendirmişti (Zilhicce 663).⁴³³ Şâfiî hâkimiyetinin yoğun şekilde hissedildiği bir

⁴³¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 39; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 472; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 438. Diğer bütün tarihçiler görevlendirilen nâibleri isim isim sayarken, hadiselerin müşahidi olan ilk dönem Memlûk tarihçisi İbn Abdüzzâhir, sayılarının azlığı dolayısıyla Hanbelî nâib atanmadığını söyler. Bk. *er-Ravzü'z-*, s. 182.

⁴³² Nüveyrî, sultanın Emîr Cemâleddin Aydoğdu'nun görüş ve önerilerine çok önem verdiğini, özellikle de dinî işler ve kadıların ilgili meselelerde onun her dediğini yerine getirdiğini, nitekim dört mezhepten başkadı görevlendirilmesinin de onun fikri olduğunu ve sultan tarafından hemen uygulamaya konulduğunu söyler. bk. *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 85.

⁴³³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 76; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 539-540; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 460. Ayrıca bk. Erol, "Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılıklarının Kuruluşu ve İşleyişi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 87 (2018), s. 73-87.

süreçte böyle bir uygulamanın yapılabilmiş olması dikkat çekicidir. Bu uygulama ile ilgili kaleme alınan araştırmalarda çeşitli gerekçeler üzerinde duruluyorsa da⁴³⁴ dönemin kaynakları Şâfiî başkadısı Tâceddin İbn bintü'l-E'azz'in, hükümlerinde çok sert bir tutum içerisinde olması ve kendi mezhebinin aksine hüküm vermemesinden oluşan rahatsızlık sebebiyle Sultan'ın böyle bir yola başvurduğu konusunda söz birliği etmiş gibidir.⁴³⁵ Nihayetinde başkadının sert tutumu ve büyük bir emîrin tavsiyesi ile başkadılık müessesinde köklü bir değişiklik gerçekleştirilmiştir. Bu noktada Dımaşk'ta yürürlüğe konulan dört mezhepten başkadı tayinine de işaret etmek gerekir. Buna göre Şâfiî başkadılığına Mısır'da da bu görevi yürüten Şemseddin Ahmed İbn Hallikân, Hanefî başkadılığına Şemseddin Abdullah Muhammed b. Atâ (ö. 673/1274)⁴³⁶, Mâlikî başkadılığına Zeyneddin Ebû Muhammed Abdüsselâm b. Ali b. Ömer ez-Zevâvî (ö. 681/1282)⁴³⁷ ve Hanbelî başkadılığına Şemseddin Abdurrahman b. eş-Şeyh Ebû Ömer

⁴³⁴ Bk. Escovitz, "The Establishment of four Chief Judgeships in the Mamluk Empire", *JAOS*, CII (1982), s. 529-531; a. mlf. *The Office of Qadi Al-Qudat*, s. 27; Nielsen, "Sultan al-Zahir Baybars and the Appointment of four Chief Qadis", s. 167-176; Leeuwen, *Bir Osmanlı Şehri Şam*, s. 89, 99; Jackson, "The Primacy of Domestic Politics", s. 52-65; Lapidus, "Ayyubid Religious Policy and the Development of the Schools of Law in Cairo", s. 279-286; Yossef Rapoport, "Legal Diversity in the Age of Taqlid: The Four Chief Qadis under the Mamluks", *ILS X/2* (2003), s. 228; a.mlf., "Royal Justice and Religious Law: Siyasah and Shari'ah under the Mamluks", *MSR XVI* (2012), s. 77; Chamberlain, *Bilgi ve Sosyal Pratik*, s. 72; Özen, "Kâdilkudât", s. 79; Yalçın, *Dımaşk Kâdilkudâtları*, s. 41-46.

⁴³⁵ Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 75-76; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 461; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 472, 538.

⁴³⁶ Hayatı için bk. Zehebî, *el-İber*, III, 327; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VXII, 517; Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, I-V (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Hicr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, Kahire 1993, II, 336-339; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, VII, 246-247.

⁴³⁷ Hayatı için bk. Zehebî, *el-İber*, III, 348; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VXII, 587; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, VII, 356.

Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme (ö. 682/1283)⁴³⁸ tayin edilmişti. Ancak başlangıçta Mâlikî ve Hanbelî kadılar Abdüsselâm ez-Zevavî ve Şemseddin Abdurrahman b. Kudâme bu görevlendirmeyi kabul etmemişlerdi. Haber kendisine ulaştığında Sultan Baybars, onları ellerindeki bütün görevleri almakla ve ülkeden sürgün etmekle tehdit etmiş, bu iki kadıyı kendilerine verilen başkadılık görevini kabul etmek zorunda bırakmıştı. Makrîzî zoraki olarak göreve getirilen bu iki başkadının, bu görevleri karşılığında câmekiyye almayı reddettiklerini de ilave eder.⁴³⁹ Nüveyrî ise kadıların, görevi kabul etmedikleri takdirde kendi mezheplerine ait vakıflara el konulacağı tehdidinden dolayı görevi kabul ettiklerini belirtir.⁴⁴⁰

Baybars'ın dört başkadı uygulaması diğer mezheplerin de birer başkadı vasıtasıyla yönetim katında bir manada söz sahibi olmaları şeklinde yeni bir pratiği beraberinde getirdiği gibi ulemânın bağımsız karakteriyle⁴⁴¹ ilgili sorunları da gündeme taşımış oldu. Artık diğer mezheplerin başkadıları hem biat merasimlerinde hem de dârüladldeki mezâlim toplantılarında bir yanıyla siyasî bir yanıyla hukukî olan kararlara ortak olacaklardı. Bu durum zaten yönetime bir şekilde müdâhil olan ulemâ sınıfının çeşitlenmesini beraberinde getirdiği gibi daha sonraki süreçte sıklıkla örneklerine başvuracağımız makam mansıp paylaşımı mücadelesine de zemin oluşturacaktır. Esasen bu karar önceden ifade etmiş olduğumuz ulemânın aracı konumunu resmî zemine taşıma faaliyeti olarak da değerlendirilebilir. Aracılık konumu o kadar önemlidir ki; Memlûkler döneminde sultandan sonra onun bütün yükümlülüklerini taşıma salahiyetine sahip kabul

⁴³⁸ Hayatı için bk. Zehebî, *el-İber*, III, 350; Safedî, *el-Vâfi*, XVIII, 240-244; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 591; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, VII, 358; a.mlf., *el-Menhel*, VII, 212.

⁴³⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 542. İbnü's-Sukâî, Mâlikî başkadının kendisine takdim edilen hil'ati bile giymediğini nakleder. Bk. *Tâlî Kitâbi Vefeyât*, s. 106.

⁴⁴⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 79.

⁴⁴¹ Bk. Lewis, *Ortadoğu*, s. 239.

edilen ve askerî elit içerisinde atamalar yapma yetkisini elinde bulunduran Kahire saltanat nâibine dahi başkadı atamasında doğrudan yetki verilmemiştir.⁴⁴² Sultan idarenin sağlıklı bir şekilde yürütülmesinde aracı rolünü oynayan özellikle başkadıların tayininde tek yetkili olmuştur. Bu durum hem başkadılık vazifesinin ehemmiyetini ortaya koymakta hem de bu ehemmiyete binaen aracılıktaki rolünün ağırlığını artırmaktadır. İdare açısından durum bu iken halkla daha fazla muhatap olan ulemâ için başka sıkıntılar söz konusudur. Zira aracı konumundaki ulemâ halk nezdindeki itibarını bağımsız karakterine de borçludur. Dolayısıyla bu uygulama ulemâyı yönetimde resmen söz sahibi yapmakla birlikte, bir anlamda onları makam mansıp üzerinden yönetime bağımlı kılacak da bir gelişmedir. Nitekim, özellikle öne çıkardığımız bu pratiğin Dımaşk uygulamasında başkadıların görev almaktan kaçınmaları da bu bağlamda yorumlanabilir. Söz konusu kadıların maaş almaktan çekinmelerinin ulemânın hem böyle zor bir görevin sorumluluğundan hem de toplumun başkadıların maaşlı bir şekilde hükmetmelerine soğuk bakacakları endişesinden kaynaklandığı düşünülebilir.

Mısır'daki başkadı atamalarında da benzer kaygılar ortaya çıkmıştı. Nitekim Mısır Hanbelî başkadısı Şemseddin Muhammed b. el-Âdil (ö. 676/1277),⁴⁴³ insanlar arasında hükmü hakkıyla tesis edebilmek için başkadılık görevini kendisine maaş verilmemesi şartıyla kabul etmişti.⁴⁴⁴ Dolayısıyla kadıların maaş almayı reddetmeleri hem halk nazarında itibarlarını muhafaza etme hem de hükümlerinde devlete veya sultana karşı herhangi bağımlılık hissetmeme çabasının da bir ürünü olmalıdır. Bu durum ayrıca devlet ricâli tarafından kendilerine herhangi bir müdahale olması durumunda, başkadıların görevlerinden ayrılmalarını da kolaylaştırmıştır. Ancak burada bu âlimlerin görevi kabul

⁴⁴² Makrîzî, *el-Hitât*, II, 215; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 55.

⁴⁴³ Hayatı için bk. Yûnînî, *Zeylû Mir'âti 'z-Zamân*, III, 279-280; Zehebî, *el-İber*, III, 333; Safedî, *el-Vâfî*, II, 9-10; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, XVII, 538.

⁴⁴⁴ Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, XVII, 538.

etmek zorunda kalmaları, Sultan Baybars'ın görevi reddeden ulemâya karşı baskıcı tutumuyla da değerlendirilmelidir. Öncelikle sultanın, daha başlangıçta toplumda etkin olduklarını tespit ettiği âlimlerin, kendisinin gözettiği hedefler bağlamında uygulamaya çalıştığı siyaseti boşa çıkarmalarından rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Baybars gibi dindar, ulemâya saygılı, toplumsal zemini oluşturma çabası içinde olan ancak otoriter tavrından vazgeçmeyen bir sultanın böyle bir tasarrufta bulunması şaşırtıcı değildir. Görev almayı reddeden kadılara gelince, onların ellerindeki diğer bütün görevlerin gitmesi ve mezheplerine ait vakıflarına el konulması, muhatapları olan kitleye karşı üstlendikleri sorumlulukları yerine getirememeleri manasına gelecekti. Bu âlimler sultanın yaptırımları neticesinde kendi kitleleri içerisindeki etkinliklerinin zedelenmesinden endişe ettikleri için baskıya boyun eğmek zorunda kalmış olmalıydılar. Dolayısıyla burada altı çizilmesi gereken husus, ulemânın aracı olma, başka bir ifade ile toplumun hak ve menfaatlerini koruma görevi noktasındaki hassasiyetleridir.

Makrîzî'nin bu atamaları naklettikten hemen sonra dört başkadı tayininin ulemâ ve toplum nazarında bizim bahsettiğimiz düzlemde yorumlandığına dair aktardıklarına da işaret edilmelidir. Buna göre Mâlikî başkadı hariç Dımaşk'ta görevlendirilen başkadıların hepsinin adının Şemseddin olması dönem dönem bazı ediplerin dikkatini çekmiş ve onlar bu durumu anlatan birtakım şiirler kaleme almışlardır.⁴⁴⁵ Bu şiirlerde, çok sayıda hüküm verici ortaya çıkmasından dolayı halkın şüpheye düştüğü, büyük kısmının ismi Şemseddin olan bu başkadıların halk için güneş değil karanlığa dönüştüğü ifade edilmektedir. Dolayısıyla şiirlerde ve bunu nakleden Makrîzî'nin düşüncesinde, ısrarla

⁴⁴⁵ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 542-543. Ayrıca bk. Chamberlain, *Bilgi ve Sosyal Pratik*, s. 72. Şiir metni:

اهل دمشق استرابو من كثرة الحكام
اذ هم جميعا شمس و حالهم في ظلام
بدمشق آية قد ظهرت للناس عاما
كلما ولي شمس قاضيا زادت ظلاما

kadı ve halk ilişkisinin hüküm verme bağlamında ele alınmış olması, halk ulemâ ilişkisinin hüküm çerçevesinde tezahür etmesi bakımından dikkat çekicidir. Zira hüküm bir anlamda devletin uyguladığı karar olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla devletin aldığı kararı “hüküm” başlığı altında meşrulaştıran da kadılar yani ulemâ olmaktadır. Sadece bu şiirlere ve onu nakleden Makrîzî’ye dayanarak toplumun dört mezhepten birer başkadı tayinine hazır olmadığı veya ulemânın devlet nezdinde görev almasına hoş bakmadığı şeklinde bir kanaat doğru kabul edilmeyebilir. Ancak hem Dımaşk’taki uygulamada hem de Mısır’daki Şâfiî başkadısı Tâceddin İbn Bintü’l-E‘azz’in görevi kabul etmemesi, kabul ettiğinde de ağır şartlar ileri sürmesinden⁴⁴⁶ hareketle böyle bir kanaate ulaşılabileceği belirtilmelidir. Sonuç itibariyle bu uygulamanın ilk zamanlarında bahsettiğimiz kaygılar çerçevesinde genellikle dirayetli ulemânın böyle bir tavır takınması söz konusu ise de sonraki zamanlarda bazı istisnaları bulunmakla birlikte âlimlerin tavrı değişmiş ve bu görevler başka tartışmaların konusu haline gelmiştir. Daha da açmak gerekirse ilk zamanlardaki toplumsal sorumluluğu gözeten ilkesel tavır, yerini kadılık makamının itibarını koruma endişesine çoğu zaman da makam mansıp çekişmelerine bırakmıştır. Nitekim el-Melikü’z-Zâhir Hoşkadem döneminde Şâfiî başkadısı Ebü’s-Saâdat Muhammed b. Tâceddin el-Bulkînî’nin (ö. 890/1485)⁴⁴⁷ azlinden sonra başkadılık makamı, bu makamın itibarının kalmadığını düşünen bazı âlimler görevi kabul etmedikleri için 27 gün boyunca boş kalmıştır (871).⁴⁴⁸

⁴⁴⁶ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 448.

⁴⁴⁷ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi*, IX, 95-100; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü’l-emel*, VII, 412; İbn İyâs, *Bedâi’u’z-zühûr*, III, 216.

⁴⁴⁸ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 197-198; İbn Tağrıberdî, *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), III, 533. İbn İyâs, gün belirtmemiş ancak günlerce bu makamın boş kaldığına işaret etmiştir. Nihayetinde bu göreve Veliyyüddin es-Süyûtî getirilmiştir. Bk. *Bedâi’u’z-zühûr*, II, 445, 446.

Hukukî olarak başkadıların tayini veya azli daha önce de ifade ettiğimiz gibi ya halife ya da Memlûkler örneğinde görüldüğü gibi bütün yetkilerini devrettiği sultan tarafından yapılmaktaydı. Tabiatıyla büyük bir coğrafyaya hâkim olan Memlûk Devleti'nde başkent Kahire dâhil vilayetlere kadı tayinleri belirli bir ilişki sistematığı üzerinden gerçekleştirilmek durumundaydı. Bundan kastımız ulemâ sınıfının yetkinlikleri ve kişilikleri üzerinden hepsinin sultan tarafından tanınıyor ya da biliniyor olmasının imkân dâhilinde bulunmadığıdır. Bu noktada çeşitli bilgilendirmeler ve tavsiyeler devreye giriyor olmalıdır. İşte ele aldığımız başkadı tayin ve azilleri meselesinde, iktidar ulemâ ilişkisi de bu bağlamda devreye girmektedir. Dolayısıyla söz konusu göreve tayin edilme hususunda ulemânın yetkinliği ve göreve liyakati veya ehil olmasa da bir şekilde görev alabilmesi bu ilişkiler sonucunda gerçekleşmektedir. Söz konusu ilişkiler doğrudan sultanla yakınlık tesisi şeklinde olduğu gibi önde gelen emîrlere veya vezir, sır kâtibi, has nâzırı gibi yüksek bürokratlarla münasebetler biçiminde de tezahür etmekteydi. Bu ilişkilerin içerisine benzerini Osmanlı ulemâ-zâdegân sınıfında da gördüğümüz⁴⁴⁹ kadı çocuklarının babalarının görevlerine veya başka başkadılıklara tayin edilmesi meselesini de eklemek gerekir. Esasen Memlûkler döneminde ilmiye sınıfı içerisinde bazı ailelerin bu tür bir yapı tesis ettiği, özellikle Şâfiî başkadılarında bu uygulamanın yaygın olduğu tespit edilmektedir. Cemâa, Bulkînî ve Sübkî gibi Şâfiî

⁴⁴⁹ Bu sınıfın ilmiye teşkilatında bozulmalara yol açtığına dair bk. Kayhan Atik, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler”, *Bilig*, XIV (2000), s. 31-54; Mustafa Baktır, “Beylikler Döneminde Anadolu’da Ulemâ-Ümerâ Münasebetleri”, *Türkler*, VII (2002), s. 560-568; Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 148; Hasan Yıldız, “Osmanlı Medreselerini İslah Çabaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV/1 (2019), s. 407-445; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 75-80.

ulemâ aileleri buna örnek olarak verilebilir.⁴⁵⁰ Ancak ulemâ ailelerindeki bu mansıp tevarüsünün yine sultan veya devlet ricaliyle yakın münasebetler, çeşitli ilişkiler hatta rüşvet verme şeklinde gerçekleşmiş olduğu düşünülürse bunların da yine iktidarla münasebetler çerçevesinde ortaya çıkan örnekler bağlamında değerlendirilmesi gerekir.⁴⁵¹

Başkadı tayin ve azillerinde iktidarla münasebetler ya da yakın ilişkiler bağlamındaki örneklere dönecek olursa, burada öncelikle Memlük Devleti'ni kuran Bahriyye grubunun müessisi son Eyyübî Mısır sultanlarından el-Melikü's-Salih Necmeddin Eyyüb'ün sıkıntılı bir dönemdeki yardımları sebebiyle büyük yakınlık

⁴⁵⁰ Memlükler döneminde ulemâ ailelerden biri olan Bulkînî ailesi içerisinde Ömer b. Reslân el-Bulkînî ve oğulları Abdurrahman, Sâlih ve Bedreddin gibi dönemin meşhur ulemâsı bulunmaktaydı. Bk. Uzunpostalcı, "Bulkînî, Ömer b. Reslân", s. 410, 411; Yaşar Kandemir, "Bulkînî, Abdurrahman b. Ömer", *DİA*, VI (1992), s. 409, 410; Uzunpostalcı, "Bulkînî, Sâlih b. Ömer", s. 411, 412. Ebü's-Saâdat Muhammed b. Tâceddin el-Bulkînî de yine bu aile içerisinde bulunmakta ve o da babası, dedesi ve dedesinin babası gibi dönemin Şâfiî âlimleri arasında yer almaktaydı. Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 95. Meşhur ulemâ ailelerinden bir diğeri olan Cemâa ailesi içerisinde ise Bedreddin İbn Cemâa ile oğlu İzzeddin, torunu Burhâneddin ve İzzeddin'in torunu Muhammed b. Ebû Bekr gibi meşhur âlimler yer almaktadır. Bk. Akpınar, "İbn Cemâa, Bedreddin", s. 388-392; Kallek, "İbn Cemâa, İzzeddin", s. 393-394; Mehmet Şevki Aydın, "İbn Cemâa, Burhâneddin", *DİA*, XIX (1999), s. 393; Salibi, "The Banū Jamā'a", s. 97-109. Sübkî ailesi de Takıyyüddin es-Sübkî, oğlu Tâceddin ve Bahâeddin (ö. 773/1372) ile amcaoğlu İbn Abdülber es-Sübkî (ö. 777/1375) gibi meşhur pek çok ulemâyı barındıran meşhur Şâfiî ailelerden biriydi. Aybakan, "Sübkî, Takıyyüddin", s. 14-15; a.mlf., "Sübkî, Tâceddin", s. 11-13; Recep Cici, "Bahâeddin, Sübkî", *DİA*, XXXVIII (2010), s. 11; Ferhat Koca, "İbn Abdülber es-Sübkî", *DİA*, XIX (1999), s. 273. Ayrıca bk. Hasan Ahmed Abdülcelil el-Bitâvî, *Ehlü'l-İmâme fi Mısır 'Asra Selâtini'l-Memâlik*, Ayn li'd-Dirâsât ve'l-Bühüsü'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, Kahire 2007, s. 48-49, 153-154.

⁴⁵¹ Bazı örnekler için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 287; II/2, 337; II/3, 797-798; IV/2, 882; IV/2, 906; İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 599; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 112; 277. Ayrıca bk. Escovitz, *The Office of Qadi Al-Qudat*, s. 76-77.

duyduğu ve önemli devlet görevlilerinin tepkilerine rağmen Mısır başkadılığı görevinde bıraktığı Bedreddin Yusuf el-Sincârî ile başlamak gerekir. Bu başkadı Memlûk Devleti kurulduktan sonra da uzunca bir süre bu görevi sürdürmüş, kadılığının yanı sıra Salihîyye medresesinde⁴⁵² tedris vazifesini yürütmüş hatta bunlara ilave olarak vezirlik görevine de tayin edilmiştir. Devletin kuruluş dönemindeki sultanlar nezdinde itibarını ve konumunu muhafaza eden Bedreddin es-Sincârî, Baybars tarafından görevden alınincaya kadar kaynakların aktardığına göre çok etkin bir şekilde görev yapmıştı.⁴⁵³ Bu başkadı ile başlanmanın önemli bir sebebi de Eyyûbîlerden tevarüs edilen kudretli kadılar için güzel bir örnek teşkil ediyor olmasıdır. Ayrıca onun ilk dönem kadıları içerisinde vezirlik görevine tayin edilen ilmiye mensuplarından biri olması da dikkatlere sunulmalıdır. Yine bu başkadının hem görev yaptığı süre içerisinde hem de sonrasında devlet ricalinin yanı sıra halktan da büyük bir itibar gördüğü, Baybars'ın onu azletmesinden sonra dahi devlet katında aynı itibarını sürdürdüğü de belirtilmelidir. Yine Memlûkler döneminde Eyyûbîlerden tevarüs edilen Şâfiî-Eş'arî çizginin Memlûkler'e taşınmasında önemli rol oynayan hatta Şâfiî-Eş'arî İbn Hacer'in tabiriyle, Eş'arî taassubuyla tanınan bir başkadıdır. Aleyhindeki pek çok faaliyete ve rüşvetçilik isnadına rağmen muteber konumunu muhafaza etmiş olması da dikkat çekicidir.⁴⁵⁴ Onun yerine görevlendirilen Tâceddin İbn Bintü'l-E'azz'ın Şâfiî başkadılığına tayini ise Sultan Baybars'la farklı zeminde yakın münasebetleri bulunan İzzeddin b. Abdüsselâm'ın tavsiyesi üzerine gerçekleşmişti.⁴⁵⁵ Ancak İzzeddin b. Abdüsselâm'dan bağımsız olarak onun diğer

⁴⁵² Bk. Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 374-375.

⁴⁵³ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, II, 332 vd.

⁴⁵⁴ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, II, 335; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, s. 260; Zehebî, *Târihu'l-İslâm, sene: 661-670*, s. 162-164.

⁴⁵⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 76; Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, II, 174; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 249.

Memlûk sultanlarının yanı sıra Sultan Baybars'ın nezdinde de önemli bir konuma ve büyük bir saygınlığa sahip olduğu, muasır müelliflerden Yûnînî tarafından özellikle vurgulanmaktadır. Nitekim dönemin kudretli veziri ve Baybars'ın yakın dostu Bahaeddin b. Hinnâ'nın (ö. 677/1279)⁴⁵⁶ onun aleyhindeki faaliyetleri, ısrarla onu sultana bizzat şikâyet etmesi dahi netice vermemiş ve Sultan Baybars bu kadıyı görevinde tutmuştur.⁴⁵⁷

Hanefî başkadısı Sadreddin Süleyman'ın (ö. 677/1269)⁴⁵⁸ atanmasında da Sultan Baybars'la yakın ilişkilerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 663 senesinde Sultan Baybars tarafından Hanefî başkadılığına görevlendirilen Sadreddin Süleyman, sultanla yakınlığı sayesinde 667 senesindeki hac yolculuğunda ona refakat ettiği gibi yol boyunca dinî meselelerde sultanı bilgilendirmiş ve bazı konularda da fetvalar vermişti.⁴⁵⁹ Sultan Baybars'ın Sadreddin Süleyman'a ve bilgisine duyduğu hürmet o kadar fazlaydı ki Emîr Hüsameddin el-Çevgendâr'ın (ö. 662/1263)⁴⁶⁰ vefatından sonra kızlarına vasiyetiyle ilgili bir meselede Şâfîî ve Hanefî başkadılarından görüş istemiş, Hanefî başkadısı Sadreddin Süleyman'ın görüşünü tercih ederek buna göre muamelede bulunulmasını emretmişti.⁴⁶¹ Ayrıca Sultan Baybars'ın çıktığı bütün seferlerde Sadreddin Süleyman'ı yanından ayırmadığı⁴⁶² ve oğlu el-Melikü's-Saîd Berke'nin nikahını da bu başkadıya kıydırdığı⁴⁶³

⁴⁵⁶ Hayatı için bk. İbnü's-Sukâî, *Tâlî Kitâbi Vefeyât*, s. 99-100; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 249, 250.

⁴⁵⁷ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, II, 369-371.

⁴⁵⁸ Hayatı için bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 250; Zehebî, *el-İber*, III, 335; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 543; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 237.

⁴⁵⁹ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 355; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 580-581.

⁴⁶⁰ Hayatı için bk. Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, II, 300; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 70; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 455.

⁴⁶¹ Şâfîî b. Ali, *Menâkıb*, s. 152-153.

⁴⁶² İbnü'l-Furât, *Târîh*, VII, 119-120; Nielsen, "Sultan al-Zâhir Baybars and the Appointment of Four Chief Qādîs", s. 175.

⁴⁶³ İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 134-135.

belirtilmelidir. Sultan'ın bu Hanefî başkadısıyla münasebetleri hususunda İbn Şeddâd'ın aktardığı bazı bilgiler oldukça ilginçtir. Sultanla bu başkadı arasındaki çok yakın ilişkiye işaret eden İbn Şeddâd, Sadreddin Süleyman'ın sultanın yanına istediği zaman girdiğini, yanında oturup sohbet ettiğini, sultanın ondan gelen bütün talepleri anında karşıladığını, bir aracılık yaptığında da şefaatinin derhal kabul ettiğini vurgular.⁴⁶⁴ Sultan Baybars'ın Hanefî başkadısı ile bahsi geçen bu yakın ilişkisini pek çok açıdan değerlendirmek mümkündür. İlk olarak devletin henüz kuruluş aşamasında olduğu ve Şâfiî ulemânın oldukça etkin olduğu bir dönemde, sultanın hem mezhebî açıdan yakınlık bulduğu hem de Şâfiî ulemânın etkinliğini kırmak için Hanefî başkadıyı ön plana çıkardığı söylenebilir. Nitekim bu yakınlık bazı araştırmacılar tarafından Sultan Baybars'ın Hanefiliğe ilgisine de hamledilmiştir.⁴⁶⁵ Esasen Sultan Baybars'ın Hüsameddin el-Çevgendâr'ın vasiyeti meselesinde görüşlerine başvurduğu başkadı bir başka yakın dostu olan ve ilişkilerine de temas etmiş olduğumuz Şâfiî başkadısı Tâceddin İbn Bintü'l-E'azz'dir. Buna rağmen sultanın Hanefî başkadısının görüşünü tercih etmiş olması söz konusu yorumu da güçlendirmektedir.

Daha güzel bir örnek ise el-Melikü'l-Mansûr Lâçin'in yaptığı başkadı atamalarında tespit edilmektedir. Sultan çok saygı gösterdiği ve sevdiği Hüsameddin er-Rûmî'yi (ö. 699/1299)⁴⁶⁶ Mısır Hanefî başkadılığına getirmiş hatta aynı yakınlık münasebetiyle bu başkadının oğlu Celâleddin er-Rûmî'yi (ö. 745/1344)⁴⁶⁷ de Dımaşk

⁴⁶⁴ İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 274.

⁴⁶⁵ Bk. Nielsen, "Sultan al-Zâhir Baybars and the Appointment of Four Chief Qâdîs", s. 175; Ayaz-Eren, "Memlûk Devletinde Sultan ve Emîrlerin Hanefiliğe İlgisi", s. 290.

⁴⁶⁶ Hayatı için bk. Zehebî, *el-İber*, III, 398; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 731-732; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 39-40; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, V, 63-65.

⁴⁶⁷ Hayatı için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 475; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, I, 154-155; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, I, 264-266; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 117-118.

Hanefî başkadılığına tayin etmişti (Rebûlevvel 696).⁴⁶⁸ Sultan el-Melikü'l-Mansûr Lâçin ile Hüsameddin er-Rûmî'nin yakınlığı sultan ile bir devlet görevlisinin iyi münasebetlerinden ziyade yakın arkadaşlık olarak nitelendirilebilir. Nitekim bu sultanın katledildiği sırada bahsi geçen Hüsameddin er-Rûmî ile satranç oynadığı aktarılmaktadır. Dahası onların satranç oynama gibi faaliyetlerini alışkanlık haline getirdikleri hatta sultan Lâçin'in gördüğü çeşitli rüyaları bu âlime yorumlattığı da belirtilmektedir.⁴⁶⁹ Aynı sultanın, Mısır Şâfiî başkadısı İmamüddin Ömer el-Kazvinî'yi (699/1300)⁴⁷⁰ kendi talebi üzerine Dımaşk Şâfiî başkadılığına nakletmiş olması da bu başkadıyla arasındaki yakın münasebetlerin eseri olmalıdır. Sultan Lâçin'in ilme ve ulemâyaya verdiği değer Makrîzî gibi son derece münakkit bir tarihçi tarafından uzun uzun aktarılmaktadır. Bu noktada şuna işaret edilmelidir ki; Sultan el-Melikü'l-Mansûr Lâçin, Makrîzî'nin övgüler düzdüğü belki de yegâne Memlûk sultanıdır. Zira o eserinde çok kısa tuttuğu biyografi kısmında diğer sultanlara yaptığıının aksine Lâçin'e daha geniş yer vermektedir.⁴⁷¹ Makrîzî'nin bu tutumunda onun ulemâyyla yakın ilişki tesis etmesinin önemli rolü bulunduğu söylenebilir.

el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun döneminde Şâfiî başkadılığı görevine getirilen İzzeddin İbn Cemâa da otoriter ve müstebit tavrıyla tanınan bu sultanın yakınları arasına girmeyi başarabilmiş önde gelen âlimlerdendir. Celâledin el-Kazvinî'nin (ö. 739)⁴⁷² ardından Muhammed b. Kalavun, Tarsûsî'nin de işaret ettiği usûl üzere fukahayı toplamış, Şâfiî başkadılığına en uygun kimsenin tespiti hususunda görüşlerine

⁴⁶⁸ İbnü'l-Furât, *Târîh*, VIII, 230; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 828.

⁴⁶⁹ Bk. Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 323-324; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 226; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-ğurer*, VIII (nşr. Ulrich Haarmann), Kahire 1971, s. 378; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-Iber*, V, 471; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 857, 861.

⁴⁷⁰ Hayatı için bk. Tâceddin es-Sübkî, *Tabakât*, VIII, 310; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 697-698, 732; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, II, 244; İbn Tolun, *Kudâtü Dımaşk*, s. 114.

⁴⁷¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 861, 864-865.

⁴⁷² Hayatı için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 411-412.

başvurmuş, önce Şemseddin Muhammed b. Adlân zikredilmiş ancak sultan bunu münasip görmemişti. Ardından İzzeddin İbn Cemâa'nın adı geçtiğinde sultan hemen kabul etmiş ve ondan övgüyle bahsetmişti (Cemâziyelâhir 738). Esasen babası Bedreddin zamanında da Dımaşk başkadılığına getirilmek istenen İzzeddin İbn Cemâa sultan tarafından bu göreve uygun görülmeyle birlikte babasının, yaşının küçüklüğü sebebiyle buna itiraz etmesi neticesinde söz konusu göreve tayin edilememişti.⁴⁷³ Yaklaşık 30 yıl Şâfî başkadılık görevini üstlenen İzzeddin İbn Cemâa, tayini ile ilgili rivayette işaret ettiğimiz gibi Sultan Muhammed b. Kalavun'un yakınları arasındaki âlimlerdendi. Esasen bu sultan döneminde müderrislik, beytûlmâl vekâleti gibi önemli görevlere de tayin edilmiş bulunan İzzeddin İbn Cemâa, sultanla hacca gitme mazhariyetine nail olan az sayıdaki âlimler arasındadır. Hatta sultanla yakınlığı, başka bir ifadeyle sultanın ona itibar ve hürmeti o kadar ileri seviyededir ki; daha göreve gelir gelmez sabık başkadının bütün nâiblerini, bağlı bölgelerdeki bütün görevlileri azletmiş, bu büyük yankı uyandıran aziller sultan tarafından da uygun bulunmuştu.⁴⁷⁴

Sultanla yakınlığı ya da sultanın kendisine duyduğu büyük hürmet vesilesiyle başkadı tayin edilen âlimler arasında meşhur tarihçi ve fakih İbn Haldûn da zikredilmelidir. Kahire'ye geldikten sonra ulemâ ve halkın büyük teveccühüne mazhar olan İbn Haldûn, önce dönemin büyük emîrlerinden Altunboğa el-Çobânî (ö. 792/1390)⁴⁷⁵ ile tanışmış ve onun aracılığıyla Sultan Berkuk'a takdim edilmiştir. İbn Haldûn'a hayran olan Sultan Berkuk "Velîyyüddîn" lakabını vererek onu Mâlikî başkadılığına atamıştı (Cemâziyelâhir 786).⁴⁷⁶ Müdanasız tavrı sebebiyle önce devlet

⁴⁷³ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 442.

⁴⁷⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 400-401; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 439-442.

⁴⁷⁵ Hayatı için bk. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, V, 560-561; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XII, 16.

⁴⁷⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 517-518. Ayrıca bk. İbn Haldûn, *Hatıralar*, s. 153-162; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 289; Abdülbâsîr el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 217.

görevlileri daha sonra da Kahire'deki Mâlikî fukahasının tepkisi üzerine görevden azledilmiş ancak sultanın ona olan teveccühü azalmamıştı. Nitekim 801 yılında bu görev için İskenderiye kadısı tarafından yüksek meblağlarda para teklif edilmesine rağmen sultan bu göreve İbn Haldûn'un tayininde ısrarcı olmuş ve onu Feyyûm köyünden almak üzere bir emîr görevlendirmişti.⁴⁷⁷ İbn Haldûn, Berkuk'un vefatından sonra oğlu Ferec döneminde de müteaddit zamanlarda bu göreve birçok kez tayin edilmiştir. Bu dönemde defalarca azledilmesine rağmen tekraren başkadı atanması onun sultanla münasebetleri ve yakınlığı kadar ilmî itibarının yüksekliği ile de irtibatlıdır.⁴⁷⁸

Meşhur tarihçi ve Hanefî fakihi Aynî'nin, Sultan Barsbay'la yakın ilişkileri de başkadı tayininde sultanla münasebetler bağlamında zikredilmelidir. el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî döneminden itibaren vefatına kadarki süreçte neredeyse bütün sultanların nedimi olarak nitelendirilebilecek olan Aynî, bu sultanlardan el-Melikü'l-Eşref Barsbay'la olan dostluğu sayesinde başkadılığa da tayin edilmiştir. Geceleri bu sultana, yazdığı tarih eserlerini Türkçe'ye çevirecek ve dinî konularda telkinlerde bulunacak kadar yakın olan Aynî, talebi olmamasına rağmen sultan tarafından bu hukuka istinaden Hanefî başkadılığına tayin edilmişti (829).⁴⁷⁹ Her ne kadar dört yıl sonra azledildiyse de sultanın neredeyse bütün seferlerinde onu da beraberinde götürmesinden ve bahsi geçen tarih okumalarına devam etmesinden hareketle yakın ilişkilerinin sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu noktada Sultan Barsbay'ın, "Aynî olmasaydı Müslümanlığımız eksik kalırdı." diyecek kadar bu âlime hürmet ve itibar gösterdiğine de

⁴⁷⁷ İbn Haldûn, *Hatıralar*, s. 224; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 934.

⁴⁷⁸ Makrîzî, *Dürrerü'l-'ukûdi'l-feride fî terâcimi a'yâni'l-müfîde* (nşr. Mahmud Halîlî), I-IV, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2002, II, 395 vd.

⁴⁷⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 717; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, XI, 195. Bu tarih sohbetlerinde geçmiş devletlerin tecrübelerini aktaran Aynî, Kıbrıs seferinde donanma dağıldığında yapılacaklarla ilgili Barsbay'a tavsiyelerde bulunmuştur. Bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 111.

işaret edilmelidir.⁴⁸⁰ Aynî'nin çağdaşı ve rakibi olan meşhur muhaddis, fakih ve tarihçi İbn Hacer hakkında, çok uzun süre devam ettirdiği Şâfiî başkadılığı dönemiyle alakalı onun biyografisini veren kaynaklarda sitayişkar ifadeler bulunmakla birlikte Aynî'nin imalı yorumlarına da yer verilmelidir. Nitekim Aynî, rakibi olan İbn Hacer'i bu tür görevlere tayin edilmek için yaşına başına bakmadan Kal'atülcebel'in yorucu merdivenlerini günde birkaç defa çıkan ve oğlu üzerinden Sultan Çakmak'a ulaşmaya çalışan mansıp meraklısı biri olarak niteler.⁴⁸¹ Ancak diğer mezheplere mensup tarihçilerin dahi büyük övgüyle andığı, görevleri süresince muhafaza ettiği vakar ve iffetine işaret ettiği İbn Hacer için, Aynî'nin ileri sürdüğü bu iddiaları ihtiyatla karşılamak daha doğrudur. Bu noktada daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu iki âlim tarihçinin eserleri vasıtasıyla bu husumetlerini fırsat düşükçe metinlerine yansıtıklarına tekrar işaret edilmelidir. Nitekim Kâbe kisvesi ile ilgili meselede İbn Hacer'in de Aynî'yi eleştirme fırsatını kaçırmadığını burada hatırlatmak isteriz.

Bahâeddin İbn Hiccî'nin (ö. 850/1446)⁴⁸² yerine Dımaşk Şâfiî başkadılığına tayin edilen Şemseddin Muhammed b. İsmail el-Venâî'nin (ö. 849/1444)⁴⁸³ bu görevlendirmesinde de sultan ile yakınlığının etkili olduğu anlaşılmaktadır (Rebîülâhir 843). Onu bu göreve tayin eden Sultan Çakmak daha emîrliği döneminde Venâî ile yakın bağ kurmuş, fıkıh ve Arapça sahalarında derin müktesebatı bulunan bu âlimin ilim meclislerine devam etmişti. Tahta çıktığında da Venâî'yi başkadılığa tayin ettiği gibi ona

⁴⁸⁰ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 354; a.mlf., *el-Menhel*, XI, 195; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, X, 131.

⁴⁸¹ Aynî, *'İkdü'l-cümân* (Karmût), s. 617.

⁴⁸² Hayatı için bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 514-155; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 220.

⁴⁸³ Bk. Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, IV, 242; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, VII, 140-142; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 205.

pek çok hediye de takdim etmişti.⁴⁸⁴ Ne var ki Venâî'nin güç sahipleriyle yakın ilişkileri tayinine vesile olduğu gibi azline de sebep olmuştur. Zira Venâî'nin dönemin Dımaşk saltanat nâibi ile olan yakın ilişkileri Sultan Çakmak'ı rahatsız etmiş,⁴⁸⁵ göreve getirildikten birkaç ay sonra aynı sultan tarafından azledilmiştir. (Ramazan 843).⁴⁸⁶ Sultan Çakmak'la yakınlığı vasıtasıyla göreve gelenlerden biri de başkadı Veliyyüddin Yusuf es-Seftî'dir (ö. 854/1451).⁴⁸⁷ Sultan Çakmak, yukarıda zikredilen başkadı Venâî gibi bu âlimle de emîrliği döneminde birlikte yemek yiyip sohbet edecek kadar yakın ilişki içerisindeydi. Tahta çıktığında da Seftî'yi önce Beytülmâl vekâleti daha sonra da kisve nazırlığı⁴⁸⁸ görevlerine getirmişti (842). Seftî, bu görevleri vasıtasıyla önemli bir konuma gelmiş, devlet ricali ve halkın büyük ilgisine mazhar olmuştur. Yakın münasebetlerini vesile ederek sultana, kendisini “Sahibü'l-hal' ve'l-akd” ilan ettirmiş, bu yeni unvanıyla devlet kapısında işi olan herkesin başvurduğu bir merci haline gelmiş ve dolayısıyla işlerini gördürmek isteyen insanların kıymetli ve yüksek meblağlara ulaşan hediyelerini kabul etmeye başlamıştır. Birçok medresenin müderrisliği ve nazırlığı gibi çeşitli görevlerin yanı sıra Alemüddin Salih el-Bulkînî'nin yerine Mısır Şâfiî başkadılığına da sultan tarafından tayin edilmiştir (851).⁴⁸⁹ Sultanla yakınlığı sayesinde bahsi geçen görevleri uhdesine alan Seftî, aşırı hırsının kurbanı olarak devlet

⁴⁸⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/3, 1168; Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfus*, IV, 156-157.

⁴⁸⁵ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 141.

⁴⁸⁶ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, IV, 144; Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfus*, IV, 156-157.

⁴⁸⁷ Hayatı için Bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 555-558; a.mlf., *Havâdisü'd-dühûr*, I, 313; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 118-121.

⁴⁸⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 277-279; Abdullah Ankâvî, “Kisvetü'l-Ka'be fi'l-'asri'l-Memlûkî”, *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsâniyye*, V (1985), s. 3-10; Ayaz, *Bahrî Memlûkler Döneminde Haremeyn Hizmetleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998 s. 34-37.

⁴⁸⁹ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 153-154; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 375.

görevlileriyle çekişme içerisine girmiş, İbnü'n-Nehhâs'ın (ö. 864/1459)⁴⁹⁰ şikayet ve kışkırtmaları neticesinde sultanın gözünden düşmüş ve sadece başkadılık vazifesini değil üzerindeki bütün görevleri kaybetmiştir (Rebûlâhir 852).⁴⁹¹

Sultanla yakın münasebetleri sayesinde başkadılığa tayin edilenlerden biri de Nâsirüddin Muhammed İbnü'l-İhmîmî'dir (ö. 902/1497).⁴⁹² İbnü'l-İhmîmî imamlığını da yaptığı ve yakın ilişki içerisinde bulunduğu Sultan el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay tarafından Hanefî başkadılığına tayin edilmişti (891).⁴⁹³ Bu konuda zikredilmesi gereken önemli örneklerden biri de Seriyüddin Abdülber b. Muhibbüddin İbnü's-Şihne'dir (ö. 921/1515).⁴⁹⁴ O, Sultan el-Melikü'l-Eşref Kansu Gavri ile dostane olarak nitelendirilebilecek ilişkileri sayesinde Kahire Hanefî başkadılığına tayin edilmişti. İbn İyâs'ın aktardığına göre on üç yıl gibi uzun bir süre bu görevi yürüten Seriyüddin İbnü's-Şihne, haftanın üç gecesini Kal'atülcebel'de sultanla geçirmekte ve bu uzun sohbetlerde memleket işleri ile ilgili sultana müşavirlik yapmaktaydı. Daha sonra ilgili kısımda ayrıntılarıyla aktaracağımız fikhî bir tartışmada, sultanın dört başkadıyı birden azletmesiyle görevden ayrılmış ve sultanın bir daha kendisi ile konuşmamasına çok

⁴⁹⁰ Hayatı için bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 375-378; a.mlf., *Havâdisü'd-dühûr*, I, 275-276; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 63-66; Richard T. Mortel, "On Beşinci Yüzyılda Memlûk Sivil Bürokrasisinin Gerilemesi: Ebü'l-Hayr En-Nehhâs'ın Kariyeri" (çev. Fatih Yahya Ayaz), *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIV/2 (2005), s. 91-104.

⁴⁹¹ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 167, 313; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 556; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 263.

⁴⁹² Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 51-53; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 368-369; İbnü'l-Hımsî, *Havâdis*, I, 260, 293.

⁴⁹³ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 232, 368-369.

⁴⁹⁴ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 33-35; Özen, "İbnü's-Şihne, Seriyüddin", *DİA*, XXI (2000), s. 225-227.

üzülen Seriyüddin İbnü'ş-Şihne, İbn İyâs'ın tabiriyle kahrından ölmüştü.⁴⁹⁵ Ancak Seriyüddin İbnü'ş-Şihne'den hoşlanmadığı anlaşılan İbn İyâs'ın onun kahrından öldüğü şeklindeki yorumları ihtiyatla karşılanmalıdır. Nitekim Seriyüddin İbnü'ş-Şihne'nin ilk başkadılığının (906) kısa sürmesi ve yerine getirildiği başkadının tekrar göreve getirilmesi üzerine, İbn İyâs'ın sevinç belirten ifadeler kullandığı hatta görevin kısa sürmesi ile alakalı istihza içeren şiirler kaleme aldığı da tespit edilmektedir.⁴⁹⁶

Bu noktada sultanlarla yakın münasebetlerine rağmen başkadılık gibi fevkalade önemli vazifeleri kabul etmeyen âlimler olduğuna da işaret edilmelidir. Bu konuda pek çok örnek bulunmakla birlikte birkaç tanesine işaret etmenin yeterli olacağı kanaatindeyiz. Meşhur tarihçi Makrîzî'nin Sultan Ferec tarafından kendisine teklif edilen Dımaşk başkadılığını kabul etmemesi,⁴⁹⁷ Alâeddin Ali İbn Kutbüddin Ahmed el-Kalkaşendî'nin (ö. 856/1452)⁴⁹⁸ Mısır ve Dımaşk Şâfiî başkadılıklarını reddederek ömrünün sonuna kadar tedris faaliyeti yürütmeyi tercih etmesi⁴⁹⁹ ve meşhur Hanefî ulemâsından olan ve sultanların görüşlerine başvurduğu Eminüddin Aksarayî'nin kendisine defalarca teklif edilen Hanefî başkadılığı vazifesini üstlenmeye yanaşmaması bahsi geçen örneklerdendir.⁵⁰⁰ Bu noktada tabakât kitaplarında görev almayı kabul etmeyen ulemânın bu özelliğinin hususen vurgulandığı ve görevin teklif edilmesinin o âlimin meşhurluğuna, teklifi kabul etmemesinin ise dirayet ve iffetine yorulduğu da belirtilmelidir.

⁴⁹⁵ İbn İyâs, *Bedâi'ü'z-zühûr*, IV, 470.

⁴⁹⁶ İbn İyâs, *Bedâi'ü'z-zühûr*, III, 466, 471; İbnü'l-Hımsî, *Havâdis*, I, 390.

⁴⁹⁷ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 67; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 22.

⁴⁹⁸ Hayatı için bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 12; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 350; İbn İyâs, *Bedâi'ü'z-zühûr*, II, 293.

⁴⁹⁹ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 222, II, 384-385; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 12.

⁵⁰⁰ İbn İyâs, *Bedâi'ü'z-zühûr*, III, 107.

Başkadı tayinlerinde sultan ulemâ ilişkisi bağlamında rüşvet konusuna da temas etmek gerekir. Özellikle Burcî Memlûkler döneminde sultanların başkadı olarak atamak istedikleri veya kendisi atanmak isteyen herkesten para talep etmelerinin yoğunlaştığı tespit edilmektedir.⁵⁰¹ Hatta atamaların dışında görevinde kalmak isteyenlerden de belirli bir miktar para talep edildiği müşahede edilmektedir. Bahrî Memlûkler döneminin sonlarına doğru da bazı örneklerine rastlanan belirli bir para karşılığı başkadılığa atanma meselesi devletin iktisadî sıkıntı çektiği dönemlere tesadüf etmektedir. Bahrî Memlûkler döneminde tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk olarak 746 senesinde Dımaşk evkâf nazırı olan Alâeddin el-Fer‘, sultan el-Melikü’l-Kâmil Seyfeddin Şaban’a çok kıymetli hediyeler takdim edip, kendisinin Takıyyüddin es-Sübkî’nin yerine Dımaşk başkadılığına atanmasını talep etmiştir. Ancak bu isteği sultan ve ümerâ tarafından kabul görmemiştir.⁵⁰² Biz burada Burcî Memlûkler döneminde pek çok örneği olan bu hadiselerden sadece birkaçına işaret etmekle yetineceğiz. Mesela 802 senesinde Hanbelî başkadılığına tayin edilen Nureddin Ali el-Hikrî (ö. 806/1403),⁵⁰³ 803 senesinde İbn Haldûn’un yerine Mâlikî başkadılığına atanan Nureddin Ali b. Yusuf b. Mekkî ed-Demîrî (ö. 803/1400-1401),⁵⁰⁴ Sadreddin el-Münâvî’nin vefatından sonra Mısır Şâfî

⁵⁰¹ Konu ile ilgili bk. Ahmed Abdürrezzâk Ahmed, *el-Bezl ve’l-bertale: zemene selâtîni’l-Memâlîk, Dirâsetün ani’r-rüşve*, el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme, Kahire 1979, Chamberlain, *Bilgi ve Sosyal Pratik*, s. 128; Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 117-118; Erol, “Memlûkler Döneminde Başkadıların Tayin ve Azillerindeki Usulsüzlükler”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XV/I (2020), s. 179-193.

⁵⁰² Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 694.

⁵⁰³ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1001. Nureddin el-Hikrî’nin hayatı için ayrıca bk. İbn Hacer, *İnbâü’l-ğumr*, II, 280; a.mlf., *Ref’u’l-isr*, s. 276; Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi*, IX, 163; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb*, IX, 91.

⁵⁰⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1027. Nureddin ed-Demîrî’nin hayatı için ayrıca bk. İbn Hacer, *İnbâü’l-ğumr*, II, 176-177; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, XIII, 23; Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi*, VI, 55; Abdülbâst el-Malatî, *Neylü’l-emel*, III, 52.

başkadılığına getirilen Nâsırüddin Muhammed es-Sâlihî⁵⁰⁵ ve 805 senesinde Hanefî başkadılığına tayin edilen Kemâleddin İbnü'l-Adîm (ö. 811/1408)⁵⁰⁶ başkadılık vazifesine belirli bir ücret ödedikten sonra atanmışlardır. Bu konuda dikkat çekici bir hadise ise 919 senesinde Hanbelî başkadısının vefatının ardından sultan Kansu Gavrî'nin, bu başkadının oğlu İzzeddin b. Şehâbeddin Ahmed eş-Şeyşîni'ye kendisine bin dinar vermesi halinde babasının görevini devralabileceğine dair haber göndermesidir.⁵⁰⁷ Yine aynı sultanın görevinden ayrılmış bulunan Şâfî başkadısı Muhyiddin İbnü'n-Nakîb'e üç bin dinar ödemesi halinde kendisini görevine iade edeceğini bildirdiği belirtilmektedir (921). Bu başkadının elinde söz konusu miktarın yarısının bulunduğu, kalanı ise aylık iki yüz dinar şeklinde taksitle ödeyebileceğini söylemesi üzerine sultan öfkelenerek göreve iade edilsin ya da edilmesin bu başkadıdan üç bin dinar tahsil edilmesini emretmişti.⁵⁰⁸ Bu noktada söz konusu başkadı İbnü'n-Nakîb'in toplamda 6 kez gerçekleşen atamalarının hepsinin yüksek miktarlarda para karşılığı yapılmış olması ve onun neredeyse bütün servetini bu uğurda harcamış olması da Burcî Memlûkler döneminin sonlarına doğru başkadı tayinlerinde rüşvetin ne kadar yaygınlaştığını ortaya koymaktadır.⁵⁰⁹ Şunu da eklemek gerekir ki; Burcî Memlûkler döneminin başlarında da başkadı tayinlerinde rüşvetin yaygın olduğunu gösteren bazı kayıtlar mevcuttur. Nitekim Makrîzî 799 senesinde Hanefî başkadılığı tayininde halef-selef olan iki âlimi göreve gelirken para ödememeleri ve görevde kalmak veya atanmak için herhangi bir gayret içerisine

⁵⁰⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1058.

⁵⁰⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1101. Kemâleddin İbnü'l-Adîm'in hayatı için ayrıca bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 411-412; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIII, 171; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 65; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylû'l-emel*, III, 169.

⁵⁰⁷ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, IV, 305; İbnü'l-Hımsî, *Havâdis*, II, 492.

⁵⁰⁸ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, IV, 445.

⁵⁰⁹ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, IV, 469. İbn İyâs, İbnü'n-Nakîb'in bu uğurda harcadığı paranın 30 bin dinarı aştağını belirtir.

girmemeleri sebebiyle takdir eder.⁵¹⁰ Her mezhepten başkadılık tayinlerinde parayla göreve getirilme örneği mevcut olduğu gibi sivil bürokratların atandığı başka vazifeler için de aynı uygulamanın yürütüldüğü belirtilmelidir.⁵¹¹ Hatta Burcî Memlûkler döneminin sonlarına doğru sultanların keyfi olarak başkadıları baskıya maruz bırakmak suretiyle para tahsil etmeye çalıştığı da tespit edilmektedir. Nitekim Dımaşk Şâfiî başkadısı Şehâbeddin Ahmed b. Ferfur (ö. 911/1505)⁵¹² Kahire'ye çağırılarak huzura çıkarılmış, çeşitli baskılara uğrayan başkadı sultana belli bir miktar para ödeyene kadar serbest bırakılmamıştır (Şaban 900).⁵¹³

Başkadı tayinlerinde daha önce de ifade ettiğimiz gibi sultanla münasebetlerin dışında, güçlü ve nüfuzlu emîrlerle önde gelen devlet erkanının aracılığı da önemli rol oynamaktaydı. Nitekim İzzeddin Ebü'l-Mefâhir b. Muhammed b. Halîl İbnü's-Sâiğ'in (ö. 683/1284)⁵¹⁴ Dımaşk Şâfiî başkadılığına atanmasında devlet görevlileri ile yakınlığı etkili olmuştur. Bazı medreselerde müderrislik ve beytül-mâl vekilliği vazifelerini de yürütmüş olan İbnü's-Sâiğ sinirli ve katı bir kişiliğe sahip olmasına rağmen dönemin kudretli veziri Bahâeddin b. Hinnâ'nın desteği sayesinde başkadılık görevine getirilmişti.⁵¹⁵ Aynı şekilde Şâfiî başkadı Bedreddin İbn Cemâa'nın başkadılığa gelmesinde de bir başka vezir

⁵¹⁰ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 872.

⁵¹¹ 836 senesinde Mısır ve Dımaşk sır kâtibliği ve ceş nâzırlığına yapılan atamalar bu minvaldedir. Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 882.

⁵¹² Hayatı için bk. Necmeddin el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, I, 143-147; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, X, 71-72.

⁵¹³ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 308-309.

⁵¹⁴ Hayatı için bk. İbnü's-Sukâî, *Tâlî Kitâbi Vefeyât*, s. 149; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, X, 119-121; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 275.

⁵¹⁵ İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, X, 120.

İbnü's-Sel'ûs'la (ö. 693/1294)⁵¹⁶ yakın münasebetleri ve bu vezirin açık desteği bir hayli etkili olmuştur. İbn Cemâa'nın selefi olan Takıyyüddin İbn Bintü'l-E'azz'in azledilmesi de yine bu vezirin sultanı etkilemesi sayesinde gerçekleşmişti (Ramazan 690). Nitekim vezir İbnü's-Sel'ûs, sultan el-Melikü'l-Eşref Halil'e (689-693/1290-1293), Takıyyüddin İbn Bintü'l-E'azz'in onun veliahtlığına karşı geldiğini hatırlatmıştı.⁵¹⁷ Nüveyrî verdiği başka bazı bilgilerle İbnü's-Sel'ûs'un bu atamayı önceden tasarladığını da ortaya koymaktadır. Buna göre İbnü's-Sel'ûs, sultanın başkadılıkla ilgili istişari görüşmelerinden önce müstakbel Şâfiî başkadısı Bedreddin İbn Cemâa'yı bir elçi vasıtasıyla Kahire'ye çağırmıştır. Takıyyüddin İbn Bintü'l-E'azz'in azlinden sonra Şâfiî başkadılığına tayin için arayışa giren Sultan el-Melikü'l-Eşref Halil, önde gelen Şâfiî fukahayla farklı yerlerde ayrı ayrı toplantılar gerçekleştirmiş ve uygun şahıs hakkındaki kanaatlerini almıştı. Yaptığı görüşmelerin neticesinde uygun bir aday bulamayan sultan, veziri İbnü's-Sel'ûs'un Bedreddin İbn Cemâa'yı salık vermesi üzerine onu başkadı olarak tayin etmişti.⁵¹⁸ İbn Hacer ise vezir ile Bedreddin İbn Cemâa arasındaki ilişkiyi Dımaşk'ta buldukları zamana dayandırmakta ve onların yakın arkadaş olduklarını belirtmektedir.⁵¹⁹ Yeni Şâfiî başkadısının görevlendirilmesinden sonraki süreçle ilgili Makrîzî'nin aktardığı rivayet de bu atamada vezirin rolüne dair ayrıntıları ihtiva etmektedir. Makrîzî, İbn Cemâa'nın atamasının bir süre gizlendiğini ve perşembe günü vezirle birlikte iftar yaptıktan sonra bu görevlendirmenin ilan edildiğini, cuma günü de

⁵¹⁶ İbnü's-Sel'ûs ve etkinliği için bk. Ayaz, "Memlükler Dönemi Vezirlerinden İbnü's-Sel'ûs (ö. 693/1294)", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/1 (2005), s. 91-122.

⁵¹⁷ İbnü'l-Furât, *Târîh*, VIII, 123-124; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 771.

⁵¹⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 138-139.

⁵¹⁹ İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, s. 343.

hil'atini giydikten sonra ilk olarak vezirin evine gittiğini ve daha sonra namaz için camiye geçtiğini nakleder.⁵²⁰

Cemâleddin Abdullah İbnü't-Türkmânî'nin (ö. 769/1368)⁵²¹ henüz otuz yaşlarında iken Mısır Hanefî başkadılığına tayini de Hanefî fukahânın tavsiyelerinin yanı sıra dönemin kudretli emîri Şeyhû (ö. 758/1357)⁵²² ve başka bazı büyük emîrlerin desteği ile gerçekleşmişti (Muharrem 750).⁵²³ Onun göreve tayini, selefi olan babası Alâeddin İbnü't-Türkmânî'nin (ö. 750/1349)⁵²⁴, Sultan el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'u dahi rahatsız edecek ölçüde ümerâ ile yakın münasebetlerinin bir neticesiydi. Sultan'ın rahatsızlığının sebebi ise baba İbnü't-Türkmânî'nin ümerâ arasında, mezhebi olan Hanefiliği yüceltme çabasıydı.⁵²⁵ Bu örnekte dikkat edilmesi gereken bir başka husus ise daha önce ifade etmiş olduğumuz başkadılığın babadan oğula geçmesi meselesi ve özellikle Bahrî Memlûkler döneminde ümerânın Hanefiliğe olan meylidir.

Ümerâ ve devlet görevlileri ile yakınlığı vesilesiyle başkadı olarak görevlendirilenlerden biri de Dımaşk Şâfiî başkadısı Kemaleddin el-Ma'arrî'dir (ö. 783/1381)⁵²⁶ (772). Kaynaklarda ilimden haz almayan, rüşvet veren ve kadılık görevlerine dahi bolca para harcayan biri olarak tanımlanan başkadı, Halep ve Dımaşk'ta kadılık, çeşitli medreselerde de müderrislik gibi görevler üstlenmiştir.⁵²⁷ Ancak onun ilmî

⁵²⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 771.

⁵²¹ Hayatı için bk. İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, s. 191; a.mlf., *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 276.

⁵²² Hayatı için bk. Safedî, *A'yânü'l-'asr*, I, 531-536; a.mlf., *el-Vâfi*, XVI, 210, 211; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, VI, 258-262.

⁵²³ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 797-798; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, s. 191.

⁵²⁴ Hayatı için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 84, 85, 276. Salahattin Polat, "İbnü't-Türkmânî, Alâeddin", *DİA*, XXI (2000), s. 234-235.

⁵²⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 813.

⁵²⁶ Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 248-249; a.mlf., *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 177.

⁵²⁷ İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, III, 75-76; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 248-249.

açından zayıflığına vurgu yapılmasına rağmen böyle önemli görevlere getirilmesi dikkat çekicidir. Hatta öğrencisi İbn Hiccî (ö. 816/1413)⁵²⁸ onun Eşrefiyye Darü'l-hadisi'ne müderris olarak tayin edilmesini bile hayretle karşılar.⁵²⁹ Dolayısıyla onun bu görevlere getirilmesinde sultan ve ümerâ ile kurduğu yakın ilişkinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Kâdî Şühbe de bu başkadının, emîrlerle yakın münasebetleri ve onlara karşı yoğun muhabbeti olduğunu söylemek suretiyle bu duruma işaret etmektedir.⁵³⁰ Benzer şekilde Alemüddin Süleyman b. Halid İbn Naîm el-Bisâtî'nin (ö. 786/1384),⁵³¹ Bedreddin Abdulvehhâb el-İhnâî'nin (ö. 784/1382)⁵³² yerine Mâlikî başkadılığına görevlendirilmesi Mâlikî fakih Burhaneddin İbrahim İbnü'l-Lebbân⁵³³ ve büyük emîrlerden Karatay'ın aracılığının sonucuydu (Zilkade 778).⁵³⁴ Yine Dımaşk başkadısı olarak görevlendirilen Şehâbeddin el-Hüsânî'nin bu tayini de dönemin kudretli emîri Şeyh el-Mahmûdî'nin sultan el-Melikü'n-Nâsır Ferec'e ricasıyla gerçekleşmişti (Şaban 808).⁵³⁵

782 yılında Mısır Hanefî başkadılığına atabek Berkuk tarafından yapılan ve muhtemelen sultanın onayı da alınan atama ise ulemânın istişaresi neticesinde Şâfîî

⁵²⁸ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 18-19; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 269-271; Ziriklî, *A'lâm*, I, 110; Sabri Hizmetli, "İbn Hiccî", *DİA*, XX (1999), s. 66-67.

⁵²⁹ İbn Hiccî, *Târîh*, s. 339-340; Yalçın, *Dımaşk Kâdilkudâtları*, s. 77-78.

⁵³⁰ İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, III, 76.

⁵³¹ Hayatı için bk. İbnü'l-'Irâkî, *ez-Zeyl 'ale'l- 'İber*, II, 552; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, s. 163, 164; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, VI, 26.

⁵³² Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 267; a.mlf., *Ref'u'l-isr*, s. 264-265; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, VII, 393-394; Yalçın, "Memlükler Döneminde Bir Ulemâ Ailesi: İhnâî Örneği", s. 581, 582.

⁵³³ Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 293.

⁵³⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 293; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I,133. Ayrıca bk. İbnü'l-'Irâkî, *ez-Zeyl 'ale'l- 'İber*, II, 431.

⁵³⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 14.

başkadı Burhâneddin İbn Cemâa'nın (ö. 790/1388)⁵³⁶ tavsiyesi ile gerçekleşmişti (Ramazan 782).⁵³⁷ Ancak bu atamada göreve getirilen Sadreddin Muhammed b. Ebü'l-Berekât'tan (ö. 786/1384)⁵³⁸ evvel, atabek Berkuk'un dönemin büyük Hanefî âlimlerinden Celâleddin Ahmed b. Yusuf et-Tebbânî'ye (ö. 793/1389)⁵³⁹ bu görevi teklif ettiğine, Tebbânî'nin ise bunu reddettiğine dikkat çekilmelidir. Zira bu teklif atabek Berkuk'un Tebbânî ile yakın ilişkileri daha doğru bir ifadeyle Berkuk'un Tebbânî'ye gösterdiği tazim ve hürmetin⁵⁴⁰ bir neticesi olmasının yanı sıra bu âlimin görevi reddetme gerekçesi bakımından da ilgi çekicidir. Tebbânî, Makrîzî'ye göre bu makama Araplar'ın getirilmesinin daha uygun olduğu şeklinde bir gerekçe sunmuştu.⁵⁴¹ İbn Hacer'in nakline göre ise başkadılık vazifesinin tecrübe ve ıstılah bilgisi gerektirdiğini, kendisi gibi ilimde birikim sahibi olmanın buna yeterli olmadığını reddetme sebebi olarak belirtmiştir.⁵⁴² Kanaatimizce Makrîzî'nin daha önce hiçbir örneğini görmediğimiz, “sadece Arapların başkadılığa tayin edileceğine” dair kaydı bu tarihinin önceden beri bilinen Arap asabiyesine düşkünlüğünün⁵⁴³ bir ürünü olmalıdır. Zira İbn Hacer'in farklı bir gerekçe

⁵³⁶ Hayatı için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 38, 39; a.mlf., *Ref'u'l-isr*, s. 27-31; Mehmet Şevki Aydın, “İbn Cemâa, Burhâneddin”, s. 393.

⁵³⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 399-400.

⁵³⁸ Hayatı hakkında bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XI, 302; İbnü'l-'Irâkî, *ez-Zeyl 'ale'l-İber*, II, 552-553.

⁵³⁹ Hayatı hakkında bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 545; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, V, 3-6; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, XII, 123-124; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 304-305; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VIII, 561.

⁵⁴⁰ İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, V, 5.

⁵⁴¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 398.

⁵⁴² İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 545.

⁵⁴³ Bk. Yılmaz, Saim- Ayaz, Fatih Yahya, “Memlükler Döneminin Muhalif Tarihçisi Makrîzî ve *es-Sülûk* Adlı Eserinde Abbâsî Devleti'ne Dair Eleştiri ve Yorumları”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, LV/1 (2021), s. 197-198.

ileri sürmesi yanında Tebbânî gibi Türk olan İbn Tağrıberdî ve Abdülbâsıt el-Malâtî'nin de Makrîzî'nin ifade ettiği gerekçeye yer vermedikleri tespit edilmektedir.⁵⁴⁴ Özellikle bu iki tarihçi onun görevi kabul etmemesinde zımnen iffetli ve muttaki tavrının etkili olduğunu ifade etmektedirler. Şahsi düşüncemiz bu dönemde hem ulemânın maruz kaldığı kötü muamele hem de bizzat ilmiye sınıfının göreve gelmek için giriştikleri uygunsuz faaliyetler nedeniyle oluşan ortam, Tebbânî gibi bu konulardaki hassasiyetiyle tanınan bir âlimin başkadılık gibi kimi zaman taraf olmayı gerektiren bir makamı kabul etmesine mâni olmuştur. Nitekim resmen bir makamda olmayışının bir neticesi olarak kendisine büyük hürmet gösteren el-Melikü'z-Zâhir Berkuk'un aleyhinde fetva verebilmiştir. Hatta bu fetvalar sebebiyle Berkuk nezdindeki muteber konumunu da kaybetmiştir.⁵⁴⁵

Tekrar ümerâ ve devlet görevlilerinin aracılığıyla başkadılığa tayin meselesine dönülecek olursa; ilginç örneklerden biri de Kemâleddin İbnü'l-Adîm'in⁵⁴⁶ oğlu Nâsirüddin Muhammed'in Hanefî başkadılığına atanmasıdır (811). Bu örnek başkadılık makamının tevarüsü ile ilgili olması bakımından da dikkat çekicidir. Buna göre meşhur Hanefî başkadısı Kemâleddin İbnü'l-Adîm, önemli görevlere getirebilmek için oğlunu dönemin kudretli emîrlerinden Tağrıberdî'nin (ö. 815/1412)⁵⁴⁷ kızıyla evlendirmiş, bu sıhriyetin neticesinde daha sakalı bitmeyecek ölçüde genç olan oğlu Mansûriye medresesine müderris olarak atanmış, bir buçuk yıl sonra da Şeyhu Hankahı şeyhliğine

⁵⁴⁴ Bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 545; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, V, 3-6; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, XII, 123-124; Abdülbâsıt el-Malâtî, *Neylü'l-emel*, II, 304-305.

⁵⁴⁵ İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, V, 5.

⁵⁴⁶ Makrîzî onun rüşvetle iş yapması ve kötü ahlakı dolayısıyla halk tarafından sevilmediği, bazı uygulamaları sebebiyle eleştirildiğini söyler ve dönemin şairlerinden birinin şiirini nakleder. Şiirde başkadının insanlar tarafından övülen ve sevilen biri olmadığı için zaten tek gözlü olduğu, kadılığa gelmesiyle de gözlerinin/basiretinin hepten körleştiği vurgulanmaktadır. Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 88.

⁵⁴⁷ Bk. Abdülbâsıt el-Malâtî, *Neylü'l-emel*, III, 230.

ve Hanefî müderrisliğine tayin edilmişti.⁵⁴⁸ Makrîzî, bütün bu atamaların İbnü'l-Adîm'in oğlu Nâsırüddin Muhammed'in yaşının küçüklüğü hatta akıl sağlığının yerinde olmamasına rağmen gerçekleştirildiğini ileri sürer. Mesele burada da kalmamış aynı ilişkiler ağının bir sonucu olarak Nasirüddin Muhammed babası Kemâleddin İbnü'l-Adîm'in vefatının ardından Kahire Hanefî başkadılığına da tayin edilmiştir (Recep 811). Makrîzî bu tayinin de kurnazca kurgulandığını söylerken onun bu vazifeye atanmasının büyük bir musibet olduğunu da ekler.⁵⁴⁹

Bu dönemde ümerâ ve devlet görevlilerinin desteği ile başkadılığa atananlardan biri de Hanbelî kadısı Bedreddin es-Sa'dî'dir (ö. 900/1495).⁵⁵⁰ Yaklaşık 20 sene bu görevi yürüten başkadı İzzeddin Ahmed el-Askalânî'nin (ö. 876/1471)⁵⁵¹ vefatından sonra sultan el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay, Dımaşk Hanbelî başkadısı Burhaneddin İbn Müflih'i (ö. 884/1479)⁵⁵² görevlendirmek istemişse de o, hastalığı sebebiyle görevi kabul etmemişti. Bunun üzerine sır kâtibi İbn Müzhir el-Ensârî (ö. 832/1429),⁵⁵³ İzzeddin el-Askalânî'nin öğrencisi olan Bedreddin es-Sa'dî'nin görevlendirilmesi için çalışmalara başlamış ve çabaları neticesinde yaklaşık beş ay boş kalan Hanbelî başkadılığına onu tayin ettirmeye muvaffak olmuştu (Ramazan 876).⁵⁵⁴ Çok genç olmasına ve gençliği sebebiyle bir kısım insanlar tarafından alay konusu yapılmasına rağmen bu göreve getirilmiş olması, onun

⁵⁴⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 52, 74.

⁵⁴⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 77; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, I/2, 792. Ayrıca bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 377.

⁵⁵⁰ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 58-60; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IX, 552-553.

⁵⁵¹ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 205-207; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 64; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IX, 479-480; Vecdi Akyüz, "Askalânî, İzzeddin", *DİA*, III (1991), s. 488.

⁵⁵² Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 152; İbnü'l-Hımsî, *Havâdis*, I, 150; Kasım Kırbıyık, "İbn Müflih, Burhâneddin", *DİA*, XX (1999), s. 216-217.

⁵⁵³ Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 431, 432; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XV, 155; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 39, 40; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, IV, 252.

⁵⁵⁴ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 65.

fazilet ve yetkinliği kadar sır katibinin sultan nezdindeki nüfuzuyla da ilişkilidir. Bu başkadının sonraki süreçte cezalandırılmaktan kurtulup görevine devam etmesi de bir başka devlet görevlisi olan Atabek Özbek'in (ö. 904)⁵⁵⁵ aracılığı sayesinde gerçekleşmişti. İbn İyâs'ın aktardığına göre Sultan Kayıtbay, vakıf kayıtları ile ilgili bir meseleden dolayı bu başkadıya kızmış ve meşhur sürgün yeri Kûs'a gönderilmesini emretmişti. Bu sırada başka bir meseleden dolayı Şâfî başkadısı Veliyyüddin es-Süyûtî'yi de azletmiş olan Sultan, münhal Şâfî ve Hanbelî başkadılıkları için uygun kişiler arayışında iken Atabek Özbek, her iki başkadı için de sultandan af dilemiş, onun tavassutuyla söz konusu iki başkadı hil'at giydirilerek görevlerine devam ettirilmiştir. İbn İyâs ayrıca bu iki başkadının gördükleri muamelenin haksız olduğunu da belirtir.⁵⁵⁶

Burcî Memlûkler döneminin sonlarına doğru gerçekleştirilen Şemseddin Muhammed el-Gazzî İbnü'l-Mağribî'nin (ö. 897/1492)⁵⁵⁷ Hanefî başkadılığına tayini üst düzey devlet görevlilerinin etkinliğinin yanı sıra mezhep âlimlerinin temayüllerinin dikkate alınmamasının bir örneği olarak da dikkat çekicidir. İbn İyâs'ın aktardığına göre bu göreve ehil olmayan İbnü'l-Gazzî, üstadâr Tağriberdî ve mihmandar Yakup Şâh'ın çabaları sayesinde başkadılığa atanmıştı. Hatta bu atama yapılırken Hanefî cemaatinin aksi yönde kanaatleri dikkate alınmamış ve bu iki görevli tarafından sultan da aldatılmıştı. (Zilkade 885).⁵⁵⁸ Bu konuda vereceğimiz son örnek ise bir aracılık olarak değerlendirilmekten ziyade ümerânın muhabbeti ve hüsnü teveccühüyle gerçekleşen bir başkadı tayinidir. Hatta bu tayinde halkın tepkisi de belirleyici olmuştur. Önceleri muhtesiblik ve bir süre Şâfî başkadılığı görevini yürüten (914) Kemaleddin et-Tavîl hem

⁵⁵⁵ Hakkında bk. İbn İyâs, *Bedâi 'u'z-zühûr*, III, 412, 413.

⁵⁵⁶ İbn İyâs, *Bedâi 'u'z-zühûr*, III, 168.

⁵⁵⁷ Hayatı için bk. Ali b. Yusuf el-Busravî, *Târîhu'l-Busravî* (nşr. Ekrem Hasan el-Alebî), Dımaşk 1408, I, 152.

⁵⁵⁸ İbn İyâs, *Bedâi 'u'z-zühûr*, III, 180.

bu görevlerindeki müspet uygulama ve tavırları hem de Türk olması sebebiyle ümerâ ve halk tarafından çok sevilmekteydi.⁵⁵⁹ Onun başkadılıktan azledilmesinden sonra yerine atanan ve daha önce bu uğurda büyük paralar harcadığını belirttiğimiz İbnü'n-Nakîb ise hem bir kısım insan tarafından bu özellikleri sebebiyle sevilmiyor hem de ümerâ tarafından ağır baskıya maruz bırakılıyordu. Öyle ki; bu vazifede tutulması sebebiyle ümerâ Kal'atülcebel'e dahi çıkmak istemiyordu. Sonuçta Sultan Kansu Gavri, bu tepki ve baskıları dikkate almak zorunda kalmış ve Kemaleddin et-Tavîl'i görevine iade etmişti (Cemâziyelevvel 916). Onun göreve iadesi büyük bir sevinçle karşılanmış hatta İbn İyâs'ın aktardığına göre, hil'at giydikten sonra Kahire'de düzenlenen tören alayında büyük bir kalabalık toplanmış, dükkanlar süslenmiş ve kadınlar sevinç çığlıkları atmıştır. Bu noktada İbn İyâs'ın söz konusu gelişmeyi çok ayrıntılı bir şekilde aktardığına da işaret etmeliyiz.⁵⁶⁰

1.1.4.2 Kadı asker, Dârüladl müftüleri, beytûlmâl vekilleri ve muhtesibler

İbn Fazlullah el-Ömerî ve Kalkaşendî'nin dinî vazifelerle ilgili yaptıkları tasniflerde daha önce de ifade edildiği gibi başkadıların ardından kadı asker, dârüladl müftüleri, beytûlmâl vekilleri ve muhtesibler gelmektedir. Kalkaşendî'nin başkadılığın ardından sırasıyla zikrettiği bu vazifelerin mahiyetine dair yaptığı açıklamalarda, kadı asker ve dârüladl müftülerinin hukukî meselelerle ilgilendiklerini, beytûlmâl vekilleri ve muhtesiblerin ise daha ziyade malî meselelerde vazife yürüttüklerini ifade etmektedir.⁵⁶¹ Burcî Memlûkler döneminde birtakım değişiklikler yapılmakla birlikte esas itibariyle bu görevler ulemâ sınıfına aitti. Bu görevleri yürüten âlimlerin asıl önemi, haftanın belirli günlerinde dârüladl binasında yapılan mezâlîm toplantılarına katılma hak ve

⁵⁵⁹ İbn İyâs onun 914 senesindeki ilk tayininde Şâfiî ulemânın tıpkı İbn Hacer'in başkadılığa getirilmesindeki gibi bir ittifak içerisinde olduğunu nakleder. Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, IV, 132.

⁵⁶⁰ İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, IV, 189, 469.

⁵⁶¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 36-37.

imtiyazlarından kaynaklanmaktaydı. Dolayısıyla bu görevliler de başkadılar kadar olmasa da iktidar sahipleri ile birlikte yönetimin bir parçasını oluşturmaktaydı. En azından haftada iki defa iktidarı elinde tutan sultan ve büyük emîrlerle bir araya geliyorlardı. Biz burada onların sultan, ümerâ, vezir, sır kâtibi gibi iktidar mensuplarıyla görevleri icabı tesis olunan ilişkileri değil, tayin ve azillerinde onlarla geliştirmiş oldukları münasebetlerin izlerine dair örnekleri aktarmaya çalışacağız.

Bu görevlilerden kadı asker ile başlamak gerekirse bilindiği gibi Memlûkler döneminde kadı asker Şâfîî, Hanefî ve Mâlikî mezheplerinden tayin edilmekteydi. Muhtemelen Türkler arasında ve orduya katılan diğer unsurlarda Hanbelî mensupları pek bulunmadığından bu mezhebe mensup bir kadı asker tayin edilmemekteydi. Devletin kuruluş yıllarında başkadı tek olduğu gibi kadı asker de bir taneydi. Ancak Şâfîî mezhebine mensup kadı askerlerin çeşitli sorunlar çıkarmaları, Sultan Baybars'ın başkadılığa olduğu gibi burada da yeni bir uygulamaya gitmesini zorunlu kılmıştı. Tarsûsî'nin aktardığına göre, bir sefer esnasında gerçekleşen hadise neticesinde Şâfîî kadının askerlerin şehadetini kabul etmemesi üzerine Sultan Baybars Hanefî bir kadı asker tayin etmek zorunda kalmıştı.⁵⁶² Memlûklerin ilk döneminin meşhur tarihçilerinden Şemseddin Ebû Abdullah el-Cezerî'nin (ö. 739/1338), daha önce bahsi geçen Sultan Baybars'ın yakın dostu ve Hanefî başkadısı Sadreddin Süleyman'la alakalı biyografisinde verdiği bilgiler Tarsusî'nin yukarıdaki ifadelerini teyit etmektedir. Cezerî, Sadreddin Süleyman'ın Kahire ve Şam'da başkadılık gibi görevlerinin yanı sıra kadı askerlik vazifesine tayin edildiğini de açık bir şekilde ifade etmektedir.⁵⁶³ Ancak şunu da belirtmek gerekir ki; tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Makrîzî ve son dönem tarihçilerinden Abdülbâsıt el-Malâtî Mısır'da ilk defa Hanefî mezhebine mensup bir kadı

⁵⁶² Tarsûsî, *Tuhfetü't-Türk*, s. 76-77. Krş. Şeker, *Memlûklerde Dîvânü'l-Mezâlim*, s. 153.

⁵⁶³ Zehebî, *el-Muhtâr min Târîhi'bni'l-Cezerî* (nşr. Hudaýr Abbâs Muhammed Halife el-Minşedâvî), Beyrut 1998, s. 297.

askerin 749 senesinde atandığı şeklinde bir rivayet nakletmektedirler.⁵⁶⁴ Bu kadı da meşhur Hanefî fukahâsından Alâeddin Ali. b. Muhammed İbnü'l-Atrûş'tur (ö. 758/1357).⁵⁶⁵ Bu kadının vefatından sonra Abdülbâsıt el-Malatî dâhil biyografisi ile ilgili bilgi veren kaynaklarda, onun ilk Hanefî kadı askeri olduğuna dair herhangi bir bilgi yer almadığı da belirtilmelidir. Kanaatimizce Cezerî ve Tarsusî'nin kayıtlarına göre bir Hanefî kadı askerin daha önceden mevcut olduğu açıktır. Bununla birlikte Makrîzî ve muhtemelen ondan naklen Abdülbâsıt el-Malatî'nin ifadeleri ise Hanefî kadı askerliğinin müesses hale dönüşmesi ile ilgili olmalıdır. Tarsûsî'nin rivayeti doğru kabul edilecek olursa, bu rivayetten de anlaşıldığına göre muhtemelen mezhep mensuplarıyla birlikte istişare yapılmış olmakla birlikte bu tayini bizzat sultanın gerçekleştirdiği görülmektedir. Benzer bir örneğe 766 senesindeki bir hadisede de rastlanmaktadır. Sultan el-Melikü'l-Eşref Zeyneddin Şaban'ın Şâfî kadı askerini tayin ettiği ve hil'at vererek vazifesine başlattığı tespit edilmektedir.⁵⁶⁶ Ancak başka bazı örneklerde kadı askerlerin mensubu buldukları mezhebin başkadısı tarafından atandığı da görülmektedir. Nitekim İzzeddin İbn Cemâa'nın yerine geçici olarak Şâfî başkadısı ilan edilen Tâceddin Muhammed b. İshak el-Münâvî (ö. 765/1364),⁵⁶⁷ Bahaeddin İbnü's-Sübki'yi (ö. 773/1372)⁵⁶⁸ kadı asker olarak tayin etmiştir (Rebûlâhir 754).⁵⁶⁹ Aynı şekilde daha önce İzzeddin İbn Cemâa'nın Şâfî başkadısı olduğu dönemde onun nâibi olarak görev yapan Münâvî'nin kadı askerlik

⁵⁶⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 772; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, I, 179; I, 294.

⁵⁶⁵ Hayatı için bk. Zehebî, *el-İber*, IV, 174; İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, II, 125-126; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 3-4; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, X, 327.

⁵⁶⁶ İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebih*, III, 281; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 98-99.

⁵⁶⁷ Hayatı için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVIII, 686; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 380-381; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VIII, 351.

⁵⁶⁸ Hayatı için bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire* XI, 121-122; Cici, "Sübki, Bahâeddin", s. 11.

⁵⁶⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 893-894.

görevini de yürüttüğü belirtilmelidir (749).⁵⁷⁰ Muhtemelen Münâvî de nâibi olduğu İzzeddin İbn Cemâa tarafından Şâfî kadı askerliğine getirilmiştir. Bir başka örnek ise kısa bir süreliğine de olsa Şâfî başkadılığını yürüten Sirâceddin Ömer el-Bulkînî'nin bu göreve tayin edilmeden evvel uhdesindeki Şâfî kadı askerliğini oğlu Bedreddin'e (ö. 791/1389)⁵⁷¹ bırakmasıdır (779). Kaynakların belirttiğine göre onun hem Şâfî başkadılığına tayininde hem de uhdesindeki kadı askerliği oğluna bırakmasında idareyi elinde tutan kudretli emîrlerden Atabek Taştemur el-Alâyî ile yakınlığının önemli rolü bulunmaktadır.⁵⁷²

Kadı asker Celâleddin Abdullah b. İvaz el-Erdebilî (ö. 807/1405)⁵⁷³ ise büyük Emîr Mintaş'a yakınlığı vesilesiyle bu göreve tayin edilmiştir. Nitekim o, Mintaş'ın idareye hâkim olduğu dönemde kadı asker olarak atanmış, onunla münasebetlerini geliştirerek yanında Şam seferine de gitmiştir. Ancak Berkuk tahtı ele geçirdiğinde de yine bu yakınlık sebebiyle gözden düşmüş, görevden azledilmiştir.⁵⁷⁴ Benzer şekilde Bilâdü'r-Rum'dan gelen Alâyâ⁵⁷⁵ kadısı Zeyneddin Kâsım bir süredir boş kalan Hanefî kadı askerlik ve dârüladl müftülüğüne atanmıştı (819).⁵⁷⁶ Onun bu görevlere getirilmesinde, Kahire'de ikamet ettiği bu bir sene boyunca her hafta sultanın huzurunda fukahanın katılımıyla düzenlenen ilim meclislerine katılmasının etkili olduğu

⁵⁷⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 772; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, I, 179.

⁵⁷¹ Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 687, 688; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 389; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XI, 389; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 277.

⁵⁷² Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 320; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 156-157; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, I/2, 216.

⁵⁷³ Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1168; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 307, 308; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, I/2, 725; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 117.

⁵⁷⁴ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, I/2, 725; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 117-118.

⁵⁷⁵ Bk. İmâdüddin İsmail b. Ali Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân* (nşr. J. T. Reinaud-M. G. de Slane), Dârü Sâdır, Beyrut 1840, s. 381.

⁵⁷⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 365.

anlaşılmaktadır. Yine Şemseddin Muhammed b. Mahmud b. Ecâ et-Türkî'nin (ö. 881/1476)⁵⁷⁷ kadı asker olarak atanmasında da meşhur emîr Yeşbek ed-Devâdar'ın (ö. 885/1480)⁵⁷⁸ yakınları arasında olmasının önemli rolü olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷⁹ Zira İbn Ecâ, Yeşbek ed-Devâdar'ın Anadolu seferine onunla gitmiş hatta bu konuda bir eser de kaleme almıştır.⁵⁸⁰

Bu noktada kadı askerliğin başkadılığa giden yolda önemli bir adım olduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim önce kadı asker olarak görevlendirilen Sadreddin Muhammed b. Cemâleddin et-Türkmâni (ö. 776/1375)⁵⁸¹ daha sonra Hanefî başkadılığına tayin edilmiştir (Recep 773).⁵⁸² Aynı şekilde kadı asker Celaleddin Abdurrahman el-Bulkînî de Mısır Şâfiî başkadılığına getirilmiştir (804).⁵⁸³ Yine 815 yılında kadı asker olarak görevlendirilen ve Sultan el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî'nin yakınlarından olan

⁵⁷⁷ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, X, 43; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 72.

⁵⁷⁸ Hayatı için bk. İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, IV, 170-171; İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân*, 26; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 271.

⁵⁷⁹ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 474.

⁵⁸⁰ Bu eser için bk. Şemseddin Muhammed b. Mahmud İbn Ecâ, et-Türkî, *el-İrâk beyne'l-Memâlik ve'l-Osmâniyyine'l-Etrâk ma'a Rihleti'l-Emîr Yeşbek ed-Devâdar li-Muhammed b. Mahmûd el-Halebî el-Mülakkab bi'bni Ecâ* (nşr. Muhammed Ahmed Dehmân), Dımaşk 1986. Tercümesi için bk. Muhammed b. Mahmud b. Ecâ et-Türkî, *İbn Ecâ Seyahatnâmesi-Bir Türk Seyyahın Kaleminden* (çev. Mehmet Şeker), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

⁵⁸¹ Hayatı için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 477; a.mlf., *Ref'u'l-isr*, s. 374; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XI, 130; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 87.

⁵⁸² Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 198.

⁵⁸³ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1082-1083. İbn Hacer, Celâleddin Abdurrahman el-Bulkînî ile ilgili onun, kardeşinin vefatından sonra kendisine “kâdılkudât” olarak hitap etmeyenlere çok kızdığını imalı bir şekilde aktarır. Bk. *İnbâü'l-ğumr*, III, 259.

Şemseddin Muhammed İbnü'l-Celâl et-Tebbânî de (ö. 818/1415)⁵⁸⁴ yaklaşık bir sene sonra Dimaşk Hanefî başkadılığına atanmıştır (816).⁵⁸⁵ Son olarak Şemseddin Muhammed et-Tefehnî (ö. 849/1445)⁵⁸⁶ de kadı askerlikten Hanefî başkadılığına tayin edilenlerdendir (Rebiülâhir 824).⁵⁸⁷

Kalkaşendî'nin bahsi geçen sıralamasında üçüncü sırada zikredilen dârüladl müftülüğü de önemli ilmî vazifeler arasındadır.⁵⁸⁸ Dârüladldeki mezâlim toplantılarında kadı askerlerin altında oturan dârüladl müftüleri, dört mezhepten birer tane seçilmekteydi. Kaynaklarda dârüladl müftülerinin tayinleriyle ilgili az sayıda kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlar içerisinde iktidar sahipleriyle münasebetlerine dair bilgiler ise oldukça azdır. Bu az sayıdaki kayıtlardan ilki Sirâceddin Ömer el-Bulkînî ve Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman İbnü's-Sâiğ ez-Zümürüdî el-Hanefî'nin (ö. 776/1375)⁵⁸⁹ dârüladl müftüleri olarak görevlendirilmeleridir (Rebiyülâhir 765).⁵⁹⁰ Makrîzî bu kaydında İbnü's-Sâiğ'in görevlendirilmesi ile ilgili bunun Mısır'da bir ilk olduğunu daha önce Hanefî mezhebine mensup hiç kimsenin bu göreve getirilmediğini bildirir.⁵⁹¹ el-Melikü'l-Eşref

⁵⁸⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 246. Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 83; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 213.

⁵⁸⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 274; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 15; Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, II, 334.

⁵⁸⁶ Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, IV, 242-243; a.mlf., *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 499-500; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 211-212.

⁵⁸⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 575; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 252.

⁵⁸⁸ Bk. *Subhu'l-a'sâ*, IV, 36.

⁵⁸⁹ Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 95-96; Saffet Köse, "İbnü's-Sâiğ ez-Zümürüdî", *DİA*, XXI (2000), s. 196-197.

⁵⁹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 686; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 91-92; Sehâvî, *Vecîzü'l-keîâm*, I, 138.

⁵⁹¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 92. Ayrıca bk. Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, I, 392.

Zeyneddin Şaban döneminde gerçekleşen bu atamada sultanın yaşının küçüklüğü sebebiyle o dönem hâkimiyeti tam anlamıyla elinde bulunduran büyük emîrlerden Yelboğa el-Ömerî'nin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zira kaynakların naklettiğine göre Hanefî taassubuyla tanınan Yelboğa, Hanefîliğe intisap eden diğer mezhep mensuplarına bolca ihsanda bulunma⁵⁹² ve dârüladldeki protokolde Hanefî başkadıları Şâfî başkadıların önüne geçirme çalışmaları gibi Hanefîler'i ön plana çıkaracak bir çaba içerisindeydi.⁵⁹³ Dolayısıyla dârüladl müftülüğüne ilk defa bir Hanefî'nin atanması da Yelboğa'nın bu bağlamdaki çabalarının bir ürünü olarak değerlendirilebilir.

Yine Veliyyüddin Muhammed es-Seftî'nin iktidar mensuplarıyla yakın ilişkileri daha önce başkadılığa atanmasında zikrettiğimiz gibi onun dârüladl müftülüğüne atanmasında da etkili olmuştur (Cemâziyelevvel 842).⁵⁹⁴ Benzer şekilde Şehabeddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Balaban İbnü'n-Nakîb'in (ö. 764/1363)⁵⁹⁵ Emîr Seyfeddin Dokuztimur (ö. 746/1345)⁵⁹⁶ zamanında (743-746) dârüladl müftülüğüne gelmesi de Şam sır kâtibi Bedreddin Muhammed b. Yahya İbn Fazlullah'ın (ö. 746/1345)⁵⁹⁷ desteği ve gayretleriyle gerçekleşmiştir.⁵⁹⁸ Bu noktada kadı askerlikle benzer şekilde dârüladl

⁵⁹² Nitekim Yelboğa el-Ömerî'nin bu ihsanları, onun İbn Tolun Câmîi'nde ihdâs ettiği yüksek maaşlı bir ders için Şâfîilerden bir grubun Hanefî mezhebine geçmesine sebep olmuştur. Bk. Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 269.

⁵⁹³ Bk. Ayaz, "Yelboğa el-Ömerî", s. 96-97; Ayaz-Eren, "Memlük Devletinde Sultan ve Emîrlerin Hanefîliğe İlgisi", s. 292.

⁵⁹⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/3, 1099; Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, IV, 44.

⁵⁹⁵ Hayatı için bk. Safedî, *A 'yânü'l-'asr*, I, 201-205; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 115.

⁵⁹⁶ Hayatı için bk. Safedî, *Tuhfetü zevi'l-elbâb fî men hakeme bi-Dımaşk mine'l-hulefâ ve'l-mülûk ve'n-nüvvâb* (nşr. İhsan B. S. Hulûsî-Züheyr H. es-Samsâm), I-II, Vizâretü's-Sekâfe, Dımaşk 1991-1992, II, 260-262.

⁵⁹⁷ Hayatı için bk. Safedî, *A 'yânü'l-'asr*, V, 304-307; a.mlf., *el-Vâfi*, V, 211-213; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 282.

⁵⁹⁸ Safedî, *A 'yânü'l-'asr*, I, 204.

müftülüğü görevini üstlenen bazı kimselerin sonrasında başkadılığa atandığına da işaret etmek gerekir. Nitekim dârüladl müftüsü Sadreddin Muhammed b. İbrahim el-Münâvî, 791 senesinde Mısır Şâfiî başkadılığına tayin edilmiştir.⁵⁹⁹ Hocası Sadreddin el-Münâvî'den sonra dârüladl müftülüğü görevini üstlenen İbn Hacer de daha sonra Mısır Şâfiî başkadılığına atanmıştır (827).⁶⁰⁰ Bu tarihte İbn Hacer'in ardından dârüladl müftülüğü görevine getirilen Veliyyüddin es-Seftî de⁶⁰¹ 851 senesinde sultan tarafından Alemüddin Salih el-Bulkînî'nin yerine Mısır Şâfiî başkadılığına tayin edilmiştir.⁶⁰²

Kalkaşendî'nin tasnifinde dördüncü sırada yer alan Beytümâl vekillerine gelince, ilk olarak bunların daha çok ulemâ sınıfından görevlendirildiğini ancak devletin ikinci döneminde ümerâ ve tüccarların da bu vazifeyi üstlenmiş olduğunu belirtmek gerekir. Kadı asker ve dârüladl müftülüğünün aksine bu ve daha sonra bahsedeceğimiz hisbe görevi için ilmî yetkinlik yanında mali meselelerde birikim şartı da aranmaktaydı. Bu noktada beytümâl vekâletinin çoğunlukla hisbe ile birlikte yürütüldüğüne de işaret edilmelidir. Beytümâl vekâletine tayinlerde ilişkiler bağlamında, ilk olarak zikredilmesi gereken örnek İzzeddin Ebü'l-Mefâhir b. Muhammed b. Halîl İbnü's-Sâiğ'in 669 yılında görevlendirilmesidir. Zira o tıpkı başkadılık vazifesinde olduğu gibi beytümâl vekâletine vezir Bahâeddin b. Hinnâ'nın desteğiyle atanmıştır.⁶⁰³ Benzer şekilde Mecdüddin İsa İbnü'l-Haşşâb el-Mahzûmî eş-Şâfiî (ö. 711/1311)⁶⁰⁴ de el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin

⁵⁹⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 664; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 380.

⁶⁰⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 656; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 91.

⁶⁰¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 659.

⁶⁰² İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 153-154.

⁶⁰³ İbnü's-Sukâî, *Tâli Kitâbi Vefeyât*, s. 149; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, X, 120.

⁶⁰⁴ Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 113; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 206-208; Tâceddin es-Sübkî, *Tabakât*, X, 379.

Kalavun döneminin büyük emîrlerinden Sencer eş-Şücâî (ö. 693/1294)⁶⁰⁵ ile arasındaki dostluk vesilesiyle hem beytül-mâl vekâletine hem de hisbe vazifesine getirilmişti.⁶⁰⁶ Bunun yanında hem bu görevlere hem de sultanın has hazinesine vekâlet gibi oldukça önemli bir vazifeye atanması, İbnü'l-Haşşâb el-Mahzûmî'nin sultanla yakın münasebetleri olduğuna da işaret etmektedir.

Tâceddin Muhammed el-Hüsbânî'nin 812 yılında gerçekleşen çeşitli görevlere tayini bu bağlamda oldukça dikkat çekicidir. Zira o, Emîr Şeyh'e bin dinar vermesi karşılığında Dımaşk kadı askerliği, dârüladl müftülüğü görevlerine ek olarak hisbe ve beytül-mâl vekilliğine de atanmıştır.⁶⁰⁷ Aynı şekilde Veliyyüddin Muhammed es-Seftî sultanla yakınlığı vesilesiyle bu göreve de getirilmişti. (842).⁶⁰⁸ Bu noktada Sultan el-Melikü'z-Zâhir Çakmak ile yakınlığı vesilesiyle hem pek çok ilmî görevi üstlenen hem de bu dönemde ilmî-idarî neredeyse bütün atamalarda dahli bulunan Ebü'l-Hayr İbnü'n-Nehhâs'a özellikle dikkat çekilmelidir. Kendisi bir bakır satıcısı olan İbnü'n-Nehhâs, borcunun tahsili için çabaladığı bir dava vesilesiyle sultanla tanışmış, ardından bu yakınlığı her gün sultanın huzuruna çıkacak kadar ilerletmiş ve neticede kendini pek çok önemli vazifeye tayin ettirmeye muvaffak olmuştu. Onun bu göreve gelmesinde bahsi geçen yakınlık kadar bir önceki beytül-mâl vekili ve sultanın yakınlarından kadı Veliyyüddin es-Seftî'nin uygunsuz faaliyetleri de etkili olmuştur. Zira İbnü'n-Nehhâs bu faaliyetlerinden dolayı onu sultana kötölemiş ve itibarını kaybetmesine sebep olmuştu. Bu kışkırtmaların neticesinde sultan, kadı Veliyyüddin es-Seftî'yi beytül-mâl vekâletinden

⁶⁰⁵ Hayatı için bk. İbnü's-Sukâî, *Tâli Kitâbi Vefeyât*, s. 90-91; Safedî, *el-Vâfi*, XV, 475-478; a.mlf., *Tuhfetü zevi'l-elbâb*, II, 186-190.

⁶⁰⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 113; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 207.

⁶⁰⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, VI/1, 125; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 437.

⁶⁰⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/3, 1099; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 94.

azletmiş, yerine ilmî hiçbir vasfı olmayan İbnü'n-Nehhâs'ı atamıştı (851).⁶⁰⁹ Bu ilk görevlendirmesinin ardından bazı görevlileri devre dışı bırakmak suretiyle konumunu daha da sağlamlaştıran İbnü'n-Nehhâs, yakın arkadaşlarından Ebü'l-Feth et-Tîbî'nin (ö. 854/1450)⁶¹⁰ de Dımaşk beytül mâl vekâletine atanmasını sağlamıştı (854).⁶¹¹ Emîr ve kararlarını tek bir görüşme ile değiştirecek kadar sultanın indindeki itibarına rağmen ümerâ ve devlet görevlileri tarafından sevilmediği anlaşılan İbnü'n-Nehhâs'ın, mallarının müsadere edilmesi ve sürgüne gönderilmesi ile neticelenen hazin bir sonla tarih sahnesinden çekildiğini de belirtmek gerekir.⁶¹² İbnü'n-Nehhas'tan sonra onun düşüşünü hazırlayan ve aynı zamanda yakınlarından olan tüccar Şerefüddin Musa et-Tetâi el-Ensârî (ö. 881/1476),⁶¹³ İbnü'n-Nehhâs'ın uhdesinde bulunan diğer görevlerle birlikte beytül mâl vekâletine de atanmıştır (Cemâziyelâhir 854).⁶¹⁴

Müessesenin geldiği aşama açısından tarihçilerin tespit ve yorumlarına da işaret etmek gerekir. Zira İbn Fazlullah el-Ömerî ve Kalkaşendî, devletin çeşitli bölgelerinden ulaşan gelirleri Kal'atülcebel'de bulunan beytül mâle nakletmek, buradan görevlilere tahsis edilen maaş vs. gibi ödemelerin yapılmasına nezaret etmek şeklinde tanımladıkları bu göreve, ulemâ arasından adaleti ile tanınan kimselerin tayin edildiğini belirtmektedirler.⁶¹⁵ Makrîzî de aynı şekilde bu görevin muteber ve önemli bir vazife olduğunu, sadece ilim ve diyanet ehlinde adaletiyle mübâriz olanların burada

⁶⁰⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XV, 375-378.

⁶¹⁰ Hayatı için bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XV, 429; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 141-142; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 320.

⁶¹¹ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 250.

⁶¹² Bk. Mortel, "Ebü'l-Hayr En-Nehhâs'ın Kariyeri", s. 91-104.

⁶¹³ Hayatı hakkında bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 184-186; a.mlf., *Vecîzü'l-keâm*, III, 878; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 160.

⁶¹⁴ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 275-276.

⁶¹⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 62; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 31.

görevlendirildiğini söyler. Ancak kendi zamanında ekonominin bozulduğunu, Kal‘atülcebel’de, beytül mâl denilen bir daire kalmadığını ve bu görevi üstlenen kimselerin adının dahi bilinmeyeceği kadar önemsizleştiğini de ekler.⁶¹⁶ Makrîzî’nin de işaret ettiği üzere başta ulemâ sınıfına verilen bu göreve, özellikle Burcî Memlûkler döneminin sonlarına doğru istisnaları olmakla birlikte ilimle alakası olmayan esnaf ve tüccarlar getirilmiştir. Yine İbnü’n-Nehhâs örneğinde görüldüğü gibi cehaleti ve yaptıkları usulsüzlükler sebebiyle eleştirilen kimselerin beytül mâl vekili olarak tayin edildiği,⁶¹⁷ bu durumun halk tarafından tepkiyle karşılandığı ve nihayetinde bu makamın önemini kaybettiği tespit edilmektedir. Bununla birlikte ulemâ sınıfından bu görevi üstlenen bazı kimselerin başkadılığa tayin edildiğine de işaret etmek gerekir. Nitekim Dımaşk Şâfî başkadıları İbnü’s-Sâiğ, İzzeddin İbn Cemâa⁶¹⁸ ve Alâeddin Ali b. es-Sâbûnî (ö. 906/1501)⁶¹⁹ önce beytül mâl vekâletine daha sonra başkadılık vazifesine atanmışlardır.

Kalkaşendî’nin bahsi geçen tasnifinde son sırada zikrettiği vazife muhtesiblikdir. Memlûkler döneminde Mısır’da Kahire ve Fustât şeklinde iki muhtesiblik olup bunlardan sadece Kahire muhtesibi dârüladl/mezâlîm oturumlarına katılma hakkına sahipti.⁶²⁰ İlmî yetkinlik yanında ekonomik alanda maharet gerektiren bu vazife için muhtesibin ölçütleri, para ayarı ve fiyat denetlemesi yapacak kadar hesap bilmesi yeterli kabul edilmekteydi.⁶²¹ Buraya kadar bahsi geçen görevliler gibi muhtesibin tayini de bizzat

⁶¹⁶ Makrîzî, *el-Hitât*, II, 224. Ayrıca bk. Ayaz, *Vezirlik*, s. 240.

⁶¹⁷ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 170; İbn İyâs, *Bedâi‘u’z-zühûr*, III, 110-111, 282.

⁶¹⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 337.

⁶¹⁹ İbn İyâs, *Bedâi‘u’z-zühûr*, III, 144. Ayrıca hayatı için bk. İbnü’l-Hımsî, *Havâdis*, II, 395; İbn Tolun, *Müfâkehetü’l-hillân*, s. 192.

⁶²⁰ Bk. *Subhu’l-a‘şâ*, IV, 37.

⁶²¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 856.

sultan tarafından gerçekleştirilmekteydi. Nitekim Sultan Tatar tahta geçtiği zaman Cemâleddin Yusuf el-Bisâtî (ö. 829/1426)⁶²² ile aralarındaki yakınlığı hatırlamış ve onu Kahire muhtesibliğine atamak istemişti. Sultan bu isteğini Emîr Kanıbh el-Hamzâvî vasıtasıyla Cemâleddin el-Bisâtî'ye ulaştırmış, o da görevi hemen kabul etmiş ve bu emîrin huzurunda Kahire muhtesibi olarak görevlendirilmiştir (Ramazan 824).⁶²³ Burada Makrîzî'nin kullandığı ifadeler bu görevin ekonomik yönü bulunmakla birlikte ilmî ve dinî vasfını da ortaya koymaktadır. Makrîzî, başkadılıktan sonra iki sene boyunca herhangi bir göreve tayin edilmeyen Bisâtî'nin bu teklifi hüküm verme arzusu sebebiyle hemen kabul ettiğini belirtir. Yine Sultan el-Melikü'l-Eşref Barsbay tartışmalı birini Kahire hisbesinde görevlendirmeye niyet etmiş, ancak bu niyetini istişare amacıyla ulemâ ve ümerâya iletğinde onlar buna karşı çıkmıştı. Sultan buna rağmen bir Müslüman ile Allah'tan korkmayanının onun nazarında bir olmadığını söyleyerek, Devlet Hocâ (ö. 841/1438)⁶²⁴ adında birisini muhtesib olarak atamıştı (Ramazan 841). Kendisi de bir dönem bu görevi üstlenen Makrîzî, bu atamayı sultanın zorbalığı, acımasızlığı ve katılığının bir sonucu olarak yorumlamaktadır.⁶²⁵ Bu noktada Makrîzî'nin sultana karşı bu sert yorumlarının ardında genç yaşlarından itibaren üstlendiği çeşitli devlet görevlerinden el-Melikü'l-Müeyyed'in 824 (1421) senesindeki vefatından sonra Sultan Barsbay'ın tahta çıkmasıyla ayrılmak durumunda kalmasının muhtemel etkisi olduğuna da işaret edilmelidir. Nitekim Makrîzî'nin talebesi İbn Tağrıberdî de onun Sultan Barsbay'a karşı bu tür sert eleştirilerini aynı gerekçeye bağlar.⁶²⁶

⁶²² Hayatı için bk. İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, s. 475-476; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, X, 312.

⁶²³ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 583-584.

⁶²⁴ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, III, 221.

⁶²⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 1033. Ayrıca bk. Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 24.

⁶²⁶ Bk. *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 88-89.

Kadı Alâeddin Ali b. Akbars (ö. 862/1458)⁶²⁷ da sultanla yakın münasebetleri vesilesiyle muhtesib olarak atanmıştır. Buna göre Sultan Çakmak mevcut Kahire muhtesibi Yâr Ali el-Acemî el-Horasanî'ye (ö. 862/1457)⁶²⁸ bir sebeple kızmış ve yerine kadı Akbars'ı görevlendirmiştir (Zilhicce 852). İbn Tağrîberdî, anber satıcısı olan ve ilimle de iştigal eden Akbars'ın devlet görevlilerinin yanına gidip geldiğini, emîrliği döneminde Çakmak'la görüştüğünü nakleder. Bir süre Şâfiî kadı nâipliği de yapan Akbars, Çakmak saltanata geldiğinde de onun yakın adamlarından biri olmuş ve sultan tarafından çeşitli ilmî vazifelerle birlikte Kahire muhtesibliğine de tayin edilmiştir.⁶²⁹ Azledilen muhtesibe gelince, hakkında sürgün kararı verilmesine rağmen ümerâdan bazılarının aracılığıyla sultan tarafından ev hapsinde tutulmasına hükmedilmiştir (Rebilâhir 853).⁶³⁰ Ümerânın bu müdahalesinden hareketle Yâr Ali el-Acemî'nin göreve gelişinde onların da etkinliği olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim İbn Tağrîberdî onun acem fukaralarından bir dilenci olduğunu, Şâm nâibi Emîr Sûdun'un (ö. 841/1437),⁶³¹ Sultan el-Melikü'l-Müeyyed'den kaçıp Irak'ta bulunduğu sırada hizmetinde çalıştığını, sultan Barsbay döneminde Sûdun'un devâdar olmasından sonra ona gelip dilendiğini nakleder. Buna göre Devadar Sûdun bu adama yakınlık duymuş ve Siryakus hankahını tamir ettirdikten sonra onu burada şeyh olarak görevlendirmişti. Dolayısıyla onun Çakmak döneminde Kahire hisbesine atanmasında da muhtemelen

⁶²⁷ Hayatı için bk. İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XVI, 190-191; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 292-293; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 31.

⁶²⁸ Hayatı için bk. İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XVI, 194-195; a.mlf., *el-Menhel*, VIII, 232-235; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 349; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 46.

⁶²⁹ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XV, 388; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 270; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 272. Ayrıca bk. Ahmed Abdürrezzâk, *el-Bezl ve'l-bertale*, s. 121-122.

⁶³⁰ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 209; a.mlf., *en-Nücûmü'z-zâhire*, XV, 393; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 274.

⁶³¹ Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, IV, 81; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XV, 221.

bahsi geçen görevi etkili olmuştu. Ne var ki; o muhtesib olarak görevlendirilmesinden kısa bir süre sonra kötü tabiatı ve çirkin fiillerinden dolayı malları müsadere edilmiş ve sürgüne gönderilmişti (853).⁶³² Bununla birlikte muhtesib olarak görevlendirilen Akbars'ın kısa bir süre sonra azledilip bu görevin aynı sultan tarafından önce üstadara ardından da haciplik, şaddüdevâvîlik gibi görevleri üstlenen Emîr Canıbek el-Yeşbekî'ye (ö. 857/1453)⁶³³ tevdi edildiğine işaret etmek gerekir.⁶³⁴ Yine bu bağlamda Emîr Timur min Cânım da Sultan el-Melikü'z-Zâhir Kansu el-Eşrefî (904-905/1498-1500) ile yakın münasebetleri vesilesiyle Kahire muhtesibliğine görevlendirilen isimlerdendir (Zilkade 905).⁶³⁵

Daha önce belirtildiği üzere Bahrî Memlûkler döneminin sonlarına doğru yaygınlık kazanan rüşvet hadisesi ilmî teşkilatın diğer birimlerinde olduğu gibi hisbe teşkilatına da sirayet etmişti. Öyle ki bu hadise, muhtesib olarak görevlendirilen Kutbuddin İbn Arab'ın göreve gelirken rüşvet verdiğinin tespit edilmesi üzerine azledilmesinden (784),⁶³⁶ rüşvet verme şartıyla görevlendirilme (799)⁶³⁷ yahut göreve gelmek için yüksek meblağlar teklif etme (815)⁶³⁸ noktasına kadar ulaşmıştır. Dolayısıyla bu durum hiçbir yetkinliği olmayan kimselerin bu görevi üstlenmesini de beraberinde getirmiştir. Nitekim Şemseddin Muhammed b. el-Minhâcî'nin (ö. 836/1433)⁶³⁹ yerine Şerefüddin Muhammed b. Ali el-Cîzî isimli bir şeker satıcısının muhtesibliğe getirilmesi

⁶³² İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 195.

⁶³³ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 61-62.

⁶³⁴ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 224; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 295.

⁶³⁵ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 433, 435.

⁶³⁶ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 35, III/2, 468.

⁶³⁷ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 872.

⁶³⁸ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 253.

⁶³⁹ Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 507-508; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 49-50.

bunlardandır (Cemâziyelâhir 808).⁶⁴⁰ Yine birçok kez Kahire hisbesinde görevlendirilen Şemseddin Muhammed eş-Şâzelî (ö. 810/1408),⁶⁴¹ Makrîzî ve İbn Hacer'in tabiriyle ilimden yoksun İskenderiye'li bir hurdacı ve hamam hizmetçisidir.⁶⁴² Aynı şekilde 500 dinar karşılığında 815 yılında Kahire hisbesinde görevlendirilen⁶⁴³ İbn Şaban (ö. 844/1441),⁶⁴⁴ 823 senesinde görevlendirilen Sârimüddin İbrahim İbnü'l-vezir es-Sakrî (ö. 833/1430),⁶⁴⁵ İbnü'n-Nehhâs'ın aracılığı ile 853 senesinde göreve getirilen Ali b. İskender (ö. 873/1469)⁶⁴⁶ ve 859'da görevlendirilen Abdülaziz Muhammed es-Sağîr (ö. 859/1454/1455),⁶⁴⁷ bu vazifeye yüksek meblağlar ödeyerek atananlardan bazılarıdır. Bu noktada hisbe teşkilatında rüşvetin yaygınlaşması bağlamında 857 yılında gerçekleşen hadiselere hususen işaret etmek gerekir. Buna göre Sultan el-Melikü'n-Nâsır Nâsırüddin Hasan (Birinci saltanatı: 748-752/1347-1351; ikinci saltanatı: 755-762/1354-1361) döneminde bir kişi Kahire hisbesinde görevlendirilmek için sultana üç bin dinar teklif etmişti. Sultan da bu kişiyi atamaya meyilli idi ancak ümerâdan bazılarının araya girmesi ve mevcut muhtesibin iki bin dinar ödemesi şartıyla görevinde bırakılmıştı. Ne var ki bu hadiseden 20 gün sonra sultan para almak için muhtesibi hapsetmiş, 2 gün sonra da üç

⁶⁴⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 11.

⁶⁴¹ Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 393.

⁶⁴² Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 65; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 393.

⁶⁴³ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 253.

⁶⁴⁴ Makrîzî ve Sehâvî onun faziletten yoksun bir kimse olduğunu ancak buna rağmen pek çok kez bu göreve getirildiğini ifade etmektedir. Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/3, 1235; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 266.

⁶⁴⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 534; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 221. Ayrıca hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 157.

⁶⁴⁶ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 210. Ali b. İskender'in hayatı için ayrıca bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 192.

⁶⁴⁷ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 528. Ayrıca hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 229-230.

bin dinar karşılığında başkasını atamıştı (Zilkade 857).⁶⁴⁸ Yine 865 senesinde Kahire hisbesine getirilen Rasâs diye tanınan Tenim min Nahşibay ez-Zâhirî el-Hasekî (ö. 867/1463)⁶⁴⁹ de görevine rüşvetle gelmiştir. İbn Tağrîberdî, Rasâs'ın muhtesib olarak atanan ilk Türk olduğunu, öncesinde böyle bir şeyin vaki olmadığını söyler.⁶⁵⁰ Ancak hocası Makrîzî 816 senesinde hâcip ve Kahire muhtesibi olarak tayin edilen ve el-Melikü'z-Zâhir Berkuk'un devadarlarından biri olan Emîr Menekli Boğa el-Acemî'nin (ö. 836/1432)⁶⁵¹ bu göreve getirilen ilk Türk olduğunu nakletmektedir.⁶⁵² Aynı şekilde sonraki dönem tarihçilerinden Abdülbâsıt el-Malatî de Makrîzî'yi teyit eder mahiyette, onun bu göreve getirilen ilk Türk olduğunu ifade etmektedir.⁶⁵³ Dolayısıyla İbn Tağrîberdî'nin Rasâs'ın ilk Türk muhtesib olduğuna dair bu tespiti ihtiyatla karşılanmalıdır.

Kaynaklarda rüşvet hadisesi ile ilgili pek çok örnek⁶⁵⁴ bulunmakla birlikte bazı dönemlerde bununla mücadele edildiği de tespit edilmektedir. Nitekim Sultan Tatar, ümerânın isyanını bastırmak üzere Dımaşk'ta bulunduğu süreçte rüşvet olmaksızın bir adamı Dımaşk muhtesibi olarak görevlendirmiş, insanlara da “Ey Dımaşk ehli, şayet muhtesib sizden bir şey isterse onu taşıyın.” diye tembihlemişti. Hatta bu sözü Ümeyye

⁶⁴⁸ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 455-457; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 409; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 317.

⁶⁴⁹ Hayatı için bk. İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 324; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 43, 44; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 168, 169.

⁶⁵⁰ İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 153. Ayrıca bk. Ahmed Abdürrezzâk, *el-Bezl ve'l-bertale*, s. 122.

⁶⁵¹ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 173; Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, III, 267, 268.

⁶⁵² Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 269. Ayrıca bk. Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, II, 331.

⁶⁵³ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 255.

⁶⁵⁴ Başka bazı örnekler için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 872, 879. Hisbe teşkilatında rüşvetle ilgili ayrıca bk. Ahmed Abdürrezzâk, *el-Bezl ve'l-bertale*, s. 187-124.

Camii'inde bir taş üzerine de kazıtmıştı (Ramazan 824).⁶⁵⁵ Kahire hisbesinde görevi esnasında rüşvet veren bir kimsenin kendi yerine atanmasına (802)⁶⁵⁶ şahitlik eden ve devletin içinde bulunduğu bu durumu her fırsatta şiddetle eleştiren Makrîzî, bunu sultanın Dimaşk'ta bıraktığı en güzel eserlerden biri olarak değerlendirmektedir.⁶⁵⁷ Daha önce de belirttiğimiz üzere Makrîzî'nin yaptığı gibi dönemin diğer tarihçileri de rüşveti kınamakta, böyle göreve gelenleri kötüledikleri gibi istisnaları da övgüyle anmaktadır. Nitekim İbn İyâs, Kahire muhtesibi Zeyneddin Abdülbâsıt b. Alemüddin Şakir b. Cîân'ın (ö. 889/1484-1485)⁶⁵⁸ vefatından bahsederken onu rüşvet almaması dolayısıyla övmektedir.⁶⁵⁹

Muhtesib tayinlerinde diğer ilmî vazifelerde olduğu gibi sultanla münasebetlerin dışında güçlü ve nüfuzlu emîrlerle, önde gelen devlet erkanının aracılığı da önemli rol oynamaktaydı. Nitekim daha önce belirtildiği üzere Mecdüddin İsa İbnü'l-Haşşâb el-Mahzûmî, Emîr Sencer eş-Şücâî ile arasındaki dostluk vesilesiyle hem beytül mâl vekâleti hem de hisbeye tayin edilmişti (711).⁶⁶⁰ Yine 744 senesinde Fe'rû's-Sukûf lakabıyla tanınan Ali Nâsirüddin, Emîr Meliktimur el-Hicâzî'nin (ö. 748/1347),⁶⁶¹ Alâeddin Ali b. Muhammed b. el-Atrûş ise şer'î meselelerdeki bilgisizliğine rağmen Emîr Argun el-

⁶⁵⁵ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, IV, 95-96; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 72.

⁶⁵⁶ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1013.

⁶⁵⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 584.

⁶⁵⁸ Hayatı için bk. Sehâvî, *Vecîzü'l-keâm*, III, 956; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 27, 28; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 399.

⁶⁵⁹ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 213. Benzer şekilde rüşvet almayan ümerâdan da övgüyle bahsedilmiştir. Bk. Safedî, *A'yânü'l-'asr*, II, 116-117.

⁶⁶⁰ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 113.

⁶⁶¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 644. Emîr Meliktimur el-Hicâzî'nin hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 755; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, X, 184; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, I, 145.

Alâî'nin (ö. 748/1347),⁶⁶² Ziyaeddin Yusuf eş-Şâmî (ö. 761/1360)⁶⁶³ ise 752 senesinde nâibü's-saltana Emîr Beyboğa Tatar Hârisü't-Tayr'ın⁶⁶⁴ aracılığıyla muhtesib olarak atanmışlardı. Bahsi geçenlerden İbnü'l-Atrûş, el-Melikü's-Sâlih Selâhaddin (752-755/1351-1354) döneminde ümerâdan bazılarının desteği ile önemli görevlerden sayılan Bimâristân-ı Mansûrî nezareti ve Kahire muhtesibliğine getirilmişti (752).⁶⁶⁵ Makrîzî ümerânın ona gösterdiği bu desteğin sebebinin onlara çokça hediye vermesi olduğuna işaret eder. Nitekim İbnü'l-Atrûş yine Makrîzî'nin tabiriyle devlet görevlileri ve emîrlerle çok vakit geçirdiği ve Türklerle konuşmakla fazlaca meşgul olduğu için görevlerini aksatmaktaydı.⁶⁶⁶ Dolayısıyla İbnü'l-Atrûş'un tüm yetersizlik ve görev ihmallerine rağmen kadı askerlik, muhtesiblik ve bimaristan nezareti gibi önemli görevlere defalarca getirilmesinde ümerâ ile yakın münasebetleri ve Türkçe konuşuyor olmasının önemli rolü olduğu anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Atrûşla ilgili işaret edilmesi gereken bir diğer husus ise Dimaşk Hanefî başkadılığı da yapmış olan siyâsetnâme yazarı Necmeddin et-Tarsûsî ile arasında yaşanan husumettir. Buna göre muhtemelen 747 senesinden sonra İbnü'l-Atrûş'un, Cevvâniyye ve Hatuniyye medreselerinde tedris görevini yürüttüğü sırada başkadı Necmeddin et-Tarsûsî ile arasında bir tartışma yaşanmıştı. Bu tartışma neticesinde Tarsûsî, Kahire

⁶⁶² Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 653. Emîr Argun el-Alâî'nin hayatı için ayrıca bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 755; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 353; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, X, 185.

⁶⁶³ Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 57.

⁶⁶⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 835. Emîr Beyboğa Tatar aynı yıl içerisinde tutuklanmış ve İskenderiye'de hapsedilmiştir. Bk. İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, X, 262.

⁶⁶⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 843, 852.

⁶⁶⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 7-8. Nitekim Emîr Sargıtmış teftiş için bimâristana gittiğinde buranın bakımsızlığını ve telef olmuş pek çok şeyi görmüştü. Durum sultana iletildiğinde İbnü'l-Atrûş azledilip yerine kadı Ziyaeddin Yusuf b. Hatîbü Beyti'l-âbâr (ö. 761) bimâristan nezaretinde görevlendirilmişti (755).

başkadı nâibine İbnü'l-Atrûş'un tedaris için uygun olmadığı ve bu göreve Tâceddin es-Sübkî'nin getirilmesine dair bir mahzar yazmıştır.⁶⁶⁷ Tarsûsî'nin, İbnü'l-Atrûş'un tedaris için uygun olmadığına dair tespitinin doğru olduğunu da belirtmek gerekir. Zira Makrîzî de 752 senesi olaylarında, İbnü'l-Atrûş'un uhdesinde bulunan bimâristan nezareti ile ilgili bir soruşturmada vakıf şartlarını okuyamaması üzerine kendisinin ammî olduğunu itiraf ettiğini bildirir.⁶⁶⁸ Bu durum Tarsûsî'nin, bahsi geçen eserinde muhtesiblikle ilgili sert ifadelerinin sebeplerine de kanaatimizce ışık tutmaktadır. Zira o, muhtemelen bozulmaya başlayan hisbe teşkilatı ve İbnü'l-Atrûş'la zirve yapan liyakatsizlikler sebebiyle dönemde hisbe görevinin fesada uğradığını, artık fitnenin merkezi olduğunu söyledikten sonra sultanın muhtesib atmasının câiz olmadığını ve böyle bir atama yapılmasına gerek dahi bulunmadığını belirtir.⁶⁶⁹

Meşhur tarihçi Makrîzî de hocası İbn Haldûn vasıtasıyla tanıştığı Sultan Berkuk'un ihsanına nail olmuş, Berkuk'un oğlu el-Melikü'n-Nâsır Ferec döneminde Atabek Emîr Yeşbek ile de yakın ilişkiler kurmuş⁶⁷⁰ ve Kahire muhtesibliğine tayin edilmiştir (801).⁶⁷¹ Birkaç ay sonra Makrîzî azledilip yerine meşhur tarihçi ve muhaddis Bedreddin el-Aynî getirilmişti. Bu ilk görevlendirilmesinden sonra birçok kez azledilen Aynî'nin 803 yılındaki görevlendirmesi Emîr Cekem'in (ö. 809/1406)⁶⁷² aracılığıyla,⁶⁷³ 819 yılındaki tayini ise başka bir emîr vesilesiyle gerçekleşmişti.⁶⁷⁴ Bahsi geçen süreçte

⁶⁶⁷ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 3-4; İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, II, 125-126.

⁶⁶⁸ Bk. *es-Sülûk*, II/3, 835-836.

⁶⁶⁹ Bk. Tarsûsî, *Tuhfetü't-Türk*, 78-79.

⁶⁷⁰ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 22; Eymen Fuâd Seyyid, "Makrîzî", *DİA*, XXVI (2003), s. 449, 448-451.

⁶⁷¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 969; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-zâhire*, XII, 171; a.mlf., *el-Menhel*, I, 419-420.

⁶⁷² Hayatı için bk. İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, IV, 13-24.

⁶⁷³ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1038; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 54.

⁶⁷⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 343.

Sultan Ferec'le birlikte Dımaşk seferine de (813) katılan Makrîzî ise iktidar mensupları ile yakınlığını sürdürmüş,⁶⁷⁵ 824 senesine kadar başka bazı görevleri yanında birkaç kez daha Kahire hisbesine tayin edilmiştir.⁶⁷⁶ Aynı tarihlerde bu görevi dönüşümlü olarak üstlenmeleri,⁶⁷⁷ bu iki büyük tarihçi arasındaki husumeti de beraberinde getirmiştir.

Hisbe teşkilatında yapılacak tayinlerle ilgili iktidar ulemâ arasındaki ilişkilerin belirleyicisi olarak halkın etkinliğine de temas etmek gerekmektedir. Zira bahsi geçen diğer ilmî vazifelerin aksine muhtesiblik daha çok halk ile iç içe ve göz önünde olan bir makamdı. Çarşı, pazar, ölçü-tartı, fiyat işleri gibi halkı yakından ilgilendiren meseleler sebebiyle muhtesib bir nevi halk tarafından teftiş edilmekteydi. Dolayısıyla bu görevi üstlenip layıkıyla yerine getirmeyen kimseler önce halkın büyük tepkisiyle karşılaşıyor ve ardından görevlerinden uzaklaştırılıyordu. Öyle ki; sultana şikâyet ile başlayan bu tepkiler toplumsal ayaklanma, yağmalama, muhtesibi dövme ve hatta öldürme kastıyla taşlamaya kadar varabiliyordu. Esasında kıtlık ve kuraklık dönemindeki halk ayaklanmalarının temel müsebbibi de muhtesib olarak görülmekteydi. Bu tutum muhtesibin özellikle azillerinde bunun bir neticesi olarak da tayinlerinde halkın belirleyici olmasına sebep olmuştur. Nitekim Kahire muhtesibi Şemseddin Muhammed ed-Demirî'nin (ö. 813/1410/1411)⁶⁷⁸ görevlendirilmesinden sadece iki hafta sonra halk, selefi olan Cemâleddin Mahmud el-Acemî'nin iadesini istediğinde bu istekleri hemen yerine getirilmişti (779).⁶⁷⁹ 798 senesinde buğday ve arpanın fiyatları epeyce yükselmiş,

⁶⁷⁵ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 22; Eymen, "Makrîzî", s. 449. Ayrıca bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 135; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIII, 102-104; Aynî, *es-Seyfü'l-Mühenned*, s. 252.

⁶⁷⁶ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 999; III/3, 1155; İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 67.

⁶⁷⁷ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 969, 996, 999, 1155.

⁶⁷⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 170; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 475; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylül-emel*, III, 204.

⁶⁷⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 314.

bir somun ekmek çeyrek dirheme satılmaya başlamıştı. Öyle ki insanlar fırınlardan ekmek alıyor hatta bundan dolayı birbirilerini dahi öldürüyorlardı. Halk tarafından bu durumun müsebbibi görülen muhtesib İbnü'd-Demâmînî (ö. 803/1400)⁶⁸⁰ bu süreçte insanların saldırısından korktuğu için üç gün evden çıkamamıştı. Sultan da İbnü'd-Demâmînî'yi azletmek durumunda kalmıştı.⁶⁸¹ Yine 799 yılında buğday, arpa ve ekmek fiyatlarının yükselmesi halk tarafından muhtesib Bahaeddin Muhammed İbnü'l-Burcî'nin (ö. 824/1421)⁶⁸² rüşvet vermesi dolayısıyla uğursuzluğuna bağlanmış ve sultandan azli istenmişti.⁶⁸³ Benzer bir durum muhtesiblik yaptığı dönemde Aynî'nin de başına gelmiş, fiyatların yükselmesinden dolayı aleyhinde toplanan halk tarafından taşlanmaktan korkarak Kal'atülcebel'e sığınmıştı (828).⁶⁸⁴ Yine 891 yılında et, ekmek vs. fiyatlarındaki artış sebebiyle cülban⁶⁸⁵ ve halk birlik olup muhtesibin evini yağmalamış hatta onu öldürmeye kalkışmışlardı. Bu süreçte sır kâtibi İbn Müzhir, oğlu Bedreddin'i muhtesiblikten azletmesi için Sultan Kayıtbay'a yalvarmıştı. İbn İyâs, İbn Müzhir'in

⁶⁸⁰ Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1073; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 63-64; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 47.

⁶⁸¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 860.

⁶⁸² Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 597.

⁶⁸³ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 872.

⁶⁸⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 698; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIV, 14; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 350; Koprıman, "Mısır'ın Mali ve İktisadi Durumuna Umumî Bir Bakış", s. 30-31.

⁶⁸⁵ Memlûk ordusunda el-Memâlikü's-sultân ismiyle karşılık bulan, sultanın kendine mahsus memlûkleri üç gruptan müteşekkildi. "Kapıkulu Askerleri" olarak nitelendirilebilecek bu gruplardan ilki "müşterevât, eclâb veya cülbân" terimleriyle ifade edilen iktidardaki sultanın kendi memlûkleri, ikincisi önceki sultanlardan intikal edenler "karânîs/karânîsa" ve üçüncüsü ise ümerâyaya ait iken daha sonra sultana intisap edenler "seyfiyye"dir. Memlûklerde askerî teşkilat ile ilgili geniş bilgi için bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 15-16; İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 116; Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army -I", s. 204-228; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 296, 414-421; Çetin, "Memlûk Devletinde Askerî Teşkilat", s. 81 vd.

sultanın ayağını üç kez öptüğünü, uzun uğraşlarından sonra onu ancak razı edebildiğini nakleder.⁶⁸⁶ Bahsi geçen durum özellikle kıtlık kuraklık dönemlerinde -bir sene içerisinde 7 kez olacak kadar- muhtesiblerin çok sık değişmesine sebep olmaktadır.⁶⁸⁷ Bu noktada muhtesibliğe talip olan bazı kişilerin bu amaçla görevdeki muhtesibe karşı halkı kışkırttıklarını da belirtmek gerekir. Nitekim 799 senesinde ayak takımından bir grup toplanıp muhtesibin gelmesini bekleyip onu taşlamışlardı. Muhtesibin ümerâdan bazılarının muhafazası ile canını kurtardığı bu hadise göreve gelmek isteyen Şemseddin Muhammed el-Mehânisî'nin (ö. 806/1403)⁶⁸⁸ kışkırtması ile gerçekleşmişti. Zira Mehânisî, muhtesibi taşıyıp azlini istemeleri ve kendisinin göreve getirilmesini talep etmeleri karşılığında bu gruba belli bir miktar para (kişi başı 200 dirhem) vermişti. Nihayetinde Mehânisî amacına muvaffak olmuş ve muhtesib olarak görevlendirilmişti.⁶⁸⁹

Son olarak ilmiye sınıfına mensup muhtesiblerin sonraki süreçte başkadı olarak tayin edildiği ya da bu iki görevi birden üstlendiğine de işaret edilmelidir. Nitekim muhtesib Cemâleddin Mahmud el-Acemî (793)⁶⁹⁰ ve meşhur tarihçi Aynî hisbe

⁶⁸⁶ Sehâvî, *Vecizü'l-kelem*, III, 871; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VIII, 43-44; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühür*, III, 233.

⁶⁸⁷ Şiddetli kıtlık ve kuraklık yaşanan 806 senesi için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1112, 1118, 1119, 1121, 1123, 1124.

⁶⁸⁸ Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 287; a.mlf., *Zeylü Düreri'l-kâmine*, s. 152; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, X, 38. Literatürde ismiyle ilgili ihtilaflar mevcut olup Makrîzî onun için “el-Mehânisî” ismini kullanırken (bk. *es-Sülûk*, III/2, 875), İbn Hacer farklı eserlerinde “el-Becânisî” ve “el-Mehânisî” isimlerini kullanmış (bk. *İnbâü'l-ğumr*, II, 287; *Zeylü Düreri'l-kâmine*, 152), Sehâvî ise “en-Necânisî” (bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, X, 38) ismiyle ondan bahsetmiştir. Bunların nâşir okumasından kaynaklanmış olabileceği de gözönünde bulundurulmalıdır.

⁶⁸⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 875; İbn Kâdi Şühbe, *Târih*, III, 544; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 527.

⁶⁹⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 872. Ayrıca hayatı için bk. İbn Hacer, *ed-Düreri'l-kâmine*, IV, 335; İbn Kâdi Şühbe, *Târih*, III, 645, 646.

görevlerinden sonra (829)⁶⁹¹ başkadılığa tayin edilmişlerdi. Sadreddin Ali İbnü'l-Âdemî (ö. 816/1413)⁶⁹² ise Mısır Hanefî başkadılığı ve Kahire muhtesibliği görevlerini aynı anda yürütmüştür (816).⁶⁹³ Bu noktada muhtesiblikten başkadılığa nakledilmiş olan Cemâleddin Mahmud el-Acemî'nin henüz muhtesiblik görevini yürütürken dönemin başkadılarıyla hem ilmî hem şahsî ilişkilerinin bulunduğu dair bir kayda da işaret etmek gerekir. O, muhtesiblik görevini yürütürken dönemin hâkim emîri Berkuk'un başkadılara yönelik olarak kullandığı ağır ifadeleri duymuş ve bunları söz konusu başkadılardan Hanefî Sadreddin Muhammed b. Ali b. Ebü'l-Berekât'a iletmiş ve sonrasında gelişen hadiseler neticesinde görevinden azledilerek cezalandırılmıştı (Şaban 783).⁶⁹⁴ Bu hadise muhtesibin, Emîr Berkuk'un yanında rahatça konuştuğu havas grubuna dâhil olduğunu ve onun Türkçe biliyor olmasını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu noktada bahsi geçen hadiseyi aktaran tarihçilerden biri olan Abdülbâsî el-Malatî'nin ulemâyâ dair yorumlarına da işaret etmek gerekir. Kadılar ve ulemânın saygınlığın zirvesi ve ilmin can damarı oldukları için büyük tazim gördüklerini, sultan, ümerâ ve ekâbirin onların dillerinden korktuklarını söyleyen tarihçi, ümerânın İslâm dinini ulemâdan öğrendiklerini ve onların bereketini umarak yaşadıklarını belirtir. Ardından işlerin tersine döndüğünü söyleyen müellif, özellikle kendi zamanında bu işin ayyuka çıktığını, halkın en alt tabakasından devlet görevlilerine kadar herkesin ulemâ ve kadılar hakkında konuşmaktan ve onlara çeşitli kötülükler isnad etmekten çekinmediklerini nakleder. Buradaki yorumlarında ulemânın içinde buldukları duruma üzüldüğü anlaşılan Abdülbâsî el-

⁶⁹¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 717.

⁶⁹² Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 276; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 387; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 257.

⁶⁹³ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 264-265.

⁶⁹⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 447-448; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 233.

Malatî, dönem ulemâsını da ilmin itibarını düşürdükleri ve güç sahiplerine boyun eğdikleri için şiddetle eleştirmektedir.⁶⁹⁵

1.1.4.3 Hatîb ve Müderrisler

Kalkaşendî'nin tasnifinde ikinci kategoride yer alan hatîblik ve müderrislik gibi vazifelere konumuz çerçevesinde işaret etmek gerekmektedir. Ancak Memlükler'in hüküm sürdüğü coğrafyadaki cami ve medreselerde görev yapan tüm hatîb ve müderrislerin tespiti, hayatları, tayin usulleri, gelirleri ve okuttukları dersler başlı başına bir ya da birkaç çalışmanın konusu olacak mahiyettedir.⁶⁹⁶ Dolayısıyla biz iktidar ulemâ ilişkileri bağlamında konuyu birkaç açıdan değerlendirmeye çalışacağız. Bunlardan ilki bahsi geçen görevlerin daha üst makamlara tayin için önemli bir adım oluşturması sebebiyle buradaki ilişkilerin de tespit edilme ihtiyacıdır.⁶⁹⁷ İkincisi ise daha önce de işaret edildiği üzere bu görevlerin ulemâ aileleri sınıfının oluşmasındaki etkisidir. Nitekim özellikle başkadılık görevini üstlenen kimselerin evlatlarının istikbalini düşünüp onları hatîb ve müderris tayin ettirdikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kendilerinden sonra bu ayrıcalıklı görevleri oğullarına bırakma çabası ulemânın, sultan ve iktidar mensubu ümerâ ile yakın ilişki kurma ihtiyacı hissetmelerine sebep olmaktadır. Üçüncüsü ise hatîblik, müderrislik gibi görevler ilmî liyakatın anlaşılmasında ve ulemânın toplum nazarında yer edinmesinde önemli bir rol oynamaktaydı. Dolayısıyla başkadılık yapan

⁶⁹⁵ Bk. Abdülbâsî el-Malatî, *Neylî'l-emel*, II, 183.

⁶⁹⁶ Bu kurumlar ve görevlileri hakkında ayrıntılı malumat ve değerlendirmeler için bk. Chamberlain, *Bilgi ve Sosyal Pratik*, s. 45-141.

⁶⁹⁷ Osmanlı döneminde ise medrese tahsili görüp icâzetname alan ve mülâzemet edenler arasından dileyenler müderrislik görevine, dileyenler de kaza kadılıklarına tayin edilmekteydi. Ancak müderrislik görevine tayin edildikten sonra kadılığa geçmek isteyenler yine derecelerine göre münasip kadılıklara atanabilmekteydi. Osmanlılar döneminde müderrislikten kadılığa geçişte dikkat edilen hususlar için bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 75, 94-97.

birçok âlimin bazen birden fazla medresede müderrislik görevi de yürütmesi hem ilmî hayatla bağlantılarını sürdürmek hem de ilmî yetkinliğini ispat için önemli bir unsur teşkil etmekteydi. Bu noktada ulemânın başkadılık yaptığı dönemlerde pek çok medrese ve caminin hatîblik, müderrislik ve vakıflarının nezaretini de üstlenmesinin Memlûkler döneminde adliye ve ilmiye arasında bir ayırım yapılmadığının delili olduğunu da belirtmek gerekir. Nitekim devletin kuruluş zamanlarında Dımaşk başkadısı İbn Hallikân'ın bu şehirdeki cami, medrese ve hastanelere ait tüm vakıfların nazırlığı yanında yedi medresenin⁶⁹⁸ tedrisinden de sorumlu olması bunun örneklerindedir.⁶⁹⁹ Devletin sonraki dönemlerinde de dârüladl müftülüğü ve Şâfiî başkadılığı yapan İbn Hacer'in Şeyhûniyye, Mahmûdiyye, el-Cemâliyye el-Müstecidde, Zeyniyye, Şerîfiyye, Müeyyediyye, Harrûbiyye, Sâlihiyye ve Salâhiyye gibi medreselerde fıkıh ve hadis tedrisini de üstlenmesi,⁷⁰⁰ Memlûklerin hâkimiyeti boyunca yargı ve tedris işlerinin birlikte yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.⁷⁰¹ Hatîb ve müderris tayinlerine temas etmemizin dördüncü ve son sebebi ise daha önce de ifade edildiği gibi bu konunun başkadıların müdahale ve etkinlik sahası olmasıdır.

Memlûkler döneminde uzun yıllar devlet kademelerinde görev alan Bedreddin İbn Cemâa zikrettiğimiz sebepler bağlamında örneklik teşkil etmesi bakımından burada konu edilmelidir.⁷⁰² Bedreddin İbn Cemâa sûfi geleneğe mensup bir ulemâ ailesinden gelmekteydi ve bu aileden başkadı olarak atanan ilk isimdi. Beyâniyye⁷⁰³ şeyhi olan

⁶⁹⁸ Bunlar Âdiliyye, Nâsriyye, Azrâviyye, Felekiyye, Rükniyye, İkbâliyye ve Behesniyye medreseleridir.

⁶⁹⁹ İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebih*, I, 60; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 465.

⁷⁰⁰ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 324; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 38, 39; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 515.

⁷⁰¹ Bk. Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 134-138.

⁷⁰² Salibi, "The Banū Jamā'a", s. 97-109.

⁷⁰³ Ebü'l-Beyân Nebâ b. Muhammed b. Mahfûz el-Kureşî'ye (ö. 551/1156) nisbet edilen bir tarikattir. Bk. Reşat Öngören, "Tarikat", *DİA*, XL (2011), s. 104.

babası Ebû İshak İbrahim (ö. 675/1276)⁷⁰⁴ hadis, fıkıh ve tasavvuf gibi ilimlerle meşgul olmuş büyük bir âlimdir.⁷⁰⁵ Bedreddin İbn Cemâa ilk eğitimini babasından almış, daha sonra Mekke, Mısır, Dımaşk ve Hama'da çeşitli âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Babasından dolayı tarikat erbabı ile yakın ilişkiler kurmuş ve Sultan Baybars'ın ordusunda Hısnü'l-ekrâd Savaşı'na da (669) katılmıştır. Arkadaşı Emîr Alemüddin Sencer es-Sâlihî ed-Devâdârî'nin (ö. 696/1296)⁷⁰⁶ aracılığıyla ilk olarak 670 yılında Âdiliyye ve Kaymeriyye medreseleri müderrisliği ardından 687'de Kudüs hatîbliği ve kadılığında görevlendirilmişti.⁷⁰⁷ İlmî yetkinliği yanında yakın ilişkileri vasıtasıyla getirildiği bu ilk görevlerinin ardından daha önce de belirtildiği üzere vezir İbnü's-Sel'ûs tarafından Mısır başkadılığına da atanan (690) İbn Cemâa bu görevine ek olarak Nâsiriyye ve çeşitli medreselerin müderrisliğiyle de görevlendirilmişti (693). Başkadılığı süresince Ezher Camii ve Emevî Camii hatîbliği (694)⁷⁰⁸ ile müderrislik görevleri yanında sûfîlerin isteği üzerine Sümeysâtiyye Hankahı⁷⁰⁹ şeyhu'ş-şuyûhluğunu da üstlenmiştir (701).⁷¹⁰ 702 yılında Mısır başkadılığına tekrar atanan Bedreddin İbn Cemâa,

⁷⁰⁴ Hayatı için bk. Tâceddin es-Sübkî, *Tabakât*, VIII, 115; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 527-528; Safedî, *el-Vâfi*, V, 353.

⁷⁰⁵ Tâceddin es-Sübkî, *Tabakât*, VIII, 115; Safedî, *el-Vâfi*, V, 353.

⁷⁰⁶ Hayatı için bk. Safedî, *el-Vâfi*, XV, 479-482.

⁷⁰⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 745; Yusufi, *Nüzhetü'n-nâzir*, s. 134.

⁷⁰⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 809.

⁷⁰⁹ 453/1061'den önce Dımaşk'ta kurulan Sümeysâtiyye Hankahı Şam'ın en ünlü sûfî müessesesi olarak bilinmektedir. Ayrıca bölgenin en eski ikinci hankahı olup altı asır boyunca faaliyetlerini sürdürmüştür. Bunun yanında Dımaşk Şeyhü'ş-Şuyûhu bu hankahın şeyhliğini de üstlenmekteydi. Ayrıca bu hankah, Zengîler, Eyyûbiler ve Memlûkler döneminde Dımaşk Şeyhü'ş-Şuyûhlarının ikametgâhı olmuştur. Bk. Said Aljoumani, "Mektebetü'l-Hankah el-Sümeysâtiyye bi-Dımaşk Hilâli'l-Ahdeyn el-Eyyübî ve'l-Memlûkî", *Journal of Islamic Manuscripts*, 8 (2017), s. 375 vd., Harun Yılmaz, "Şeyhüşşuyûh", *DİA*, Ek-2. Cilt (2019), s. 562.

⁷¹⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 927; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVIII, 6.

Kale Camii hatîbliği, Hâkim Camii'nde Şâfiî müderrisliği gibi görevleri de yürütmüştür.⁷¹¹ 727 senesinden sonra da tüm resmî görevlerini bırakmış fakat Salâhiyye Medresesi müderrisliğini ömrünün sonuna kadar sürdürmüştür (733). Bu noktada Bedreddin İbn Cemâa'nın görevlendirilmeleri ve sonrasında yaşanan gelişmelerle ilgili birkaç hususa konumuz bağlamında işaret etmek gerekir. İlk olarak İbn Cemâa bir yakın arkadaşı vasıtasıyla müderris tayin edilmek suretiyle devlet kademelerindeki ilk görevini elde etmiş, fakat sonrasında mutasavvıf kişiliği ve ilmî birikimiyle temayüz etmiş ve toplumda yer edinmiştir. Bu bağlamda halkın çoğunluğunun Şâfiî olması ve Eyyûbîler'den tevarüs edilen Şâfiî ulemânın saygın konumu da toplum nazarındaki bu mevkiini kazanmasında oldukça etkiliydi. Bir diğer husus ise onun hem başkadılığı öncesinde hem başkadılığı esnasında hem de sonrasında hatîblik ve müderris görevlerini devam ettirmiş olmasıdır. Bu bağlamda ulemânın devlet kademelerinde muhataplık imkânı sağlayan üst düzey bir görev olan başkadılık makamına getirilmelerine rağmen halkla iletişimini tesis eden hatîblik ve müderrislik gibi vazifeleri üstlenmekten vazgeçmediğine işaret etmek gerekir. Nitekim bu görevler hem ulemânın ilmî yetkinliğini ispatladığı dolayısıyla diğer ulemâ nezdinde meşruiyet sağladıkları hem de kendilerine toplumsal zemin oluşturdukları alanlardı. Dikkat çekilmesi gereken son husus ise Bedreddin İbn Cemâa'nın ardından oğlunun ve torununun da başkadılık vazifesine tayin edilmiş olmasıdır. Zira buraya kadar bahsi geçen saygınlık ve yakınlıklar vasıtasıyla bu görev bir asra yakın bir süre İbn Cemâa ailesinde kalmıştır.⁷¹²

Bedreddin İbn Cemâa'nın oğlu İzzeddin⁷¹³ de ilk tahsilini babasından almış ve İskenderiye, Şam, Mekke ve Medine gibi pek çok ilim merkezini dolaşmıştır. Daha 20 yaşında iken Kahire'deki Sâlihiyye Medresesi'ne müderris olarak atanmış (714), bunun

⁷¹¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 929.

⁷¹² Bk. Abdülcelîl el-Bitâvî, *Ehlü'l-İmâme fi Mısır*, s. 48; Salibi, "The Banū Jamā'a", s. 97-109.

⁷¹³ Hayatı için bk. İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, s. 243-246; Kallek, "İbn Cemâa, İzzeddin", s. 393-394.

yanı sıra Tolunoğlu Câmii müderrisliği de (719)⁷¹⁴ dâhil olmak üzere birçok medresede hadis ve fıkıh dersleri vermiştir. İzzeddin İbn Cemâa daha müderrisliği döneminde babası Bedreddin'le birlikte Sultan Muhammed b. Kalavun'un maiyetinde hacca giden ulemâ arasında yer almıştır (732). Sultanla haccetme mazhariyetini genç yaşta kazanan İzzeddin İbn Cemâa muhtemelen babası vasıtasıyla ünsiyet kurduğu sultan Muhammed b. Kalavun'un büyük saygısını da kazanmıştı. Nitekim bu teveccühün bir sonucu olarak babası Bedreddin'in Kahire başkadılığı döneminde Dımaşk başkadısı olarak atanması düşünülmüş fakat Bedreddin İbn Cemâa'nın, İzzeddin'in genç ve tecrübesiz olduğunu belirtmesi üzerine tayin gerçekleşmemiştir.⁷¹⁵ Nihayet 738 senesinde Mısır Şâfiî başkadılığına getirilmiş hatta sultan Muhammed b. Kalavun Dımaşk başkadılarını atama yetkisi gibi önemli bir imtiyazı da ona bahşetmiştir.⁷¹⁶ İzzeddin İbn Cemâa tüm bu süreç boyunca ilmî yetkinliğini gösterdiği gibi halk nazarında da saygın bir konum elde etmiştir. Bu hususta atandığı görevler kadar ilmî hayatla iç içe olması da oldukça önemli bir unsurdur. Elbette bu önemli görevleri üstlenmesinde sultanla yakınlığının da önemli bir etkisi olduğunu ve bu yakınlığın tesisinde babasının ilişkilerinin başat rol oynadığı da belirtilmelidir. Nitekim çok genç yaşta önemli medreselere müderris olarak tayin edilmesi⁷¹⁷ ve bu sırada sultanın maiyetinde hacca giden ulemâ arasına alınması babası vasıtasıyladır. Daha sonra sultanla yakın ilişkiler geliştirmesi ve ümerâ ile ilişkiler kurması da bu zemin üzerinde gerçekleşmiştir. İbn Cemâa ailesinin ikinci kuşak mensubu olarak çok önemli görevler üstlenen, ilmî yetkinliği ve fazileti ile toplum nazarında itibar sahibi olan İzzeddin İbn Cemâa 30 yıl civarında Şâfiî başkadılığı görevini yürütmüştür.

⁷¹⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 200.

⁷¹⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 442; Escovitz, *The Office of Qadi Al-Qudat*, s. 72.

⁷¹⁶ İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, s. 245; Kallek, "İbn Cemâa, İzzeddin", s. 393.

⁷¹⁷ Nitekim bu durum İzzeddin İbn Cemâa'nın, Amr b. Âs Câmii'ne müderris olarak tayinindeki belgelere de yansımıştır. Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, XI, 228.

Onun ardından oğlu ve ailenin üçüncü kuşaktan temsilcisi Burhaneddin İbn Cemâa da Şâfiî başkadılığı vazifesine getirilmiştir. Burhaneddin İbn Cemâa da dedesi ve babasıyla benzer tecrübeleri yaşamıştır.⁷¹⁸ İbn Cemâa ailesi örneğinde ana hatlarıyla ortaya koymaya çalıştığımız üzere bahsi geçen bu durumu pek çok ulemâ ailesi için söylemek mümkündür. Nitekim Hanefî İbnü't-Türkmânî ailesi⁷¹⁹ 24 yıl, Mâlikî İhnâî ailesi⁷²⁰ 60 yıl aralıksız, Hanbelî Nasrullah ailesi ise aralıksız 33 yıl olmak üzere toplam 52 yıl boyunca başkadılık vazifesini ellerinde tutmuşlardır.⁷²¹

Bu noktada konunun girişinde bahsettiğimiz dördüncü sebebe örneklik teşkil eden birkaç hadiseye işaret edilmelidir. Bunlardan ilki Şehabeddin Ahmed el-Ascedî'nin (ö. 758/1357)⁷²² Mansûriyye medresesine müderris olarak atanması akabinde yaşanan hadiselerdir. Ancak bu hadiseleri zikretmeden önce Kalkaşendî'nin belirttiği hatîb ve müderris tayin usullerine yer vermek gerekir. Buna göre hatîb ve müderrislerin tayininde usul birkaç medrese ve cami dışında sultanın atama yapmamasıdır. Dolayısıyla Kale Camii hatîbliği ile İmam Şâfiî türbesinin yakınındaki Salâhiyye Medresesi, Fustat'ta Haşşâbiyye diye bilinen Salâhiyye Zaviyesi ve Seyfeddin Kalavun Hastanesi (Bimaristân

⁷¹⁸ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 380.

⁷¹⁹ Hanefî ulemâ ailelerinden biri olan Türkmânî ailesi de yine kadılık görevini yürüten pek çok âlimi barındırmaktaydı. Mısır'ın meşhur fakihlerinden Fahreddin et-Türkmânî, oğulları Hanefî başkadısı Alâeddin (ö. 750/1349) ve Tâceddin (ö. 744/1343) ile torunları Muhammed, Cemâleddin (ö. 769) ve Cemâleddin'in oğlu Sadreddin (ö. 776) Hanefî ulemâ içerisinde yer almaktaydı. Bk. Polat, "İbnü't-Türkmânî, Alâeddin", s. 234-235; Hacı Mehmet Günay, "İbnü't-Türkmânî, Tâceddin", *DİA*, XXI (2000), s. 235.

⁷²⁰ İhnâî ailesi içerisinde ise önceleri Şâfiî olmakla birlikte Mâlikîliğe geçen Takıyyüddin el-İhnâî (ö. 749/1348-1349), kardeşi Alemüddin (ö. 732/1332) ve oğulları ilim ile iştiğal eden şahıslar olmuşlardır. Bk. Yalçın, "Bir Ulemâ Ailesi: İhnâî Örneği", s. 579-588.

⁷²¹ Abdülcelîl el-Bitâvî, *Ehlü'l-İmâme fi Mısır*, s. 48-49.

⁷²² Hayatı için bk. Safedî, *el-Vâfi*, VIII, 42-43; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 298-299; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VIII, 315-316.

el-Mansûrî el-Kebîr) külliyesinde yer alan Mansûriyye medresesi müderrislikleri ve Tolunoğlu Camii'ndeki ders halkaları hocalığı gibi görevlere bizzat sultan atama yapmaktaydı.⁷²³ Müellifin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla diğer hatîblik ve müderrisliklere tayin hususunda bunların vakıf nâzırlarının yetkili olduğu anlaşılmaktadır.⁷²⁴ Şehabeddin Ahmed el-Ascedî'nin Mansûriyye Medresesi'ne atanması akabinde yaşanan hadiseler gelince, Memlûkler döneminin büyük emîrlерinden Alemüddin Sencer el-Çavlı'nın (ö. 745/1345)⁷²⁵ muhtemelen sultandan aldığı yetkiyle 738 senesinde bu medreseye hadis tedrisi için bahsi geçen âlimi görevlendirmesi bazı tartışmalara sebep olmuştu.⁷²⁶ Tartışmaların merkezinde bir kısım ulemânın Ascedî'nin ilmî yetkinliğini yetersiz bulması ve bu görev için ehliyetini sorgulaması bulunmaktaydı. Makrîzî, Ascedî'ye karşı taassub içerisinde olmakla itham ettiği bu ulemânın, işi daha da ileri götürerek sultana şikâyetle bulduklarını kaydetmektedir. Şikâyetler üzerine Sultan Muhammed b. Kalavun dârüladde başkadılarından bu konuda görüş talep etmiş, Şâfiî başkadısı İzzeddin İbn Cemâa, Ascedî'nin aleyhinde bir tutum sergilemiş, emîr Çavlı da buna itiraz etmişti. Sultan'ın talebiyle Mansûriyye'de tekrar kurulan mecliste Ascedî'den Fatıha Suresi'ni okuması istenmiş ancak ulemâdan biri üç kez hatasını bulup onu durdurmuştu. Hanefî başkadısı Hüsameddin el-Gavrî (ö. 771/ 1369/1370)⁷²⁷ ise Ascedî'den yana fikir beyan etmiş, onu övmüş ve bu iş için ehil olduğuna hükmettiğini bildirmişti. Bunun üzerine Şâfiî başkadısı İzzeddin ile aralarında uzun tartışmalar yaşanmıştı. Hanefî başkadısı, devâdara bu topluluğun Ascedî'ye karşı taassub içerisinde

⁷²³ Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, IV, 37-39.

⁷²⁴ Çalışmamız esnasında bazı istisnaları ile karşılaştığımızı da belirtmeliyiz.

⁷²⁵ Hayatı için bk. Safedî, *A'yânü'l-'asr*, II, 467-470; a.mlf., *el-Vâfi*, XV, 482-484; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, VI, 74-76.

⁷²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 401-402.

⁷²⁷ Hayatı için bk. Kureşî, *el-Cevahirü'l-mudiyye*, II, 87-88; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, s. 137-138; a.mlf., *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 41-43.

olduğunu ancak kendisinin onun ehliyetine hükmettiğini sultana bildirmesini söyledi. Bu tartışmalar kendisine iletilen sultan ise yakın dostu Şâfiî başkadısı İzzeddin İbn Cemâa'dan yana tavır sergiledi ve Ascedî'yi tedris görevinden uzaklaştırdı.⁷²⁸ Ulemâ arasındaki muhalif değerlendirmeler konusunda sultanın hâkem rolü oynaması ile dikkat çeken bu hadise, söz konusu tayinde ümerâ-ulemâ ilişkisini ortaya koyduğu gibi azil konusunda da Şâfiî başkadısının ağırlığını gösterir mahiyettedir. Ancak biz sultanın, atama yetkisi verecek kadar güvendiği Emîr Sencer'e rağmen Şâfiî başkadıyı desteklemesinin muhtemel sebeplerine de işaret etmek istiyoruz. Bunlardan ilki Ascedî'nin ilmî yetkinliği ile ilgili oluşan şüphedir. Nitekim bu durum böyle önemli bir vazife için kabul edilebilir değildir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Ascedî önemli pek çok hocadan ders almış, eser telif etmiş ve kaynaklarda âlim, dindar ve fazilet sahibi biri olarak nitelendirilmektedir.⁷²⁹ İkincisi ise müderrisin ilmî yetkinliğinin Şâfiî başkadısı tarafından onaylanmasının önemidir ki; Ascedî de Şâfiî'dir. Dolayısıyla bu konuda Hanefî başkadısının destek ve itirazları dikkate alınmamıştır. Bu durum Sultan Muhammed b. Kalavun'un İzzeddin İbn Cemâa ile yakın münasebetlerinin yanında ona ilmî anlamda duyduğu güvenin de bir yansıması olmalıdır. Zira Ascedî'yi atayan Emîr Çavlı da mezhebine bağlı bir Şâfiî'dir ve Şâfiî fihri üzerine şerh yazacak, fetvalar verecek kadar mezhep fihri hâkimdir.⁷³⁰ Ancak sultan için başkadı İzzeddin İbn Cemâa'nın görüşleri belirleyici olmuştur. Hatta Makrîzî, Emîr Çavlı'nın bu duruma çok alındığını ve bimaristan nâzırlığından istifa etmeye niyetlendiğini, ancak ümerânın uyarması üzerine vazgeçtiğini nakleder.⁷³¹ Bu noktada Muhammed b. Kalavun-İzzeddin İbn Cemâa ilişkisinin mezhebî boyutuna da işaret etmek gerekir. İlk olarak, mutassıb bir Şâfiî

⁷²⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 449. Ayrıca bk. Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 127-128.

⁷²⁹ Safedî, *el-Vâfi*, VIII, 29; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, VIII, 315,316.

⁷³⁰ Bk. Safedî, *A'yânü'l-'asr*, II, 470. Ayrıca bk. Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 173.

⁷³¹ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 449.

olduğundan ihtiyatla karşılanması gereken Tâceddin es-Sübkî'nin kaydına göre Kalavun ailesi Şâfiî mezhebine mensuptur.⁷³² İkinci olarak Şâfiî bir müderrisin tayini ve azlinde Şâfiî başkadısının görüşlerinin dikkate alınmasıdır. Üçüncü bir husus olarak da önceden beri ifade etmiş olduğumuz Şâfiî etkinliği konusunda iktidarın hassasiyetine temas edilmelidir.

Mansûriyye Medresesi'nde müderrislik için yapılan tartışmaların mahiyetinin Burcî Memlûkler döneminde diğer alanlarda olduğu gibi büyük değişime uğradığına da işaret etmek gerekir. Nitekim ilmî yetkinliği birçok âlim tarafından kabul edilen Ascedî'nin bu medreseye tayini hususundaki tartışmalar taassub çerçevesinde gerçekleşmişken, şimdi ele alacağımız Nâsirüddin Muhammed İbnü'l-Adîm'in tayinindeki tartışmalar ise liyakatsizlik bir yana adı geçen İbnü'l-Adîm'in çok genç olmasından dolayı uçarî tavırları üzerinde yapılmaktadır. Tarihçilerin aktardığına göre Hanefî başkadısı Kemaleddin Ömer İbnü'l-Adîm, oğlu Nâsirüddin Muhammed'i tedris vazifesine getirebilmek için büyük çabalar içerisine girmiş, dönemin kudretli emîrlerinden Tağriberdî'nin kızıyla evlendirmişti. Bu evlilik ve diğer ilişkilerinin de yardımıyla çok genç yaştaki oğlunu Mansûriyye Medresesi'ne müderris olarak tayin ettirdiği gibi (810) Şeyhû Hankahı şeyhliği ve müderrisliğine atanmasını da sağlamıştı (811). Bütün bu görevler kendi uhdesinde iken oğlu nâmına bunlardan ayrılmış ve söz konusu ilişkilerini kullanarak bu tayinleri yaptırmıştı.⁷³³ İbnü'l-Adîm'in ilişkileri öylesine güçlüydü ki; oğlunun kendi yerine Mansûriyye medresesinde müderrisliğe başladığı merasime başkadılar, fakihler, Emîr Tağriberdî ve dönemin büyük emîrleri iştirak etmişti.⁷³⁴ Makrîzî, Nâsirüddin Muhammed'in Şeyhû Hankahı'na tayini

⁷³² Tâceddin es-Sübkî, *Tabakât*, VIII, 320-321; Ayaz-Eren, "Memlûk Devletinde Sultan ve Emîrlerin Hanefiliğe İlgisi", s. 289.

⁷³³ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 52-74. Ayrıca bk. Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 133.

⁷³⁴ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 379.

sonrasında onun yaşının gençliği ve uçarı tavırlarına işaret ettiği gibi bunun zamanın bir cilvesi olduğu şeklinde yorum yapmaktan da kendini alamaz. İlginç olan husus ise işin bunlarla sınırlı kalmayarak Nâsîrüddin İbnü'l-Adîm'in babasının vefatının ardından Kahire Hanefî başkadılığına da tayin edilmesidir.⁷³⁵ Bütün bu gelişmeler, yaklaşık bir asır önce Mansûriyye Medresesi için ulemâ arasında ilmî yetkinlik tartışmaları yapılırken, bir asır sonra sultan ve ümerânın çekişme içerisinde bulunduğu siyasî istikrarsızlığın ulemâyaya da yansıdığını, güçlü ilişkiler tesis eden başkadıların neredeyse çocuk yaştaki oğullarını bu göreve tayin ettirebildiğini ve ulemânın da buna sessiz kaldığını göstermektedir. Yine bu tayinlerin ulemânın nesilden nesile görev aktarımına da örnek teşkil ettiğini belirtmek gerekir. Aynı şekilde Nâsîruddin İbnü'l-Adîm'in bahsi geçen görevleri daha önce babasının yürütüyor olması başkadıların müderrislik vazifesi ile yakın ilişkisine örnek olarak değerlendirilmelidir.

Bazı Memlûk sultanlarının bu bağlamdaki bozulmaları ortadan kaldırmaya yönelik çabaları olduğu da belirtilmelidir. Örneğin Sultan el-Melikü'l-Eşref Barsbay medreselerde ve vakıflarda görevli ulemâyaya, görevlerini bırakmamasını emretmiş ve görevini bırakacak olanları da tehdit etmiştir (Ramazan 825).⁷³⁶ Zira ulemânın hankah ve medreselerdeki tedris görevlerini para karşılığı satması sebebiyle bu görevler ehil olmayan, hak etmeyen kimselerin eline geçiyor, onlar da görevlerini oğullarına bırakıyordu. Böylece tedris, nezaret hatta kaza görevleri küçük yaştaki çocuklara kalıyordu.⁷³⁷ Bu durumu büyük bir hezeyan olarak nitelendiren Makrîzî, sultan

⁷³⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 77.

⁷³⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 619; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylî'l-emel*, IV, 117. Ayrıca bk. Ahmed Abdürrezzâk, *el-Bezl ve'l-bertale*, s. 125-126.

⁷³⁷ Nüzûl (iniş) olarak tanımlanan bu durumla ilgili bk. Chamberlain, *Bilgi ve Sosyal Pratik*, s. 125-126.

Barsbay'ın tüm çabalarına rağmen durumun eski haline döndüğünü de üzülererek belirtir.⁷³⁸

Bu konuda son olarak başkadıların, müderrislik gibi önemli ilmî payelerle münasebetleri bağlamında ilginç bir örneğe de işaret edilmelidir. Zira bu örnek yukarıda zikrettiklerimizin aksine başkadılıktan müderrisliğe geri dönüş hakkındadır. Sultan Baybars'ın yakınları arasında yer alan hatta samimi dostu olan Sadreddin Süleyman, nikahını da kıymış olduğu Baybars'ın oğlu el-Melikü's-Saîd Berke'den kendisinin başkadılıktan alınıp sultan Baybars'ın yaptırdığı Zâhiriyye Medresesi'ne müderris olarak tayin edilmesini talep etmiş ve bu talebi derhal yerine getirilmişti (Safer 677).⁷³⁹ Ayrıca bu tayinin Memlûkler döneminde başkadılıkla müderrislik arasındaki yakın ilişkiyi gösteren bir örnek teşkil ettiği de söylenebilir.

1.1.4.4 İktidar-Ulemâ İlişkilerinde Farklı Bir Boyut: Ulemânın Cezalandırılması

İktidar ulemâ ilişkilerinin tezahür sahalarından biri de ulemânın cezalandırılması sürecinde yaşananlardır. Zira siyâsî, askerî, dinî ve sosyal her alanda iktidar mensuplarıyla bir araya gelen ulemâ, bazı hadiselerdeki tutum ve davranışları ile alakalı birtakım yaptırımlara maruz kalıyordu. Çalışmamız boyunca ilgili kısımlarda aktarılan bu cezalandırmalara kabahat/suç ve ceza çerçevesinde ayrıntılarıyla işaret edilmiştir. Ancak biz bu konuda çalışmamızda ele aldığımız örnek hadiseler üzerinden Memlûkler döneminde ulemânın cezalandırılma usullerine yönelik genel ve istatistikî bir derleme ortaya koymakla iktifa edeceğiz. Bu noktada cezalandırılma ile ilgili hususların iktidar ulemâ ilişkilerinde ulemânın konumunu yansıtan önemli bir unsur olduğu belirtilmelidir. Hadiseye ulemâ açısından bakıldığında iktidarın cezalandırma yetkisine sahip olması,

⁷³⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 619.

⁷³⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 250.

gücün iktidarda olduğunu ve ulemânın etkilenen konumda bulunduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla sadece, ulemânın tutum ve davranışlarından dolayı iktidar mensupları tarafından cezalandırılması bile ulemânın konumunu anlamaya yetecektir. Ancak meseleye iktidar yönünden bakıldığında ise gücü elinde bulundurmakla birlikte ulemânın kendileri ve halk nezdinde taşıdığı değer ve temsil ettiği konum itibariyle cezalandırma konusunda diğer suçlulara nispetle daha müsamahakâr davrandığı görülmektedir.

Askerî bir yapıya dayanan Memlûk Devleti'nde, asker ve ümerânın cezalandırılma usulleri başka çalışmaların konusudur. Ancak bu noktada devletin bahsi geçen askerî yapısı dolayısıyla ve sultanın mutlak otoritesini temin için gerekli durumlarda ümerâyâ çok ağır cezalar verildiği belirtilmelidir. Nitekim Kanat, bu konunun Ortaçağ Türk devletlerindeki tezahürleri üzerine kaleme aldığı eserinde askerlerin işkence de dâhil cezalandırılma usullerini ayrıntılarıyla ortaya koymaktadır. Buna göre ümerâ *tesmîr* yani bir tahtaya çivilenerek⁷⁴⁰ açık alanda bekletilmek veya bir binek hayvanı üzerinde ölene kadar dolaştırılmaktan, *tavsît* yani ortadan ikiye ayrılarak öldürülmeye⁷⁴¹ varan ağır cezalandırmalara maruz kalmaktaydı.⁷⁴² Nitekim Memlûk kaynakları özellikle sultana karşı gerçekleştirilen isyanlar başta olmak üzere devletin işleyişini ve toplumun düzenini bozan kimselerin ağır işkencelere maruz kalma ve kötü bir şekilde öldürülmesini içeren örneklerle doludur. Bunlardan, sultan Muhammed b. Kalavun'un üçüncü saltanatında, ümerâdan bazılarını hapse atmak ve sürgüne göndermek

⁷⁴⁰ Kanat, *Suç ve Ceza*, s. 48-49.

⁷⁴¹ Kanat, *Suç ve Ceza*, s. 46-48.

⁷⁴² Bk. Kanat, *Suç ve Ceza*, s. 59-209. Memlûkler döneminde cezalandırma usulleriyle ilgili ayrıca bk. Alâ Taha Rızk Hüseyin, *es-Süçûn ve'l-'ukûbât fi Mısr 'asra selâtîni'l-Memâlik* (2. Baskı), Kahire 2014; Çetin, "Memlûk Devleti'nde Cezalar ve İşkencelere Dâir", *Belleten*, LXXIV/270 (2010), s. 351-368.

dışında, aç susuz bırakarak, asarak veya boğdurarak öldürmüş olması⁷⁴³ bu cezalandırmaların boyutlarının anlaşılması açısından yeterli veri sunmaktadır.

Bu noktada cezayı veren sultanın tutumu, ülkenin içinde bulunduğu durum ve suçlunun konumunun da cezalandırma usullerini etkileyen unsurlar arasında bulunduğu belirtilmelidir. Daha da açmak gerekirse aynı suçu bir tüccarın, bir Hıristiyan'ın veya bir âlimin işlemesine göre cezası da değişiyordu. Bunda devlet yöneticilerinin tasarrufu kadar halkın ve halkın menfaatinin de belirleyici olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Elvâh/Vâh⁷⁴⁴ bölgesinde yol kesicilik yapıp devleti ve halkı zarara uğrattığı tespit edilen yaklaşık on bin kişinin tavsît edilmek suretiyle ağır bir şekilde cezalandırılması (700),⁷⁴⁵ iktidar mensuplarının bu tür hadiselerle karşı belirlediği sert tutumu yansıtan önemli örneklerdendir. Yine sultan Kayıtbay'ın, Dımaşk Şâfiî başkadısı Alâeddin İbnü's-Sûbînî'yi tutuklaması da iktidar gücünü elinde bulunduran sultanın tutumuna yönelik ilginç bir örnektir (872). İbn Tağrîberdî başkadının tutuklamasının asıl sebebinin onun kabahatleri değil sultanın başkadının malına göz dikmesi olduğunu söyler.⁷⁴⁶

Bu dönemde ulemânın cezalandırılmasının ise bahsi geçen tüm bu toplumsal kesimlerden farklı olduğu tespit edilmektedir. Zira gerek iktidar mensuplarının ilme hürmeti ve ulemâyaya düşkünlüğü gerekse halkın ulemâyaya gösterdiği büyük tazim bu kesimin ağır bir şekilde cezalandırılmasının önüne geçmiştir. Nitekim bazı sultanların, kendilerinin fâsık veya kafir olduğunu söyleyen ya da katline fetva veren âlimleri dahi ölümle cezalandırmadıkları tespit edilmektedir. Bahrî Memlûkler döneminde sultan Muhammed b. Kalavun'un iktidardan Kerek' çekildiği sırada katline fetva veren İzzeddin İbn Cemâa'yı tekrar tahta çıktığında sadece azletmesi, Burcî Memlûkler döneminde ise

⁷⁴³ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 524.

⁷⁴⁴ Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 393-394.

⁷⁴⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 920-921.

⁷⁴⁶ İbn Tağrîberdî, *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), III, 629.

sultan Berkuk'un, kendisini kâfir ilan edip katline hükmeden ulemâyı⁷⁴⁷ cezalandırmaması en dikkat çekici örneklerdir. Ayrıca Berkuk'un tüm kırgınlık ve kızgınlığına rağmen bu âlimlere saygısızlık etmemesinin, tarihçi İbn İyâs tarafından övgüyle karşılanması da ulemânın cezalandırılması konusunda toplumun bakışını yansıtan önemli bir kayıttır.⁷⁴⁸ Yine İbn Tağrıberdî'nin, sultan Aynâl'ın vefatından bahsederken, isyancı memlûklerle bir olup kendisinin öldürülmesi konusunda anlaşılan halife Kâim-Biemrillâh'ı hal' edip, İskenderiye'ye sürgüne gönderdiği ve sultanın bundan dahi büyük üzüntü duyduğuna dair kaydı da bu minvaldedir. (Cemâziyelevvel 865).⁷⁴⁹

Memlûkler döneminde ulemânın cezalandırılmasının, bahsedilen gerekçeler çerçevesinde çoğunlukla görevlerinden azledilmek şeklinde gerçekleştiği tespit edilmektedir.⁷⁵⁰ Nitekim çalışmanın ilgili kısımlarında iktidar mensupları tarafından ulemânın kabahat ve suç kabul edilen tutum ve davranışları ile bunlara verilen cezalara işaret edilmiştir. Ancak burada genel bir kanaat oluşmasına imkân sağlayacağını düşündüğümüz birkaç örnek vermek faydalı olacaktır. Bu bağlamda ulemânın cezalandırılma yöntemlerinden en hafifi sayılabileceklerden biri tenzîlü'r-rütbe yani kişinin görevinden azledilmesinden sonra daha düşük bir göreve tayin edilmesidir. Nitekim Şehabeddin Muhammed b. Ahmed en-Huveyyî'nin (ö. 693/1294) Kahire Şâfiî başkadılığından Dımaşk başkadılığına (Muharrem 686),⁷⁵¹ Dımaşk Hanefî başkadısı Şehabeddin Ahmed İbnü'l-Keşk'in Trablus kadılığına (Cemâziyelâhir 832)⁷⁵² ve Mısır Hanbelî başkadısı Şehabeddin eş-Şeyşînî'nin, Mekke Hanbelî kadılığına tayini

⁷⁴⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 673-674.

⁷⁴⁸ Bk. İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, I/2, 530

⁷⁴⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XVI, 158.

⁷⁵⁰ Bazı azil sebepleri ile ilgili bk. Yalçın, *Dımaşk Kâdilkudâtı*, s. 363.

⁷⁵¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 734.

⁷⁵² Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 799.

bunlardandır (Şevval 899).⁷⁵³ Bunun dışında diğer cezalandırma usullerine dair örneklere gelince, Hanbelî başkadısı Mecdüddin Sâlim b. Ahmed b. Abdülmelik el-Makdisî evinde gözaltına alınmış ve hüküm vermekten men edilmiş (Safer 818),⁷⁵⁴ benzer şekilde Şâfiî başkadısı İbn Hacer de nâiblerinden birinin suçu sebebiyle ev hapsine konulmuş (Muharrem 844),⁷⁵⁵ Dımaşk Hanefî başkadısı Sadreddin İbnü'l-Âdemî isyancılara destek olduğu için Dımaşk kalesinde hapsedilmiş (Cemâziyelevvel 813),⁷⁵⁶ Dımaşk Şâfiî başkadısı Şemseddin Muhammed el-İhnâî ise isyancı emîr Nevruz'la yazıştığı için tutuklanıp hapse atılmış, aynı gün serbest bırakılmış ancak kendisinden 300 beyaz elbise talep edilmek suretiyle maddî yaptırım uygulanmıştır (Şevval 811).⁷⁵⁷ Yine Dımaşk Şâfiî başkadısı Bahaeddin Muhammed b. Hiccî, şehrin saltanat nâibinin şikâyetleri üzerine azledilip Kudüs'e sürülmüş (Rebûlevvel 843),⁷⁵⁸ aynı şekilde Şâfiî başkadısı Alemüddin Salih el-Bulkînî de azlınden sonra Kudüs'e sürülmek istenmiştir (Recep 853).⁷⁵⁹ Bir başka Şâfiî başkadısı bazı tüccarların şikâyetleri üzerine, refiklerinden Hanbelî başkadısı ise vakfiyelerle ilgili birtakım meseleler yüzünden Sultan Kayıtbay tarafından azledilmişler ve ardından da Kûs'a sürülmeleri kararı alınmıştır (Rebûlâhir 885).⁷⁶⁰ Ancak ümerâdan bazılarının aracılık etmesi ile bu başkadıların sürgünden kurtulduğu hatta görevlerine iade edildiği de belirtilmelidir. Ulemânın hapisle cezalandırılmasına ise

⁷⁵³ İbn İyâs, *Bedâi' u 'z-zühûr*, III, 304.

⁷⁵⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 301.

⁷⁵⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/3, 1202.

⁷⁵⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 141.

⁷⁵⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 83.

⁷⁵⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/3, 1165-1166.

⁷⁵⁹ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü 'd-dühûr*, I, 214.

⁷⁶⁰ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü 'l-emel*, VII, 259-260.

Mısır Şâfiî başkadısı Veliyyüddin es-Seftî,⁷⁶¹ Dımaşk Şâfiî başkadısı Burhaneddin İbrahim es-Sûbînî⁷⁶² ve muhtesib İbnü'l-Acemî'nin⁷⁶³ durumları örnek olarak verilebilir. Ulemânın belki de en aşağılayıcı şekilde cezalandırılması, Dımaşk Hanefî başkadısı Mecdüddin İsmail en-Nâsırî'nin kırbaçlanmasıdır (Muharrem 897).⁷⁶⁴

Memlükler döneminde azledilme dışında ulemânın cezalandırma usulleri ile ilgili çalışmamızda iktidar ilişkileri bağlamında ele aldığımız ulemâ üzerinden genel bir çerçeve çizmek gerekirse, bunlardan 9'u evinde veya bir medresede gözaltına alınmış, 11'i sürgün edilmiş, 7'si hapishaneye atılmak ve 2'si de darp edilmek suretiyle cezalandırılmıştır. Bu noktada cezaya maruz kalan ulemâ arasında mezhebî bir ayrım olmadığı, ülkenin içinde bulunduğu durum, sultanın ulemâya yönelik tutum ve tavrına göre cezaların da değiştiği bir daha vurgulanmalıdır. Ayrıca çalışmamız esnasında tezimizin sınırları dışında kalmakla birlikte kadı nâiblerinin başı açık bir şekilde eşek üzerinde şehrin sokaklarında teşhir edilmek, dövülmek hatta öldürülmek suretiyle daha ağır bir şekilde cezalandırıldığı da tespit edilmiştir.

1.2. Askerî Alanda İktidar-Ulemâ İlişkileri

1.2.1. Askerî Seferler

İktidar ve ulemânın ilişki içerisinde bulunduğu alanlardan biri de askerî meselelerdir. Memlük Devleti daha önce de belirtildiği üzere ağırlıklı olarak Orta Asya ve Kafkasya'dan getirilen ve genellikle Türk olan köleler tarafından kurulmuştu. Bunlar

⁷⁶¹ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 175-176; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 384-385. Ayrıca bk. İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 266; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 261-262.

⁷⁶² İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 295-296; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 429; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 141-142; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 319-320.

⁷⁶³ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/I, 498-500; Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, II, 447-448; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 48.

⁷⁶⁴ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 285.

İslâm tarihindeki “abd” ve “rakîk” kavramlarıyla karşılık bulan kölelerden farklı olarak, kendilerine has hukukî ve toplumsal statü sahibiydiler.⁷⁶⁵ Öyle ki; memlûkler aşağılanmaz, kötü işlerde çalıştırılmaz ve diğer eğitimlerine ek olarak askerî eğitimlerini tamamladıklarında özgür kabul edilirdi. Ayrıca kendi iradeleriyle ve tercihlerine göre evlenmekte, çocukları hür kabul edilmekte ve yeteri kadar güç sahibi olduklarında tahta dahi çıkmaktaydılar.⁷⁶⁶ Araştırmacılar tarafından “Memlûk Sistemi” olarak isimlendirilen bu işleyiş içerisinde, memlûklerin ulemâ ile ilk karşılaşmaları, dinî ve askerî eğitim aldıkları “tîbâk” denilen kışlalarda başlamaktaydı.

Memlûk kaynaklarında tîbâklarda verilen eğitimin mahiyeti ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Buna göre “hoca” adı verilen köle tacirleri tarafından sultan adına satın alınan memlûkler bir grup halinde kışlalara yerleştirilir ve eğitim hayatı başlardı. Büyük çoğunluğu putperest olan bu Memlûkler bir tavaşîye (hadım asker)⁷⁶⁷ teslim edilir ve öncelikle dinî eğitim alırlardı. Evvelâ Kur’ân-ı Kerîm kıraâtî öğretilir, bu eğitimi de her kışla için ayrı ayrı tahsis edilmiş fakihler yapardı. Bu fakihler İslâm dininin temel esaslarıyla ilgili eğitim öğretim yaptıkları gibi beş vakit namaz kılma ile ilgili temrinler de yaptırırlardı.⁷⁶⁸ Makrîzî’nin duyumları ve müşahedeleri çerçevesinde aktardığı bu bilgiler, Bahrî Memlûkler döneminin büyük devlet adamı ve emîrlerinden olan aynı zamanda ulemâ sınıfından da kabul edilen saltanat nâibi Baybars el-Mansûrî’nin şahsî tecrübeleriyle de teyit edilmektedir. Bu emîr, meşhur tarih eseri *Zübdetü’l-fikre*’de 659 senesi hadiselerini sıralarken kendisinin bu yıl Mısır’a memlûk olarak getirildiğini, onu

⁷⁶⁵ Memlûk kavramının bu dönemdeki mahiyeti ile ilgili bk. Koby Yosef, “The Term Mamluk and Slave Status during the Mamluk Sultanate”, *Al-Qantara*, XXXIV/1 (2013), s. 7-34; Ayaz, *Memlûkler*, s. 19-25.

⁷⁶⁶ Ayalon, “Mamlûkiyyât”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam (JSAL)*, II (1980), s. 322; a.mlf., “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi” s. 211; Kızıltoprak, “Memlûk sistemi”, s. 320-321.

⁷⁶⁷ Aydın Taneri, “Tavâşî”, *DİA*, XV (1997), s. 1-3.

⁷⁶⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, II, 213.

satın alan Seyfeddin Kalavun'un kendisini bir mektebe yerleştirdiğini ve burada kendisine Kur'ân-ı Kerîm dersleri verildiğini aktarmaktadır.⁷⁶⁹ Devletin kuruluş yıllarındaki uygulamayı ortaya koyan Baybars el-Mansûrî'nin anlatımı, Burcî Memlûkler döneminin ilk yarım asrını müşahede etmiş olan Makrîzî'nin kayıtlarıyla tamamen örtüştüğü gibi Nebbâhîn'in bir seyyahıtan aktardığı bilgiler de Burcî Memlûkler döneminin sonlarına doğru mevcut uygulamanın da aynı şekilde olduğunu ortaya koymaktadır. Nebbâhîn'in aktardığına göre el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kayıtbay döneminde (901-904 /1496-1498) Mısır'a gelen yabancı bir seyyah, bir kışlayı ziyaret etmiş, burada küçük yaştaki 500 memlûkün Kur'ân-ı Kerîm ve yazı dersleri aldıklarını müşahede etmiştir. Yine bu seyyahın anlatımına göre söz konusu memlûklere ders veren hoca sayısı da 32'dir.⁷⁷⁰ Örneklerde de görüldüğü gibi ulemâ ile ilk tanışıklıkları kışlalarda başlayan hatta İslâm'ı onlar sayesinde benimseyen Memlûk ümerâsı, önemli devlet kademelerine geldiklerinde bu bağlılıklarını sürdürüyor daha önce de belirtildiği üzere güvendikleri kimseler olarak gördükleri ulemâyı yanından ayırmıyor ve önemli makamlara gelmeleri için aracılık yapıyorlardı. Bu noktada Burcî Memlûkler dönemi sultanlarından el-Melikü'l-Eşref Barsbay'ın "Aynî olmasaydı Müslümanlığımız eksik kalırdı." ifadesinin de bu tecrübe üzerinden söylenmiş olduğu belirtilmelidir. Dolayısıyla iktidar ve ulemâ hayatın pek çok alanında olduğu gibi askerî sahada da yakın bir münasebet içerisindeydi.

İlk eğitimle başlayan askerî sahadaki iktidar ulemâ ilişkileri başka düzlemlerde de devam etmekteydi. Bunlardan ilki iktidar mensuplarının saltanat ve hilâfet değişikliklerinde olduğu gibi düzenlenecek seferlerle ilgili de ulemânın fetvasına ihtiyaç duymalarıdır. Zira sultanlar sefer öncesi hem seferin meşruiyetine dair hem de ihtiyaç duyulan harcamaların temini için halktan toplanacak vergiler ile alakalı ulemânın

⁷⁶⁹ Bk. Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 71.

⁷⁷⁰ Nebbâhîn, *Nizâmü't-terbiyye*, s. 159-160.

desteğini istiyorlardı. Özellikle halktan tahsil edilecek vergiler hususunda devletin kuruluş dönemlerinde iktidar ve ulemânın çok sık karşı karşıya geldiği, ulemânın bu konu ile ilgili itirazlarının sonraki dönem ulemâsı tarafından da örnek alındığı tespit edilmektedir. İkinci olarak ulemâ dış ilişkilerde de elçi olarak görevlendirilmekteydi. Bu, bazen sefer öncesi barışı sağlamak bazen de taraflar arasında ittifak vs. gibi durumlar için ulemânın diğer devletlere gönderilmesi şeklinde tezahür etmekteydi. İktidar mensuplarının askerî seferlerde ulemâdan istifade ettikleri son alan ise onların asker ve halk üzerindeki güçlü ve etkin otoriteleridir. Zira seferlere bizzat katılan ulemâ hem askeri cihada teşvik hem de halka manevî destek noktasında otoritelerini kullanmaktaydı. Nitekim İbn Şahin ez-Zâhirî de Memlûk halifelerinden bahsederken ulemânın bu yönüne işaret eder ve sultanların seferlere çıkarken Müslüman halkın menfaati için halifeleri yanında götürdüğünü belirtir.⁷⁷¹

Bahsettiğimiz düzlemlerin ilki olan askerî seferler için vergi tahsili meselesinde ulemânın desteğinin talep edilmesine gelince, sultanlar, halktan vergi toplamak ya da bazı vakıfların gelirlerine el koymak suretiyle sefer harcamalarını karşılama cihetine giderler ve bu konuda da ulemâdan görüş ve fetva alma ihtiyacı duyarlardı. Ancak devletin ilk dönemlerinden itibaren sultanlar, bu konuda halkın iktidar nezdindeki temsilcileri olan ulemânın itirazlarıyla karşılaşmışlardır. Bunlardan ilki, Sultan Kutuz'un Aynicâlût Savaşı'na giderken halktan talep ettiği vergilerle ilgili karşılaştığı itirazlardır. Bu itirazlarda başı çeken her ne kadar Memlûkler döneminde resmî bir vazifesi bulunmasa da diğer âlimleri de etkileyen İzzeddin b. Abdüsselâm'dır. Esasen resmî vazifesi olmadığı için tezimizin sınırları içerisinde yer almayan İzzeddin b. Abdüsselâm'ın bu konuya dâhil edilmesinin bazı sebepleri bulunmaktadır.

⁷⁷¹ Bk. İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik*, s. 90.

Öncelikle Eyyûbîler döneminde Emevî Camii hatîbliği ve Dımaşk kadılığı gibi önemli vazifeler üstlenmiş olan İzzeddin b. Abdüsselâm'ın hem ilmî yetkinliği hem de halk nazarındaki büyük itibarı sebebiyle iktidar mensuplarının üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktaydı. Dolayısıyla onun itirazları önceden beri Mısır'a hâkim olan Şâfî ulemâsını da yüreklendirmekteydi. İkinci olarak da bu örnekteki uygulama sonraki dönem ulemâsı tarafından da mesned kabul edilerek benzer itirazların yükseltilmesinde önemli rol oynamıştı. Öyle ki; İzzeddin b. Abdüsselâm'ın Aynicâlût Savaşı hazırlıkları ile ilgili fetvası sonraki dönem ulemâsı için de referans teşkil etmişti. Bu bakımdan konuya İzzeddin b. Abdüsselâm'ın, Sultan Kutuz'a itirazlarına değinerek başlamak yerinde olacaktır. Buna göre Moğollar Bağdat'ı işgal ettikten sonra Halep ve Dımaşk'ı da zapt etmişlerdi. Bunun üzerine o sırada Eyyûbîler'in Halep ve Dımaşk hükümdarı el-Melikü'n-Nâsir Selahaddin Yusuf (648-658/1250-1260), âlim ve tarihçi İbnü'l-Adîm'i göndererek Memlûk tahtında bulunan el-Melikü'l-Mansûr Ali'den (655/1257) yardım istemişti.⁷⁷² Bu fevkalade tehlikeli süreçte Mısır'daki devlet adamları, meselenin halli ve bu güçlü düşmana karşı ne tür hazırlıklar yapılabileceğini tespit için istişare toplantıları yapıyorlardı. Dönemin saltanat nâibi Seyfeddin Kutuz'un bu amaçla düzenlediği toplantıya emîrlere, önde gelen devlet adamları ve başkadı Bedreddin Hasan es-Sincârî'nin yanı sıra İzzeddin b. Abdüsselâm da davet edilmişti. Durumun ciddiyetine binaen çocuk yaştaki Sultan el-Melikü'l-Mansûr Ali tahttan indirilip yerine Kutuz sultan ilan edilmişti.⁷⁷³

Bu gelişmeler olurken Suriye bölgesindeki şehirleri tek tek ele geçiren Moğol İlhanlı hükümdarı Hülâgu (1256-1265) teslim olması için Sultan Kutuz'a mektup

⁷⁷² İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, VII, 54; Yiğit, *Memlûkler*, s. 31.

⁷⁷³ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 416; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, VII, 55; Düzenli, "İzzeddin b. Abdüsselâm", s. 225.

yolluyor ve onu tehdit ediyordu.⁷⁷⁴ Ancak Kutuz tehditlere boyun eğmedi ve ümerânın desteğiyle savaş kararı alıp Moğol elçilerini de öldürttü.⁷⁷⁵ Dolayısıyla artık savaş kaçınılmaz hale geldi. Hazırlıkların sürdüğü sırada hazinenin yetersiz kalması üzerine Sultan Kutuz ve devlet erkani, halktan yeni vergiler alınarak ordunun teçhiz edilmesi hususunda görüş birliğine vardılar. Bu konuda da halkın ikna edilmesi amacıyla ulemânın görüşlerine başvurdular. Bunlar arasında yer alan İzzeddin b. Abdüsselâm “Düşman İslâm diyarına ulaşınca herkesin onlara karşı savaşması gerekir. Hazinenin durumuna gelince; öncelikle sultanın, emîrlerin ve askerlerin ellerindeki değerli mallar bir araya getirilerek satılsın. Ayrıca yalnızca silah ve binekleri kalacak şekilde, askerlerin elinde bulunan eşya ve mallara el konulacak, onların ellerinde halkın elindekinden fazlası bırakılmayacaktır. Ancak bu takdirde halktan para ve vergi alınabilir. Aksi halde halktan para almak mümkün değildir.” şeklinde görüş beyan etmiş ve bu görüşü de kabul edilmiştir.⁷⁷⁶ İzzeddin b. Abdüsselâm’ın görüşlerinin iktidar tarafından kabul edilmesinde şüphesiz onun otoritesi etkili olmuştur. Diğer yandan bu denli önemli bir savaşa⁷⁷⁷ giden

⁷⁷⁴ Buradaki ilişkiler ve mektuplar için bk. Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 50-51; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiü't-tevârih*, s. 55-57; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VIII, 47-48; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, VIII, 63-65; Aktan, “Memlûk-Haçlı Münasebetleri”, *Belleten*, LXIII/237 (1999), s. 415-416; Kanat, “Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri”, s. 31-32; Ahmet Sağlam, “Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri”, *Belleten*, LXXXII/293 (2018), s. 85-88.

⁷⁷⁵ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VIII, 48; Yiğit, *Memlûkler*, s. 35.

⁷⁷⁶ Tâceddin es-Sübkî, *Tabakât*, VIII, 215-216; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 416-417; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, VII, 72-73; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, I/2, 302; Yiğit, *Memlûkler*, 32-33; Düzenli, “İzzeddin b. Abdüsselâm”, s. 225-226. Ayrıca bu fetvanın daha sonra bir içtihat oluşturarak sonraki süreçte kullanıldığına da işaret edilmelidir. bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 898.

⁷⁷⁷ Bu savaş seyri, sonuçları ve etkileri olmak üzere pek çok açıdan ayrıntılarıyla incelenmiştir. Bk. John Mason Smith, Jr, “Ayn Jâlût: Mamlûk Success or Mongol Failure?”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XLVI/2 (1984), s. 307-345; Amitai-Preiss, Reuven, “The Resolution of the Mongol-Mamluk War”, *Mongols, Turks, and Others, Eurasian Nomads and the Sedentary World*, Leiden-Boston 2005.

süreçte İzzeddin b. Abdüsselâm'ın tehlikenin büyüklüğünü idrak ederek saltanat değişikliğinden savaş hazırlıklarına kadar pek çok konuda yapılan istişare toplantılarına tereddüt göstermeden katıldığıнын altı çizilmelidir. Bu âlimin bazı Eyyübî meliklerinin maiyetinde iken yaşadığı olumsuz hatıraların tekrarlanmaması için Memlûk iktidarında bulunanları hem desteklediği hem de yol gösterdiği anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda benzer bir hadise de Sultan Baybars'ın iktidarında dönemin büyük âlimlerinden Nevevî (ö. 676/1277)⁷⁷⁸ ile yaşanmıştır. Ancak bu hadisede Sultan Baybars'ın Moğollar üzerine sefer hazırlıkları yaparken haktan çeşitli vergiler tahsil edilmesi hususunda halife ve dönemin başkadılarından fetva aldığı görülmektedir. Durumdan haberdar olan Nevevî, fetvalara itirazlarda bulunmuş ve bu sebeple de sultanın huzuruna davet edilmişti. Huzura çıkan Nevevî sultana hitaben onun Alâeddin Bundukdârî'nin memlûkü olduğunu, Allah'ın kendisine saltanat nasip ettiğini ve maiyetinde pek çok mal bulunduğunu, bütün bunlar harcandıktan sonra hazine yetersiz kalırsa ancak o zaman halkın elinden mallarının alınması konusunda fetva vereceğini söylemişti.⁷⁷⁹ Bu noktada Nevevî'nin fetvasına başvurulmadığı halde devlet katında itirazlarının makes bulması onun da İzzeddin b. Abdüsselâm gibi hem ümerâ arasında hem de halk nazarında ne kadar güçlü bir otoriteye sahip olduğunu ortaya koyar mahiyettedir. Ancak hem İzzeddin b. Abdüsselâm hem de Nevevî'nin resmî vazifeleri olmamasına rağmen burada konu edilmesinin temel sebebi onların yaptıklarının sonraki dönem ulemâsı için bir referans noktası teşkil etmesidir. Nitekim her iki âlimin de vefatından yıllar sonra 699 senesinde halktan para toplanması için kendilerinden fetva

⁷⁷⁸ Hayatı için bk. Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV, 264-269; Kandemir, "Nevevî", *DİA*, XXXIII (2007), s. 45-49.

⁷⁷⁹ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 105; Kandemir, "Nevevî", s. 46, Bekir Karadağ, "Memlûklü Döneminde Yöneticiler ve Fakihler: Abdulaziz el-Merâğî'nin 'el-Fıkh ve'l-Fukahâ fî Mısr alâ ahdi'l-Memâlîk' Adlı Makalesinin Tercüme ve Tahlili," *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, III/2 (2019), s. 142.

istenen ulemâ, iktidar mensuplarına İzzeddin b. Abdüsselâm'ın fetvasını hatırlatarak bu işten kaçınmışlardı. İlhanlı hükümdarı Gâzân Han (694-703/1295-1304)⁷⁸⁰ tarafından Dımaşk ve civarında Moğollar adına idareci tayin edilen emîrlerle anlaşma sağlayan Sultan Muhammed b. Kalavun, Dımaşk'ı Moğollardan geri almak üzere sefer hazırlıklarına başlamıştı. Sefer hazırlıkları sürerken muhtesib Mecdüddin İsa b. Haşşâb, halktan para toplanması hususunda fukahâdan fetva almak üzere huzura çağırılmıştı. Ancak Mecdüddin b. İsa huzura çıkarken yanında İzzeddin b. Abdüsselâm'ın Kutuz için hazırladığı fetvayı da getirmiş ve onu göstererek halktan vergi toplanmasına karşı çıkmıştı. Daha sonra Şâfîî başkadısı İbn Dakîkul'îd'den bu konuda fetva istenmiş ancak o da reddetmişti. Bu duruma çok sinirlenen ve sultanı baskı altında tutan kudretli emîrlerden Sallâr, başkadıyı huzura çağırılmış, malların azlığından bahsetmiş ve düşmana karşı savaş için halktan para toplanmasının bir zarûret olduğunu ifade etmişti. Ancak başkadı, görüşünde ısrar etmiş ve Emîr Sallâr'a ümerâda altın ve gümüş namına hiçbir şey kalmayınca kadar İzzeddin b. Abdüsselâm'ın fetva vermediğini hatırlatmıştı. Başkadı İbn Dakîkul'îd ayrıca hâlihazırda ümerânın zenginlik ve bolluk içerisinde olduğunu kendisine bildirildiğini ve bu şartlar gerçekleşmeden fetva vermeyeceğini de belirtmişti. Bunun üzerine Kahire valisi Nâsîrüddin Muhammed b. eş-Şeyhî (ö. 704/1305),⁷⁸¹ tüccarların ve şehirdeki zenginlerin mallarını incelemek ve maddî durumlarına göre onların mallarını almak üzere görevlendirilmiştir.⁷⁸²

Bundan sonraki süreçte de iktidar mensupları benzer şekilde ulemâdan fetva istemiş ve genellikle ulemâ grubu aralarındaki mansıp mücadelesine rağmen bu konularda fetva vermekten çekinmiştir. Ancak Berkuk döneminde bunun aksine gelişmelerin olduğunu da belirtmek gerekir. Timur'un (771-807/1370-1405), Malatya'yı

⁷⁸⁰ Bk. Abdülkadir Yuvalı, "Gâzân Han", *DİA*, XIII (1996), s. 429-431.

⁷⁸¹ Hayatı için bk. Safedî, *el-Vâfî*, XIV, 37-38; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 104-105.

⁷⁸² Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 898.

alıp Âmid'e (Diyarbakır) geldiği haberi ulaştığında (789), Sultan Berkuk, ümerâ ve başkadılarla haraç alınan arazilerdeki vakıfların gelirlerinin devlete aktarılması konusunda bir toplantı tertip etmiş, yaşanan tartışmaların neticesinde vakıf gelirlerine bir seneliğine el konulması hususunda anlaşma sağlanmıştı.⁷⁸³ Benzer bir gelişme 796 senesinde yine Berkuk zamanında gerçekleşmiştir. Bu yıl Tebriz, Şiraz ve Isfahan'ı ele geçiren Timur Bağdat'ı işgal etmiş, ondan kaçan Celayir hükümdarı Gıyaseddin Ahmed b. Üveys (784-813/1382-1410) de Dimaşk üzerinden Kahire'ye gelerek Sultan Berkuk'tan yardım istemişti.⁷⁸⁴ Bu isteği kabul eden Sultan Berkuk önce Şâfiî başkadısı Sadreddin Muhammed el-Münâvî'den idaresi altındaki yetim mallarını ödünç olarak istemiş ancak başkadı bunu reddetmişti. Şâfiî ulemâsından Bedreddin Muhammed b. Ebü'l-Bekâ ise bunu bir fırsat olarak görmüş ve Şâfiî başkadılığına getirildiği takdirde sultana yetim mallarından 560 bin dirhem vereceğini vadetmişti. Bu teklifi kabul edilen İbn Ebü'l-Bekâ başkadılığa tayin edilmiş ve söylediği parayı da teslim etmiştir (20 Rebiülâhir 796).⁷⁸⁵ Bu noktada teklifi reddeden Şâfiî başkadısı Münâvî'nin Sultan Berkuk'la mücadele içerisine giren büyük emîrlerden Mintaş'a da benzer bir talebi sebebiyle ret cevabı verdiğini⁷⁸⁶ belirtmek gerekir. Yine yukarıdaki hadise ile ilgili bir hususa daha işaret etmek gerekir ki, İbn Ebü'l-Bekâ'nın teklifi ulemâ arasındaki mansıp mücadelesini de göstermektedir.

Sonraki süreçte Makrîzî'nin muhtesib olarak katıldığı benzer nitelikli bir toplantıdan aktardıkları ise daha önce bahsettiğimiz gibi ulemanın, halkın temsilcisi konumuna yakışır bir şekilde hareket ettiğini ortaya koymaktadır. Buna göre Timur'un Antep'e kadar ulaştığı haberleri üzerine Muharrem 803 tarihinde halife, kadılar, ümerâ

⁷⁸³ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 563.

⁷⁸⁴ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 799.

⁷⁸⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 810.

⁷⁸⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 678.

ve önde gelen devlet görevlileri toplantıya davet edilmiştir. Toplantıya katılan Makrîzî'nin aktardığına göre bu toplantıdaki amaç askere nafaka olarak dağıtmak üzere tüccarlardan vergi alınmasına dair fetva verilmesidir. Toplantıya katılan başkadılar, sultan ve ümerâyaya hitaben “güç sahibi olan sizlersiniz ve size karşı çıkabilecek kimse de yok. Eğer kastınız bu konuda fetva almaksa hiç kimsenin malını almanız câiz değildir. Eğer böyle yaparsanız korkarız ki halk orduya beddua eder.” demişlerdi. İktidar mensupları ise “vakıf gelirlerinin yarısını alırız ve bunu battal⁷⁸⁷ askerlere iktâ olarak veririz.” şeklinde mukabelede bulunmuşlardı. Başkadılar da bahsedilen miktarın ne kadar olduğunun bilinmediğini ayrıca savaşta battal grubuna güvenmenin çok da doğru olmayacağını belirtmişler ve aldıkları paraya rağmen onların galip gelen tarafa katılması ihtimalinin de bulunduğunu ileri sürmüşlerdi. Tartışmalar uzamış, talep edilen fetva verilmemiş ve neticede Timur'un Antep'e yaklaştığı haberinin yerinde tespiti için bir emîr görevlendirilerek toplantı sona erdirilmişti.⁷⁸⁸ İbn Hacer bu hadise ile ilgili nakillerinde tüccarların mallarının yarısını veya üçte birini almak amacıyla toplandığını ve toplantıda bahsi geçen itirazların sadece Hanefî başkadısı Cemâleddin el-Malatî (ö. 803/1400)⁷⁸⁹ tarafından geldiğini nakleder ve bunun başkadı Malatî'nin en hayırlı

⁷⁸⁷ Memlûkler döneminde ümerânın çeşitli sebeplerle iktâ ve mansıpları alınarak, sivil bürokratların ise azledilerek Kudüs gibi şehirlere sürülmesine karşılık kullanılan tabirdir. Bk. Muammer Gül, “Mısır Memlûkları'nda Bir Sürgün Sistemi Olan Battallık ve Kudüs”, *Belleten*, LXVI/246 (2002), s. 364 vd. Çalışmamız neticesinde bu tabirin ulemâ sınıfı için bahsi geçen anlamlar dışında kullanıldığı da tespit edilmiştir. Buna göre görevlerinden azledilen ulemânın evinde ya da herhangi bir yerde bekletilmesi de bu tabir ile ifade edilmektedir. Bazı örnekler için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 533; İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 214, II, 336.

⁷⁸⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1028-1029; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XII, 218; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, I/2, 593.

⁷⁸⁹ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 335-336; Uzunpostalcı, “Cemâl el-Malatî”, *DİA*, VII (1993), s. 305.

işlerinden biri olduğunu da belirtir.⁷⁹⁰ Muhtemelen bu toplantının bir sonucu olarak bahsi geçen emîr vasıtasıyla Dımaşk'ta halktan alınan vergiler de iptal edilmiştir.⁷⁹¹

Sultan Barsbay döneminde ise Timur'un oğlu Şâhruh ile savaş ihtimali ortaya çıkmış, sultan, başkadıları toplayarak askere nafaka için halktan vergi alınması amacıyla fetva talep etmiş, ulemânın fetva vermeye yanaşmaması üzerine bir sonuç alınamadan meclis dağılmıştı (Rebûlâhîr 839).⁷⁹² İbn Tağrîberdî fukahâdan bazı kişilerin “sultanın gelini otuz bin dinarlık elbise giyiyorken biz halktan vergi alınmasına nasıl fetva verebiliriz!” dediğini belirtmekte, ancak bu sözü kimin söylediğinin bilinmediğini ve bunun halk tarafından dilden dile aktarıldığını nakletmektedir.⁷⁹³ Hatîb el-Cevherî bunun üzerine sultanın “Ben sizden el-Melikü'l-Müeyyed gibi para istemiyorum, ancak hepiniz gücünüz nispetinde at, katır ve eşek yardımında bulunun.” dediğini söyler.⁷⁹⁴ Bu hadise ulemânın halkın temsilcisi olma konumunu açıkça ortaya koyan bir örnek olması bakımından dikkat çekicidir.

Sultan Kayıtbay döneminde Dulkadiroğlu Şahsuvar ve Osmanlı Devleti ile yapılan mücadelelerde de benzer bir fetva arayışı söz konusu olmuştur. Şahsuvar üzerine gönderilecek ordu için sultan önce ümerâ ve devlet görevlilerinden para tahsili cihetine gitmiş, hatta halifenin iktâ gelirleri içerisinde olan bir köye de el koymuştu (Zilkade 872). Ancak Şahsuvar üzerine gönderilen ilk ordunun büyük bir yenilgiye uğramasından sonra hazinede para kalmaması ve başka imkânlar da bulunamaması üzerine Sultan Kayıtbay, tüccarların mallarına, iktâ sahiplerinin ve vakıfların gelirlerine el koymak için fetva almak

⁷⁹⁰ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 134.

⁷⁹¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1031.

⁷⁹² Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 962.

⁷⁹³ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XV, 68; Kanat, *Memlük-Timurlu Münasebetleri*, s. 222.

⁷⁹⁴ Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfus*, III, 336.

amacıyla halife ve başkadıları huzura çağırılmıştı.⁷⁹⁵ Abdülbâsıt el-Malatî'nin aktardığına göre bu toplantıya halife ve dört başkadının yanı sıra bazı âlimler ve şeyhler de iştirak etmiş, Kahire'deki bütün emîrler ve devlet görevlileri tam kadro olarak hazır bulunmuştu. Sultan adına sır kâtibi konuşmuş, uzunca ve tafsilatlı bir şekilde hazinede bir şey kalmadığını bu sebeple iktâ sahiplerinin ve vakıfların gelirlerine el konulması gerekliliğinin hasıl olduğunu belirtmişti. Halife ve orada bulunan ulemâ itiraz edememiş ve bunun yapılmasına bir anlamda cevaz verme temayülüne girmişlerdi. Bu sırada toplantıya geciken Hanefî Şeyhülislamı Eminüddin Aksarâyî huzura girmiş, Sır kâtibi daha önce söylediklerini onun için de tekrarlamak zorunda kalmıştı. Eminüddin Aksarâyî buna şiddetle karşı çıkmış, sultanın şer'î yollar hariç hiçbir şekilde insanların gelirlerine el koymasının helal olmadığını açıkça ifade etmişti. Eminüddin Aksarâyî, İzzeddin b. Abdüsselâm'ın söylediklerine benzer bir şekilde önce beytümâl ve devlet görevlilerinin gelirlerine bakılması gerektiğini, bunlar yeterli gelmezse ve eğer düzenlenecek sefer Müslümanlardan büyük bir belayı defedecek ölçüde zaruret kazanmışsa ancak bu suretle ve birtakım şartlara bağlı olmak kaydıyla söz konusu gelirlere el konabileceğini ifade etmişti. Daha sonra pek çok konuşma yapılmışsa da istenen fetva çıkartılmadan bu meclis dağılmak zorunda kalmıştı. Abdülbâsıt el-Malatî halkın Eminüddin Aksarâyî için hayır duada bulunduğunu özellikle zikreder.⁷⁹⁶ Eminüddin Aksarâyî benzer tavrını daha sonra da sürdürmüştür. Nitekim bu hadiseden yaklaşık beş ay sonra Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın (856-882/1452-1478) Halep'e yönelmesi üzerine insanlar endişe ve korkuya kapılmıştı (Cemâziyevvel 877). Bu hadiseden hemen sonra mutad olduğu üzere başkadıların Recep ayının girişini kutlamak üzere sultanın huzuruna gittikleri sırada, sultan el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay başkadılarla ziyaretine gelmiş olan Emînüddin Aksarayî'ye bu defa Uzun Hasan tehlikesini işaret ederek yine bazı gelirlere

⁷⁹⁵ İbn Tağrıberdî, *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), III, 633-635.

⁷⁹⁶ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 328.

el koyma konusunu açmıştı. Emînüddin Aksarayî ise Şahsuvar tehlikesi ile ilgili toplantıda yaptığı gibi belirli şartlar gerçekleşmedikçe buna cevaz verilmeyeceğini ifade etti. İbn İyâs sultanın bu cevaptan hoşnut olmadığını hatta içten içe Şeyh Emînüddin Aksarayî'ye kırıldığını da söyler.⁷⁹⁷

Sultan el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay döneminde, daha sonra tekrar ihtiyaç baş göstermiş, bu defa Osmanlılarla savaş hazırlıkları için fetva arayışına girilmişti. Sultan hem savaş konusunda hem de ordu teçhizi için Fustat ve Kahire'deki değirmen, kuyu, hamam gibi bazı emlak ve evkafa el koyup, gelirlerini orduya tahsis etme hususunda fetva almak için dört başkadıyı toplantıya çağırdı (Rebîülevvel 896). Şâfiî başkadısı Zeyneddin Zekeriyya (ö. 926/1520),⁷⁹⁸ Hanefî başkadısı Nâsıruddin İbnü'l-İhmîmî, Mâlikî başkadısı Abdülgani b. Takî ve Hanbelî başkadısı Bedreddin Muhammed es-Sa'dî'nin katılımıyla gerçekleşen toplantıda sultan; "Osmanlılar bizimle savaşmaktan geri durmuyor, Halep bölgesi harap olmuş durumda, tüccarlar Mısır'a ürün göndermekten men edilmekte, cülbân memlûkleri benden nafaka istiyor, vermediğimde de Fustat ve Kahire'yi yağmalıyorlar, evleri yakıyorlar ve onların nafakaları ödenmeden de ordu savaşa gitmiyor." demiş, ardından hazinede para kalmadığına dair yemin etmeye başlamıştı. Çok uzun bir sessizlikten sonra Şâfiî başkadısı, "Umulur ki erzak ve cephe olarak Allah size kâfidir." demiş, Mâlikî başkadısı ise bir tam senelik gelirlere el konmasının halka çok ağır geleceğini, bunun kademeli bir şekilde yedi ayla sınırlı tutulmasını tavsiye etmişti. Onun bu görüşü üzerine sultan uzunca bir süre düşünmüş ve bu şekilde de meclis dağılmıştı.⁷⁹⁹ Toplantının ardından halk büyük bir tedirginliğe düşmüş, ellerindeki her şeyin alınacağı korkusu yaygın bir kanaate dönüşmüştü. Gerçekten de sultanın

⁷⁹⁷ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 81.

⁷⁹⁸ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 234-238; İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z-zeheb*, X, 186-188; Ahmet Özel-Cengiz Kallek, "Zekeriyya el-Ensârî", *DİA*, XLIV (2013), s. 212-215.

⁷⁹⁹ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 278.

görevlendirdiği çeşitli vazife sahipleri, vergi tahsili için kendilerine belirlenen alanlarda çalışmaya başlamışlardı. Bu durum halkta büyük bir tedirginlik meydana getirmiş, insanlar tahsildarlarla karşılaşma korkusuyla evlerinden çıkamaz hale gelmişlerdi.⁸⁰⁰ Benzer durum Dımaşk, İskenderiye ve Dimyat gibi ülkenin diğer şehirleri için de söz konusuydu. İbn İyâs'ın aktardığı kadarıyla çok üzücü gelişmeler de yaşanmış, hiçbir geliri olmayan insanlardan dahi vergi talep edilecek kadar ileri gidilmişti.⁸⁰¹ Bu hadise ile ilgili, muasır tarihçilerden Abdülbâsıt el-Malatî ve Sehâvî sultanın adını zikretmeksizin bu toplantıda dört başkadı ve devlet görevlilerinin bulunduğunu aktarır ve sonuçta beş aylık gelirlere el konulması şeklinde bir karar çıktığını belirtirler.⁸⁰² Ardından bunun meydana getirdiği sıkıntılara da işaret eden Sehâvî, bu vergiler için ağır ifadeler kullanır ve halkın yaşadığı sıkıntıyı İbn İyâs'a benzer şekilde aktarır.⁸⁰³ Söz konusu toplantı ile alakalı birkaç hususa işaret etmek gerekir. Birincisi İbn İyâs'ın nakline göre toplantıdan açıkça bir karar çıkmamış gibi görünmekle birlikte Abdülbâsıt el-Malatî'nin kaydına göre Mâlikî başkadısının beş veya yedi aylık gelire el konulması teklifinin kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Yine bu rivayetler çerçevesinde diğer başkadıların herhangi bir görüş belirtmediği ancak bu karara içten içe tepkili olduğu da tespit edilmektedir. Nitekim Şâfî başkadısı bu toplantıdan hemen sonraki Cuma günü, Bakara Sûresi 204-206 âyetlerini mihrapta okumak suretiyle namazda bulunan sultana bir mesaj vermeye çalışmıştır. Abdülbâsıt el-Malatî onun bu tavrını iyilikleri arasında addeder, hatta bu yaptığını bir anlamda cihad olarak kabul eder. Zira âyet-i kerîmelerde Allâhü Teâlâ "*İnsanlardan öylesi vardır ki dünya hayatı konusundaki sözleri senin hoşuna gider; o, hasımların en yamanı olduğu halde kalbinde olana Allah'ı şahit de tutar. Hâkimiyeti ele aldığı anda ise*

⁸⁰⁰ İbn İyâs, *Bedâi'ü'z-zühûr*, III, 279-281.

⁸⁰¹ İbn İyâs, *Bedâi'ü'z-zühûr*, III, 279.

⁸⁰² Sehâvî, *Vecîzü'l-keîâm*, III, 1178; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VIII, 217.

⁸⁰³ Sehâvî, *Vecîzü'l-keîâm*, III, 1178.

ülkede bozgunculuk çıkarıp ürünleri ve nesilleri yok etmeye çalışır. Allah bozgunculuğu sevmeyiz. Ona, "Allah'tan kork!" dense gururu kendisini günaha sürükler. Ona cehennem yeter! Orası ne kötü bir yataktır!" buyurmaktadır. Dolayısıyla Şâfiî başkadısı bu ayetler üzerinden sultan ve devlet erkanının haksız uygulamalarına karşı ağır tenkitler yöneltmektedir.⁸⁰⁴

Askerî sahadaki iktidar ulemâ ilişkilerinin diğer bir düzlemi de âlimlerin elçi olarak görevlendirilmesidir. İslâm tarihinde ulemânın Müslüman hükümdarlar arasında elçilik görevi yaptığı bilinmektedir. Özellikle Memlükler'in pek çok alanda mirasçısı olduğu Eyyûbîler zamanında bunun örnekleri mevcuttur. Hatta Aynicâlût Savaşı öncesinde başka bir ifadeyle Memlüklerin Suriye'de hâkimiyet kurmasından evvel, bu bölgede bulunan Eyyûbî melikleriyle münasebetlerinde sıklıkla âlimlerin elçilik yaptığı tespit edilmektedir. Nitekim el-Melikü'l-Muîz Aybek ile Suriye'deki Eyyûbî meliklerinden el-Melikü'n-Nâsır Yusuf arasındaki savaşı durdurmak ve aralarındaki barışı tesis etmek için dönemin Abbâsî halifesinin Şeyh Necmeddin Abdullah b. Muhammed b. el-Hasan Ebû S'ad el-Bâderâî'yi (ö. 655/1257-1258)⁸⁰⁵ elçi olarak göndermesi buna örnek olarak zikredilebilir.⁸⁰⁶ Bâderâî bu vazifesinde başarılı olmuş ve iki sultan arasında onun aracılığıyla sulh akdedilmiştir (651).⁸⁰⁷ Bu sultanlardan el-Melikü'n-Nâsır Yusuf, Hülâgû'nun Fırat'ı aşarak Dımaşk'a yaklaşması üzerine meşhur

⁸⁰⁴ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VIII, 219.

⁸⁰⁵ Hayatı için bk. İbnü's-Sâbûnî, *Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl* (nşr. Mustafa Cevâd), Bağdat 1957, s. 27-31; Safedî, *el-Vâfi*, XVII, 580.

⁸⁰⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 382-383.

⁸⁰⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 385, 398.

muhaddis ve tarihçi Kemaleddin Ömer İbnü'l-Adîm'i yardım istemek amacıyla Mısır'a elçi olarak göndermiştir.⁸⁰⁸

Memlükler'e gelince Memlük sultanlarının da aynı uygulamayı sürdürerek ulemâyı elçilik vazifesinde istihdam ettikleri tespit edilmektedir. Buna dair pek çok örnek bulunmakla birlikte biz bunlar arasından tezimizin sınırları içerisine dâhil ettiğimiz başkadı ve kadı asker gibi ulemâ sınıfından kimselerin elçilik vazifesinde kullanıldığı birkaç örneği zikredeceğiz. Bunlardan ilki 699 yılındaki Hazindâr Savaşı'nda⁸⁰⁹ Memlükler'in mağlubiyetinden sonra Şâfîî başkadısı Bedreddin İbn Cemâa'nın yanına İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İzzeddin Hamza el-Kalânîsî (ö. 729/1329)⁸¹⁰ gibi bazı âlimleri de alarak emân istemek için İlhanlı hükümdarı Gâzân Han'a elçi gitmesidir (Rebûlâhîr 699). Bu elçilik heyeti istediklerini alarak Dımaşk'a dönmüştür.⁸¹¹ İkinci örnek ise Sultan Ferec'in Timur'la mücadeleleri sırasında Timur'un talebi üzerine Hanbelî başkadısının elçi olarak gönderilmesidir (803). Buna göre Sultan Ferec'in ümerâ ile arasındaki çekişmeler sebebiyle Dımaşk'ta Timur'la karşılaşmadan Kahire'ye dönmesi üzerine, Dımaşk halkı ve buradaki ümerâ Timur'la mücadele etmek zorunda kalmış ve çarpışmalarda Timur'un bin kadar askeri öldürülmüştü. Bunun üzerine Timur'un adamları bir elçi göndererek hükümdarlarının sulh istediğini ve Dımaşk'tan bir elçi gönderilmesi halinde barışın tesis edilebileceğini iletmiş, halk da Dımaşk Hanbelî

⁸⁰⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 416. Mısır Başhatîbi Şemseddin el-Ba'lebekkî ve Dımaşk başkadılarından Ziyâeddin Kasım b. Tâceddin eş-Şehrezûrî Eyyübîler döneminde elçilik vazifesi yapan ulemâdan bazılarıdır. Bk. İpşirli, "Elçi", *DİA*, XI (1995), s. 3-15.

⁸⁰⁹ Bu savaşla ilgili bk. Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 277-282; Mustafa Uyar, "İlhanlı-Memlük Mücadelesinde Bir Kırılma Noktası: Vâdî el-Hazindâr Savaşı", 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 2007, VII. Cilt, Ankara 2012, s. 3252-3260.

⁸¹⁰ Hayatı için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 320; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 73, 74.

⁸¹¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 889.

başkadısı Takıyyüddin Ebû İshak İbrahim b. Müflih'i (ö. 803/1401)⁸¹² elçi olarak göndermiştir. Makrîzî, bu elçinin Timur tarafından oyuna getirildiğini belirtir. Buna göre Timur, elçi olan başkadıya oldukça yumuşak davranmış ve “Burası peygamberler şehridir, bu şehri çocuklarımın sadakası olarak Allah resulüne bağlıyorum.” demiştir. Bu görüşmeden sonra şehre dönen başkadı, Timur’u överek insanları savaştan vazgeçirmeye çalışmıştır.⁸¹³ Neticede sulh konusunda anlaşma sağlandığı için Timur’un elçileri şehre gelerek “dokuzât”⁸¹⁴ ismi verilen ve Timur’un bir şehri barışla ele geçirdiğinde buranın halkından yiyecek, içecek ve elbise gibi taleplerinin karşılanmasını istemişlerdi. Bunları tamamlayan başkadı, Timur’un yanına gitmiş ve Timur da onlara emânını içeren dokuz satırlık bir belge vermişti. Sonuçta Timur şehri ele geçirmeye muvaffak olmuştu. Ancak Makrîzî’nin ifade ettiği gibi Timur elçi olan başkadıya verdiği emânı tutmamış ve tüm şehri yıkmış, yağmalatmış ve çok sayıda insanı da öldürmüştü.⁸¹⁵ Bu noktada meşhur tarihçi İbn Haldûn’un Dımaşk halkı adına bir anlamda aracılık vazifesini üstlenerek Timur’un yanına gittiğine de işaret etmek gerekir.⁸¹⁶

⁸¹² Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1075; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 150-151; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, I, 168-169; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, IX, 39; İbn Tolun, *Kudatü Dımaşk*, s. 288. İbn Müflih'in seçilmesi ile alakalı olarak Humar, onun iyi derecede Türkçe ve Farsça bilmesini gerekçe göstermekle birlikte kaynaklarda bu bilgi tespit edilememiştir. Bk. Kadir Can Humar, *Timurlu Devletinde Elçilik Müessesesi ve Haber Alma Teşkilatı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020, s. 24.

⁸¹³ İbn Haldûn, *Hatıralar*, s. 243; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1046; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 137-138; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XII, 239.

⁸¹⁴ Bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XII, 239.

⁸¹⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1046-1052; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XII, 239-242. Ayrıca bk. Musa Şamil Yüksel, “Arap Kaynaklarında Timur”, *Bilig*, XXXI (2004), s. 94.

⁸¹⁶ İbn Haldûn, *Hatıralar*, s. 244; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1037.

Bu konuda son olarak kadı asker Şemseddin İbn Ecâ'nın, Dulkadiroğlu Şahsuvar'la yapılan mücadeleler sırasında Zamantu kalesine, daha sonra Uzun Hasan'la mücadelelerle ilgili Osmanlılar'a ve nihayet Uzun Hasan'a da elçi gönderilmesine işaret edilmelidir. Kadı asker Şemseddin İbn Ecâ, Zamantu kalesinde muhasara altına alınan Şahsuvar'a, başkomutan ve devadâr Emîr Yeşbek tarafından bir emîrle birlikte elçi olarak gönderilmişti. Bu görüşmelerden sonra elçiler Şahsuvar'ın taleplerini iletmiş, ancak Yeşbek bunları reddederek muhasarayı daha da sıkılaştırmıştı. Çıkış yolu bulamayan Şahsuvar, bahsi geçen emîr ile kadı asker Şemseddin İbn Ecâ'nın tekrar elçi olarak gönderilmesini talep etmiş ve onların refakatinde teslim olacağını bildirmişti (Muharrem 877).⁸¹⁷ Bu noktada sultanın Şahsuvar'ın durumu ile ilgili başkadılara danıştığı, onların da Şahsuvar'ın hâricî kabul edildiği dolayısıyla katlinin câiz olduğuna dair hüküm verdikleri de belirtilmelidir.⁸¹⁸ Söz konusu kadı asker İbn Ecâ aynı senenin sonunda Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'la mücadele esnasında Osmanlı sultanının bu konuda Memlükler'e yardımcı olmak istediğine dair elçi yollaması üzerine bir kez daha görevlendirilmişti. İbn Ecâ Osmanlı elçisinin refakatinde mektup ve hediyelerle birlikte Memlük elçisi olarak Osmanlı Devleti'ne gönderilmişti.⁸¹⁹ Sonraki süreçte İbn Ecâ, Uzun Hasan'a da elçi olarak gönderilmiş ve Kahire'ye gelerek Uzun Hasan'ın memleketindeki gelişmelerle ilgili bilgiler vermiş, burada vebanın büyük bir yıkım meydana getirdiğini ve Uzun Hasan'ın çok sayıda askerinin öldüğünü bildirmişti (Cemâziyevvel 880).⁸²⁰

⁸¹⁷ İbn İyâs, *Bedâi 'u'z-zühûr*, III, 73. Şahsuvar Bey'in isyanı ile ilgili bk. Ayaz, "Memlük Tarihçilerine Göre Dulkadiroğlu Şahsuvar Bey İsyanı", *Bellekten*, LXVII/279 (2013), s. 403-443.

⁸¹⁸ İbn İyâs, *Bedâi 'u'z-zühûr*, III, 75. Ayrıca bk. Âşık Paşazâde, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, K Kitaplığı, İstanbul 2003, s. 304, 576-577.

⁸¹⁹ İbn İyâs, *Bedâi 'u'z-zühûr*, III, 86.

⁸²⁰ İbn İyâs, *Bedâi 'u'z-zühûr*, III, 110; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 141.

Askerî sahadaki münasebetlerin üçüncü yönü ise bizzat seferlerde ulemânın teşvik edici rolüyle alakalıdır. Zira ulemâ halkı savaşa teşvik etmek, manevî destek olmak ve bazen de savaflara bizzat katılmak suretiyle askerî seferlerde etkin rol oynamaktaydı. Ulemânın teşvik edici ve manevî destek veren tutumlarına ilk örnek olarak el-Melikü'l-Eşref Halil'in Kal'atürüm üzerine düzenlediği seferde halifenin rolünü zikretmek gerekir. Sultan'ın Moğollar'ın Rahbe'yi yağmalamaları üzerine karar verdiği sefer öncesinde Halife Hâkim-Biemrillâh, Kal'atülcebel'de Cuma namazında Müslümanları cihada teşvik eden bir hutbe irâd etmişti. Ardından da yıllar sonra ilk defa halka Cuma namazı kıldırması (Rebîülevvel 691).⁸²¹ Bu noktada insanları cihada teşvik için halifenin ön plana çıkarılmasının önemine işaret etmek gerekir. Zira Halife Hâkim-Biemrillâh çok uzun bir süredir insanlardan uzak bir şekilde Kal'atülcebel'de tutulmaktaydı.⁸²² Öyle ki; Makrîzî'nin hesabıyla 30 yıl 9 ay 23 gün sonra sultan el-Melikü'l-Eşref'in onayıyla ilk kez halifenin 14 Şevval 690 tarihinde Cuma günü Kale Camii'nde hutbe okumasına izin verilmiş ancak Cuma namazını Şâfiî başkadısı Bedreddin İbn Cemâa kıldırması.⁸²³ Dolayısıyla sefer öncesinde halifenin manevî otoritesinin insanlar üzerindeki etkisinden istifade etmek isteyen Sultan el-Melikü'l-Eşref Halil, bu defa hutbe sonrası cemaate namaz kıldırmasına da müsaade etmiştir. Bu seferin sonucunda Moğollara tâbi olan Ermenilerin elindeki Kal'atürüm'un fethedildiği ve isminin Kal'atülmüslimîn olarak değiştirildiği belirtilmelidir (Recep 691).⁸²⁴

⁸²¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 777; Uzun, *Saltanat-Hilafet İlişkisi*, s. 100-101.

⁸²² Sultan Baybars devlet işlerine müdahale edeceği endişesiyle Halife Hâkim-Biemrillâh'ı Kal'atülcebel'de yanında tutmuş ve insanlarla görüşmesini yasaklamıştır (Rebîülevvel 663). Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 540.

⁸²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 636; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 774.

⁸²⁴ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, V, 464-465; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 777.

803 senesine gelindiğinde Timur'un Dımaşk'a yaklaştığı haberi üzerine büyük bir endişeye kapılan halkı teskin için de yine halifenin manevî otoritesinden istifade edildiği gibi başkadıların da devreye girdiği tespit edilmektedir. Dımaşk meydanlarında halifenin sancağı dolaştırılmış ve kılıçlar sergilenmiş, başkadılar ise halkı savaşa teşvik ve cesaretlendirmek için konuşmalar yapmışlardı (3 Rebûlevvel 803).⁸²⁵ Ne var ki Timur'un Hama ve Halep'i ele geçirip yağmalaması üzerine Dımaşk halkının büyük bir kısmı şehri terk edip Kahire'ye kaçmaya başlamıştı. Bu esnada endişe ve korkunun hâkim olduğu Kahire'de ise Şeyhülislâm Sirâceddin Ömer el-Bulkînî ve görevdeki başkadılar, bazı önde gelen emîrlerle sokakları dolaşmış, bir yandan halkı teskin ettikleri gibi bir yandan da onları cihada teşvik etmek üzere hutbeler irâd etmişlerdi. Bu hutbeler için hazırlanan metinlerde "Allah yolunda sizin en büyük düşmanınız Timur'dur. O memleketleri ele geçirdi. Halep'e ulaştı ve annelerinin karnındaki bebekleri dahi öldürdü, cami ve mescitleri yakıp yıktı. Onun şimdiki amacı sizin memleketinizi harap etmek, erkeklerinizi ve çocuklarınızı öldürmek, harîminize el uzatmaktır." şeklinde ifadeler bulunmaktaydı. Yaklaşık bir ay sonra Sultan Ferec sefere çıkarken, hasta olan Hanefî başkadısı hariç bütün başkadılar da yanındaydı (Rebûlâhir 803).⁸²⁶

Ulemânın halkı cihada teşvik ettiği bir diğer hadise de Karakoyunlu (1351-1469) hükümdarı Kara Yusuf'un (791-822/ 1389-1420) Antep ve Hama şehirlerini yağmalaması üzerine gerçekleşmişti (821). Buna göre Akkoyunlu (1340-1514) hükümdarı Karayülük Bey (1402-1435) ve Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf Bey arasında gerçekleşen savaşta, Karayülük yenilgiye uğrayıp Mercidabık'a kaçmıştı. Ancak arkasından gelen Kara Yusuf'a bir kez daha yenilen Karayülük, eşyalarını bırakarak Memlûk sultanına sığınmış, bunun üzerine Kara Yusuf da Memlûklerin elinde olan Antep

⁸²⁵ İbn Haldûn, *Hatıralar*, s. 242-243; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1031.

⁸²⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1036-1037.

ve Hama şehirlerini yağmalamıştı.⁸²⁷ Hicaz'a gitme hazırlığı içerisinde iken bu haberi alan Memlük sultanı el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî derhal halife, dört başkadı ve Şeyhülislam Celâleddin İbnü'l-Bulkînî'yi huzura çağırıp Kara Yusuf'la ilgili istişarede bulunmuştu (Şaban 821). Bu toplantıda ulemâ, Kara Yusuf'un yaptığı kötülükleri anlatan ve onunla savaşmanın câiz olduğuna dair dört başkadı tarafından düzenlenen bir fetva hazırlamıştı. Halife ve Celâleddin el-Bulkînî'nin de onayıyla, kan döktüğü, harîme el uzattığı, şehirleri harap ettiği için Kara Yusuf'a karşı canla ve malla savaşmak gerektiği ile ilgili bu fetva, halife ve dört başkadı nezaretinde Kahire sokaklarında okunmuştu. Bu fetvanın bir nüshası da şehrin sokaklarında okunmak üzere Dımaşk'a gönderilmişti.⁸²⁸ Bundan 2 yıl sonra yine Kara Yusuf'un oluşturduğu tehdit sebebiyle dört başkadı ve halifenin aynı fetvayı hazırladığı tespit edilmektedir (823). Dönemin sultanı Şeyh el-Mahmudî bu fetvaya binaen sefer hazırlıkları yaparken halife, dört başkadı ve nâiblerinin tamamının iştirak ettiği bir heyet nezaretinde söz konusu fetva Kahire sokaklarında okunmaktaydı.⁸²⁹ Hazırlıkların tamamlanmasının ardından sefere çıkan sultanın yanında halife ve başkadıların da bulunduğu ancak Kara Yusuf'un öldürüldüğü haberinin gelmesi üzerine seferin iptal edildiği de belirtilmelidir (Şaban 823).⁸³⁰

Bu bağlamda Portekizliler'in (Frenk) Yemen sahillerini işgali sırasında yaşananlara da değinmek gerekir. Rebülevvel 919 tarihinde Portekizlilerin pek çok yeri ele geçirmesi haberinin ulaşmasından sonra Şâfîî başkadısı, Cuma hutbesinde bu konuyu

⁸²⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 457-459.

⁸²⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 459-460; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XIV, 68. Ayrıca bk. Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, TTK Yayınları, Ankara 1967, s. 101, 103, 104.

⁸²⁹ İbn Tağrıberdî'nin aktardığına göre, bu fetva Şâfîî kadı nâiblerinden birinin katır üzerinde dolaştırılması ile halka ilan edilmişti. Bk. *en-Nücûmü'z-zâhire*, XIV, 99-100.

⁸³⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 535-536.

ele almış ve halkı onlarla mücadeleye teşvik etmişti. İbn İyâs'ın ifadesiyle halkı teşvik eden başkadı dâhil sultan ve ümerâ büyük bir ümitsizlik içerisindedir.⁸³¹

Bu konuda son olarak Memlûk ordusunun Osmanlılarla karşı karşıya geldiği ve Memlûk Devleti'nin yıkılışına da sebep olan Mercidabık ve Ridâniye savaşlarını zikretmek gerekir.⁸³² Osmanlı vezîriâzamı Hadım Sinan Paşa'nın (ö. 922/1517) Diyarbakır'a geldiği haberi üzerine Sultan Gavri, savaş hazırlıklarına başlamış ve 15 Rebülâhir 922'de yanına halife Müstekfi-Billâh ve dört başkadıyı da alarak son derece gösterişli bir törenle Kahire sokaklarını dolaştıktan sonra yola çıkmıştı.⁸³³ Daha sonra bir Osmanlı elçisinin, Yavuz Sultan Selim'in oldukça naif ifadeler içeren mektubunu⁸³⁴ getirmesi üzerine sultan Kansu Gavri ordusuyla Dımaşk'a dönmüş, şehre girişi sırasında düzenlenen törende halife ve başkadılar da hazır bulunmuştu.⁸³⁵ Sultan Kansu Gavri dönüş yolunda iken önceden yolladığı başkadılardan Şâfiî Kemâleddin et-Tavîl'i Dımaşk ve Halep'te Cuma namazlarını kıldırması için görevlendirmiş, o da hutbelerinde sulh üzerine konuşmalar yapmıştı.⁸³⁶ Ne var ki Osmanlı ordusunun Mısır için sefere çıktığı

⁸³¹ İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, IV, 308.

⁸³² Memlûkler ve Osmanlılar arasında savaşa giden süreçte önemli rolü bulunan Çaldıran Savaşı için bk. Kanat, "Osmanlı-Safevî Mücadelesinde Memlûk Devleti'nin Tutumu", s. 65-74.

⁸³³ İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, V, 41.

⁸³⁴ "Siz benim atamsınız ve sizden dua isterim; ben Alâüddeve'nin [Dulkadiroğlu beyi] memleketine ancak sizin izninizle girebildim. O bana âsî idi, babamla Sultan Kayıtbay arasında meydana gelen fitne ateşi de bu adamdı. Memleketinizde fesatlık çıkarana bu adamın öldürülmesi oldukça isabetlidir. Şayet onun yerine görevlendirilen İbn Şehsuvar'dan memnunsanız kalsın yok değilseniz gönderiniz. Bu konuda karar tamamen size aittir. (...) Ben Alâüddeve'den aldığım yerleri de size iade ediyorum." Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, V, 45.

⁸³⁵ İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, V, 51-53; İbnü'l-Hımsî, *Havâdis*, II, 520; Koprıman, "XVI. Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Memlûk Çatışması ve Safevîler", s. 381.

⁸³⁶ Bk. *Bedâi' u'z-zühûr*, V, 53-54, 62.

haberi gelince sultan da Memlûk ordusu ile birlikte Mercidabık'ta karargâh kurmuştu. Bu noktada her iki tarafın da Müslüman bir orduyla savaşıma konusunda çekinceleri olduğu, bu çekinceleri dolayısıyla meşru bir gerekçeye ve hem kendilerini rahatlatmak hem de halkı teskin için ulemânın fetvasına ihtiyaç duydukları anlaşılmaktadır. Zira Yavuz Sultan Selim, Sultan Gavri'nin Osmanlı şehzadesi Kasım b. Ahmed'i yanında getirmesini gerekçe göstererek ulemâdan Memlûkler'e karşı savaşmak üzere fetva almış ve onları Safevîlerin hamisi olmakla itham ederek dinî meşruiyet sağlamıştı.⁸³⁷ Muhtemelen Osmanlı sultanının bu hamlesine karşılık Kansu Gavri de Yavuz Selim'in ordusunun çoğunluğunun gayrimüslimlerden oluştuğunu belirtip, dört başkadıdan Selim'in zâlim ve onunla savaşın da câiz olduğuna dair fetva istemişti (23 Cemâziyelâhir 922).⁸³⁸ Memlûklerin yenilgisiyle neticelenen savaşın ardından halife Müstekfi-Billâh, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî başkadılarının esir alınarak Yavuz'un huzuruna getirildiği rivayetinden⁸³⁹ hareketle ulemânın savaşa bizzat katıldığı anlaşılmaktadır.

Mercidabık Savaşı'nda da tespit edildiği gibi ulemânın fetva ve teşviğinin yanı sıra bizzat savaşa iştirak ettiğini gösteren örnekler de bulunmaktadır. Bunlardan ilki Baybars'ın sefere çıkarken yanına dört mezhep başkadısını da almasıdır. Daha önce ifade edildiği gibi sultan Baybars'ın kadı asker olarak tayin ettiği Hanefî başkadısı Sadreddin

⁸³⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2006, II, 282-283; Yaşar Yücel-Ali Sevim, *Osmanlı Klâsik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih-Yavuz-Kanuni*, Ankara 1991, s. 130; Burhan Erhan Çavdaroglu, "Askeri Dönüşüm Çağında Mercidabık ve Ridaniye Savaşları Üzerine Bir Tahlil", *Ulakbilge*, V/14 (2017), s. 1274. Krş. Koprman, "XVI. Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Memlûk Çatışması ve Safevîler", s. 380-381.

⁸³⁸ İbn Tolun, *Müfâkehâtü'l-hillân*, s. 333; İbnü'l-Hımsî, *Havâdis*, III, 521. Ayrıca bk. Amar Elhossary, *Memlûk Kaynaklarına Göre Yavuz ve Kanuni Dönemlerinde Mısır ve Şam'da Çıkan İsyanlar* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 10.

⁸³⁹ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, V, 76-77.

Süleyman'ın bütün seferlerine iştirak ettiği de burada tekrar zikredilmelidir. Yine Memlük-İlhanlı ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası teşkil eden ve Memlük Devleti'nin bir anlamda var olma savaşı olarak nitelendirilen⁸⁴⁰ Şakhab Savaşı'na da Halife Müstekfî Billâh ve başkadıların iştirak ettiği ve önemli bir rol oynadığı görülmektedir (702).⁸⁴¹ Nitekim halife, savaş başlamadan önce sultan Muhammed b. Kalavun'la birlikte ordu saflarını gezerek askerinin maneviyatını yükseltmiş, onları cihâda teşvik etmişti. Ardından hutbe irâd eden Halife savaş esnasında da ordunun merkezinde, sultanın yanında durmak suretiyle bu desteğini sürdürmüştü.⁸⁴² Büyük bir zaferle neticelenen savaş sonunda Halife ve ulemânın zafer kutlamalarına katıldığı da tespit edilmektedir.⁸⁴³ Resmî bir görevi bulunmaması dolayısıyla çalışmamızın kapsamında olmayan büyük âlim Şeyhülislam İbn Teymiyye'nin bu savaştaki büyük desteği ve teşvik edici faaliyetlerine de temas etmek gerekir. İbn Teymiyye savaş öncesinde Müslüman olmaları dolayısıyla İlhanlılar'la savaşa konusunda mütereddit olan halk ve ulemâ arasında gerçekleşen tartışmalara katılmış,⁸⁴⁴ hem savaştan vazgeçmek üzere olan sultanı cesaretlendirmek hem bizzat savaşa katılmak hem de güçten düşmemeleri için ellerinde

⁸⁴⁰ Bk. Ayaz, "Memlük-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702/1303), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV (2007), s. 1-32. Memlük İlhanlı ilişkilerinin serencâmı için ayrıca bk. Hasan Muhammed Ahmed el-İslâm, *el-'Alâkâtü beyne'l-Memâlik ve İlhanâti Moğol Fâris ve Eserühâ 'alâ Mısır ve Bilâdi 'ş-Şâm* (Doktora Tezi), Sudan Üniversitesi, 2018.

⁸⁴¹ Makrîzî, *el-Mukaffê'l-kebîr*, VII, 180;

⁸⁴² Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 375-376; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 18; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 28; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 932-933.

⁸⁴³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 20; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 29; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 936.

⁸⁴⁴ İbn Teymiyye, onların Hz. Ali'ye karşı çıkan Hâricîler gibi olduklarını söylemek suretiyle insanları cihada teşvik etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 23.

yiyeceklerle safları dolaşıp askeri orucu terk etmeye ikna etmek suretiyle halife ve başkadıların çabalarına büyük destek vermiştir.⁸⁴⁵

1.2.2. Askerî İsyandar

Memlük Devleti'nde, emîrlere gerek kendi iktidar talepleri gerekse destekledikleri kimselerin yanında olmak uğruna sıklıkla çatışma içerisine girmekte ve isyanlar çıkarmaktaydılar. Esasen Memlük siyasî tarihi de büyük oranda bu çatışmalardan müteşekkildir. Söz konusu çatışma ve mücadelelerin bir kısmına daha önce saltanat değişikliklerinde iktidar ulemâ ilişkileri bağlamında işaret edilmişti. Burada ise bu çatışma ve mücadelelerde ulemânın konumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Zira sadece dinî sahada değil idarî, siyasî ve sosyal neredeyse her alanda, yapılan işlerin meşrulaştırılması konusunda en önemli rolü oynayan ulemâ, bu tür çatışma ve isyanlarda da aynı konumunu muhafaza etmekteydi. Dolayısıyla çatışma ve mücadelelerin tarafları bir yandan rakiplerini askerî güçleriyle bertaraf etmeye çalışırken bir yandan da ulemânın konumunu kullanarak hem daha fazla güçlenmek hem de yaptıklarını meşrulaştırmak istiyorlardı. Bu amaçla da halife ve başkadıları yanlarında tutmaya çabalıyorlardı. Bazen tarafların talebi olmaksızın doğrudan ulemânın bu çatışmalara kendi rızaları ile katıldıkları, eylemleri ve söylemleriyle bir tarafı açıktan destekleyici bir rol üstlendikleri tespit edilmektedir. Son olarak tıpkı askerî seferlerdeki gibi bu tür çatışmaların sebep olduğu isyanlarda da ulemânın elçilik veya aracılık yaptığı da görülmektedir. Ulemânın bahse konu çatışma ve isyanlarda oynadığı rolleri bu üçlü tasnifle anlatmak birtakım tedahüllere sebep olacağından meseleyi kronolojik olarak ele almak daha isabetli görünmektedir.

Bu tür çatışmalarda ulemânın tutumunu yansıtan ilk örnek sultan el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun döneminde Dımaşk saltanat nâibi olan Sungur el-Aşkar (ö.

⁸⁴⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 27-28.

692/1293)⁸⁴⁶ isyanında tespit edilmektedir (678).⁸⁴⁷ Sungur el-Aşkar'ın sultana karşı başlattığı isyana Dımaşk Şâfiî başkadısı olan İbn Hallikân'ın da dâhil olduğu görülmektedir. Hatta olayların müşahidi de olan tarihçi İbn Abdüzzâhir, İbn Hallikân'ın Sungur el-Aşkar'a ilk biat edenler arasında bulunduğunu ve sultana karşı savaşı konusunda fetvayı verenin de o olduğunu nakleder.⁸⁴⁸ Nüveyrî, İbn Hallikân'ın bu isyanı meşru bulduğu için Sungur el-Aşkar'a bu konuda fetva verdiğini aktarır.⁸⁴⁹ Makrîzî ise bu fetva konusuna temas etmeksizin İbn Hallikân'ın gönüllü bir şekilde Sungur el-Aşkar'ı desteklediğini belirtir.⁸⁵⁰ Sungur el-Aşkar saltanatını ilan ettiği bu isyan esnasında kendisini destekleyen İbn Hallikân'ı, Halep başkadılığı ve Eminiyeye Medresesi müderrisliğine de atamıştı.⁸⁵¹ Ancak isyanın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine İbn Hallikân Dımaşk başkadılığından azledilmiştir (Safer 679). Sultan Kalavun tarafından canı bağışlanan İbn Hallikân, azlinden 3 gün sonra tutuklanmış ve yaklaşık 3 hafta kadar Necibiyye Hankah'ında gözaltında tutulmuştur.⁸⁵² İbn Hallikân'ın bu durumu çok uzun sürmemiş, serbest bırakıldığı gibi yeniden Dımaşk Şâfiî başkadısı olarak da tayin edilmiştir.⁸⁵³ Bu noktada Sungur el-Aşkar isyanı ve İbn Hallikân'ın bu süreçteki

⁸⁴⁶ Hayatı için bk. Safedî, *el-Vâfi*, XV, 490-495; a.mlf., *Tuhfetü zevi'l-elbâb*, II, 174-180, İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, VIII, 37; a.mlf., *el-Menhel*, VI, 87-96; Süleyman Özbek-Mehmet Şeker, "Memlûk Emîri Sungur el-Aşkar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXXIII/242 (2019), s. 205-218.

⁸⁴⁷ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VIII, 238; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, VII, 293-295.

⁸⁴⁸ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 245.

⁸⁴⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 43.

⁸⁵⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 678.

⁸⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 564. Lev, "Symbiotic Relations: Ulama and The Mamluk Sultans", s. 5.

⁸⁵² Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 678; Chamberlain, *Bilgi ve Sosyal Pratik*, s. 131.

⁸⁵³ Yunîni, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, IV, 44; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 565; Sever, *Bahrî Memlûkler Dönemi Mezhep Hareketleri*, s. 54; Ayrıca bk. M. Recep Keleş, "Memlûklü Dönemi Suriye'de Âlimlerin Rollerini: İbn Hallikan Örneği", *İslâmî Araştırmalar*, XXXI/3 (2020), s. 524-527.

görevlendirilmelerini genişçe anlatan İbn Kesîr'in, İbn Hallikân'ın isyanı desteklemesi ve fetvası konularına değinmemesinin dikkat çekici olduğu belirtilmelidir.⁸⁵⁴

Dımaşk daha sonraki süreçte de bu tür isyanlarda merkez olma vasfını sürdürmüştür. Nitekim el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun sonrası istikrarsızlık döneminin büyük emîrlerinden Yelboğa'nın iktidardaki tahakkümüne karşı çıkan ümerânın isyan merkezi de yine Dımaşk olmuştur (762). Bu isyanı bastırmak amacıyla yola çıkan ordunun yanında halife ve kadı askerler Tâceddin Muhammed el-Münâvî (ö. 765) ve Sirâceddin Ömer el-Hindî'nin (ö. 773/1372)⁸⁵⁵ de yer aldığı tespit edilmektedir. Bu iki kadı asker, taraflar arasında barışın sağlanması amacıyla yapılan görüşmelerde aracılık vazifesi ifa etmişlerdir.⁸⁵⁶ Bu örnek hadisede, halife başta olmak üzere ulemânın bir kısmının da sefere götürülmüş olması daha önce ifade ettiğimiz ulemânın desteğini sağlama çabasının bir ürünü olarak kabul edilebilir. Ayrıca bundan bir süre sonra bahsi geçen ve idareyi tamamıyla kontrolü altında tutan Yelboğa el-Ömerî'nin öldürüldüğü isyanda da yine ulemânın meşrulaştırıcı rolünün öne çıktığı tespit edilmektedir (768). Nitekim bizzat memlûklerinin isyanıyla karşılaşan Yelboğa el-Ömerî, kendisine karşı isyan edenlerin safına katılan ve tahakkümü altında tuttuğu Sultan el-Melikü'l-Eşref Zeyneddin Şaban'ı tahttan indirerek yerine kardeşini tahta çıkarmak için halifeyi zorlamıştı. Karşı tarafın daha güçlü olduğunu ve Yelboğa el-Ömerî'nin kaybetmeye başladığını gördüğü anlaşılan halifenin ise bu talebi reddederek meşru sultanın el-Melikü'l-Eşref Zeyneddin Şaban olduğunu söylediği nakledilmektedir.⁸⁵⁷ Buna rağmen

⁸⁵⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 564-566; Yalçın, *Dımaşk Kâdilkudâtı*, s. 364-365.

⁸⁵⁵ Hayatı için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 156; a.mlf., *İnbâü'l-ğumr*, I, 27-29; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XI, 120.

⁸⁵⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 66-67.

⁸⁵⁷ İbn Dokmak, *el-Cevherü's-semîn*, s. 415-419; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 133-134; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 438; İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, II, 305-306; Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, I, 392-392.

Yelboğa el-Ömerî'nin halife tarafından meşru kabul edilen el-Melikü'l-Eşref'i azlettiği ve kardeşini sultan ilan ettiği tespit edilmektedir. Ancak Yelboğa el-Ömerî'nin bu tasarrufu bir netice vermediği gibi mevcut sultanın desteklediği taraf galip gelmiş ve Yelboğa el-Ömerî feci şekilde katledilmiştir.

Bahrî Memlûkler döneminin sonlarında kukla sultanlardan el-Melikü'l-Mansûr Alâeddin Ali döneminde iktidarı ellerinde tutan Berke ve Berkuk arasındaki mücadelelerde de ulemânın önemli bir rol üstlendiği tespit edilmektedir. Nitekim Berke, devletin bütün işlerini üstlenen, yetkileri eline alan atabek Berkuk'a karşı bir mücadele başlatmış, bu isyan sürecinde Berkuk, başkadılar ve ulemâyı toplayarak onlardan Berke ile aralarında barışı sağlamaları için aracılık etmelerini istemişti (Safer 782). Ulemânın barış sağlanana kadar bu iki emîr arasında aracılık yaptığı görülmektedir.⁸⁵⁸ Berkuk'un sultanlığı esnasında da isyan eden emîrlere karşı yine halifenin konumundan istifade ettiğini belirtmek gerekir. Nitekim onun 791 senesinde isyan eden emîrlerin Gazze'ye ulaştığı haberi üzerine görevden aldığı ve çeşitli aşağılamalara maruz bıraktığı Halife Mütevekkil'i huzura çağırıp, iltifat ve tazimde bulunduğu, büyük bir tören düzenleterek ayrıcalıklarını iade ettiği ve hediyeler sunduğuna da burada işaret edilmelidir.⁸⁵⁹

Berkuk'un oğlu Sultan Ferec döneminde ulemânın aracılık rolünün ortaya çıktığı bazı isyanlar da ele alınmalıdır. Bunların ilki, önde gelen emîrlerden Ayıtmış ve Dımaşk nâibi Tenim'in (ö. 802/1400)⁸⁶⁰ 802 senesindeki isyanındadır. İsyanı bastırmak üzere Kahire'den yola çıkan sultanın, yanına halife ve başkadıları aldığı gibi aracılık yapmak üzere Şâfiî başkadısı Sadreddin Muhammed el-Münâvî'yi gönderdiği tespit edilmektedir (802). Münâvî, isyancı Emîr Tenim'e, sultanın Dımaşk nâibliği veya Kahire'de büyük

⁸⁵⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 379.

⁸⁵⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 595, 602-603; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XI, 272.

⁸⁶⁰ Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 119; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, IV, 168-174; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, XIII, 16-17.

emîrler arasına alınma tekliflerini iletmiş, birliği bozmaması ve itaatten ayrılmaması yönünde nasihatlerde bulunmuştu. Bu görüşmeler neticesinde taraflar arasında anlaşma sağlanmış ve isyan sona ermişti.⁸⁶¹ 804 senesinde ise Emîr Kebîr Nevruz isyan ettiğinde, sultan Ferec'in bu defa halife ve dört başkadıyı aracılık yapmak üzere gönderdiği görülmektedir. Ayrıca barış sağlandıktan sonra halife, Şeyhülislam Sirâceddin el-Bulkînî ve dört başkadının huzurunda sultana itaat ettiklerine dair ümerâyaya yemin ettirildiği de belirtilmelidir.⁸⁶²

Yine Sultan Ferec döneminde ümerâ ve sultan arasında yaşananlar ise ulemânın aracılığı yanında isyanlar esnasındaki tarafgir tutumunu yansıtmaları bakımından da dikkat çekicidir. Buna göre Sultan Ferec, o sırada Dımaşk nâibi olan Emîr Şeyh'ten isyancı emîrlerden tutukladıklarını kendisine göndermesini istemiş ancak Şeyh bu işi bir süre geciktirmişti (Zilkade 811). Emîr Şeyh'e sultanın ona kızdığı ve onu asi olarak nitelediğine dair haberler ulaştığında, Dımaşk başkadılarını ve âyânı toplayıp, kendisinin itaatten ayrılmadığına dair bir belge hazırlatmış, bunu da Şâfiî başkadısı Necmeddin Ömer b. Hiccî (ö. 830/1427)⁸⁶³ ile sultana göndermişti. Ancak Sultan Ferec, Şeyh'in özrünü kabul etmeyip Dımaşk üzerine sefere gitmeye karar verdi.⁸⁶⁴ Sultan'ın bu kararı üzerine isyancılardan emîr Nevruz'la anlaşan Dımaşk nâibi Şeyh, yaşanan tartışmalara rağmen kadıların da izniyle Dımaşk'taki bazı vakıfların gelirlerini almaya muvaffak oldu. Bunun yanında sultana karşı savaşa konusunda Dımaşk başkadıları ve ulemâsını

⁸⁶¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1008-1012; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 100; Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, II, 52-53; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 37-38.

⁸⁶² Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1083. Ayrıca bk. İbn Hacer *İnbâü'l-ğumr*, II, 202, 203; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 77; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, I/2, 650-651.

⁸⁶³ Hayatı için bk. İbn Hiccî, *Târih*, II, 795-796; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 390; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 144-145.

⁸⁶⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 84-85; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIII, 75; Sehâvî, *Vecizü'l-kelâm*, I, 402; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, I/2, 793.

toplayıp fetva da istedi. Bu fetva talebi, Şâfiî başkadısı Şehabeddin Ahmed İbnü'l-Hüsbânî ve Hanefî fakîh Şemseddin Muhammed İbnü't-Tebbânî tarafından olumlu karşılanarak gerekli fetva verildi. Bu esnada isyancılarla savaşmak üzere Dımaşk'a gelen Sultan Ferec'in de benzer bir şekilde halife ve başkadıları yanına aldığı tespit edilmektedir. Hatta sultanın yanındaki ulemânın verdiği fetvalar çerçevesinde tellallar vasıtasıyla isyancı Emîr Şeyh'le savaşmanın gerekli olduğuna dair duyurular yapılıyordu.⁸⁶⁵ Neticede elçi teatilerinden sonra sultanla Emîr Şeyh arasında barış sağlandı ve Şeyh'in Trablus nâibi olarak görevlendirilmesiyle mesele geçici olarak çözüme kavuşturuldu.⁸⁶⁶ Bu noktada Emîr Şeyh'in isyanına meşruiyet sağlamak amacıyla fetva veren başkadı Şehabeddin Ahmed İbnü'l-Hüsbânî'nin bu tasarrufunda emîr Şeyh'le yakın ilişkilerinin etkili olduğu belirtilmelidir. Nitekim ilgili kısımda belirtildiği üzere bu isyandan yaklaşık 3 sene önce İbnü'l-Hüsbânî'nin Dımaşk başkadısı olarak görevlendirilmesinde de Emîr Şeyh'in ricası belirleyici olmuştu (808).⁸⁶⁷ İbnü'l-Hüsbânî ile birlikte fetva veren âlimlerden Şemseddin Muhammed İbnü't-Tebbânî ise Şeyh el-Mahmûdî'nin saltanatı ele geçirmesiyle önce kadı asker daha sonra Dımaşk Hanefî başkadısı olarak görevlendirilmek suretiyle ödüllendirilmişti (816).⁸⁶⁸

813 senesine gelindiğinde ise bu iki emîr Şeyh ve Nevruz tekrar isyan etmiş, Sultan Ferec de onların üzerine yürürken daha önce yaptığı gibi halife ve başkadıları da yanına almıştı. Hatta sultanın, yanında götürdüğü başkadılardan Hanbelî Mecdüddin Sâlim'e (ö. 858/1454)⁸⁶⁹ askerlere yaptığı sefer ödemeleri gibi tahsisat ayırdığı

⁸⁶⁵ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 423; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 182.

⁸⁶⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 93; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 183.

⁸⁶⁷ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 14.

⁸⁶⁸ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 274.

⁸⁶⁹ Hayatı için bk. İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 512; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 172; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 242.

görülmektedir.⁸⁷⁰ Ancak bu seferde dikkat çekici hususlardan bir tanesi Dımaşk Şâfî başkadılarından Şemseddin b. Muhammed el-İhnâî'nin (ö. 817/1413)⁸⁷¹ tutumudur. İhnâî, Ferec döneminde Emîr Nevruz ve Şeyh'in çıkardığı isyanlarda sık sık taraf değiştirmiştir. Nitekim bu isyancılardan Nevruz'un kalkışması sırasında onu destekleyen İhnâî, Dımaşk Şâfî başkadılığına atanarak bu tavrının karşılığını almıştı. Ancak bu sırada sultan Ferec'le birlikte hareket eden Emîr Şeyh'in isyanı bastırması neticesinde görevinden azledilmişti.⁸⁷² İhnâî, bahsettiğimiz 813 senesindeki Emîr Şeyh ve Nevruz'un isyanlarında ise Dımaşk'tan ayrılarak sultanı yolda karşılamış ve onun tarafında yer almıştı. Bunun neticesinde de başkadılık görevine iade edilmişti (Rebîülevvel 813).⁸⁷³

Ferec'in tahtının yanı sıra hayatını da kaybettiği, Emîr Şeyh ve Nevruz'un isyanı sırasındaki gelişmeler de ulemânın meşrulaştırıcı ve aracı konumunu açık bir şekilde ortaya koyan bir örnek olarak burada ele alınmalıdır. Nitekim Sultan Ferec'in isyancılarla mücadelesi sırasında zor durumda iken başkadılar ve önde gelenleri toplayarak onlara çeşitli vaatlerde bulunduğu ve kendisiyle birlikte hareket etmeleri için onları ikna etmeye çalıştığı aktarılır (Muharrem 815). Ulemâ ve başkadıların sultanla birlikte hareket etmesi olumlu netice vermiş, ordunun bir kısmı ve bazı emîrler sultana katılmıştı. Bu destekle moral bulan sultanın mücadele hazırlıklarını hızlandırdığı ve ordusunu silahlarla teçhiz ettiği görülmektedir. Bir taraftan da Şeyhülislam ve başkadı Celâleddin el-Bulkînî liderliğindeki Mısır ve Dımaşk başkadılarıyla bazı devlet adamları sokaklara çıkmış,

⁸⁷⁰ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 449; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 195.

⁸⁷¹ Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 277; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 32; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 195.

⁸⁷² Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 83-84; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIII, 83; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 164-165.

⁸⁷³ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 136-137; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr* â, II, 450; Aynî, *es-Seyfü'l-Mühenned*, s. 252-253; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 196.

sultan adına birçok haksız vergi ve uygulamanın kaldırıldığına dair duyurular yapan tellallarla birlikte gezmişlerdi.⁸⁷⁴ Hatta ulemâ bu sırada sultanın zaferi için dua da ediyordu. Bütün bu gelişmeler neticesinde Şam halkı da sultana meylederek onun tarafına geçmeye başlamıştı.⁸⁷⁵

Benzer şekilde Emîr Nevruz'un Sultan el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî'ye karşı gerçekleştirdiği isyanda da ulemânın aracılığına başvurulduğu görülmektedir. Bilindiği gibi henüz emîrken Şeyh ve bahsi geçen Emîr Nevruz 815 yılında çıkardıkları isyanla Sultan Ferec'i tahtan indirmeye muvaffak olmuşlardı. Aralarındaki güvensizlik sebebiyle ara çözüm olarak düşündükleri Halife Müstaîn-Billâh'ın 6 aylık saltanatı da Şeyh el-Mahmûdî tarafından sona erdirilmişti.⁸⁷⁶ Buna razı olmayan Nevruz da isyan çıkarmıştı. Sultan el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmudî kendisine isyan eden Dimaşk nâibi Nevruz üzerine savaşmak üzere giderken yanına halife ve başkadıları da aldı (Muharrem 817). Sultan, Dimaşk önlerine geldiğinde kurrularla birlikte Hanbelî başkadısı Mecdüddin Sâlim'i barışın tesisi amacıyla Nevruz'a yolladı.⁸⁷⁷ Bu noktada sultandan gelen barış taleplerini kabul etmeyen Nevruz'un beraberindeki emîrlerle birlikte öldürüldüğü de belirtilmelidir.⁸⁷⁸

⁸⁷⁴ Ulemânın bu olayda tellallarla birlikte dolaşması Erşahin'in Osmanlı ulemâsı için söylediği gibi ulemânın bir iletişim aracı (medya) olma rolü kapsamında değerlendirilebilir. Bk. Seyfettin Erşahin, "Ulema ve Osmanlı Yenileşmesi: II. Mahmud'un Bazı Islahatı Karşısında Ulemanın Tutumu Üzerine Tespitler", *Diyanet İlmî Dergi*, XXXV/1 (1999), s. 259-260.

⁸⁷⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 209-211; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 506-507; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIII, 138.

⁸⁷⁶ Şeyh el-Mahmûdî'nin saltanatı için bk. Aynî, *es-Seyfü'l-Mühenned*, s. 305-306.

⁸⁷⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 282; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 35; Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfus*, II, 341; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 265.

⁸⁷⁸ Bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 36; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIV, 128-129; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 267.

Sonraki süreçte de bu tür isyanlar devam etmiş, ulemânın aracı ve meşrulaştırıcı rolü bu isyanlarda sıklıkla kullanılmıştır. Nitekim Sultan el-Melikü'l-Eşref Barsbay'ın vefatından sonra ümerâ arasındaki çekişmelerin iyice keskinleştiği ve Emîr Çakmak'ın Emîr Kebîr olarak görevlendirilmesiyle devlet idaresinde sıkıntılar çıktığı süreçte de yine ulemânın devreye girdiği görülmektedir. Bu gelişmeler neticesinde Çakmak'ın bu konumunu teyit için başkadılar ve ümerâ toplanmış, daha önce ilgili kısımda belirtildiği gibi bu toplantıda Hanefî başkadısı Sadeddin İbnü'd-Deyrî, muhalefet edenlerin kanlarının dökülmesinin cevazına hükmetmişti. Onun bu hükmünden sonra tıbaklarda bulunan Sultan Barsbay'ın yetiştirdiği Eşrefiyye memlükleri Kal'atülcebel'den çıkarılmıştı (Safer 842).⁸⁷⁹ Bundan kısa bir süre sonra Çakmak'ın tahta geçmesiyle söz konusu Eşrefiyye memlükleri ve Emîr Korkmaz eş-Şabânî (ö. 842/1438)⁸⁸⁰ isyana kalkışmıştı. Sultan Çakmak, onlarla mücadele esnasında başkadılar ve ulemâyı toplamış, toplantıda Mâlikî başkadısı Şemseddin Muhammed el-Bisâtî (ö. 842/1439),⁸⁸¹ Sultan Hasan Medresesi'nin içerisinde bulunan iki merdivenin yıkılmasına dair hüküm vermişti (Rebûlâhir 842). Başkadının bu hükmünde sultana muhalif grubun söz konusu merdivenleri kullanarak medresenin çatısına çıkıp sultanın askerlerine ok atmalarının engellenmesi amaçlanmaktaydı.⁸⁸² Makrîzî, bu hükmü kastederek daha önce hiçbir başkadının buna benzer bir hüküm vermediği yorumunda bulunur ve bu başkadının, isyancıların reisi Emîr Korkmaz'ın yakalandıktan sonra katledilmesine dair verdiği fetvayı da şüpheyle karşılar. Müellif, Emîr Korkmaz'ın feci ve usul dışı katledilme

⁸⁷⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/3, 1073-1077.

⁸⁸⁰ Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, IV, 104; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 65-66.

⁸⁸¹ Hayatı için bk. Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, IV, 129-130; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, VII, 5-8; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IX, 356-357.

⁸⁸² Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/3, 1093-1094; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, IV, 92; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 271; Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, IV, 32-33; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 57; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 203.

hadisesini ayrıntılarıyla aktardıktan sonra, bu cezalandırma biçimiyle ilgili bazı noktalara işaret ederken, verilen bu hükmün sanki şer‘î hükümmüş gibi algılandığına da işaret eder. Müellifin burada kullandığı ifadeler başkadıların hükümlerindeki siyasî boyuta atıfta bulunmaktadır.⁸⁸³ Bu bilgileri Makrîzî’den yorumlarıyla birlikte olduğu gibi aktaran Abdülbâsıt el-Malatî’nin de benzer kanaatlere sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁸⁴ Son olarak bu örnek hadiseden anlaşılacağı üzere ulemânın toplumsal huzuru sağlamak adına meşru kabul edilen iktidarın yanında yer aldığını ve bu çerçevede fetvalar vermekten çekinmediğini de söylemek gerekir. Nitekim Zilkade 860 tarihinde cülban memlûklerinin taşkınlıkları sebebiyle ortaya çıkan sorunlar konusunda, toplumu korumak adına Hanefî âlimlerinin, sultanla memlûkleri hakkında konuşmaları diğer ulemânın çekincelerine rağmen sultana kendi memlûklerini kötülerini önemli bir cesaret örneği olarak görmüş, halk tarafından şükranla karşılanmış ve övgüyle anılmıştır.⁸⁸⁵

İsyancıların kendileri adına ulemâdan istifade etme çabasına girdikleri bir örnek hadiseye de burada işaret edilmelidir. Buna göre Buhayra’ya sürgün edilmesi kararlaştırılan 500 kişilik bir cülban grubuna alışılmışın aksine deve tahsisatı yapılmamıştı. Bu duruma gücenen memlûkler gitmekten vazgeçip, sultanla aralarında zaten husumet bulunan Zâhiriyye memlûkleri ile birleşip büyük bir isyana kalkıştılar (Cemâziyelâhir 859).⁸⁸⁶ Meselenin ancak silahla çözüleceğine karar veren isyancı memlûklerin, Halife Kâim-Biemrillâh’ı da isyana dâhil ettikleri tespit edilmektedir. Durum, sultan el-Melikü’l-Eşref Aynâl’a ulaştığında isyancılar üzerine gönderilmek üzere Eşrefiyye ve diğer memlûklerin yanında hasekilerin de katıldığı büyük bir birlik

⁸⁸³ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/3, 1104-1105. Ayrıca bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü’z-zâhire*, XV, 281. Krş. İbn Hacer *İnbâü’l-ğumr*, IV, 103.

⁸⁸⁴ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü’l-emel*, V, 65.

⁸⁸⁵ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü’l-dühûr*, II, 595.

⁸⁸⁶ Bu isyanlar için bk. İbn Tağrıberdî, *Havâdisü’l-dühûr*, II, 527-533.

oluşturulmasını emretti. Bu birlik, isyancıların toplandığı Emîr Hoşkadem'in evine bir baskın düzenleyip, buradaki emîrleri ve halifeyi aldılar. Başlarındaki emîrler alındığı için isyancı grup lidersiz kaldı ve birkaç çatışmadan sonra da dağıldı. Cülbânın çıkardığı bu isyan, sultanın birlikleri tarafından başarıyla bastırılması ve halifenin hapsedilmesi ile neticelendi.⁸⁸⁷ Sultan el-Melikü'l-Eşref Aynâl daha sonra Şâfiî başkadısı Alemüddin el-Bulkînî'den halifenin azline dair fetva istedi, onun fetvasından sonra diğer başkadıların da onayıyla halife hal' edildi.⁸⁸⁸ Hadiseleri aktaran İbn Tağrîberdî, halifenin zaten isyancıların talebini beklediğini, gelince de hemen hazırlanıp onların yanına gittiğini ve hatta söylenildiğine göre onları savaşmaya teşvik ettiğini de belirtir. Müellif halifenin, sultanın "evinden çıkma" uyarılarına rağmen, kendisinin saltanata getirileceği umudu yanında daha önceki isyan faaliyetindeki tavrı sebebiyle gördüğü ikram ve izzeti hatırlayıp bu isyanda da aynı tutumu sergilediğini nakleder.⁸⁸⁹ Sehâvî ise halifenin, emîrler tarafından alınarak isyancıların arasına götürüldüğünü ifade eder.⁸⁹⁰ İbn Tağrîberdî halifenin isyandaki tavrı neticesinde başına gelenleri ibretlik olarak niteler. İbn İyâs da benzer şekilde halifeyi tenkid eden şiirler yanında bu süreçte meydana gelen bir hadiseyi de "latife" olarak aktarır. Buna göre Halife Kâim-Biemrillâh azli istendiğinde, önce kendisini hilâfetten, ardından da Sultan Aynâl'ı saltanattan azlettiğini söylemiştir. Bunun üzerine mecliste tartışmalar başlamıştır. Şâfiî başkadısı Alemüddin el-Bulkînî, onun bu işleme ilk olarak kendisinden başladığı için Sultan Aynâl'ın saltanattan azlinin geçersiz olduğunu ifade etmiştir.⁸⁹¹

⁸⁸⁷ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 531.

⁸⁸⁸ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XVI, 87-90; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 443-444.

⁸⁸⁹ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 533-534. Ayrıca bk. Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 442; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 327.

⁸⁹⁰ Sehâvî, *Vecîzü'l-keâm*, II, 689.

⁸⁹¹ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 327-328; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 91.

İKİNCİ BÖLÜM

ADLÎ/DİNÎ, SOSYAL VE İLMÎ HAYATTA İKTİDAR-ULEMÂ İLİŞKİLERİ

2.1. Adlî/Dinî Meselelerde İktidar-Ulemâ İlişkileri

2.1.1. Fıkhî Meseleler

İktidar mensuplarıyla ulemâyı bir araya getiren hadiselerin başında şüphesiz fıkhî-hukukî tartışma ve müzakereler gelmektedir. Esasen, çalışmamız kapsamında ele aldığımız hadiselerde taraflardan birinin ulemâ sınıfından özellikle başkadılar olması, dolayısıyla ilişkilerin onların onay, itiraz ve fetvalarıyla şekillenmesi bahsi geçen tüm olayların fıkhî bir zeminde gerçekleştiği şeklinde yorumlanabilir. Ancak biz burada çoğunluğunu vakıflarla ilgili meselelerin oluşturduğu fıkhî tartışmalar⁸⁹² üzerinden iktidar ulemâ ilişkilerinin mahiyetini ortaya koymaya çalışacağız. Bu noktada iktidar ve ulemânın en fazla muhatap olduğu sahanın da söz konusu fıkhî müzakere ve tartışmalar olduğunu belirtmek gerekir. Zira iktidar mensuplarının meşruiyet ve fetva arayışları, ulemânın makam-mansıp mücadelesi, mezhebî çekişmeler ve halkın menfaatlerini koruma çabası bu zeminde bir araya gelmekteydi. Başka bir ifadeyle müspet ya da menfî, iktidar ve ulemânın birbirleriyle muhatap olduğu ve sorumluluğu paylaştığı, ulemânın iktidara karşı halkın haklarını savunduğu asıl zemin burasıydı. Dolayısıyla bu bağlamda gelişen hadiseler çalışmamızın giriş kısmında ifade ettiğimiz iktidar ulemâ ilişkilerinin belirleyicileriyle alakalı pek çok örnek barındırmaktadır. Biz bu örnekleri sultan-ulemâ, ümerâ-ulemâ ve ulemâ-ulemâ ilişkileri şeklinde hiyerarşik bir tasnife tâbi tutarak aktaracağız. Bu noktada söz konusu tasnifteki bütün ilişkilerin iktidarın müdahalesi

⁸⁹² Tartışmaların vakıflarla alakalı meselelerde yoğunlaşması, Chamberlain'in de ifade ettiği gibi vakıfların çoğunlukla siyasî, askerî ve sosyal amaçlarla kullanıma uygun olmasından kaynaklanmaktadır. Bk. Chamberlain, *Bilgi ve Sosyal Pratik*, s. 74.

çerçevesinde neticelendiğini, dolayısıyla mesela ulemânın kendi arasındaki fikhî müzakere ve tartışmalarda, iktidarın idarî bir tasarrufta bulunması sebebiyle neticede bunun da iktidar ulemâ ilişkisine dönüştüğünü belirtmek gerekir.

Tasnifimizin ilk sırasında yer alan fikhî meselelerde sultan-ulemâ ilişkileri ile ilgili örneklere gelince, bunları kronolojik bir şekilde sıralamak istiyoruz. Devletin kuruluş yıllarında dârüladlde emîrlerden biri ile Sultan Baybars'ın taraf olduğu kuyu ile ilgili bir dava burada öncelikle zikredilmelidir (Recep 660). Buna göre Sultan Baybars, el-Melikü'l-Muiz Aybek döneminde Kahire'deki bir zaviye yakınlarında kuyu açtırmış, ancak Şam'a kaçtığına, bu kuyunun bulunduğu bölgeye Cemâleddin Mahmud⁸⁹³ isimli bir emîr el koymuştu. Kuyunun kazılmasını tamamlatan ve buraya bir havuz açtıran emîr Cemâleddin Mahmud araziye tamamen sahiplenmişti. Aradan yıllar geçip de Baybars tahta çıktıktan sonra bazı memlûklerinin vefat etmesi üzerine onları bu kuyunun yakınındaki zaviyeye defnettirmiş ve bu sırada da kuyunun kendisine ait olduğunu hatırlamıştı. Bunun üzerine araziye sahiplenilen Cemâleddin Mahmud'u çağırılmış ve kuyunun kendisine ait olduğunu söylemişti. Cemâleddin Mahmud ise kuyuyu kendisinin tamamlattığı, yanına havuz yaptırdığı ve her ikisini de vakfettiği gerekçesiyle şer'î bir hüküm olmadıkça kuyuyu teslim edemeyeceğini söylemişti. Bunun üzerine sultan Baybars mezâlim dîvânına başvurarak, bunu dava konusu yapmış ve davayı da bu sıradaki tek başkadı olan Tâceddin İbn Bintü'l-Eazz görmüştü. Sultan muhakeme edilmek üzere huzura geldiğinde herkes ayağa kalmış, başkadı Tâceddin İbn Bintü'l-Eazz de ayağa kalkmaya yeltendiğinde sultan onu durdurmuş ve kendisinin burada sultan olarak değil davacı olarak bulunduğunu beyan etmişti. Sultan Baybars muhakeme esnasında davalı olduğu Cemâleddin Mahmud'la yan yana durmuş ve davasını mahkeme huzurunda bizzat ifade etmişti. Davalının, kuyu ile ilgili sultanın sözlerini inkâr etmesi üzerine,

⁸⁹³ İbn Abdüzzâhir, Cemaleddin Mahmud'un ecnaddan bir kimse olduğunu söyler. Bk. *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 84.

sultan Baybars da bu konuda bir şahit getirmişti. Neticede başkadı Tâceddin İbn Bintü'l-Eazz sultanı haklı bularak Cemâleddin Mahmud'un kuyuyu ona teslim etmesi şeklinde hüküm vermişti.⁸⁹⁴ Esasen sultan Baybars'ın biyografisini kaleme alan İbn Şeddâd'ın özellikle mezâlîm mahkemelerindeki oturumlarda sultanın başta İbn Bintü'l-Eazz olmak üzere başkadılara büyük hürmet gösterdiği, onların görüşlerine göre hareket ettiği konusunda verdiği bilgiler kayda değerdir.⁸⁹⁵

Ezher Camii'nin yeniden ibadete açılması konusunda yaşanan gelişmeler de Sultan Baybars dönemindeki ilginç örnekler arasında zikredilmelidir. Buna göre Fatımîlerin Şîi-Batınî inanışlarının teşekkül ettirildiği ve yayıldığı merkez olarak kabul edilen Ezher Camii'nde Cuma namazı kılınması, Sultan Selâhaddin Eyyübî (567-589/1171-1193) tarafından yasaklanmıştır. Bu yasağın dayanağı ise Mısır başkadısı Sadreddin Abdülmelik İbn Dirbâs el-Mârânî'nin (ö. 605/1209)⁸⁹⁶ aynı şehirde iki ayrı Cuma hutbesinin okunamayacağı fetvasıydı. Yine bu yasak Şîi-Bâtınî izleri tamamen ortadan kaldırma siyasetinin de bir gereği idi. Memlûkler dönemine geldiğinde ise 8 Rebülevvel 665 tarihinde⁸⁹⁷ Ezher Camii'nde Cuma namazı kılınmaya başladığı gibi eğitim öğretim faaliyetlerinin yapıldığı da görülmektedir. Burada ilk defa Cuma kılınması dönemin Şâfiî başkadısı Tâceddin İbn Bintü'l-Eazz başta olmak üzere bazı âlimlerin bunu câiz görmemesi sebebiyle önemli münakaşalara sebep olmuş ve bu tartışmalara sultan da katılmıştı. Tartışmaları başlatan, bu caminin civarında ikamet eden dönemin büyük emîrlerinden İzzeddin Aydemir el-Hıllî'nin (ö. 667/1269)⁸⁹⁸ faaliyetleriydi. Emîr

⁸⁹⁴ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, 84-86; Yûnînî, *Zeylû Mirâti'z-zamân*, II, 154; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 95; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 437.

⁸⁹⁵ İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 274-275.

⁸⁹⁶ Hayatı için bk. Zehebî, *el-İber*, V, 139; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, VI, 196.

⁸⁹⁷ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 277; Şâfiî b. Ali, *Menâkıb*, s. 244. Makrîzî bu tarihi 18 Rebülâhir olarak verir. Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 557.

⁸⁹⁸ Hayatı için bk. Yunînî, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, II, 413; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 384.

Aydemir el-Hillî, camiye önemli oranda bakım ve onarım yaptırmış, insanlar tarafından el konulmuş olan cami vakıflarını tekrar aslına döndürmüş ve kendisi de bunun için büyük paralar harcamıştı. Ayrıca sultandan da caminin faaliyete geçmesi için yardım ve destek talebinde bulunmuştu.⁸⁹⁹ Muhtemelen vakıflarla ilgili bu tasarruflar bazı kesimlerde rahatsızlık oluşturmuş, halkın bir kısmı Ezher Camii'nde Cuma kılınmasının câiz olup olmadığı konusunda münakaşalar yapmaya başlamıştı. Fukahânın bir kısmı bunun cevazına hükmederken daha önce ifade edildiği gibi Tâceddin İbn Bintü'l-Eazz ve bir kısım ulemâ da buna cevaz vermediği gibi aleyhinde fetva da vermişti. Emîr Aydemir el-Hillî durumu sultana bildirerek şikâyette bulununca Sultan Baybars, Tâceddin İbn Bintü'l-Eazz ile görüşmüş, ancak bu başkadı burada Cuma kılınamayacağı konusundaki fetvasında ısrar etmişti. Buna karşılık Emîr Aydemir el-Hillî burada Cuma kılınmasının câiz olduğuna dair ulemâdan fetva almış⁹⁰⁰ ve zikredilen tarihte Ezher Camii'nde Cuma namazı kılınmıştı. Ancak Sultan Baybars Tâceddin İbn Bintü'l-Eazz'in de bu camiin açılışını ifade eden Cuma namazında ve törende bulunmasını talep etmesine rağmen başkadının bu teklifi reddetmesi üzerine kendisi de törene katılmamıştır.⁹⁰¹

Çok sayıda emîr ve ulemânın yanı sıra devlet erkanının çoğunluğunun katıldığı bu törene yaptığı tüm desteklere rağmen sultanın katılmaması dikkat çekici olup yorumlanmalıdır. Sultan'ın bahsettiğimiz desteklerine ve törene katılması için Şâfiî başkadısı Tâceddin İbn Bintü'l-Eazz'e ısrarda bulunmasına rağmen Ezher Camii'nin açıldığı Cuma namazı ve merasime iştirak etmemesi Şâfiî ulemânın etkinliği ile irtibatlı olmalıdır. İşin ilginç olan tarafı Şâfiî b. Ali el-Askalânî'nin nakline göre, burada yeniden

⁸⁹⁹ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzû 'z-zâhir*, s. 277; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü 'l-fikre*, s. 107; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 557.

⁹⁰⁰ Yûnînî, bu konuda cevaz verenlerden birinin de Hanbelî başkadısı Muhammed b. İbrahim Şemseddin (ö. 676/1277) olduğunu ekler. Bk. Yûnînî, *Zeylû Mir'âti 'z-zamân*, II, 361.

⁹⁰¹ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti 'z-zamân*, II, 360-361; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 556-557.

Cuma kılınması konusunda emir veren de Sultan Baybars'tır.⁹⁰² Bilindiği gibi Sultan bahsi geçen başkadının da göreve getirilmesinde müessir olan bir başka etkin Şâfiî âlimi İzzeddin b. Abdüsselâm'ın tepkisinden de çekinmiş ve daha önce nakledildiği gibi bazı emîrleri yeniden satın alıp azat etmek zorunda kalmıştı. Yine bu caminin açılmasını destekleyen büyük emîrlere Bedreddin Bilik el-Hazindâr'ın (ö. 676/1277)⁹⁰³ kendisi Hanefî olmasına rağmen bu caminin içinde yaptırdığı özel maksûde ders vermek üzere Şâfiî mezhebinden fukahayı görevlendirmek durumunda kalması da bu bağlamda değerlendirilmelidir. Nitekim bu hadiseye şahit olan muasır tarihçilerden İbn Abdüzzâhir, bu duruma özellikle işaret eder.⁹⁰⁴ İbn Abdüzzâhir'in, Cuma kılınması yönünde fetva veren âlimlerin bu fetvalarının yazılı bir şekilde toplandığını belirtmesi ve yakınlığı sebebiyle civardaki halkın buranın tekrar açılmasından büyük bir memnuniyet duyduğunu kaydetmesi de manidardır.

Sultanla başkadılarının karşı karşıya geldiği fikhî tartışmalardan biri de yine Baybars'ın döneminde Dımaşk'ta yaşanmıştır. Buna göre sultan Antakya ve civarındaki fetih faaliyetlerinden sonra Dımaşk'a uğramış, burada yaşayan bazı insanların sahip oldukları civardaki arazi ve emlâke, daha önce buraları Moğolların ele geçirdiği zannıyla el koymak istemişti (666). Bu konuda Hz. Peygamber'in evine el koyan ve o sırada müşrik olan Akîl b. Ebû Tâlib'in, Mekke'nin fethinden sonra bu evi Hz. Peygamber'e iade etmemesi örneğini delil kabul eden bazı Hanefî âlimlerden fetva almıştı. Sultan bu amaçla dârüladlde dört başkadı ve bazı âlimlerin de iştirakiyle bir toplantı tertip etmiş, bu toplantıdaki ulemâ sultanın kararlılığını gördüğünden aksi bir görüş beyan etmekten çekinmişlerdi. Sultan'ın yanında bulunan Vezirüsohbe Fahreddin b. Bahâeddin b. Hinnâ

⁹⁰² Şâfiî b. Ali, *Menâkıb*, s. 244.

⁹⁰³ Hayatı için bk. Yunînî, *Zeylî Mir'âti'z-zamân*, III, 234; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 237-238.

⁹⁰⁴ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 277. Câmiin tekrar açılması ile ilgili ayrıca bk. Saîd Abdülfettâh Âşûr, "Ezher", *DÎA*, XII (1995), s. 59-63.

(ö. 668/1270)⁹⁰⁵ ara yolu bulmak amacıyla söz konusu emlak sahiplerinin belirli bir miktar vergi ödemeleri teklifi de sultan tarafından kabul görmemişti. Daha sonra Sultan, Kahire'ye dönmüş, bahsi geçen vezirin kararının uygulanması şeklinde bir talimatı Dımaşk'a yollamış ve söz konusu emlak sahipleri de rahatlamıştı.⁹⁰⁶ Bu hadiseyi nakleden İbn Kesîr, olayın geçtiği zaman diliminden 7 yıl sonra vefat eden Dımaşk Hanefî başkadısı Şemseddin Abdullah b. Atâ el-Ezraî'nin (ö. 673/1274)⁹⁰⁷ hâl tercümesinde bu hadiseye telmihte bulunarak bahsi geçen mecliste Sultan'a karşı çıkan başkadının bu âlim olduğunu ifade eder. Onun sultana hitaben, insanların ellerinden arazi ve bostanlarını almasının helal olmadığını ve bunların sahiplerinde kalması gerektiğini açıkça söylediğini nakleden İbn Kesîr, Sultan Baybars'ın önce öfkelenerek dârüladli terk ettiğini ancak daha sonra bu başkadıyı dirayetli tavrından dolayı övdüğünü de aktarmaktadır.⁹⁰⁸ Diğer taraftan Sultan Baybars'ın Hanefî başkadının bu itirazlarına rağmen söz konusu arazilere el koyduğu da anlaşılmaktadır. Zira Baybars'ın vefatından sonra tahta çıkan oğlu el-Melikü's-Saîd Berke döneminde bu araziler sahiplerine geri verilmiştir (Zilhicce 677).⁹⁰⁹ Bu noktada son aktardığımız bilgiyle, Baybars'ın bahsi geçen vezirin ara bir çözüm olarak önerdiği arazi sahiplerinden vergi alınarak sorunun çözülmesine yönelik talimatına dair kaydın birbiri ile çeliştiğini belirtmek gerekir. Muhtemelen sultan Baybars arazi sahiplerinden vergi alınması talimatından sonra ilk kararını da uygulamaya sokmuş ve bu arazileri sahiplerinin elinden almış olmalıdır.

⁹⁰⁵ Bk. İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 236.

⁹⁰⁶ Baybars el-Mansurî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 114; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 477-478.

⁹⁰⁷ Hayatı için bk. Yunîni, *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, III, 95; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 517.

⁹⁰⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 517; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, VII, 246-247. Ayrıca bk. Şeker, *Memlûklerde Dîvânü'l-Mezâlim*, s. 146.

⁹⁰⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 544; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 650.

Sultan Muhammed b. Kalavun'un yeni bir cami yaptırmak için bir vakıf arazisini istimlak ettirmesi hadisesi de sultan ve ulemânın fikhî zemindeki ilişkilerine örnek olarak verilebilir. Buna göre el-Hâc Taybars Bostanı⁹¹⁰ olarak bilinen bir yer cami inşası için belirlenmiş ancak bu bölgenin vakıf arazisi olması dolayısıyla ulemânın fetvasına ihtiyaç hasıl olmuştu. Sultan konuyla ilgili Hanbelî başkadıya başvurmuş ve onun istibdâl⁹¹¹ yapılabileceğine dair fetvasının ardından cami imaretine başlanmıştı (Cemâziyelevvel 711).⁹¹² 717 senesinde ise Sultan Muhammed b. Kalavun bu kez satın almış olduğu Emîr Sallâr'ın evine Birketü'l-fil mevkiinden bir bölümü eklemek istediğinde de istibdâle başvurmuştu. Zira sultanın eklemek istediği bu bölüm el-Melikü'z-Zâhir Baybars ve evlâdına ait vakıf arazisiydi. Bundan dolayı istibdâl yapmak istemiş ve bu konuda mezhebine göre hüküm vermesi için Hanefî başkadısından fetva istemiş ancak başkadı bunu reddetmiştir. Sultan ve kadı arasında uzun süren mülâhazalar neticesinde Şemseddin el-Harîrî (ö. 728/1328)⁹¹³ mezhebince bu istibdâlin câiz olmadığına ısrarcı olmuştur. Bu duruma çok öfkelenen sultan, Fustat başkadılığına Hüseyiniye kadısı Sirâceddin Ömer b. Muhammed'i (ö. 717/1317)⁹¹⁴ tayin etmişti. Zira sultan, bu konuda ona fetva vermesini şart koşmuş, o da bunu kabul etmişti. Başkadı istibdâl konusunda cevaz vermiş ve Şemseddin el-Harîrî'ye yalnızca Kahire kadılığı kalmıştır. Bu süreçten sonra Sirâceddin Ömer'in hastalanması ve nihayetinde ölmesinden dolayı orası artık Birketü'l-Harîrî olarak addedilmişti. Onun vefatından sonra Fustat kadılığı da tekrar Şemseddin el-

⁹¹⁰ Bk. Makrîzî, *el-Hutat*, II, 303-304.

⁹¹¹ Akgündüz, "İstibdâl", *DİA*, XXXIII, 319-320.

⁹¹² Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 102. Camiinin açılışı ve buradaki gelişmelerle ilgili bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 114-115.

⁹¹³ Hayatı için bk. Zehebî, *el-İber*, II, 405; Safedî, *el-Vâfi*, IV, 90; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, III, 250-251; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 306-307; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh*, II, 181-182.

⁹¹⁴ Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 173.

Harîrî'ye tevdi edilmiştir.⁹¹⁵ Benzer şekilde 746 yılında Hânü'z-zekât⁹¹⁶ diye bilinen mevkide medrese yaptırmaya karar veren Sultan el-Melikü'l-Kâmil Seyfeddin Şaban da ulemânın görüşüne başvurmuştu. Ancak bahsi geçen bölgenin Sultan'ın babası Muhammed b. Kalavun tarafından vakfedilen arazilerden olması sebebiyle dönemin başkadıları istibdâle cevaz vermeyerek buna müsaade etmemiş ve Sultan da bu tasarrufundan vazgeçmişti.⁹¹⁷ Bu hadise üzerinden dönem eleştirisi yapan Abdülbasıt el-Malatî, kendi zamanlarında değil sultan, en alt seviyedeki bir emîr bile böyle bir talepte bulursa kadıların sorunu çözmek için birbirleriyle yarışacaklarını söyler.⁹¹⁸

Burcî Memlûkler döneminin meşhur üstadârlarından Emîr Cemâleddin Yusuf b. Ahmed b. Muhammed el-Becâsî el-Bîrî'nin (ö. 812/1277-1278)⁹¹⁹ öldürülmesinin ardından mallarına el konulması ile alakalı yaşanan fikhî tartışmalarda da benzer bir gelişme yaşanmıştı. Üstadar Cemâleddin'in vefatından evvel sahip olduğu arazilerde medrese, türbe gibi çeşitli binalar yaptırmış ve bunlara da vakıflar tahsis etmişti. Görevi sırasında pek çok düşman edindiğinden hasımları onun yaptırdığı medresenin yıkılması ve vakıflarına el konulması hususunda Sultan Ferec'e teşvikte bulunmaktaydılar. Sultan, bu teşvikler karşısında harekete geçtiğinde dönemin sır kâtibi, söz konusu binaların yıkılmasındansa vakıfların iptal edilmesi tavsiyesinde bulundu (Muharrem 814). Üstadâr Cemâleddin'in medrese olarak yaptırdığı yer aslında başka bir yapının vakfıydı.

⁹¹⁵ Alemüddin Kasım b. Muhammed b. Yusuf el-Birzâlî, *el-Vefeyât li'l-Birzâlî* (nşr. Ebû Yahya Abdullah el-Kenderî), Gırâs, Kuveyt 2005, s. 417.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 306-307; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 173-174.

⁹¹⁶ Bk. Makrîzî, *el-Hıtat*, I, 375.

⁹¹⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 690.

⁹¹⁸ Abdülbasıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, I, 118.

⁹¹⁹ Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 113-114, 129; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 445-448; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIII, 93-96, 175; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 294-297; Abdülbasıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 187; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, I/2, 799.

Cemâleddin burayı haraç arazilerinden biriyle değiştirmek (istibdâl) suretiyle söz konusu medreseyi inşa ettirmişti. Sultan Ferec de Cemâleddin'in haraç arazilerinden aldığı yeri kendisinin müsaadesi olmadan medrese arazisi ile değiştirdiğini belirterek bu durumun düzeltilmesini istedi. Bu konuda görüşü sorulan Mâlikî başkadısı, medrese yerinin sultanın belirttiği gerekçeler çerçevesinde vakfedilmeye uygun olmadığına hükmetti. Sultan da medreseyi Cemâleddin'in yakınlarından 10 bin dinar karşılığında satın aldı ve bu değere karşılık başka bir araziyi onlara verdi. Hanefî başkadısı da bu istibdâle cevaz verdi. Sonuçta bu medresesinin adı ve üzerindeki Üstâdar Cemâleddin'e ait "renk" in (arma)⁹²⁰ silinmesine ve buraya Sultan Ferec'in adının verilmesine karar verildi. Dört başkadı da bütün bu işlemlerin şer'an uygun olduğuna dair hüküm verdi.⁹²¹ Bu noktada söz konusu medresenin daha sonraki süreçte de Cemâliyye ismiyle anılmaya devam ettiğini belirtmek gerekir.⁹²² Ne var ki Sultan Ferec'in katledilmesinin ardından bahsedilen vakfın yöneticileri olan Üstadâr Cemâleddin'in kardeşi ve damadı söz konusu kararın iptali için talepte bulunmuştu (Recep 815). Dönemin iktidarı elinde tutan emîri ve sonraki sultanlardan Şeyh el- Mahmudî'nin huzurunda bu konuda bir mezâlîm toplantısı düzenlendi. Cemâleddin'in yakınları bir önceki sultan döneminde yapılan uygulamaların haksız olduğunu ileri sürerek şikayetlerde bulundu, meclisteki Hanefî başkadısı Sadreddin İbnü'l-Âdemî ve sır kâtibi Nasirüddin İbnü'l-Bârizî onları destekledi. Sonuçta İbnü'l-Âdemî ve İbnü'l-Bârizî'nin de görüşleri çerçevesinde Emîr Şeyh el-Mahmûdî el-Melikü'n-Nâsır Ferec'in bu insanların haklarını gasp ettiğine karar verdi. Yine Hanefî

⁹²⁰ Renk (ç. rünük), arma olarak da nitelendirilebilecek olan ve ümerânın kendilerini ya da makamlarını simgeleyen işarettir. Bu armalar ümerâyaya ait eşyaların üzerine de işlenirdi. Bk. Ahmed Abdürrâzık, "er-Rünük 'alâ 'asri selâtinî'l-Memâlik", *el-Mecelletü't-Târihiyyetü'l-Misriyye*, XXI (1974), s. 67-101.

⁹²¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 175-176; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 481. Bu hadiseden sonra Üstâdar Cemaleddin'in oğlu ve kardeşleri tutuklanmıştır. Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 182.

⁹²² Bk. Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 157.

başkadısı İbnü'l-Âdemî'nin bahsi geçen vakıfların vârislere iadesine dair bir hüküm çıkardığını da eklemek gerekir.⁹²³ Abdülbâsıt el-Malatî, Hanefî başkadısının bu hükmünü garipsen ve bunu hayretle karşılar.⁹²⁴

Bu noktada ibadetlerle ilgili bazı hususlarda sultan ve ulemâyı karşı karşıya getiren birkaç fikhî meseleyi de dikkatlere sunmak gerekir. İlk hadisede, hatîblerin Cuma hutbesini irâd ederken, sultana duayı nerede edecekleri meselesi tartışma konusu edilmektedir. Cemâziyelâhir 819 tarihinde Sultan, fakihlerin bulunduğu bir mecliste, hatîblerden Cuma hutbelerini okurken Allah'ı ve Rasulünü andıkları basamaktan bir basamak aşağıda kendisine dua etmelerini talep etmişti. Söz konusu mecliste bulunan fakih ve hatîblerden Tolunoğlu Câmîi hatibi Zeyneddin İbnü'n-Nakkâş ve Ezher Camii hatibi İbn Hacer el-Askalanî sultanın bu talebini kabul ettiler. 4 gün sonra Cuma günü Fustat ve Kahire'deki bütün hatîbler sultanın talebi gereği yeni uygulamayı icra ettiler. Ancak Kal'atülcebel Camii'nde hutbe irâd eden Şâfiî başkadısı Alemüddin Sâlih İbnü'l-Bulkînî buna karşı çıkarak eski uygulamadaki gibi sultana dua etmeyi tercih etti. Namazdan sonra kendisine bunun sebebi sorulduğunda bu yeni uygulamanın sünnete uygun olmadığı cevabını verdi. Başkadı İbnü'l-Bulkînî, sultanla görüştü ve yeni uygulamanın sünnete uygun olmadığını söyleyerek sultanı da bu kararından vazgeçirdi.⁹²⁵

İkinci hadise ise namazların cem edilmesi ile alakalı fikhî bir tartışmaya dairdir. Kaynakların aktardığına göre Sultan Şeyh el-Mahmudî rahatsızlandığında huzurunda bulunan bazı fakihler namazlarını cem ederek kılmasına cevaz vermişlerdi. Ancak dönemin muhtesibi Sadreddin Ahmed İbnü'l-Acemî (ö. 833/ 1430)⁹²⁶ buna karşı çıkmış,

⁹²³ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 242; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 516; İbn İyâs, *Bedâi 'u'z-zühûr*, I/2, 827-828.

⁹²⁴ Bk. Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 242.

⁹²⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 359-360; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIV, 43; İbn İyâs, *Bedâi 'u'z-zühûr*, II, 67-68.

⁹²⁶ Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 848; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 167-168.

sultana mezhebinin Hanefilik olduğunu hatırlatmış, İmam-ı Azam'ın buna cevaz vermediğini ve sultanın da onun dışındaki bir mezhep imamını taklitinin câiz olmadığını ileri sürmüştü. Huzurda bulunan bazı âlimler muhtesible bu konuda tartışmaya girmiş ve muhtesibe hitaben *Sahîh-i Müslim* ve başka hadis eserlerinde namazları cem etmenin câiz olduğuna dair pek çok bilgi bulunduğunu, nitekim herhangi bir mazereti olmaksızın âlim sahâbîlerden Abdullah b. Abbâs'ın namazları cem ettiğini belirtmişlerdi (Cemâziyelâhir 822). Muhtesib ise *Sahîh-i Müslim*'de sahih olmayan pek çok hadis bulunduğunu ileri sürerek, onların bu görüşlerine karşı çıktığı gibi Abdullah b. Abbâs'tansa İmâm-ı Azam Ebû Hanife'yi tercih edeceğini söylemişti. Mecliste bulunanlar onun bu son sözleri üzerine sert tepki göstererek, kötü sözler söylediler. Tepkiler o kadar çoğaldı ki; Hanefî başkadısı Şemseddin Muhammed ed-Deyrî, muhtesib İbnü'l-Acemî'yi, Abdullah b. Abbâs'ın değerini düşürdüğü iddiasıyla sorguya çekti. Bu konudaki iddiaların aslını ve İmâm-ı Azam Ebû Hanife'yi nasıl olur da sahabeden Abdullah b. Abbâs'tan üstün tutabildiğini sordu. Daha sonra da onu hapse attırdı (Safer 823).⁹²⁷ Bu noktada söz konusu sorgulamanın fukahanın baskısı üzerine sultanın talimatıyla yapıldığı belirtilmelidir. Ayrıca mezhebî tartışmaların ulaştığı boyuta da işaret etmek gerekir. Zira sultanın huzurunda bulunan fukaha ve dönemin sır kâtibi, muhtesibin Hanefî taassubuna öylesine öfkelenmiştir ki bu öfkenin sonucunda muhtesib görevinden azledilmekle kalmamış, birkaç defa Safed'e başka bir görevle gönderilmiştir. Kısa bir süre sonra yine sultanın talimatıyla görevine iade edilmiş ve halk tarafından çok sevilen muhtesibin göreve iadesi sevinçle karşılanmıştır. Muhtesibin yeniden taltif edilmesi, onun görevden alınmasında büyük rolü olan sır kâtibinin tepkisini çekmiş, hatta bu muhtesibin evine saldırmaya da yeltenmiştir. Sır kâtibi İbnü'l-Bârizi'nin bu saldırısı Emîr Altunboğa tarafından

⁹²⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/I, 498-500; Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, II, 447-448; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 48.

engellenmiştir.⁹²⁸ Bahsi geçen muhtesib İbnü'l-Acemî'nin görevinden azledildikten sonra başka bir görevle Safed'e gönderilmesi, daha sonra bazı emîrlerin aracılığıyla tekrar Kahire'ye davet edilerek muhtesiblik görevine iade edilmesi hem sultanın hem de dönemin birçok emîrinin Hanefîliğe meylini ortaya koyduğu gibi, muhtesibe karşı çıkanların -başta İbnü'l-Bârizî olmak üzere- Şâfiî mezhebine mensup olmaları da Hanefî-Şâfiî çekişmesinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Nitekim Hatib el-Cevherî sultana bu konuda cevaz verenlerin Şâfiî ulemâ olduğunu özellikle vurgular.⁹²⁹ Son olarak bu konu ile alakalı Abdülbâsıt el-Malatî'nin sadece sultanın hastalığına işaret ettiğini ve bu konudaki tartışmalara girmeden muhtesibin Safed'e sürülmesi bahsinde bu sürgünün, anlatılması uzun sürecek bazı hadiselerin sonucu olduğunu⁹³⁰ söylemekle yetindiğini belirtmek gerekir. Kendisi de Hanefî olan müellifin bu tutumunda Hanefî taassubunun etkili olduğu düşünülebileceği gibi bu hadisede bahsi geçen Hanefî ulemânın tavrından hoşlanmadığı da söylenebilir.

Sultan Barsbay dönemine gelindiğinde fikhî tartışmalar vakıf, cami, medrese, hankah vs. gibi yerlerdeki görevlilerin ehliyeti meselesi üzerinde temerküz etmeye başlamıştı. Zira bahsi geçen vakıflarda ders hocalığı, hankah ve kıraat şeyhliği gibi vazifeleri yürütenler belirli bir ücret karşılığında bu görevlerini başkalarına devretmekteydi. Bu durum ehil olmayan kişilerin söz konusu görevleri üstlenmesini beraberinde getiriyor, onlar da bu görevlerini çocuklarına bırakıyordu. Böyle pek çok ilmî vazife ve kaza görevleri bazen çocuk yaştaki kimseler tarafından deruhte edilmeye başlamıştı. Sultan Barsbay da bu tür vakıfları teftiş etmeye başladı ve vakıflarda görevli olan fukahâdan kişilere görevlerini bırakmayı yasaklayan bir talimatname gönderdi

⁹²⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/I, 522-523.

⁹²⁹ Bk. *Nüzhetü'n-nüfûs*, II, 447.

⁹³⁰ Bk. *Neylü'l-emel*, IV, 40, 56.

(Ramazan 825).⁹³¹ Birkaç sene sonra hankahlarda görevini bırakanların kırbaçla cezalandırılacağına dair bir başka talimatname yayınlandı (Rebîülâhir 827).⁹³² Bütün bu gelişmeler bu müesseselerdeki bozulmayı ortaya koyduğu kadar sultanın vakıfların yönetimi ile ilgili gelişmeleri kontrol altına alma isteğini de göstermekteydi. Nitekim sultan, Şâfiî başkadısı İbn Hacer'i de vakıf, medrese ve hankahların şartlarının araştırılması ve buna göre bazı düzenlemeler yapması amacıyla görevlendirdi (Cemâziyelâhir 838). İbn Hacer de meşhur Sargıtmış Medresesi ile başlamış diğer üç başkadı ile birlikte buranın vakfiyesini gözden geçirmişti. Sonuçta sultan, bu başkadıların mevcut durumla alakalı verdikleri karara itibar göstermeyerek buradaki görevlilerin azledilmesini emretmişti. Anlaşıldığı kadarıyla daha sonra bu karardan dönülmüş ve mevcut durumun devam ettirilmesine karar verilmişti.⁹³³

Mısır Şâfiî başkadısı Veliyyüddin es-Seftî'nin sultanın da emriyle muhatap olduğu davalar silsilesi dikkat çekici bir örnek olarak burada zikredilmelidir. Daha önce bahsedildiği üzere, Sultan el-Melikü'z-Zâhir Çakmak'la yakınlığı vasıtasıyla yüksek kademelerdeki vazifelere tayin edilen başkadı, halk ve devlet ricali tarafından büyük ilgi görmüş ve işlerini yaptığı insanların değerli hediyelerini kabul etmek suretiyle büyük bir refah içerisinde yaşamaya başlamıştı. Veliyyüddin es-Seftî'nin hem halkı rahatsız eden bir boyuta ulaşan uygulamaları hem de sultanın yakınlarından olan hasmı İbnü'n-Nehhâs'ın aleyhindeki faaliyetleri neticesinde oldukça sıkıntılı bir süreç yaşamış ve nihayetinde Kal'atülcebel'e gelmesi ve sultanla görüşmesi dahi yasaklanmıştı (Recep 852).⁹³⁴ Bu süreçten sonra söz konusu başkadı peş peşe davalara muhatap olmuş, bu

⁹³¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 619; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, IV, 117.

⁹³² Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 661-662; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, IV, 152.

⁹³³ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 538-539. Ayrıca bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 939; Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, III, 313-314.

⁹³⁴ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 175.

davalar sırayla diğerk başkadılara sultan tarafından görüşlerini almak üzere sevk edilmiştir. Her defasında farklı bir sonuca ulaşılan davalarda anlaşıldığı kadarıyla kararın sultanın veya sultanı tahrik eden devlet görevlilerinin istediğı doğrutuda olması için gayret gösterilmiştir. Bu sebeple de Veliyyüddin es-Seftî, her seferinde farklı bir başkadının huzurunda muhakeme edilmiştir. Biz burada, İbn Tağrîberdî'nin eserlerinin farklı yerlerinde aktardığı bu davaları ve gelişmeleri toplu bir şekilde aktarmak istiyoruz. Buna göre mâzul Şâfiî başkadısı Veliyyüddin es-Seftî, Zeyneddin Kasım el-Kâşif (ö. 854/1450)⁹³⁵ isimli bir görevlinin hamamlarını zorla satın aldığı gerekçesiyle yaptığı şikâyet üzerine ilk olarak Hanefî başkadısı Sadreddin ed-Deyrî'nin evinde muhakeme edilmiştir (13 Recep 852).⁹³⁶ Bu muhakemede Veliyyüddin es-Seftî, isnadların bir kısmını kabul edip itiraf etmiş, Hanefî başkadısı söz konusu hamam ya da hamamların zorla satın alınmadığı hükmüne vararak bu konuda Veliyyüddin es-Seftî'yi aklamıştır. Ardından dava, Mâlikî başkadıya aktarılmış ve burada da Veliyyüddin es-Seftî'nin bir başka davalıya 300 dinar ödemesi şartıyla sulh yoluna gidilmesi kararı alınmıştır. Bu sırada Veliyyüddin es-Seftî, Cemâliyye Medresesi'ndeki meşihat vazifesi ve tefsir dersi hocalığından da azledilmiştir. Aradan bir süre geçtikten sonra muhtemelen hasımlarının kışkırtması neticesinde Veliyyüddin es-Seftî'nin, Şâfiî başkadısı tarafından muhakeme edilmesine karar verilmiştir (23 Recep). Konu, Hanefî başkadısının karara bağladığı hamamın zorla satın alınmasıdır. Şâfiî başkadısı Alemüddin Salih el-Bulkîni'nin huzurunda yapılan muhakemede Zeyneddin Kasım söz konusu hamamın vakıf olduğunu ve Veliyyüddin es-Seftî ile arasındaki alışverişin burayı kapsamadığını, Veliyyüddin es-Seftî'nin kendisini zorlayarak burayı satın aldığını söylemiş ve bunu ispat için de delil getireceğini ifade etmiştir. Veliyyüddin es-Seftî muhakeme edildiğı Şâfiî başkadısının

⁹³⁵ Hayatı için bk. Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 333; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 193, 650, İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 277.

⁹³⁶ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 175; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 384.

evinden çıkarken bu defa başka bir şahıs tarafından bir malını gasp ettiği gerekçesiyle suçlanmış, Veliyyüddin es-Seftî bunu inkâr etmiş ve kendisinden bu konuda yemin etmesi talep edilmiştir. Ertesi gün Veliyyüddin es-Seftî, azledildiği bahsi geçen iki göreve iade edilmiştir. 3 gün sonra bu defa sultan bir devlet görevlisine başkadı Veliyyüddin es-Seftî'yi yakalayarak yeni Şâfiî başkadısının evine götürüp, yarım kalan muhakemenin devam ettirilmesini emretmiştir. Daha önce ifade edildiği gibi bahse konu hamamın sahibinin, burayı Veliyyüddin es-Seftî'nin zorla aldığı iddiasına karşı Veliyyüddin es-Seftî bu konuda söz konusu isnadı boşa çıkaracak delili olduğunu belirterek başkadının evinden ayrılmıştı. İşte bu son muhakemede, kendisinden bu delil ya da gerekçe talep edilmişti. Anlaşıldığı kadarıyla Veliyyüddin es-Seftî sözünü yerine getirememiştir ki söz konusu ikinci muhakemeden üç gün sonra sultanın emriyle Makşere⁹³⁷ isimli meşhur hapishanede hapsedilmesine karar verilmiştir.⁹³⁸

Veliyyüddin es-Seftî'nin hapishanede kaldığı süreç içerisinde buradaki âdi suçlular tarafından alay konusu yapıldığını, çeşitli hakaretlere de maruz kaldığını da belirtmek gerekir.⁹³⁹ Şaban ayı girdiğinde Veliyyüddin es-Seftî'nin bu kısa hapishane macerası sona erdirilmiş ve sultanın yazılı emriyle, Şâfiî başkadısının evine gönderilmiştir. Buradan da Sâlihiyye Medresesi'ne yönlendirilmiş, söz konusu medresede Şâfiî fukahasının huzurunda muhakeme edilmesi için bir meclis tertip edilmiştir. Bu toplantıya bazı Şâfiî fakihlerinin gelmemesi üzerine toplantı iptal

⁹³⁷ Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 188. Ayrıca bk. Mahmud Rızk Selim, *'Asru selâtîni'l-Memâlik ve netâicühü'l-'ilmî ve'l-edebî*, Mektebetü Âdâb, Kahire 1962, I/2, 298.

⁹³⁸ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 175-176; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 384-385. Ayrıca bk. İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 266; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 261-262.

⁹³⁹ Seftî'nin hapishanede bulunduğu süreçte kendisine "Ey başkadı" şeklinde hitap edenlere, "bana başkadı demeyin bana "Ey hırsız, ey haramî, ey makşaravî" deyin." şeklinde sitem etmiştir. Bk. İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 176, a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 385;

edilmiştir. Bu sırada Sâlihiyye Medresesi'nde gözaltında tutulan Veliyyüddin es-Seftî, ertesi gün evine gönderilmiş, bahse konu edilen hamam satışı meselesinde Hanefî başkadısının kararının uygulanmasına hükmedilmiştir. Ancak birkaç gün sonra yine sultanın emriyle bu defa Taybarsiyye Medresesi'nin⁹⁴⁰ vakıfları olduğu iddia edilen hamamlar, fırın ve dükkânlarla ilgili Veliyyüddin es-Seftî'ye isnad edilen suçların araştırılması amacıyla mâzul başkadı Veliyyüddin es-Seftî, Hanbelî başkadısının huzuruna sevk edilmiş ve onun yanında gözaltına alınmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla bu davada Veliyyüddin es-Seftî suçlu bulunmuş ve yine sultanın emriyle ikinci defa Makşere Hapishanesi'ne gönderilmiştir (13 Şaban 852). Bunların ardından Veliyyüddin es-Seftî, iki defa Hanbelî ve Mâlikî başkadılarının riyasetinde borçlu olduğu kimselerle birlikte muhakemeye tâbi tutulmuştur. Özellikle ikinci toplantıda bir sonuç alınamamış, zira Veliyyüddin es-Seftî, sultanın Mâlikî başkadısının huzurunda kendisine dava açılmadığına dair bir karar bulunduğunu mahkeme heyetine ifade etmiştir. İbn Tağrîberdî'nin ifadesiyle, Veliyyüddin es-Seftî'nin bu iddiası doğru değildir. Neticede söz konusu davanın, bin dinar ödeme karşılığında sulh ile çözülmesine karar verilmiştir (4 Ramazan 852).⁹⁴¹

Ertesi yıl Veliyyüddin es-Seftî bu defa kendisine emanet olarak bırakılan 16 bin dinar tutarındaki bir para için soruşturmaya tâbi tutulmuştur. Hanbelî başkadısı vefat eden Mâlikî başkadısının vasîsi hüviyetiyle bu terekede bulunan bazı evraklarda merhum başkadının, Veliyyüddin es-Seftî'de 16 bin dinar emanet parası bulunduğuna dair bir yazı görmüş, bir başka evrakta da Veliyyüddin es-Seftî'nin bu parayı aldığı kaydedilmiştir. Durum sultana iletildiğinde sultan çok kızmış ve Veliyyüddin es-Seftî'den bu parayı tahsil etmiştir (Rebîyülahir 853). Para tahsil edilmiş olmasına rağmen İbn Tağrîberdî'nin ifadesiyle, sultan ikna olmamış ve Veliyyüddin es-Seftî'den daha fazlasını talep etmek

⁹⁴⁰ Makrîzî, *el-Hittat*, II, 383.

⁹⁴¹ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 178-180.

için onu zorlamaya başlamıştır. Nitekim sultan, başkadıları toplayıp Veliyyüddin es-Seftî'nin durumu ile ilgili konuşmuş ve onlardan fetva istemiştir. Bunu öğrenen Veliyyüddin es-Seftî, endişeye kapılarak sultana çok yüksek miktarlara ulaşan kumaşlar hediye ederek onu razı etmek için büyük çaba sarf etmiştir.⁹⁴² Ancak davaların ardı arkası kesilmemiş, bu defa Hanefî başkadısının yanında Veliyyüddin es-Seftî'nin 10 bin dinar emanet parasının bulunduğu tespit edilmiş, sultan bunu öğrenince bu parayı da Veliyyüddin es-Seftî'den tahsil etmiştir.

Sultan el-Melikü'z-Zâhir Çakmak esas itibariyle Veliyyüddin es-Seftî'nin artık parası kalmadığı şeklindeki yeminlerinin doğru olmadığını ortaya çıkması sebebiyle bu mâzul başkadıya karşı büyük bir kızgınlık içerisindeydi. Nitekim 14 Rebîyülâhir'de tekrar Veliyyüddin es-Seftî'yi sıkıştırmaya başlamış ve onun yalan yere yemin ettiğini, aslında katledilmesi gerektiğini zira Veliyyüddin es-Seftî'de bu tür emanet cihetinden daha pek çok para bulunduğunu ifade etmiştir. Sultan, Veliyyüddin es-Seftî'de bir şahsın 27 bin dinar kadar parasının bulunduğunu da söylemiştir. İbn Tağrıberdî sultanın bu öfkesinin altında söz konusu parayı ele geçirme hırsının olduğunu ifade eder ve Veliyyüddin es-Seftî'nin de sultanın sözleri üzerine büyük korkuya kapıldığını ekler. İbn Tağrıberdî hayatı boyunca böyle bir başkadı örneğine rastlamadığını ifade ederek ve Veliyyüddin es-Seftî'yi ağır bir şekilde tenkit ederek sözlerini tamamlar.⁹⁴³

Veliyyüddin es-Seftî meselesi bütün bu gelişmelerin ardından Hanefî başkadısının istifasına kadar uzanmıştır. Hanefî başkadısı daha önce ifade edilen ilk muhakemesinde verdiği kararın uygulanmayarak, diğer başkadıların hamamın eski sahibi Zeyneddin Kasım lehine verdikleri hükümlerin tatbik sahasına konulmak istenmesi üzerine görevini

⁹⁴² İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 208. Ayrıca bk. Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 286; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 284

⁹⁴³ Bk *Havâdisü'd-dühûr*, I, 209.

bırakmış ve göreve dönmesi hususundaki ısrarları reddetmiştir (Ramazan 853). Zira Hanefî başkadısı Sadreddin ed-Deyrî, sultanın da diğer başkadıların verdiği hükme meylettiğini anlamıştı. Büyük gayretler neticesinde bahsi geçen Hanefî başkadısı Sadreddin ed-Deyrî göreve dönmeyi kabul etmiş, anlaşıldığı kadarıyla bu konuda daha önce zikredilen hamam davasının tekrar görüşülmesi kararı etkili olmuştur. Nitekim o göreve döndükten 2 gün sonra, bu konuda sultanın huzurunda başkadılar ve diğer ulemânın iştirak ettiği bir toplantı tertip edilmiştir. Veliyyüddin es-Seftî de gizlendiği yerden çıkarak bu mecliste bulunmuştur. Ne var ki herhangi bir karara varılmadan toplantı dağılmıştır.⁹⁴⁴ Bizim değerlendirmemize göre Veliyyüddin es-Seftî lehine hüküm veren Hanefî başkadısı Sadreddin ed-Deyrî'yi ikna etmek amacıyla düzenlenen bu toplantı, sultanın isteği doğrultusunda daha önce hüküm vermiş olan üç başkadının aynı kararlarında ısrarları sebebiyle sonuç vermemiştir.

Hanefî başkadısı Sadreddin ed-Deyrî başka bir fikhî mesele hususunda tekrar sultanla karşı karşıya gelmiştir (Cemâziyelevvel 854). Meselenin özü Hanefî başkadısının nâiplerinden kadı Bedreddin Mahmud b. Ubeydullah el-Erdebîlî'nin (ö. 875/1471),⁹⁴⁵ vefat etmiş bir emîrin evinin şahitlerin yemini üzerine vakıf olduğu ve el konulmasının câiz olmadığına dair hükmüdür. Bu evi almaya karar veren sultan, söz konusu hükmü duyunca hem bu kadı nâibini hem de şahitleri hapsedirmiştir. 2 gün sonra hapistekiler çıkarılmış ve ertesi gün de sultanın huzurunda bu konu gündeme gelmiştir. Sultan bu kadı nâibi ve şahitleri huzuruna çağırıp meseleyi tekrar sorduğunda, şahitler söz konusu evin vakıf malı olduğuna dair ısrarlarını sürdürmüşlerdi. Buna çok kızan sultan, başkadı Sadreddin ed-Deyrî'nin ricalarına iltifat etmeyip hatta Hanefî başkadısını azarlayarak

⁹⁴⁴ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 221; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 402; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 293.

⁹⁴⁵ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 138-140.

bahsi geçen kadı nâib ve şahitlerini hapse göndermiştir.⁹⁴⁶ Bu şahısların yaklaşık 15 gün sonra serbest bırakıldığını da belirtmek gerekir.⁹⁴⁷

Sultan el-Melikü'z-Zâhir Çakmak döneminde Veliyyüddin es-Seftî gibi önceleri gözde olup daha sonra gözden düşen Ebü'l-Hayr en-Nehhâs'ın aleyhindeki davalar da ulemâ ile sultanın uzunca müzakerelerine konu olan fikhî meselelerdendir. İbn Tağrıberdî'nin tafsilatlı bir şekilde aktardığı Ebü'l-Hayr en-Nehhâs aleyhindeki bu davalar Veliyyüddin es-Seftî ile benzerlik içerdiğinden aynı şekilde kaydetmek istemiyoruz. Ancak özü itibariyle şunu belirtmek gerekir ki; Ebü'l-Hayr en-Nehhâs aleyhine, onun küfrünün sabit olduğundan, bazı kimselere borçlu bulunduğu kadar çeşitli konularda davalar açılmış, bu davaların bir kısmı sultanın huzurunda ve başkadıların iştirak ettiği mezâlim toplantıları şeklinde gerçekleşmiştir. Bu toplantılarda başkadıların bazı konularda sorumluluğu birbirlerinin üzerine attığı, bazen de sultanın şahitleri bile dinlemeden davalı ve davacıları hapse gönderdiği tespit edilmektedir. Netice itibariyle Ebü'l-Hayr en-Nehhâs'ın Tarsus'a sürgüne gönderildiğini de belirtmek gerekir (854).⁹⁴⁸

Benzer davalara Ebü'l-Hayr en-Nehhâs'ın yakın adamları da maruz kalmış, bunlardan Ebü'l-Feth et-Tîbî'nin aleyhine açılan dava çeşitli tartışmalar ve hadiselere sebep olmuştur. Nehhâs'ın gözden düşmesinden sonra o ve yakın adamları ile ilgili davaların, hükümlerinde daha sert olduğu anlaşılan Mâlikî başkadılarınca görülmesini emreden Sultan Çakmak, böylece kendi isteği doğrultusunda onların ağır cezalara çarptırılmasını arzulamış olmalıdır. Nitekim bahsi geçen Ebü'l-Hayr en-Nehhâs'ın yakın

⁹⁴⁶ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 264-265; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 308; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 279.

⁹⁴⁷ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 270; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 311.

⁹⁴⁸ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 281, 282, 283, 284; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 415-417; Şehâvî, *Vecîzü'l-keâm*, II, 647-648; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 311-313.

adamlarından Ebü'l-Feth et-Tîbî'nin davasına bakan Dımaşk Şâfiî başkadısı Burhaneddin İbrahim es-Sûbînî (ö. 858/1435)⁹⁴⁹ bu faaliyeti sebebiyle görevinden azledilmiş ve hapsedilmesine karar verilmişti. Zira bu Şâfiî başkadısı, Mâlikî başkadısının bu davayı erteleme ve ihmal etmesi üzerine davayla ilgilenmiş ve Ebü'l-Feth et-Tîbî'nin bağışlanmasına hükmetmişti. Bu konu, sultanın huzurunda dört başkadı ve fukahanın katılımıyla bir toplantı tertip edilmesine sebep olmuş hem burada hem de ertesi gün başka bir yerde yapılan toplantıda Mâlikî ve Şâfiî âlimlerinin uzun münakaşaları sebebiyle bir karar alınmadan meclis dağılmıştır (Şaban 854). Neticede İbrahim es-Subînî meselesi halledilemese de onun affına karar verdiği Ebü'l-Hayr en-Nehhâs'ın adamı Ebü'l-Feth et-Tîbî, Mâlikî başkadısının hükmüyle ölüm cezasına çarptırılmış ve bu ceza tatbik edilmiştir (26 Ramazan).⁹⁵⁰ Dolayısıyla sultanın arzusu doğrultusunda özellikle küfür davalarında sert kararlarıyla bilinen Mâlikî başkadısının hüküm vermesi sağlanmıştır. Mesele hallolduktan sonra da öldürülen Ebü'l-Feth et-Tîbî'nin lehine hüküm verdiği için görevinden azledilen ve hapsedilmesi için emir çıkarılan Şâfiî başkadısı Sûbînî ise Trablus kadılığına tayin edilmiştir (Şevval 855).⁹⁵¹

⁹⁴⁹ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 100-101; a.mlf., *Vecîzü'l-keîâm*, II, 683-84

⁹⁵⁰ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 295-296; a.mlf., *en-Nücumü'z-zâhire*, XV, 429; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 141-142; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 319-320. İbn Tağrıberdî, Beytülmâl vekilliği görevini de üstlenen et-Tîbî ile alakalı öldürülene kadar Dımaşk halkının ondan şikâyetçi olduğunu, öldürüldükten sonra da onun şehit olduğunu söyleyip arkasından gözyaşı döktüklerini belirterek bunu hayretle karşılar. Bk. *Havâdisü'd-dühûr*, I, 309.

⁹⁵¹ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 336. Ebü'l-Hayr en-Nehhâs sebebiyle cezalara maruz kalan sadece Ebü'l-Feth et-Tîbî değildi. Ebü'l-Hayr en-Nehhâs lehine şahitlik eden ve önceden beri onunla iyi ilişkileri bulunan Mağrib asıllı Ebü Abdullah el-Baydemurî (ö. 894/1489) isimli bir kişinin de hem dövülmek hem hapsedilmek hem de sürgüne yollanmak şeklinde çeşitli cezalara çarptırıldığı tespit edilmektedir. Bu şahsın Sultan Çakmak'ın huzurunda dört başkadının katılımıyla muhakemeye tâbi tutulduğu, huzurda birkaç defa sopayla dövüldüğü ve neticede hapsedilmesine karar verildiği, ardından da

Bu noktada özellikle Veliyyüddin es-Seftî'nin cezalandırılması, Ebü'l-Hayr en-Nehhâs'la bağlantıları üzerinden başka kadıların çeşitli cezalara çarptırılması gibi uygulamaların Sultan el-Melikü'z-Zâhir Çakmak döneminde gerçekleşmesi meselesinin yorumlanmasında fayda vardır. Aynı şekilde İbn Tağrıberdî'nin bu sultana yönelik söz konusu cezalandırmalarla ilgili eleştirilerinin de değerlendirilmesi gerekir. Bu değerlendirmeler için de söz konusu rivayetleri aktaran tarihçilerin Sultan Çakmak'ın biyografisindeki ifadelerinden hareket etmek daha sağlıklı sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktır. İbn Tağrıberdî bir saray tarihçisi⁹⁵² ve bir âlim olarak Sultan Çakmak'ı yakından tanımaktadır. Nitekim O, meşhur biyografi eseri *Menhel*'de yaklaşık 40 sayfa bu sultanın hayatından bahseder, hatta onun dönemindeki bütün devlet görevlilerini isim isim sayar. Sonuçta sultanı dindar, hayırsever, sâlih ve iffetli bir kişi olarak tanıtır. O kadar ki; Eyyûbî ve Memlûkler döneminde ibadete düşkünlük ve iffet konusunda onun gibi bir sultana rastlamadığını söyleyecek kadar ileri gider. Pek çok konuda sultanı savunduğu gibi, onun ulemâya büyük hürmet gösterdiğini, huzuruna girdiklerinde ayağa kalktığını ifade eder. Ancak bu sultan döneminde hem bu biyografi eserinde hem de daha önce zikrettiğimiz başkadıların cezalandırılması ile ilgili rivayetleri aktardığı kronolojik tarih eserlerinde onun ulemâya karşı ağır cezalar tatbik eden bir kişi olduğunu da söyler. Ortadaki bu çelişkiyi de sultanın yakınları arasına aldığı bazı devlet görevlilerinin kötülüğüne bağlar. Hatta sultanı safdil, temiz gönüllü, söylenen her şeye çabucak inanan bir kişi olarak da nitelendirir.⁹⁵³

Tunus'a sürgüne gönderildiği nakledilmektedir. Bk. Sehâvî, *Vecîzü'l-keîâm*, III, 1106; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylû'l-emel*, V, 366; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 296. Hadiseyi daha tafsilatlı bir şekilde aktaran İbn Tağrıberdî bütün bu cezalandırmaları bu şahsın Ebü'l-Hayr en-Nehhâs'la yakın ilişkisine bağlar. Bk. *Havâdisü'd-dühûr*, I, 371-372.

⁹⁵² Bk. Ayaz, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 89-90.

⁹⁵³ İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, IV, 295-297.

Sehâvî gibi tenkitçiliği ve ağır eleştirileri ile tanınan bir tarihçi dahi bu sultanın dindarlığı, cömertliği, tevazuu ve ulemâyâ karşı saygı ve muhabbetini ifade etmekten kendini alamaz. Ancak o da Sultan Çakmak'ın etrafındakilerden fazla etkilendiği için bazı hatalara düştüğünü ifade eder. Hatta çok sevdiği İbn Hacer'den alıntılarda bulunarak iffeti ve dindarlığı bakımından kendi dönemindeki bütün sultanların önünde yer aldığını da ekler.⁹⁵⁴ Yine İbn Tağrîberdî'nin ifade ettiği gibi sultanın, çevresindekilerin yönlendirmelerine çok açık olduğunu sadece bir kişinin bile sözüne kanıp insanları cezalandırdığını söyler. Bu noktada Sehâvî'nin de İbn Tağrîberdî gibi sultanın yakınları arasında olduğunu hatta onunla hediyeleştğini de belirtmek gerekir.⁹⁵⁵ Abdülbâsıt el-Malatî de Sultan Çakmak'ı överek dindarlığı, ulemâyâ hürmeti, cömertliği gibi hususlarda iyi sultanlardan biri olarak niteler. Ancak birçok âlime verdiği cezalar sebebiyle de çabucak değişen ve her şeyden etkilenen biri olması bakımından kınandığını da ekler.⁹⁵⁶ Abdülbâsıt el-Malatî, İbn Tağrîberdî gibi bu sultanı yakından tanıyan saray tarihçilerinden değildir. Bu sebeple daha önce de naklettiğimiz gibi Veliyyüddin es-Seffî ve diğer kadı ve âlimlerin çeşitli cezalandırmalara maruz bırakılmasından rahatsız olmakla birlikte sultanın bu tavırlarını anlamlandırmakta zorlanır. Nitekim 852 senesinde daha önce hapse atılan, cezalandırılan ve çeşitli soruşturmalara maruz bırakılan Veliyyüddin es-Seffî'nin hemen ardından Kal'atülcebel'e çağırılarak hil'atle taltif edilmesini anlamlandıramadığı gibi bunu bir çelişki olarak da nitelendirir.⁹⁵⁷ Memlükler döneminin son dönem tarihçilerinden İbn İyâs da daha önceki tarihçiler gibi Çakmak için oldukça övücü ifadeler kullanır. İlme ve ulemâyâ hürmetinin yanı sıra fikhî konulardaki

⁹⁵⁴ Sehâvî, *Vecîzü'l kelâm*, II, 676.

⁹⁵⁵ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 73-74.

⁹⁵⁶ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 382-383.

⁹⁵⁷ Bk. Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 266.

bilgisine ve ulemâ ile bu konularda mütalaalarda bulunduğuna dair malumat aktarır.⁹⁵⁸ Dolayısıyla Sultan Çakmak'ı yakından tanıyan ya da tanımayan tarihçilerin ortak kanaati onun dindar, ilme ve ulemâyâ hürmetli oluşudur. Bu hürmetine rağmen bazı âlimlere yönelik menfi tutumları ise çevresindeki insanların yönlendirmesi sebebiyledir.

el-Melikü'z-Zâhir Çakmak döneminden sonra da fikhî meselelerde sultan-ulemâ ilişkilerine dair çeşitli ve ilginç örnekler bulunmaktadır. Bunlardan biri Halep Hanbelî kadısı Mecdüddin es-Sâlim'in bir şahsı gereği gibi muhakeme etmeden küfrüne hükmederek bizzat öldürmesi üzerine yaşanan gelişmelerdir. Buna göre bahsi geçen kadı, fukahadan bir zâtı kafir olduğu gerekçesiyle itham etmiş ve öldürülmesi gerektiğine dair bir belge hazırlamıştır (Safer 858). Küfür isnad edilen kişi söz konusu kadı ile aralarında husumet bulunduğunu ve bu sebeple kendisinin kafir ilan edildiğini, dört mezhep başkadısının huzurunda bir meclis akdedilmesi gerektiğini ifade eden bir dilekçe yazmıştı. Kadı, bu dilekçeyi görünce küfür isnad ettiği fukahâdan zatı elleriyle boğazlamış, onun kafir olduğunu ilan ederek bu konudaki bir belgeyi Halep saltanat nâibi ve sultana göndermişti. Sultan meseleye muttalî olduğunda hemen dört başkadının da hazır bulunduğu mezâlîm toplantısı tertipledi. Burada söz konusu Halep kadısının yolladığı belge okundu, ancak Kahire'deki başkadılardan hiçbiri bu belgeye iltifat etmediği gibi Halep kadısının yaptığını büyük bir suç olarak nitelediler. Hanefî başkadısı Sadeddin İbnü'd-Deyrî böyle bir şeyin daha önce duyulmadığını söyleyerek aşırı tepki gösterdi. Sultan da Halep saltanat nâibine talimat göndererek kadı Mecdüddin Sâlim'i, öldürdüğü kişiden davacı olanları ve şahitleri talimat tutuklamasını emretti (Safer 858).⁹⁵⁹

⁹⁵⁸ Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, II, 299-300.

⁹⁵⁹ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 484; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 414-415.

Hadiseyi nakleden İbn Tağrîberdî, söz konusu Halep kadısı Mecdüddin Sâlim'in fukahâdan öldürdüğü zat sebebiyle kısasen boğularak cezalandırıldığını da nakleder.⁹⁶⁰

Bir başka hadise ise Hanefî başkadısı Muhibbüddin İbnü'ş-Şihne'nin vakıflarla ilgili bir meselede verdiği hüküm yüzünden azledilmesidir. Söz konusu başkadı İbnü'ş-Şihne'nin, Burcî Memlûkler'in ilk sultanı Berkuk'un vakıflarıyla ilgili olarak bu sultanın ailesinden hatunlar arasında çıkan anlaşmazlıkta, bazı gerekçelerle bir tarafı tutarak onlar lehine hüküm vermesi sultanın tepkisini çekmişti. Bu fikhî tasarruf sebebiyle görevinden azledilerek bir daha kadılık makamına tayin edilmemiş, yerine de Şemseddin Muhammed el-Emşâtî (ö. 885/1480)⁹⁶¹ getirilmiştir (Rebûlâhîr 877).⁹⁶² Bahsi geçen yeni başkadı Muhammed el-Emşâtî de yine vakıflarla ilgili bazı fikhî tartışmalarda sultan el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay ve dönemin kudretli emîri Yeşbek'e direnmesi bakımından burada zikredilmelidir. Nitekim bazı yerlerdeki vakıflarla alakalı olarak buraların istibdâli hususunda sultanın taleplerini reddeden Muhammed el-Emşâtî, sultana kendisinin böyle bir şeye cevaz vermeyeceğini, sultanın başka kadı nâiplerinden birini bu konuda hüküm vermesi için görevlendirme güç ve yetkisine sahip olduğunu belirterek huzurdan ayrılmıştı (Zilkade 877). Onun bu tavrına sultanın çok içerlediği ve üzüldüğü aktarılmaktadır.⁹⁶³ Başkadı bu tür konulardaki tavizsiz tutumunu uzunca bir süre sürdürmüş olmalıdır ki; yaklaşık bir buçuk yıl sonra dönemin kudretli emîri Yeşbek yine vakıflar meselesinde onu sıkıştırmış, anlaşıldığı kadarıyla maksadına nail olamadığından

⁹⁶⁰ Bk. *Havâdisü'd-dühûr*, II, 511-512.

⁹⁶¹ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, VI, 301-304; a.mlf., *Vecîzü'l-keâm*, III, 913; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 270.

⁹⁶² Sehâvî, *Vecîzü'l-keâm*, II, 840; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 47-48; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 79-80.

⁹⁶³ Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 62; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 85-86.

vakıfların istibdâli için başka bir kadiya başvurmak zorunda kalmıştır (Rebiyülâhir 879).⁹⁶⁴

Yukarıda zikredilen hadiselerin gerçekleştiği sırada sultan olan el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay döneminde başka bazı fikhî tartışmalarda yine sultan ve ulemânın karşı karşıya geldiği tespit edilmektedir. Nitekim Recep 886 tarihinde dört başkadı ayın girişini tebrik vesilesiyle sultanın huzuruna girdiklerinde, sultan bir miras meselesinde verilen hükümlerle ilgili olarak görülen davanın delilleri sabit olmasına rağmen niçin bu kadar uzadığü hususunu sormuştu. Bunun üzerine başkadılar arasında tartışma çıkmış, çeşitli fikhî görüşlerin serdedildiği tartışmalar uzayınca sultan öfkelenmişti. Meclisteki tartışmalara sıır kâtibi de dâhil olunca sultan onunla birlikte Şâfiî ve Mâlikî başkadılarını görevden azlettiğini yüzlerine söylemiştir. Azledilen Şâfiî başkadısı Veliyyüddin es-Süyûtî'nin 16 sene boyunca bu görevi yürüttüğü ve insanların da ondan memnun olduğu belirtilmelidir. Yerine tayin edilen Zeyneddin Zekeriyya ise birçok şart ileri sürdükten sonra kendisine teklif edilen bu görevlendirmeyi kabul etmiştir.⁹⁶⁵

Yine sultan el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay döneminde Hanefî vakıflarıyla ilgili bazı konularda Hanefî başkadısı Şemseddin el-Gazzî ile alakalı bir toplantıdan da bahsedilmektedir (Cemâziyelâhir 889). Söz konusu Hanefî başkadısı hakkında şikayetler çoğalınca sultan, onu resü'n-nevbe Emîr Barsbay Kara'nın (ö. 893/1488)⁹⁶⁶ evinde göz altına aldırılmış, daha sonra diğer üç başkadının da katıldığı Hanefî vakıflarıyla alakalı bir toplantı tertip ettirmiştir. Bu toplantıda vakıfların hesaplarıyla alakalı Hanefî başkadısının ciddi bir şekilde muâheze edildiği ve başkadının bunlara cevap vermekte zorlandığı ifade

⁹⁶⁴ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 101; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 97.

⁹⁶⁵ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 293; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 183,184; İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-hillân*, s. 43.

⁹⁶⁶ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 10.

edilmektedir.⁹⁶⁷ Birkaç yıl sonra yine ayın ilk günü kutlaması sebebiyle başkadıların sultanın huzuruna geldiği sırada Hanefî başkadısı Şemseddin el-Gazzî hakkındaki şikayetler gündeme gelmiştir. Sultan bu konu tekrar açıldığında öfkelenerek Hanefî başkadıyı tutuklattırması, daha sonra da Sâlihiyye Medresesi'nde konu hakkında bir toplantı düzenletmiştir. Uzun tartışmaların yaşandığı toplantı bir sonuca ulaşmamış, ancak bir ay kadar göz altında tutuklu kalan Şemseddin el-Gazzî görevinden azledilmiştir. (Şaban 891).⁹⁶⁸ Ne var ki İbn İyâs, Şemseddin el-Gazzî'nin başına gelenleri anlatmanın uzun süreceğini söyleyerek bu davaların mahiyetiyle alakalı herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak Abdülbâsıt el-Malatî'nin rivayetlerinde yer alan bazı kayıtlar, meselenin vuzuha kavuşturulması için nispeten yeterli kabul edilebilir. Onun nakline göre Şemseddin el-Gazzî hakkında tertip edilen toplantı, bu başkadının bazı Hanefî vakıflarının mallarına el koymasından dolayı alakalıdır.⁹⁶⁹ Bu konuda Abdülbâsıt el-Malatî'nin, meseleyi bütün ayrıntılarıyla bir başka eseri olan *er-Ravzü'l-Bâsim*'de yazdığını belirttiğini de eklemek gerekir. Maalesef onun eserinin bu kısımları naşirin aktardığına göre günümüze ulaşan nüshalarında bulunmamaktadır.⁹⁷⁰

Sultan Kayıtbay'ın vefatından sonra yaklaşık 5 yıl süren istikrarsızlık döneminde meydana gelen ve fikhî bir mesele olarak kabul edilen hilalin görülmesi konusundaki tartışmalar da ilgi çekici bir örnek olarak burada zikredilmelidir. Buna göre Sultan el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay'ın vefatından sonra tahta çıkan el-Melikü'n-Nâsır Muhammed

⁹⁶⁷ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 381; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 208.

⁹⁶⁸ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 382, 386, 387; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 230.

⁹⁶⁹ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 381. Ayrıca o, Şemseddin el-Gazzî'nin görevlendirilmesinin bir dalavere neticesinde gerçekleştiğini, kimsenin tanımadığı bu kişinin görevlendirilmesini büyük bir hayretle karşıladığını aktarır. Kendisi de bu durumu “Şemseddin el-Gazzî denilen bir şahıs Hanefî başkadısı olarak görevlendirildi.” şeklindeki ifadeleriyle yansıtmaktadır. Bk. *Neylü'l-emel*, VII, 285, 286.

⁹⁷⁰ Bk. Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 381 dn. 5.

b. Kayıtbay bu konudaki kararı ulemânın vermesi gerektiği şeklindeki kabule rağmen, 902 senesi Ramazan sonunda ertesi gün bayramın kutlanacağını ilan etmiştir. Sultan'ın bu kararı duyulduğunda Şâfiî başkadısı Zeyneddin Zekeriyya bizzat huzura çıkarak sultana hitaben hilal görülmeden bayram ilan edilemeyeceğini belirtti. Sultan buna çok öfkeleni, hatta kadıyı azletmeye niyetlendi. Nitekim başkadının ifade ettiği gibi o gece hilalin görünmemesi sebebiyle insanlar bayram yapmadı. O kadar ki birçok emîr ve devlet görevlisi dahi Kal'atülcebel'e gitmedi. İbn İyâs bu hadiseleri müstehzi imalarla aktarmaktadır.⁹⁷¹

Cemâziyelevvel 913'te gerçekleşen ve ulemânın büyük kısmının katıldığı bir mezâlîm toplantısı da bu konudaki örnekler içerisine konulmalıdır. Buna göre bazı camilerde hatîblik vazifesi yürüten Ömer b. Alâeddin isimli bir kişi Hz. İbrahim hakkında olumsuz bazı ifadeler kullanmış, bu durum dava konusu yapıldığında onun tövbe etmesi talep edilerek öldürülmesinden vazgeçilmiştir. Mesele kendisine ulaştığında Sultan Kansu Gavri, Hz. İbrahim hakkında aleyhte ifadeler kullanan bu kişinin boynunun vurulmasını istemiştir. Bu sebeple dört başkadı başta olmak üzere çeşitli mezheplerden birçok âlimin de iştirak ettiği geniş katılımlı bir toplantı tertip ettirmiştir. Toplantıya katılanlardan daha önceki Şâfiî başkadısı Şeyhülislam Zeyneddin Zekeriyya, Şâfiî mezhebine göre bu şahsın tövbe etmesi halinde bunun kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiş ancak Hanefî başkadısının da içinde yer aldığı başka bazı âlimler çeşitli görüşleri sürerek onunla tartışmışlardı. Neticede davaya konu edilen Ömer b. Alâeddin'in tövbe edinceye kadar hapiste tutulması kararına varılmıştır. Sultan'ın, bu şahsın

⁹⁷¹ İbn İyâs, *Bedâi' u' z-zühûr*, III, 361. Bu konu ile ilgili son dönem kaynaklarında herhangi bir rivayet tespit edilemediğini belirtmeliyiz.

boynunun vurulmasında ısrarcı olmasına rağmen ulemânın fikhî düzlemden ayrılmayarak böyle bir karar alması dikkat çekicidir.⁹⁷²

Başkadıların benzer sayılabilecek bir konuda Sultan Kansu Gavri'nin arzusu hilafına hüküm verdikleri bir başka hadise de burada zikredilmelidir. Esasen hadise hazinede görevli bir şahsın eniştesinde bulunan paraların, sultan tarafından talep edilmesi zemininde cereyan etmektedir. Muhtemelen bu konuda kadıların hükümlerinden rahatsız olan söz konusu hazine görevlisinin eniştesi Şerefüddin İbn Ravk,⁹⁷³ dönemin kadıları hakkında ağır ifadeler kullanmış ve “Arkasında namaz kılınacak kadı göremiyorum.” demiştir. Bu sözleri bir şikâyete konu edilerek hakkında bir muhakeme tertip edilmiştir. Safer 919'da Sâlihiyye Medresesi'nde Şâfiî başkadısı Kemaleddin et-Tavîl, Hanefî başkadısı Abdülber İbnü's-Şihne ve Mâlikî başkadısı Muhyiddin Yahya ed-Demirî'nin (ö. 928/1522)⁹⁷⁴ katıldığı bu toplantıda, söz konusu Şerefüddin İbn Ravk, Hanefî ve Mâlikî başkadıları hakkında çirkin ifadeler kullanmıştı. Şâfiî başkadısı Kemaleddin et-Tavîl ona tazir cezası uygulatmış ancak kelimâ âlimi olan ve fazileti ile tanınan Şerefüddin İbn Ravk'ın bu şekilde cezalandırılması onu seven halk tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Sultan Kansu Gavri ise bahsettiğimiz para meselesi yüzünden tepkili olduğu Şerefüddin İbn Ravk'ın kadılar aleyhindeki sözlerini bahane ederek küfrünün sabit olduğunu ve boynunun vurulmasını talep etmiştir. Ne var ki içten içe Şerefüddin İbn Ravk'ı destekleyen Şâfiî başkadısı bahsi geçen kararı alarak konuyu kapatma cihetine gitmiştir. Sultan ise kendi arzusu hilafına karar alan Şâfiî başkadıya çok öfkelenmiş ancak herhangi bir şey yapamamıştır. Şerefüddin İbn Ravk ise sultanın emriyle hapiste muhtesib tarafından dövülerek cezalandırılmış, sultanın talep ettiği parayı ödeyinceye kadar da bu

⁹⁷² İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, IV, 120-121.

⁹⁷³ Onunla alakalı olarak hazine görevlisinin eniştesi olduğu bilgisi haricinde bir kayıt tespit edilememiştir.

⁹⁷⁴ Hayatı için bk. Necmeddin el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire*, s. 313-314. Mahmud Rızk onun büyük bir olasılıkla görevinin sona erdiği 928 yılında hayatını kaybettiğini ifade eder. Bk. *Asru selâtîn*, I/2, 129-131.

cezalandırmalar devam etmiştir.⁹⁷⁵ Bu hadise Şâfiî başkadısının hem etkinliği hem de diğer başkadılarla arasında bulunan çekişmeyi göstermesi bakımından da ehemmiyet arz eder. Anlaşıldığı kadarıyla sultanın nezdindeki itibarı kadar halk tarafından da sevilen Şâfiî başkadısı Kemaleddin et-Tavîl, halkın davalı Şerefüddin İbn Ravk'a olan muhabbetini de göz önüne alarak tazir cezasıyla meseleyi halletme cihetine gitmiştir.

Kansu Gavri döneminde yaşanan ve İbn İyâs'ın diğer rivayetlerine nazaran oldukça uzun ve tafsilatlı bir şekilde aktardığı bir mesele, fikhî bir konuda sultan-ulemâ ilişkisini ortaya koyduğu kadar bu dönemde ulemânın durumunu, mansıpların nasıl el değiştirdiğini göstermesi bakımından da mutlaka ele alınması gereken bir örnek olarak dikkatlere sunulmalıdır. Biz bu hadiseyi bazı ayrıntılarına da işaret ederek ve İbn İyâs'ın dağınık anlatımını birleştirerek aktarmak istiyoruz. Buna göre sultan bütün başkadıları bir toplantıya çağırarak onlara ağır hakaretler savurmuş ve nâiplerinin içki içtiğini, zina yaptığını ve vakıf mallarını sattığını belirtmek suretiyle bazı ithamlarda bulunmuştur (16 Şevval 919). Sultan'ın bu ağır sözlerinin arkasında Hanefî kadı nâiplerinden birinin hanımı ile Şâfiî kadı nâiplerinden birinin zina yaparken yakalanması ve bu suçlarının hâcib tarafından kayda geçirilmesine rağmen öldürülmemeleri bulunmaktadır. Nitekim konu ile ilgili davada kadılar, suçluların itiraflarından vazgeçtiklerini açıklaması üzerine recmi iptal ederek tazirle cezalandırılmalarına karar vermişlerdi. Hadise bahsi geçen Hanefî kadı nâibi Garsüddin Halil'in⁹⁷⁶ karısına âşık olan Şâfiî başkadısı nâiplerinden Şümeys lakaplı Şemseddin'in,⁹⁷⁷ bu aşkına karşılık göremediği için kinlenmesi ve kadını takip etmesi ile başlamıştır. Bu takip esnasında söz konusu kadının, bir başka Şâfiî kadı

⁹⁷⁵ İbn İyâs, *Bedâi' u' z-zühûr*, IV, 300-301.

⁹⁷⁶ Hakkında Hanefî başkadı nâibi olduğu dışında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

⁹⁷⁷ İbn İyâs, bu kadı nâibinin Kadı Nureddin ed-Dimyâtî'nin torunu (kızının oğlu) olduğunu söyler. İbn İyâs, *Bedâi' u' z-zühûr*, IV, 341. Söz konusu Dimyâtî'nin 843/1440 yılında vefat eden Şâfiî kadısı Nureddin Ebû'l-Hasen el-Ensârî ed-Dimyâtî (Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 236) olması muhtemeldir.

nâibiyle ilişkisi olduğunu tespit etmiştir. Bahsi geçen Şümeys lakaplı Şâfiî nâibi Şemseddin, iki aşğın Hanefî başkadı nâibinin evde olmadığı sırada bir araya geldiklerini görünce hemen söz konusu kadının kocası Garsüddin Halil'e haber vermiştir. Garsüddin Halil de karısını ve aşğını zina ederken suçüstü yakalamıştır. Karısının ve aşğın olan Şâfiî başkadı nâibinin olayın kapanması için teklif ettiği paraları kabul etmeyerek durumu Başhâcib'e bildirmiş ve haklarında zabıt tutturmuştur. Başhâcib bu ikisini gözaltına almış ve suçlarını itiraf ettirmiştir.⁹⁷⁸

Bu vahim hadise sultanın kulağına kadar gitmiş, sultan bununla alakalı bir toplantı tertip ettirerek olayı büyük ayrıntılarıyla dinlemiştir. Kadına âşık olan ve olayı ortaya çıkaran Şâfiî kadı nâibi Şümeys lakaplı Şemseddin her şeye şahit olduğunu ve suçluların recmedilmeleri gerektiğini sultana söylemiştir. Sultan da ona bu konuda izin vermiş, nâib Şemseddin de bağlı bulunduğu Şâfiî başkadısından müsaade alarak recm hükmünü vermişti. Ancak bu sırada Mısır'dan gidecek hac kafilesi yola çıkacağı için hükmün uygulanması sultanın hemen yapılması talebine rağmen ertelenmiştir. Sultan hac kafilesi ile uğraşırken, Şâfiî başkadı nâiplerinden Şemseddin ez-Zenklûnî⁹⁷⁹ “bir adam zina etse ve zinasını itiraf etse ama sonra itirafından vazgeçse ondan cezanın düşüp düşmeyeceği” hususunda Şâfiî ulemâsından fetva sormuştur. Şâfiî ulemâsı ikrardan döndüğünde recm ve diğer cezaların düşeceği şeklinde fetva verince, sultan öfkelenerek başkadılara böyle bir şeyin kabul edilemeyeceğini söyleyerek hakaretlerde bulunmuştur. Daha sonra da bu konuda başkadılar ve ulemânın katılacağı bir toplantı tertip etmiştir.

Sultan'ın huzurundaki bu toplantıya başkadıların yanı sıra eski başkadılar da dâhil birçok âlim iştirak etmiştir (24 Şevval 919). Sultan, eski Şâfiî başkadılarından Zeyneddin

⁹⁷⁸ Hadisenin ayrıntıları için bk. İbn İyâs, *Bedâi' u' z-zühûr*, IV, 340-343. Zikri geçen hadise için ayrıca bk. Mahmud Rızk Selim, *Asru selâtîn*, I/2, 296, 368-369. Konuyu hikâyeleştirerek ele alan bir başka çalışma için bk. Mahmud İmam, *el-Gavri ve Zenklûnî: Rihletü me'a havâdis mahrûse*, Dârü'l-Fuâd, ts.

⁹⁷⁹ Hakkında Şâfiî başkadı nâibi olduğu dışında bilgi tespit edilememiştir.

Zekerriyya ve Burhâneddin b. Ebû Şerîf'e (ö. 923/1517)⁹⁸⁰ hitaben bu kadar açık bir hadisenin itiraftan vazgeçilmesi ile nasıl cezasız bırakılacağını sormuş, onlar da İslâm kaynaklarına göre itiraftan vazgeçilmesi durumunda cezanın ortadan kalkacağını, bunun Allah'ın emri olduğunu ve bu deliller çerçevesinde yine de recm uygulanırsa, öldürülenler için diyet ödenmesi gerektiğini sultana bildirmişlerdir. Sultan aşırı bir şekilde öfkelenmiş ve eski Şâfiî başkadısı Zeyneddin Zekerriyya'ya "Bu iş senin sorumluluğundadır." diyerek cezaların düşmesi gerektiği konusundaki kanaati sebebiyle hesap vereceğini ima etmiştir. Şeyh Zeyneddin Zekerriyya ise böyle bir hükmün İmâm Şâfiî'nin görüşü çerçevesinde verildiğini belirterek kendisini savunmuş, sultan da onu akılsızlıkla itham etmiştir. Çok öfkeli olan sultan, kadılara onların yüzünü görmek istemediğini, huzurundan çekip gitmelerini söylemiş, başkadılar da büyük bir korku içerisinde toplantıdan ayrılmışlardı. Sultan, mecliste görüşlerine başvurduğu Şâfiî şeyhlerinden Burhâneddin b. Ebû Şerîf'i medresesinin şeyhliğinden, Mâlikî Muhyiddin Yahya ed-Demirî'yi de başkadılıktan ve yaptırdığı caminin hatîbliğinden azletmiştir. Çok yakın adamlarından olan, devamlı sohbetinde bulunan ve seyahatlerinde de yanında götürdüğü Hanefî başkadısı İbnü'ş-Şihne'yi ise sert bir şekilde azarlamıştır. Zira sultan bahsi geçen suçluların recmedilmesi konusunda kendisiyle önceleri aynı fikirde olan Abdülber İbnü'ş-Şihne'nin, Şâfiî ulemânın fetvası sebebiyle bu kanaatinden vazgeçmesine çok içerlemiştir. Mecliste bulunanlardan Şeyh Nureddin el-Mahallî'nin sultana hitaben, âlimlerin itiraftan dönmeye ilgili söylediklerinin hak olduğunu, onların İmâm Şâfiî ve başka âlimlerin nakillerine göre hareket ettiğini ifade etmesi sultanı daha da kızdırmış ve ona dönerek "İnşallah sen de evine gider, karını aynı vaziyette yakalarsın." ifadelerini kullanmıştır. İbn İyâs'ın naklettiğine göre hem daha önceki gelişmeler hem de bu son konuşma sultanın çok ağrına gitmiştir. Sonuçta sultan, suçluları hapse göndermiş ve hadise bir süreliğine

⁹⁸⁰ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 134-136; Ali Özek, "İbn Ebû Şerîf, Burhâneddin", *DİA*, XIX (1999), s. 440-441.

kapanmıştır. Aradan 4-5 gün geçtikten sonra sultan Kansu Gavri unutmadığı bu hadise sebebiyle tekrar bir toplantı tertip etmiş, zina suçunu işleyen Şâfiî başkadısı nâibi Nureddin'in itirafından döndüğünü tespit ederek bu konuda ulemâdan fetva isteyen kadı nâiplerinden Şemseddin ez-Zenklûnî'yi huzura getirtmiştir. Huzurunda “Benim talebim reddedildi, seninki ise yürürlüğe konuldu.” diyerek Şemseddin ez-Zenklûnî'ye ve iki çocuğuna dayak attırmıştır. Sultan bununla da yetinmemiş, kanlar içerisindeki Şemseddin ez-Zenklûnî ve çocuklarını eşeğe bindirerek sürgüne göndermiştir.⁹⁸¹ Sultan'ın öfkesi dinmemiş yaklaşık bir ay sonra yediği dayaktan dolayı ölen Şemseddin ez-Zenklûnî'nin evlâdını da tutuklatmış, zehirli haşeratın bulunduğu bir bölgeye sürgüne gönderilmelerini emretmiştir.⁹⁸²

Bu gelişmelerden sonra dört başkadının da azledileceğine dair şayia ortaya çıkmış, bu şayiayı destekleyen gelişmeler de meydana gelmiştir. Nitekim toplantıyı takip eden ayın başında, mutad tebrik sadece halife tarafından yapılmış, sultan onun tebrikinden sonra saraydaki camide oturan başkadılarla görüşmeden Kal'atülcebel'den ayrılmıştır (1 Zilkade 919). İbn İyâs o gün dört başkadının birden azledildiğini, beş gün boyunca bu sebeple hiçbir hukukî muamelenin gerçekleştirilemediğini aktarmaktadır. Sultan'ın ulemâyaya karşı tepkisi dinmemiş, Kahire valisine ulemâ veya fukahâdan içki içen birini yakaladığında derhal tutuklamasını istemiş ve bunun karşılığında onu kıymetli hediyelerle ödüllendireceğini de söylemiştir. Sultan Kansu Gavri'nin tepkisi huzuruna ulemâ sınıfından hiç kimsenin alınmamasını emredek kadar ileri bir noktaya ulaşmıştır. Devlet yönetimi için yapılan toplantıda atabek, meclis emîri, devâdar, sır kâtibi ve önde gelen emîrlere, dört başkadının affedilmesi için sultanın huzurunda yer öperek aracı olmaya kalkıştıklarında ise sultan büyük bir öfke ile ümerâyaya da bağırarak ve kendisi yaşadığı müddetçe bu başkadılardan hiçbirinin göreve döndürülmeyeceğine dair yemin

⁹⁸¹ İbn İyâs, *Bedâi' u' z-zühûr*, IV, 344-347.

⁹⁸² İbn İyâs, *Bedâi' u' z-zühûr*, IV, 355; Kanat, *Suç ve Ceza*, s. 191.

etmiştir. Bu hadise üzerine bir şiir kaleme alan İbn İyâs, dört başkadının birden ilk defa azledildiğine de işaret etmektedir.⁹⁸³

Sultan, ulemâya olan bütün tepkisine rağmen azillerin yaşandığı günün ertesi, Cuma'ya denk geldiğinden sır kâtibinden kendisine namaz kıldırarak ve hutbe okuyacak birini bulmasını istemiştir. Sır kâtibi de çok iyi Türkçe bilen, ok atma konusunda mâhir ve Türkler tarafından sevilen bir hatîb olan Alâeddin el-İhmîmî'yi⁹⁸⁴ tavsiye etmiş, sultan da daha önce hutbesini dinlediği bu zatı hatırlayarak onun görevlendirilmesini onaylamıştır (2 Zilkade 919). Söz konusu Alâeddin el-İhmîmî ise bağlı bulunduğu mâzul Şâfiî başkadısı Kemaleddin et-Tavîl'den müsaade isteyerek sultanın emrini yerine getirmiştir. Okuduğu hutbe beğenilmiş olmalı ki; başkadılığa da aday gösterilmiştir. Bu gelişmelerden 5 gün sonra, sultan zina suçunu işleyen Şâfiî başkadısı nâibi Nureddin ile söz konusu hanımın asılmaları emrini vermiş (7 Zilkade 919), bu işi de ilk toplantı da bu suçluların itiraftan vazgeçtikleri için Şâfiî hukukuna göre cezalarının düşmesi gerektiğini söyleyenlerden Şâfiî şeyhi Burhâneddin b. Ebû Şerîf'in evinin önünde hazırlattığı dar ağacında uygulatmıştır. Hatta dar ağacı kurulduğunda halk, şeyhin asılacağını zannederek feryat ve figan etmiştir. Asılan suçlular iki gün yerinde bırakılmış, sultanın müsaadesiyle nihayet defnedilmişlerdir.⁹⁸⁵

Bahsi geçenlerin asılmasından bir gün sonra sultan tespit ettiği âlimleri aynı gün dört mezhebin başkadılığına tayin etmiş ve hepsine aynı anda hil'at giydirmiştir. Bu tayinler için büyük bir merasim düzenlenmiş, sayıları 300'ü bulan kadı nâipleri yeni başkadıları karşılayarak tebrik etmiştir. İbn İyâs, bu töreni dört başkadının aynı günde atanmasına daha önce rastlamadığını ifade ederek ve sultanın bu görevlendirmeler için

⁹⁸³ İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, IV, 347-348.

⁹⁸⁴ Hakkında bk. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, IV, 348; Mahmud Rızk Selim, *Asru selâtîn*, I/2, 125-126.

⁹⁸⁵ İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, IV, 348-349. Ayrıca bk. Mahmud Rızk Selim, "el-Kıyas-Kansu el-Havri", *Mecelletü'r-Risâle* (der. Ahmet Zeyyât), sayı 1967, yıl 1952, s. 50-55.

hiç para talep etmemesine hayret ederek aktarmaktadır. Hatta sultan Kansu Gavri'nin böyle yaparak üçer binden on iki bin dinarı elden kaçırdığını ve sultan için böyle bir uygulamanın nadirattan sayılması gerektiğini ifade etmekten de çekinmemiştir. Ayrıca bundan duyduğu memnuniyete dair ifadelerini uzunca bir şiirle de süslemiştir.⁹⁸⁶

Çok uzun bir şekilde aktardığımız bu hadiseler, ulemânın fikhî bir konuda sultanın bütün direktmelerine rağmen sözlerinden dönmeyerek dirayetli tavırlarını yansıttığı gibi Şâfiî ulemânın etkinliğini de ortaya koyar mahiyettedir. Nitekim Mısır halkının büyük kısmının Şâfiî olmasından da cesaret alan bu mezhebe mensup ulemâ, sultanla aynı kanaatte olması ve yanında büyük itibarı bulunmasına rağmen Hanefî başkadısı Abdülber İbnü'ş-Şihne'yi de geri adım atmak zorunda bırakmıştır. Kanaatimizce diğer mezhep mensuplarına göre görüşlerinde daha mutaassıp davranan Şâfiîlerin, sultandan korkmakla birlikte Kansu Gavri döneminde gerek cülbân memlüklerinin çıkardığı huzursuzluklar gerekse başka sıkıntılar sebebiyle oluşan istikrarsızlık ortamından yararlandıklarını da söylemek mümkündür. Neticede Şâfiî ulemâ kararında direterek, sultan da bu karara rağmen suçluları idam ettirerek hedeflerine ulaşmıştır. Yine bu hadiseler ulemâ arasındaki ahlaki yozlaşmanın ulaştığı boyutu da ortaya koymakta ve İbn İyâs'ın hayretinden de anlaşıldığı gibi bu önemli görevlere artık para vermeden atama yapılmadığını da göstermektedir.

Tasnifimizde ikinci sırada yer alan ve fikhî meselelerde ulemâ ve ümerânın ilişkisini ortaya koyan örneklere gelince, Emîr Mengü Timur'la meşhur Şâfiî başkadısı Takıyyüddin İbn Dakîkul'îd arasında meydana gelen hadiseler öncelikle zikredilmelidir. el-Melikü'l-Mansûr Lâçin döneminin saltanat nâibi olan ve nerdeyse sultan adına devleti

⁹⁸⁶ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, IV, 351-352.

yöneten kudretli emîr Mengü Timur,⁹⁸⁷ bir tacirin mirası ile ilgili hüküm verilmesini istemiştir (697). Mengü Timur kardeşinden başka kimsesi olmayan bu tacirin mirasının söz konusu kardeş adına tescili için Şâfiî başkadısı İbn Dakîkul'îd'den ricada bulunmuş ve kendisinin şahadetinin bu konuda yeterli kabul edilmesini istemiştir. Başkadı ise bunu reddetmiş, ancak Mengü Timur aracılar vasıtasıyla talebinde ısrarcı olmuştur. Nihayet hâcibi onun yanına yollamış ve talebini onun aracılığıyla tekrarlamıştır. Başkadı ise hâcibe hitaben sadece Mengü Timur'un şahadetiyle hüküm bina edilemeyeceğini söyleyince hâcib, adaletin başkadı tarafından tesis edilebileceği cevabını vermiştir. Başkadı ise "Sübhanallah" diyerek bir şiir inşâd etmiş defalarca söylediği bu şiirin ardından "Siz şer'i bir delil getirmediğiniz sürece ben bu konuda hüküm vermem." demiştir. Eli boş dönen hacip Mengü Timur'un yanına giderek, dârüladlde toplantıda başkadı ile bir araya gelmeden bu meselenin çözülmeyeceğini ifade etmiştir. Mutad mezâlim toplantısında başkadı İbn Dakîkul'îd huzura çıktığında, hacipler peş peşe onun yanına gelerek "Efendim, Emîr Mengü Timur sizin oğlunuz mesabesindedir ve sizinle görüşmek istemektedir." demişlerdi. Başkadı onlara iltifat etmemiş, aşırı ısrarları karşısında da "Ona söyleyin, ben ona itaat etmek zorunda değilim." cevabını vermiştir. Daha sonra diğer başkadılara dönerek "Şahit olun, Allah'ın adıyla kendimi bu görevden azlediyorum ve gidin Mengü Timur'a yerime başkasını tayin etmesini söyleyin." diyerek Kal'atülcebel'den ayrılmış, evine kapanmıştır. Ayrıca nâiplerine haber göndererek herhangi bir hukukî muamelede bulunmamalarını emretmiştir.⁹⁸⁸ Bu hadise sultana iletildiğinde ulemâya olan büyük hürmeti ile tanınan el-Melikü'l-Mansûr Lâçin, Emîr

⁹⁸⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 848. Mengü Timur o kadar güçlenmiştir ki; Sultan Lâçin'in hutbelerde ve sikkelerde dahi Mengü Timur'un adına yer verdiği nakledilir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 332. Bu durum Memlûk emîrleri tarafından da büyük tepki ve rahatsızlığa yol açmış, nihayetinde de Sultan Lâçin'in öldürülmesine sebep olmuştur.

⁹⁸⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII,703; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 848-849.

Mengü Timur'a kızmış, başkadı İbn Dakîkul'îd'e adam yollayarak özürlerini beyan etmiş ve yanına davet etmiştir. Başkadının bu daveti reddetmesi üzerine sultan, itibarlı bir şeyhi aracı olarak göndermiş ve onun ikna etmesi sayesinde İbn Dakîkul'îd, Kal'atülcebel'e gitmiştir. Sultan son derece hürmetkâr bir şekilde onu karşılamış ve tekrar görevine dönmesi için gönlünü almaya çalışmıştır.⁹⁸⁹ Daha sonra huzurda bulunan Mengü Timur'u işaret ederek "Efendim bu sizin oğlunuz mesabesindedir. Kusurunu bağışlayın ve ona dua buyurun." ifadelerini kullanmıştır. Başkadı ise bir süre Mengü Timur'a bakmış, kollarını açıp kapatarak 3 defa "Mengü Timur'dan bir şey çıkmaz!" demiş ve Kal'atülcebel'den ayrılmıştı.⁹⁹⁰ Bu örnek daha sonra ele alacağımız el-Melikü'l-Mansûr Lâçin'in ulemâya hürmetini gösterdiği gibi Mengü Timur gibi son derece kudretli bir emîri nazar-ı itibara dahi almayacak dirayete sahip âlimler bulunduğunu da ortaya koymaktadır.

Ümerâ ve ulemânın fikhî meselelerdeki münasebetleriyle ilgili ilginç birkaç örnek daha burada zikredilmelidir. Bu örnekler çeşitli vakıf mallarını satın alarak yerlerine yeni binalar yaptırma gayreti içine giren Muhammed b. Kalavun döneminin gözde emîrlerinden Kosun⁹⁹¹ ile alakalıdır. Bu örneklerin ilkinde daha önce vefat etmiş bir emîrin, vakıf mülkü olan hamamına sahip olmak isteyen Emîr Kosun, buranın yıkık bir vaziyette olduğu ve kendisinden istifade edilmediği şeklinde bir belge hazırlatmış, bu konuda şahitler de bulmuştur. Böylece vakıfların istibdâli konusunda uygun hükümler verdiği anlaşılan Hanbelî başkadısını, buranın satın alınması için ikna edeceğini düşünmüştür. Ne var ki söz konusu belge hazırlanırken şahitlerden biri hamamın yıkık

⁹⁸⁹ Bozbaş, "Fukahâ-Siyâsî Otorite İlişkisi", s. 102. Bozbaş'ın verdiği örnek isabetli olmakla birlikte kendisinin baktığı zaviyeden mükemmel bir örnek olan bu hadisenin bizim devamında aktardığımız gibi kalan kısımlarına işaret etmemesi oldukça dikkat çekicidir.

⁹⁹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII,703; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 848- 849; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, s. 396; Aynî, *İkdü'l-cümân*, III, 384-386.

⁹⁹¹ Hayatı hakkında bk. Safedî, *A'yânü'l-'asr*, IV, 136-141; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 257-258.

dökük olmadığını ve daha önceki şehadetinden vazgeçtiğini ifade etmiştir. Ancak Emîr Kosun diğer şahitlere bu belgeyi tanzim ettirmiş ve Hanbelî başkadısından da istediği hükmü almaya muvaffak olmuştur (Ramazan 730).⁹⁹² Aynı emîr birkaç sene sonra daha önceki dönemin büyük emîrlerinden Baysarı'nın vârislerinin elinde olan bir evi de satın almak için faaliyete girişmiş ve Sultan Muhammed b. Kalavun'dan izin istemiştir (733). Sultan'dan aldığı izinle Baysarı'nın vârisleriyle konuşmuş, çeşitli vaatlerde bulunarak onları razı etmiştir. İlginç olan husus vârisleri ikna eden Emîr Kosun'un, vakfın istibdâli için hamam meselesinde yaptığı gibi yine Hanbelî başkadısına başvurmasıdır. Neticede Hanbelî başkadısı bu konuda da cevaz vermiş ve emîr, emeline nail olmuştur.⁹⁹³ Makrîzî, Hanbelî başkadısının verdiği bu kararı onun kötü işlerinden biri olarak niteler. Zira bu istibdâl hükmü sonraki süreçte de başka kadıların bunu örnek almasını beraberinde getirmiştir.⁹⁹⁴

Aynı tarihçi söz konusu Şâfiî başkadıları olduğunda Hanbelî kadısına yaptığı tenkitleri tekrarlamaz, hatta Şâfiî başkadısını çeşitli gerekçelerle korumaya çalışır. Ümerâ-ulemâ ilişkisinin ilginç örneklerinden birini de Makrîzî'nin Şâfiî başkadıyı savunur tarzda naklettiği hadisede görmek mümkündür. Buna göre Dımaşk saltanat nâibi olan Ergun el-Kâmilî (ö. 758/1357)⁹⁹⁵ Dımaşk'ın Şâfiî başkadısı meşhur Takıyyüddin es-Sübki'nin vakıf olan bazı arazilerin sahiplerinden alınarak daha önceki mâliklerine mülk şeklinde teslim edilmesine dair kararını görüşmek üzere başkentte bir mezâlim toplantısı yapılmasını talep etmiştir (Şevval 752).⁹⁹⁶ Emîr Ergun el-Kâmilî'nin talebinde başkadıların yanı sıra bu toplantıya diğer âlimlerin de katılmasını istediği tespit

⁹⁹² Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 320-321.

⁹⁹³ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 362.

⁹⁹⁴ Zâhiriyye vakıflarıyla ilgili 780 yılında yaşanan bir hadise için bk. Makrîzî, *el-Hitât*, II, 69.

⁹⁹⁵ Hayatı için bk. Safedî, *el-Vâfi*, VIII, 356-357; a.mlf., *A'yânü'l-'asr*, I, 466-476.

⁹⁹⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 853.

edilmektedir. Makrîzî, bu bilgileri aktardıktan sonra mezkûr başkadıyı savunma sadedinde bazı hadiselerle de işaret etmektedir. Onun nakline göre Halep saltanat nâibi olan Ergun el-Kâmilî, Dımaşk'a saltanat nâibi tayin edildiğinde Şâfiî başkadısından hoşlanmayan Alâeddin el-Fer' isimli bir görevli yeni nâibi karşılamak üzere Halep'e kadar gitmiş ve yolda başkadı Takıyyüddin es-Sübkî aleyhinde saltanat nâibiyle konuşmuştur. O ve oğlu hakkında olumsuz pek çok hadise aktararak yeni nâibin başkadıya karşı cephe almasına sebep olmuştur. Nitekim Takıyyüddin es-Sübkî, valiyi karşılamaya çıktığında ondan makamına layık bir muamele görmemiştir. İlişkilerin soğukluğu bu vakıfların bozulması hadisesine kadar devam etmiştir. Nihayet 752 senesi Şevvâl ayında bir grup insan Dımaşk'taki dârüladle gelerek atalarının kendilerine bıraktığı vakıf arazilerin Takıyyüddin es-Sübkî tarafından ellerinden alındığı konusunda şikayetlerde bulunmuşlardır. Hatta bu kararın söz konusu arazilerin vakıf olduğunun tespit edilmesine rağmen gerçekleştiği de belirtilmiştir. Bu hususta Dımaşk'ta bir mezâlim toplantısı tertip edilmiş, başkadılar ve ulemânın iştirak ettiği bu toplantıda Alâeddin el-Fer ve bir grup Şâfiî kadısı da Takıyyüddin es-Sübkî'ye isnadlarda bulunarak ağır sözler söylemişlerdir. Takıyyüddin es-Sübkî ise kendi nezdinde buraların eski mâliklerine aidiyetinin sabit olduğunu, kendisinin böyle hüküm verdiğini ve hükmüne kimsenin karşı çıkamayacağını söylemiştir. Gerçekten de kadılardan ve ulemâdan kimse bu hükme karşı çıkamamıştır. Bunun üzerine de Ergun el-Kâmilî Kahire'deki mezâlim toplantısını talep etmiştir.⁹⁹⁷

Kahire'de yapılan toplantıya mazeret beyan eden Şâfiî başkadısı İzzeddin İbn Cemâa katılmamış, Dımaşk saltanat nâibinin yazısı okunmuş, Dımaşk başkadısını temsilen de oğlu Bahâeddin Ahmed es-Sübkî hazır bulunmuştur. Bahâeddin, hadiselerin yaklaşık hicri 682 senesinden bu yana gelişimini özetlemiş, Dımaşk'ın eski saltanat

⁹⁹⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 853.

nâipleri döneminde bahsi geçen ve vakıf olduğu iddia edilen araziler hakkındaki tartışmalardan bahsetmiş, bu eski saltanat nâiplerinden Emîr Tenkiz'in kararı ile bu arazileri zamanında satın almış olan Şeyh Takıyyüddin el-Bûsî'nin elinden alarak vakıf olduğunu iddia eden kişilere teslim etmiştir. Bahsi geçen yerlerin vakıf olarak tescil edilmesi hususunda da Mâlikî başkadısı Cemâleddin el-Mesallati'nin (ö. 771/1370)⁹⁹⁸ hükmüne istinat edilmiştir. Ancak diğer grup Cemâleddin el-Mesallati ile Şeyh Takıyyüddin el-Bûsî arasında eskiden beri düşmanlık bulunduğunu ifade ederek Mâlikî başkadısı el-Mesallati'nin böyle bir hüküm vermesinin câiz olmadığını ileri sürmüşler ve söz konusu araziye el koymuşlardır. Arazinin sahibi olduğunu iddia eden iki grup, sonuçta Dımaşk Şâfiî başkadısı Takıyyüddin es-Sübki'ye başvurmuşlar, o da arazinin Takıyyüddin el-Bûsî'nin yani en eski sahiplerinin elinde kalmasına hükmetmiştir. Bahâeddin İbnü's-Sübki kısaca hadiseyi bu şekilde aktardıktan sonra Kahire'deki toplantıda Tâceddin el-Münâvî ile münakaşaya girişmiş, ayrıca babasının verdiği hükmün sıhhatini tartışmaya açan dârüladl müftülerinden bir grupla da çekişme içerisine girmiştir.⁹⁹⁹

İlk toplantıda bir sonuç alınamamış, İzzeddin İbn Cemâa'nın da iştirak ettiği ikinci bir toplantı tertip edilmiş ve toplantının başkanlığını İzzeddin İbn Cemâa üstlenmiştir. Hanefî kâtiplerinden Kıvâmüddin (ö. 758/1357),¹⁰⁰⁰ Takıyyüddin es-Sübki'nin söz konusu hükmünün fâsid olduğu iddiasında bulunmuş ve bu görüşünü de şiddetle savunmuştur. Makrîzî'nin nakline göre bahsi geçen Hanefî kâtibi ve müftü Kıvâmüddin bundan bir süre önce Dımaşk'ta saltanat nâibi olan Yelboğa el-Yahyavî'nin (ö.

⁹⁹⁸ Hayatı için bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XI, 109-110; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 11-12.

⁹⁹⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 853.

¹⁰⁰⁰ Hayatı için bk. Zehebî, *el-İber*, IV, 175; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, X, 325.

748/1347)¹⁰⁰¹ yanına gitmiş, onun Şâfiîlerin yaptığı gibi namazlarda rükûdan sonra ellerini kaldırdığını görünce bunun câiz olmadığını ve böyle kıldığı namazları kaza etmesi gerektiğini söylemiştir. Nâib Yelboğa, bu durumu Şâfiî başkadısı Takıyyüddin es-Sübki'ye iletmış, başkadı da Kıvâmüddin'in bu fetvasını reddederek onun fetva vermesini yasaklamıştır. Makrîzî zımnen Kahire'deki toplantıda Takıyyüddin es-Sübki'nin aleyhinde konuşan Hanefî kâtibi Kıvâmüddin'in böyle bir arka plan üzerinden düşmanlık serdettiğini söylemek istemektedir. Neticede İbn Cemâa düşmanlık üzerine şahitlik edenler ile vakfiyenin sübûtu üzerine şahitlik edenler konusunun araştırılması gerektiği şeklinde bir karara varmış ve bu karar da yazılı bir şekilde Dımaşk saltanat nâibine bildirilmiştir.¹⁰⁰² Bu örnek, ulemânın mezhebî çekişmelerini gösterdiği kadar Makrîzî'nin kanaatimizce tarafgir tutumunu da ortaya koymaktadır. Nitekim onun meşhur talebesi İbn Tağrıberdî vefatından sonra büyük bir hürmet ve tazimle andığı hocası Makrîzî'yi Hanefilere karşı mutaassıb davranmak konusunda eleştirirken¹⁰⁰³ bunun gibi hadiseleri kastediyor olmalıdır. Yine Kıvâmüddin'in Yelboğa el-Yahyavî'ye verdiği fetvada, Şâfiîlerin yaptığı bir hareketi yapması sebebiyle namazlarını kaza etmesi gerektiğini söylemesi, tâli konularda dahi mezhebî taassubun ulaştığı boyutları yansıtmaktadır. Bu noktada söz konusu hadisenin ümerâ arasında Hanefiliğin yaygın olduğunu gösteren bir örnek olduğunu da belirtmek gerekir. Burada verdiğimiz örneğin Hanefî bir tarihçi tarafından teyit edilmemiş olması üzücüdür. Bununla birlikte Hanefî tarihçilerden Abdülbâsıt el-Malatî'nin hadiseyi herhangi bir yorumda bulunmadan ve kısa bir şekilde nakletmiş olduğunu belirtmek gerekir.¹⁰⁰⁴

¹⁰⁰¹ Hayatı için bk. Safedî, *A 'yânü'l- 'asr*, V, 584-592; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, X, 185.

¹⁰⁰² Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 853-854.

¹⁰⁰³ Bk. İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 67.

¹⁰⁰⁴ Bk. *Neylü'l-emel*, I, 223.

Yine vakıf meseleleri üzerinde fikhî bir tartışma da dönemin kudretli emîrlerinden Sarkıtmış'la (ö. 761/1360)¹⁰⁰⁵ Şâfiî ve Hanbelî başkadıları arasında yaşanmıştır. Makrîzî'nin nakline göre Hz. Peygamber'in soyundan gelen iki şerifin teşvikiyle Emîr Sarkıtmış, azledilen vezir Alemüddin İbn Zebûr'un (ö. 755/1354)¹⁰⁰⁶ vakıflarının bozulması ve satışa çıkarılması talebinde bulunmuştur (Safer 754). Emîr Sarkıtmış'a bu tavsiyeyi verenler, Sultan Muhammed b. Kalavun ile meşhur nâzıru'l-hassı Kerimüddin el-Kebîr (ö. 724/1324)¹⁰⁰⁷ arasında geçen hadiseyi delil olarak kullanmasını tavsiye etmişlerdir. Buna göre Sultan Kalavun, Kerimüddin'in vakıflarını almak istemiş, dönemin Şâfiî başkadısı Bedreddin İbn Cemâa buna izin vermemişti. Bunun üzerine Sultan, Kerimüddin'in sahip olduğu binaları kendi parası ile değil, sultanın parasıyla inşa ettirdiğine dair şahitler görevlendirmişti. Mesele bu yolla halledildikten sonra Kerimüddin'in bütün emlaki sultanın mülkiyetine geçmiş, onlardan vakıf olanlar el-Vakfû'n-Nâsırî olarak isimlendirilip faaliyetlerine devam etmişti. Bu örnekten ilham alan Emîr Sarkıtmış, dört başkadı dârüladde toplandığında İbn Zebûr'un vakıflarıyla ilgili fikrini ortaya koydu. İzzeddin İbn Cemâa bu duruma şiddetle karşı çıkarken, Hanbelî başkadısı Muvaffaküddin Abdullah da onu destekledi. Emîr Sarkıtmış ise Hanbelî başkadısına hitaben "Memleket senin şerrin yüzünden harap oldu ey çocuk!" diye bağırıyordu. Taraflar karşılıklı delil getirmeye başlamış, Emîr Sarkıtmış, Muhammed b. Kalavun'un nâzıru'l-hassı Kerimüddin'in vakıflarını örnek olarak sunmuştu. Bu iki başkadı da Kerimüddin'in şahsî mallarına el koymanın ve bundan yaptığı vakıfları değiştirmenin mümkün olmadığını, o dönemdeki şahitliklerin de Kerimüddin'in sultanın şahsî malları üzerine gerçekleştirdiği tasarruflardan dolayı yapıldığını, dolayısıyla bu

¹⁰⁰⁵ Hayatı için bk. Safedî, *el-Vâfi*, XXIX, 69-70; a.mlf., *A'yânü'l-'asr*, V, 615.

¹⁰⁰⁶ Hayatı için bk. bk. Safedî, *A'yânü'l-'asr*, II, 652-656; Zehebî, *el-İber*, IV, 162.

¹⁰⁰⁷ Hayatı için bk. Safedî, *A'yânü'l-'asr*, III, 142-154; Çubukçu, "İbnü's-Sedîd, Kerîmüddin", *DİA*, XXI (2000), s. 202.

örneğin uygun olmadığını belirtmişlerdi. Daha sonra Sarkıtmış da Hz. Ömer'in valilerinin mallarına el koyması örneğini getirerek günümüzde de Alemüddin Zenbûr'u kastederek vezirlerin malının da sultanın malı gibi kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmüştü. İzzeddin İbn Cemâa ise Sarkıtmış'ı bu konuda teşvik edenleri ima ederek "Bunu bizimle birlikte araştırmak istiyorsan araştıralım, ama başkaları sana bu konularda bilgi veriyorsa getir de onlarla tartışalım" demişti. Sonuçta Emîr Sarkıtmış bu başkadıların şiddetli itirazları sebebiyle taleplerinden vazgeçmek zorunda kalmıştı. Ancak bu meseleye çok içerleyen Emîr Sarkıtmış ağır bir şekilde hastalanmış, iyileştiğinde de fakirlere bolca sadaka dağıttığı gibi hapisanedeki mahkumlara da af çıkarmıştı.¹⁰⁰⁸ Bu hadiseyi daha kısa bir şekilde ancak özü itibariyle Makrîzî'nin aktardığı gibi kayıt altına alan Abdülbâsıt el-Malatî'nin daha sonra yaptığı yorum dikkatlere sunulmalıdır. Hicri 844 senesinde doğup 920 senesinde vefat eden Abdülbâsıt el-Malatî bu naklinin ardından "Bir de zamanımıza bakın. Şayet günümüzde Sarkıtmış'ın konumundan çok daha düşük emîrler bile böyle bir şey istemiş olsaydı başkadılarımız derhal yerine getirirlerdi." ifadelerini kullanmaktadır.¹⁰⁰⁹

774 senesinde dönemin büyük emîrlerinden Olcay'ın (ö. 775/1373),¹⁰¹⁰ Mansûriye medresesinde bulunan minberi yenilemek ve burada Cuma namazı için bir hatîb görevlendirmek istemesi ümerâ-ulemâ ilişkileri bağlamında zikredilmesi gereken örneklerdendir. Emîr Olcay, bahsi geçen faaliyetleri gerçekleştirmek için Şâfî fakihlerinden kadı asker Sirâceddin el-Bulkînî ve dârüladl müftüsü Hanefî fakih Şemseddin Muhammed İbnü's-Sâiğ'den fetva almıştı. Ancak diğer fukaha bahsi geçen Mansûriye medresesinin yakınındaki Sâlihiyye medresesinde Cuma hutbesi okunduğunu ve Mansûriye'den Sâlihiyye'deki minberin görülebildiğini gerekçe göstererek bu fetvayı

¹⁰⁰⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 888-889; Bozbaş, "Fukahâ-Siyâsî Otorite İlişkisi", s. 106-107.

¹⁰⁰⁹ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, I, 250.

¹⁰¹⁰ Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 230; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 56.

onaylamamışlardı. Tartışmaların artması üzerine Sâlihiyye’de başkadılar ve fakihlerin iştirak ettiği bir toplantı tertip edildi (Şaban 774). Uzun süren tartışmaların ardından minberin eski halinde bırakılmasına ve Mansûriye’deki hutbenin yasaklanmasına hükmedildi.¹⁰¹¹ Abdülbâsıt el-Malatî bu karardan sonra, medresede hatîb görevlendirilmesinin cevazına dair fetva verenler ile aksi yönde fetva verenler arasında karşılıklı husumet başladığını, ancak bunların anlatması uzun sürecek hadiseler olduğunu söyleyip konuyu kapatma cihetine gider.¹⁰¹²

Recep 778’de ise bu defa bir grup emîrin yine vakıf istibdâli konusunda Kahire Hanefî başkadısı Şerefüddin İbn Mansûr’a baskıda buldukları tespit edilmektedir. Bilindiği gibi Hanefî fukahası vakıf istibdâli meselesinde daha yararlı bir sonuç alınacaksa cevaz vermekte fakat bu konuda da ihtilaf etmektedirler.¹⁰¹³ Bu ihtilaf sebebiyle Makrîzî’nin ifadesiyle, Mısır ve Suriye’deki Hanefî kadıları vakıf istibdâli konusunda fetva vermiyorlardı. Dolayısıyla Şerefüddin İbn Mansûr da bu emîrlerin baskısına rağmen istibdâle cevaz vermemiş, baskılar artınca da kendisini azletmişti.¹⁰¹⁴

780 senesine gelindiğinde ise dönemin yönetimi elinde tutan Emîr Kebîri Berkuk’un, cami, mescit, medrese vb. ile sultan ve ümerâ çocukları üzerine vakfedilen arazi ve vakıfların istibdâliyle, Mısır ve Suriye’deki haracî arazilerin beytülmâlden satın alınmasının nasıl mümkün olacağı konularında fikirlerini almak üzere başkadılar ve ulemâyı toplantıya çağırdığı tespit edilmektedir (Zilhicce 780). Bu konuda evraklar hazırlanmış ve toplantıdakilerin huzurunda okunmuştur. Emîr Berkuk’un, bu durumun Müslümanların ordusunu zayıflattığını söylemesi üzerine Hanefî meşâyihından

¹⁰¹¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 206.

¹⁰¹² Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü’l-emel*, II, 49-50.

¹⁰¹³ Bk. Akgündüz, “İstibdâl”, s. 319-320.

¹⁰¹⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 269-270; İbn Kâdi Şühbe, *Târîh*, III, 508; Sehâvî, *Vecîzü’l-keîlâm*, I, 221-222.

Ekmeleddin Muhammed b. Mahmud el-Bâbertî (ö. 786/1384),¹⁰¹⁵ Emîr Berkuk ve meşhur refiki Emîr Berke'ye hitaben Türkçe olarak bunun mümkün olmadığını söylemiş ve bu iki emîr de ona çok kızmıştı. Makrîzî'nin nakline göre meclistekilerden bazıları Şâfiî Şeyhülislâm'ı Sirâceddin Ömer el-Bulkînî'ye niçin konuşmadığını sormuş, o da “Benden fetva isteyen olmadı ki konuşayım” cevabını vermiştir. Bunun üzerine Emîr Berkuk ona söz vermiş, o da her zaman yaptığı gibi uzunca bir konuşma yaparak cami, mescit ve medrese vakıflarının İslâm ulemâsına tahsis edilmiş olduğunu, hiçbir surette bu vakıfların bozulmasının câiz olmayacağını ifade etmiştir. İlle de bir şeyler yapmak istiyorlarsa bu konuda bir muhasebe defteri getirmeleri gerektiğini ve böylece kendilerinin yani ulemânın istihkakından fazla olanın ortaya çıkacağını belirtmiştir. Beytülmâl'den bir şey satın alınmasının ancak şer'î yolla mümkün olacağını da vurgulamıştır. Şâfiî başkadısı Bedreddin Ebü'l-Bekâ ise “Ey emîrler güç sizdedir, dolayısıyla bu da size kalmıştır.” deyince, Şeyh Sirâceddin el-Bulkînî “sen ne diyorsun” diyerek onu susturmuştur. Emîr Berkuk ve Berke ise Şâfiî başkadısı Bedreddin Muhammed b. Ebü'l-Bekâ'ya “Sultan bunları nereden ve nasıl satın alabilir?” diye sorunca “Bütün topraklar zaten sultanındır.” cevabını vermiştir. Kadı asker Bedreddin el-Bulkînî ise Şâfiî başkadısına kızarak nasıl böyle konuştuğunu sormuş ve bu arazilerin insanların hakkı olduğunu ifade ederek sultana ait olmadığını belirtmiştir. Şeyhülislâm Bulkînî ise “Ey ümerâ siz başkadılara emrediyorsunuz, istediğinizi yapmadıklarında da onları azlediyorsunuz. Tıpkı Şerefüddin İbn Mansûr'un, Sultan el-Melikü'l-Eşref Şaban'la yaşadığı hadise gibi. Zira o, sultanın dediğini yapmadığı için azledilmişti.” demiştir. Toplantı bu şekilde sona ermiş, ancak bazı vakıflar bozularak iktâ şeklinde askerlere dağıtılmıştır.¹⁰¹⁶

¹⁰¹⁵ Hayatı için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 250, 251; Arif Aytekin, “Bâbertî”, *DİA*, IV (1991), s. 377-378.

¹⁰¹⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 345-347.

Makrîzî'nin oldukça ayrıntılı aktardığı bu hadise ile ilgili, muasır tarihçilerden İbnü'l-'Irâkî (ö. 826/1423) dikkat çekici başka bazı diyaloglara da işaret eder. Buna göre, Şeyh Ekmeleddin fetva isteyen iki emîre “Şayet siz şeriata uygun bir hüküm istiyorsanız, şer'î ulemâ size bunun câiz olmadığına dair fetva verdiler. Yok eğer ulemânın rızkını kesmek istiyorsanız, ulemâya, Firavun'un puta tapanlara davrandığı gibi¹⁰¹⁷ davranın.” demiştir. Ekmeleddin'in bu sözünün Emîr Berke tarafından övgüyle karşılandığını belirten İbnü'l-'Irâkî, Emîr Berkuk'un aynı tepkiyi göstermediğini söyleyerek onun “Düşman geldiği zaman siz savaşıyor musunuz?” şeklindeki sorusuyla başlayan tartışmayı aktarır. Bu soruya mecliste bulunan “Kırım Kadısı” olarak tanınan Şeyh Ziyâeddin el-Kırımî (ö. 780),¹⁰¹⁸ “el-Melikü'l-Muazzam savaşa giderken fukaha çıkmadı mı, orda düşmanla savaşmadı mı?” dediğinde Berkuk, “Türkmenler geldiği zaman da savaşa çıkıyor musunuz?” demiş, o da “Hayır, biz Müslümanlarla nasıl savaşalım? cevabını vermişti. Berkuk'un, “Türkmenler geldiğinde size o vakıfları bırakacak öyle mi?” sorusuna da şeyhin “Evet onlar Müslüman değil mi? şeklinde karşılık vermesi ile tartışma gergin bir şekilde sonlanmıştı. İbnü'l-'Irâkî, bahsi geçen tartışmalar çerçevesinde meclisin dağıldığını ve vakıfların olduğu gibi bırakıldığını söyleyerek hadiseyi aktarmayı tamamlar.¹⁰¹⁹ İbn Kâdî Şühbe ve Abdülbâsıt el-Malatî ise bu toplantının amacını, katılımcılarını ve hoş şeyler yaşanmadığını söyleyip vakıfların oldukları gibi bırakıldığını belirtmekle yetinirler.¹⁰²⁰ Bu hadisede bahsi geçen iki emîr Berke ve Berkuk ile ulemâ arasında yaşanan bu tartışmaları pek çok açıdan değerlendirmek mümkündür. Ancak kanaatimizce diğer hadiselerden farklı olarak Berkuk'un ulemâya savaşmakla ilgili

¹⁰¹⁷ Şeyh Ekmeleddin, muhtemelen Firavun'un idarî ve askerî tüm yetkilerin yanında adli ve dinî sahada da tek söz sahibi olmasını kastetmekte ya da bu insanları karın tokluğuna çalıştırmasını ima etmektedir.

¹⁰¹⁸ Hayatı için bk. İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, III, 583-584; Sehâvî, *Vecîzü'l-keîâm*, I, 240.

¹⁰¹⁹ İbnü'l-'Irâkî, *ez-Zeyl 'ale'l-'İber*, II, 475.

¹⁰²⁰ İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, III, 580; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 148.

söylemlerinin altı özellikle çizilmelidir. Zira askerî gücü elinde bulunduran ümerâ kendileri ile ulemâ sınıfı arasındaki farklılığı ve her iki tarafın devletin işleyişindeki rollerini açıkça ifade etmiştir. Ayrıca Berkuk bu söylemleriyle ulemâyı bir nevi, *biz canlarımızı ortaya koyup savaşıyor ve bu devleti muhafaza ediyorsak siz de bizim istediğimiz fetvayı verip destek olacaksınız*, gibi bir açmaza mahkûm etmeye çalıştığı intibamı da oluşturmaktadır. Dolayısıyla onun bu söylemleri, iktidar mensuplarının hem kendilerine biçtikleri rolü hem de ulemâyaya yönelik beklentilerini ete kemiğe büründürmesinin yanı sıra tarafların karşılıklı ilişkilerinde zemin kazanma çabalarını da yansıtmaktadır.¹⁰²¹

Bahsi geçen iki emîrin benzer konularda ulemâ ile çeşitli ilişkilerinden bahsedilen birkaç örnek daha mevcuttur. Nitekim Cemâziyelevvel 781 tarihinde gerçekleşen ilk hadisede Emîr Kebîr Berkuk'un Şâfiîler'in tekelinde olan yetim mallarına nezaret ve resmî törenlerde tarha¹⁰²² giyme imtiyazı Hanefî başkadılara da tanınmıştır. Böylece dönemin Hanefî başkadısı Celâleddin Cârullah Mısır'daki bazı beldelerde nâib kadılar atama, Hanefî mezhebine mensup yetim mallarının emanet alınması yetkisini elinde bulundurma gibi bazı sorumlulukları uhdesine almıştır. Bu durum Şâfiî başkadısı Burhâneddin İbn Cemâa'nın ağırına gitmiş, bazı Hanefî âlimleri de yanına çekmeye muvaffak olmuş, Berkuk'un nezaretinde geniş katılımlı bir toplantı tertip edilmiştir. Burada hem Şâfiî ve Hanefîler arasında hem de Hanefîlerin kendi aralarında uzun

¹⁰²¹ Ulemâ ile ümerâ arasındaki bu tartışma İbn Haldûn'un ulemânın siyaset karşısındaki konumu, meselelere yaklaşım biçimi vb. hususlardaki değerlendirmelerini akla getirmektedir. Bk. İbn Haldûn, Mukaddime (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 992 vd.; Sever, *Bahrî Memlûkler Dönemi Mezhep Hareketleri*, s. 49-50.

¹⁰²² L. A. Mayer, *el-Melâbisü'l-Memlûkiyye* (çev. Salih eş-Şitî), el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire 1972, s. 93; Esra Atmaca, *Halep'te İlmî Hayat: Memlûkler Döneminde (1250-1517)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016, s. 206-207.

tartışmalar meydana gelmiştir. Sonuçta, Hanefî fukahasından Ekmeleddin, Berkuk’a hitaben bu talep edilen şeyin Hanefiler için kötü sonuçlar doğuracağını söylemiş¹⁰²³ ve Berkuk da bu uygulamayı iptal etmiştir. Emîr Kebîr Berkuk’u bu hükmün iptal edilmesi konusunda, hürmet ettiği şeyh Halef et-Tûhî’nin ö. 801/1398)¹⁰²⁴ de etkili olduğu hatta onu muhtemelen Şâfiî nüfuzunu ima ederek akıbetinin kötü olacağı konusunda uyardığı belirtilmektedir.¹⁰²⁵ Bu hadise Şâfiî nüfuzunun ulaşmış olduğu boyutları göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Zira Şâfiîler kendilerine tanınan imtiyazlar konusunda en ufak bir paylaşıma yanaşmadıkları gibi bu hadisede Şâfiîlerin tarafını tutan Ekmeleddin örneğinde görüldüğü gibi birçok Hanefî âliminin de gözünü korkutmuşlardır. Nitekim Hanefî Abdülbâsıt el-Malatî, bahsi geçen şeyh Halef et-Tuhî’yi, Şâfiîler’in Berkuk’la konuşması için ikna etme çabalarına işaret ederken ve sonrasındaki gelişmeleri aktarırken bu hadisede hakikatle çelişen hususlar bulunduğunu söyleyerek konuyu kapatma cihetine gitmektedir. Hatta onun “Günümüzde başkadılık içi boş bir isimlendirmeden ibarettir.” ifadelerini kullanması da manidardır.¹⁰²⁶ Şevvâl 781 tarihinde ise emîr Berke, vefat eden iki şahsın mallarına el koymak istemiş, Şâfiî başkadısı Burhâneddin İbn Cemâa derhal onun yanına giderek bu konudaki kararından vazgeçirmiştir.¹⁰²⁷

¹⁰²³ Onun bu iddiasında 773 senesinde bu imtiyazları talep eden bir Hanefî başkadısının, istediklerini elde edemeden hastalanıp vefat etmesinin etkili olduğu düşünülmektedir. Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 196; İbn Hacer, *İnbâü’l-ğumr*, I, 14.

¹⁰²⁴ Hayatı için bk. İbn Kâdi Şühbe, *Târîh*, IV, 44; Schâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi*, III, 183.

¹⁰²⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 358-359; İbn Hacer, *İnbâü’l-ğumr*, I, 193-194; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü’l-emel*, II, 156. İbn Kâdi Şühbe, *Târîh*, I, 7.

¹⁰²⁶ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü’l-emel*, II, 156.

¹⁰²⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 369; İbn Hacer, *İnbâü’l-ğumr*, I, 197.

Burhâneddin İbn Cemâa'nın dâhil olduğu bir başka hadise de İbn Bahar¹⁰²⁸ isimli bir kişinin ona hakaret etmesi ve verdiği hükmün gayri şer'î olduğunu ileri sürmesi üzerine yaşanmıştır (Ramazan 783). Burhâneddin İbn Cemâa ise onu kolundan tutarak Emîr Berkuk'un yanına götürmüş, Berkuk ise bu sırada başka şeylerle meşgul olduğundan Şâfiî başkadısını dikkatle dinlememişti. İbn Bahar, Berkuk'un huzurunda da İbn Cemâa'ya karşı saygısız tutumunu sürdürmüş, ancak Berkuk buna mâni olmamıştı. Bunun üzerine İbn Cemâa kendini azletmiş, bunu duyan Berkuk meşguliyeti sebebiyle Şâfiî başkadısının şikayetini iyi dinleyemediği ve duruma tam manasıyla vâkıf olamadığı şeklinde bir mazeret beyan ederek, bahsi geçen İbn Bahar'ı huzura getirtip onun hakkında bir toplantı tertip ettirmişti. Şâfiî ulemâdan Bulkînî ve diğer âlimler İbn Bahar'ın tazir ile cezalandırılmasına hükmetmiş, Berkuk'un huzurunda İbn Bahar'a sopa atılmıştı. Berkuk bunun ardından İbn Cemâa'ya önde gelen iki emîri yollayarak onu razı etmelerini ve huzura getirmelerini söylemişti. Berkuk huzuruna geldiğinde İbn Cemâa'dan özür dilemiş ve onun gönlünü almış, bununla da yetinmeyerek "senin hakkında tek kelime bile edenleri zincire vurdururum." demişti. Başkadı da bu özürleri kabul ederek göreve devam etmeyi kabul etmişti.¹⁰²⁹ Safer 784'te ise bu sözleri söyleyen Emîr Berkuk'un aynı başkadıyı azletmeye teşebbüs ettiği tespit edilmektedir. Buna göre Şâfiî başkadısı Burhâneddin İbn Cemâa'dan vârisleri kayıp olan bir tüccarın mallarını kendisine teslim etmesini istedi. Başkadı "Benim indimde vâris sabit oldu. Dolayısıyla onun parasını bu vâristen başkasına veremem." diyerek bu talebi reddetti. Emîr Berkuk, başkadıyı azledip yerine Burhâneddin

¹⁰²⁸ İbn Hacer başta olmak üzere diğer kaynakların İbn Bahar olarak kaydettikleri bu isim Makrîzî'nin *es-Sülûk* isimli eserinde İbn Nehâr şeklinde verilmektedir. Kaynakların büyük kısmı ilk ismi tercih ettiğinden *es-Sülûk*'teki bu yazım nâşirin böyle okumasından kaynaklanıyor olmalıdır.

¹⁰²⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 451-452; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 238-239; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 185.

İbrahim el-Ebnâsî'yi (ö. 802/1399)¹⁰³⁰ tayin etmeye karar verdiyse de İbrahim el-Ebnâsî görevi almamak için ortadan kayboldu. Burhâneddin İbn Cemâa ise bundan sonra herhangi bir konuda hüküm vermekten kaçınmaya başladı.¹⁰³¹ Olayı aktaran Abdülbâsıt el-Malatî, bu süreçte İbn Ebü'l-Bekâ'nın kadılığa iade edilmek için çabaladığını, Berkuk'un da başkadı Burhâneddin İbn Cemâa'nın, kendisini tahtından indirmesinden korktuğu için onu azletmek istediğini söyler.¹⁰³²

Fıkhî bir meselede hükmün, dönemin emîr kebîrine bırakıldığı ilginç bir hadise de burada dikkatlere sunulmalıdır. Buna göre çirkin işler yaptığı tespit edilen İbn Seb' (ö. 792/1390)¹⁰³³ isimli bir adam için davacıları tarafından bir mezâlim toplantısı tertip edilmesi istenmiştir (Recep 791). Bu davacılar böyle hükümleriyle bilinen Mâlikî kadılarının davayı görmesini isteyerek İbn Seb''in öldürülmesi talebinde bulunmuşlardır. İbn Seb' ise canının bağışlanması için davanın Şâfî başkadılarına verilmesi hususunda çaba göstermiştir. Anlaşıldığı kadarıyla bir karar alınamamış ve İbn Seb' tekrar hapse gönderilmiştir. 5 gün sonra aynı konuda yine bir mezâlim toplantısı tertip edilmiş, başkadılar ve fukahanın katıldığı, Emîr Kebîr Yelboğa'nın evindeki toplantıda tartışmalar çok uzamıştı. Mâlikî başkadısı İbn Haldûn, Emîr Yelboğa'ya hitaben "Ey emîr güç senindir ve senin hükmün bütün ümmet için geçerlidir. Ne hüküm verirsen uygulanacaktır." demiştir. Bunun üzerine Emîr Kebîr Yelboğa, İbn Seb''in bağışlanması ve serbest bırakılmasına hükmetmiştir. Makrîzî bu gelişmeleri aktardıktan sonra daha önce başkadıların hükmetmesinin âdet olduğu bir fikhî meselede, bir Türk emîrin hüküm vermesinin daha önce görülmeyen bir şey olduğunu söyler. Ancak bunun sebebinin de

¹⁰³⁰ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, I, 172-175; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IX, 27.

¹⁰³¹ İbnü'l-'Irâkî, *ez-Zeyl 'ale'l-İber*, II, 532; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 468; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 254-255.

¹⁰³² Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 190.

¹⁰³³ İbn Hacer onun bir Arap kabilesinin şeyhi olduğunu söyler. Bk. *İnbâü'l-ğumr*, I, 370.

kadınların bu konuda fetva vermektan kaçınması olduğuna işaret eder.¹⁰³⁴ İbn Hacer de hadiseyi Makrîzî'nin anlattığı şekilde aktarır, ancak bunun ilk defa rastlanan bir şey olduğunu söylemez. Bununla birlikte bir Arap şeyhi olan İbn Seb'in yaptıklarının İslâm'a mugâyir şeyler olduğunu ve daha önce de rüşvet vermek gibi bazı hadiselere karıştığını belirtir. Ayrıca serbest bırakıldıktan sonra da memleketine döndüğünü, fakat hamama girdiği sırada bir grubun onu öldürdüğünü de ekler.¹⁰³⁵

823 senesinde önceden beri tartışma konusu olan şer'î hukukî davalarda hâciplerin de hüküm verdiğine dair bir örnek hadise özellikle zikredilmelidir. Ancak bu hadiseyi zikretmeden evvel hâciplerin şer'î davalarda ya da fikhî meselelerde söz sahibi olmaya başlamaları ile ilgili Makrîzî'nin bir nakline işaret etmek gerekir. Buna göre dönemin başhâcibinden kaçan bir şahıs Hanefî nâiplerinden birinin yanına sığınmıştır. Başhâcib bu durumu Emîr Kebîr Berkuk'a şikâyet etmiş, bunun üzerine de Berkuk söz konusu Hanefî kadı nâibini azletmiştir. Onun himaye ettiği şahsı da feci şekilde dövdürmüş, bu kişiyi ve oğlunu Kahire'de dolaştırarak teşhir etmiş ve tellallar tutarak "Hâcibe karşı çıkanın cezası budur." diye bağirtmişti (Cemâziyelevvel 781). Oysa herhangi bir sebeple bir kadıya sığınan kimse, şeriatın kanatları altına girmiş sayılır ve hiç kimse onu sığındığı kadıdan almaya cesaret edemezdi. Makrîzî, böyle bir olayın daha önce hiç vuku bulmadığını, bu hadise ile birlikte kadınların güç kaybettiğini ifade ederken bundan böyle artık hâciplerin de hüküm konusunda yetki sahibi olmaya başladığını ve kendi nefislerinin arzularına göre hüküm vermeye başladıklarını ileri sürer.¹⁰³⁶ Hadiseyi nakleden tarihçilerden İbn Hacer herhangi bir yorum yapmadan konuyu geçiştirir.¹⁰³⁷ Olayı Makrîzî'ye benzer şekilde aktaran Abdülbâsıt el-Malatî ise genellikle yaptığı gibi Burcî

¹⁰³⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 636-637. Krş. Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 276.

¹⁰³⁵ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 370-371. Ayrıca bk. Yalçın, "Mezâlim Davaları", s. 307.

¹⁰³⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 360-361.

¹⁰³⁷ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 194.

Memlûkler dönemindeki Çerkezlerin uygulamalarına yönelik tenkitlerini tekrarlar. Bunun Çerkezlerin devletinde şeriatın hürmetinin zedelendiği ilk hadise olduğunu söyler. Kaza makamının zayıflatılması noktasında en ürkütücü hadiselerden biri olarak nitelendirdiği bu uygulamayı, örfi hukuku icra eden hâcîplerin ya da onun tabiriyle “hükkâmü’s-siyâse”nin böylece her meseleye el atmaya başladıklarını belirtir.¹⁰³⁸

823 senesindeki hadiseye dönmek gerekirse, Makrîzî’nin nakline göre Hanefî başkadısı Zeyneddin Abdurrahman et-Tefehnî borcunu ödemeyen bir şahsın bu borcu ödemesine hükmetmişti. Söz konusu şahıs, başhâcib Emîr Altunboğa el-Markabî’ye (ö. 844/1440)¹⁰³⁹ sığınmış ve hükmü veren başkadının huzuruna çıkmayı reddetmişti. Başhâcib de bu şahsın başkadının huzuruna gelmesi için gönderilen elçiyi dövmüştü. Bunun üzerine Hanefî başkadısı durumu Sultan el-Melikü’l-Müeyyed Şeyh el-Mahmudî’ye bildirmiş ve sultan da başhâcibi azarlayarak onu kınamıştı. Daha sonra sultan, şer’î hukukî davalarla kadılardan başkasının ilgilenmesini yasaklayan bir duyuru yaptırmıştı. Ne var ki ümerânın sultan nezdindeki gayretleriyle iki gün sonra bundan vazgeçilmiş, hâciblere tekrar hüküm yetkisi tanınmış, hatta daha önceki duyuruyu yapan şahıs da dövülmüştür.¹⁰⁴⁰ İbn Hacer ise olayı aynı şekilde aktarmakta fakat bazı önemli ayrıntılara da işaret etmektedir. Bunlardan biri Hanefî başkadısının, sultana bu meseleyi şikâyet ederken Şâfiî başkadısından da yardım istemesidir. Dolayısıyla ikisi birlikte sultanın huzuruna çıkarak bu durumu arz etmişlerdir. Sultan, hâcibini bu konu ile ilgili azarlarken, “Şer’î bir meselede şayet çağırılan ben olsaydım, derhal giderdim.” ifadelerini kullanmıştır. Yine birkaç gün sonra sultanın yaptırdığı duyurudan vazgeçtiğine dair Makrîzî’de yer alan kayıtları, İbn Hacer zikretmez, hatta duyuruyu yapan tellalların hâcib tarafından dövürüldüğü meselelerini naklederken de Hanefî başkadısının bu hadiseyi

¹⁰³⁸ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü’l-emel*, II, 157.

¹⁰³⁹ Hayatı için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, I, 409; İbn Tağrîberdî, *el-Menhel*, III, 78-80.

¹⁰⁴⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 530.

duyduğunu öğrenen hâcibin, hemen özür beyan ederek söz konusu tellalları başka bir suçtan dolayı dövdürdüğünü söylediğini ekler.¹⁰⁴¹

Muhtemelen bu hadisenin tesiriyle olsa gerek olaydan kısa bir süre sonra kadıların fetvası olmadan, Kahire valisi Emîr Nâsırüddin Muhammed'in bir şahsı tavsît etmesi (kılıçla ikiye yarararak öldürmesi) dava konusu yapılmıştır. Sultan'ın huzurunda toplanan başkadılar valinin şer'î delil olmadan böyle bir ceza uyguladığına dair delillerin sabit olduğunu belirterek, valinin de katledilmesine hükmetmişlerdir. Bunun üzerine Kahire valisi, tavsît ile cezalandırdığı şahsın öldürüldüğü yerde yine kılıçla ikiye ayrılmak suretiyle katledilerek cezalandırılmıştı (Şaban 823)¹⁰⁴²

Devletin son dönemlerinde Dımaşk'ta meydana gelen bu bağlamdaki bir hadise de ümerâ-ulemâ ilişkileri açısından ilgi çekmektedir. Buna göre çiftçiler arasında çıkan bir kavga ile ilgili olarak Şâfîî başkadısı, haklarında şikâyet olan kişileri huzuruna getirmek için bir grup görevli yollamış, bu kişileri korumaya çalıştığı anlaşılan Dımaşk kale nâibi de söz konusu görevlileri engellediği gibi adamlarını da dövdürmüştür (Recep 899). Durum başkadı Şehâbeddin İbnü'l-Ferfur'a bildirildiğinde, diğer üç başkadı ve nâiplerinin her türlü hukukî muameleyi durdurmalarını emretmiş, hatta bu "habis" kale nâibi hakkında muamele yapılincaya kadar hiçbir hukukî işlem yapılmayacağını ilan ettirmiştir. Kale nâibi bunu duyunca çok korkmuş, ümerâdan ricacı olmuş ve onlarla birlikte söz konusu başkadının evine gitmişlerdi. Zelil bir şekilde ve yürüyerek huzura giren kale nâibi, başkadının elini öpmüş, özür beyan etmiş ve ona tâbi olacağına yemin etmişti. Onu getiren Dımaşk ümerâsı da başkadının elini öpmüştü. Başkadı özür beyanını kabul etmiş, ancak kale nâibine dönerek "Kalk, diğer bütün başkadıların ellerini de öp ve

¹⁰⁴¹ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr* III, 219.

¹⁰⁴² Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 536; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 223; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, IV, 65.

onlardan özür dile. Bir daha böyle bir şey yaparsan, sana şer ‘î ceza uygularım.” demişti. Nitekim kale nâibi de huzurdaki bütün kadıların elini öpmüş ve özür dilemişti.¹⁰⁴³ Şâfî başkadısının kale nâibine karşı bu müsamahasız tavrının arkasında, nâibin halkı sıkıntıya sokacak bazı tavırlarının etkili olduğu düşünülmektedir. Nitekim bundan çok kısa bir süre önce nâib, barutla ilgili çalışmalarında şehirde büyük bir patlamaya sebep olmuş, bazı dükkanlar yanmış ve insanlar büyük zarar etmişlerdi.¹⁰⁴⁴

Tasnifimizin üçüncü sırasında yer alan ulemânın kendi arasındaki ilişkiler çok çeşitli boyutlara sahip olması bakımından kaynaklarda oldukça fazla temas edilen bir konudur. Bununla birlikte ilgi çekici ve dikkatlere sunulması gerektiğini düşündüğümüz bazı örnekleri yine kronolojik sırayla zikredeceğiz. İlk örnek, Mâlikî ve Hanefî başkadıları arasında yaşanan bir çekişme ile alakalıdır. Buna göre Dımaşk Mâlikî başkadısı Zeyneddin İbn Mahlûf, bu sıralarda ağırlıkla gündemi meşgul eden İbn Teymiyye’nin bazı konulardaki görüşlerine dair tartışmalarda Hanefî başkadısı Şemseddin Muhammed b. Osman el-Harîrî’nin, İbn Teymiyye lehine kaleme aldığı bir yazıyı görünce çok öfkelenmiş ve Hanefî başkadısının azledilmesi gerektiğini savunmuştur. Onun yoğun çabaları neticesinde de Harîrî azledilmiş, yerine Şemseddin el-Ezraî Hanefî başkadısı olarak tayin edilmiştir (Muharrem 705).¹⁰⁴⁵ Nüveyrî ve muhtemelen ondan naklen Makrîzî, Harîrî’nin azledilmesinde İbn Teymiyye’nin durumunun görüşüldüğü bir toplantıda onu destekleyici bir tutum sergilemesinin etkili olduğunu belirtirler.¹⁰⁴⁶

Benzer bir hadise de 742 senesi sonlarında yaşanmıştır. Bu dönemde Kahire Hanefî başkadısı olan Hüsameddin el-Gavrî, bazı tavırları ve ahlakî özellikleri sebebiyle

¹⁰⁴³ İbnü’l-Himsî, *Havâdis*, I, 250.

¹⁰⁴⁴ Bk. İbnü’l-Himsî, *Havâdis*, I, 250.

¹⁰⁴⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, XXXII, 57.

¹⁰⁴⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, XXXII, 84; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 15.

diğer üç başkadı tarafından sevilmemektedir. Zira bu başkadı sultan huzurunda yapılan toplantılarda, sultanla Türkçe konuşmakta ve diğer başkadıları kötülemektedir. Bazı toplantı ve merasimlerde diğer başkadıları aşağılayan tavırlar da sergilemektedir. Nitekim meşhur bir emîrin oğlunun nikah töreninde ipek ve altınla süslenmiş bir yaygıya diğer üç başkadı oturmamış, ancak Hüsameddin el-Gavrî derhal oturduğu gibi buradaki topluluğa da “İpek yaygıya oturmuyorlar ama yemin ederim ki; eğer imkân bulsalar da bu ipeği pazarda satıp parasını afiyetle yerlerdi.” demişti. Merasime iştirak edenler bu sözlere gülmüş ve başkadılar da çok utanmışlardı. Söz konusu başkadının davalarının çok uzun sürmesi de ona karşı tepkinin sebepleri arasındaydı. Makrîzî’nin nakline göre kadınlara düşkünlüğüyle tanınan bu başkadı, karı koca arasındaki davalarda genellikle kadınlar lehine hüküm verir ve yine bu tarihçinin iddiasıyla bunu o kadınlarla yakınlaşmak için yapardı. Hatta Makrîzî bu başkadının burada nakletmek istemediğimiz bazı sözlerini de kaydetmektedir. Bütün bu gelişmeler sebebiyle sultan da bu başkadıya karşı tepki duymaya başlamış, bir müderrisin tayininde onun ehliyetine dair Hüsameddin Gavrî’nin şahadetini kabul etmemiştir. Sonuç itibariyle gözden düşen başkadı azledilmiş ve yerine Zeyneddin Ömer el-Bistâmî (ö. 771/1369)¹⁰⁴⁷ Hanefî başkadılığına tayin edilmişti (Zilkade 742).¹⁰⁴⁸

Sonraki süreçte Şâfiî başkadılarının etkinliğini gösteren birkaç örneğe tesadüf edilmektedir. Bunlardan ilki 781 senesi sonlarında meydana gelen Şâfiî başkadısı ile muhtesib arasında gerçekleşen bir hadisedir. Bu hadisede Dımaşk’tan gelen ve Ezher Camii’nde hadis ve tefsir dersleri yapan Zeyneddin Ömer b. Saîd b. Ömer el-Kureşî (ö. 792/1390)¹⁰⁴⁹ isimli bir şeyh, Allah’ın sıfatları ile ilgili bir konuda farklı şeyler söylediği gerekçesiyle biri tarafından şikâyet edilmiş, muhtesib Cemâleddin el-Acemî de onu ve

¹⁰⁴⁷ Hayatı için bk. Kureşî, *el-Cevâhirü’l-mudîyye*, II, 648; İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, III, 169.

¹⁰⁴⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 609-612; İbn Kâdi Şühbe, *Târîh*, I, 245.

¹⁰⁴⁹ Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü’l-ğumr*, I, 405-407; Abdülbasit el-Malatî, *Neylü’l-emel*, II, 292.

evlâdını gözaltına aldırarak günlerce hapiste tutmuştur. Dönemin Şâfiî başkadısı Burhâneddin İbn Cemâa bu şeyhe sahip çıkmış, onları göz altından kurtardığı gibi muhtesibin bir daha onlara müdahale etmesini de engellemiştir.¹⁰⁵⁰ Aynı başkadı yaklaşık bir buçuk yıl sonraki bir toplantıda bu defa Mâlikî bir başkadının azledilmesine sebep olmuştur. Vakıflarla ilgili bir mesele hakkında Emîr Kebîr Berkuk, başkadıların ve ulemânın katıldığı bir toplantı tertip etmişti (Cemâziyelevvel 783). Toplantıdaki tartışmalar esnasında bahsi geçen Şâfiî başkadısı Burhâneddin İbn Cemâa, Mâlikî başkadısı Süleyman el-Bisatî'ye çok kızmış ve onu sert bir şekilde azarlamıştı. Daha toplantı devam ederken Mâlikî başkadısının azline karar verilmiş ve yeni Mâlikî başkadısını belirleme hakkı da Şâfiî başkadısı Burhâneddin İbn Cemâa'ya verilmişti. O da Cemâleddin Abdurrahman b. Hayr'ı (ö. 791/1389)¹⁰⁵¹ tercih etmiş ve hemen bu kişiye Mâlikî başkadılığı hil'ati giydirilmişti.¹⁰⁵²

822 senesinde yine başkadılar arasında yaşanan tartışmaya dair örnek de bir yönüyle Şâfiî başkadılarının nüfuz ve gücünü ortaya koyar mahiyettedir. Zira herkes tarafından haksız bulunmasına rağmen Şâfiî başkadısı görevinden azledilmemiştir. Hadise, Haremeyn'deki bazı tamirat işlerinin konuşulması amacıyla sultanın huzurunda yapılan başkadılar ve birçok âlimin katıldığı toplantıda yaşanmıştı (Muharrem 822). Uzun tartışmalar yapılan toplantıda Hanbelî kadısı Alâeddin İbnü'l-Moğolî (ö. 828/1424-1425)¹⁰⁵³ Şâfiî başkadısı Şemseddin el-Herevî'ye (ö. 829/1426)¹⁰⁵⁴ dört mesele hakkında

¹⁰⁵⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 370.

¹⁰⁵¹ Hayatı için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 386; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XI, 386.

¹⁰⁵² Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 443; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 234; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 178; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, I/2, 288.

¹⁰⁵³ Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 701; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 357-358; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, IV, 167-168.

¹⁰⁵⁴ Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 732; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, IV, 134-136; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, IV, 205.

soru sormuş, ancak Herevî'nin verdiği cevapların doğru olmadığını ileri sürmüştü. Bu sırada devreye Hanefî başkadısı Şemseddin Muhammed ed-Deyrî girmiş, bu defa o Herevî ile tartışmaya başlamıştı. Tartışma bir anda hakaret ve küfürleşmeye dönüşmüştü. Hanefî başkadısı Deyrî ağır ifadeler kullandığı Herevî'yi kötölemiş ve sultana dönerek “Ey sultanımız ben onun fetvadın men edilmesi gerektiğine şahitlik ederim ve böyle hükmettim.” demişti. Hanbelî ve Mâlikî başkadıları da aynı hükme vardıklarını söyleyerek Hanefî başkadısını desteklemişlerdi. Makrîzî, Şâfiî başkadısı Herevî'nin toplantıda çok aşağılandığını belirtirken, bu toplantıyı da bir talihsizlik olarak niteler. Ancak bu toplantıdan sonra Herevî'nin itibarının azaldığını, fıkıh ve hadis ilminde yetkinliği olmadığını anlaşıldığını da ekler.¹⁰⁵⁵ Ne var ki üç başkadının hüküm vermekten el çektilmesi konusundaki şahadetlerine rağmen, Şâfiî başkadısı görevden alınmamıştır. Oysa önceki örnekte zikrettiğimiz gibi Burhâneddin İbn Cemâa'nın öfkelenildiği Mâlikî başkadısı daha o meclis devam ederken azledilmiştir.

Bahsi geçen Şâfiî başkadısı Herevî, bundan üç ay sonra yapılan ve yolsuzluğu konusunda akdedilen bir toplantı neticesinde azledilerek tutuklanmıştır. Buna göre Kudüs'ten gelen şehrin nâibi ve bir grubun Şemseddin el-Herevî'nin nazırlığı sırasında, Vakfû'l-Hâlîlî'den yüksek miktarda parayı zimmetine geçirdiği iddiasıyla yaptıkları şikâyet bu konuda bir mezâlim toplantısı akdedilmesine sebep olmuştur (Rebûlevvel 822). Sultan dava için dârüladl müftüsü meşhur muhaddis ve tarihçi İbn Hacer'i görevlendirmiş, neticede bu zimmet meselesi tespit edilerek Herevî'nin cezalandırılmasına hükmedilmiş ve sultan da bu hükmün uygulanmasını kararlaştırmıştı. Onu tutuklamak üzere daha önceki örnekte şiddetli bir tartışmaya girmiş olduğu Hanefî başkadısı Şemseddin Muhammed ed-Deyrî'nin yardımcıları görevlendirilmişti. Söz konusu Hanefî nâibi bahsi geçen Şâfiî başkadısının halkın hakaretine maruz kaldığını ve

¹⁰⁵⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 479-480; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 190; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 42-43.

taşlandığını gördüğünde üzölmüş, hemen başkadıyı evine sokarak insanların elinden kurtarmış ve bunun ardından Herevî tutuklanmıştır.¹⁰⁵⁶ Bundan sonraki süreçte Herevî ev hapsinde tutulmaya devam edilmiş ve bahsi geçen vakıf mallarından zimmetine geçirdiği rakamın tahsili için uğraşmıştı. Bu sırada Şâfiî başkadısına karşı çok öfkeli olan sultan, Hanefî başkadısını, Herevî ve nâiplerini hükümden menetmek üzere görevlendirmişti.¹⁰⁵⁷ Nihayet sultan, Celâleddin el-Bulkînî'yi Şâfiî başkadılığına tayin ederek hukukî muamelatın devam etmesini sağlamıştı (Rebîülevvel 822). Bu noktada Celâleddin el-Bulkînî'nin göreve getirilmesine halkın çok sevindiği de belirtilmelidir. Hatta Makrîzî, o güne kadar bir başkadı tayininde bu kadar büyük bir kalabalığın toplanarak sevinç gösterisi yaptığına şahit olmadığını söyler.¹⁰⁵⁸

Ulemânın fikhî meselelerle alakalı ilişkilerine dair kabul edilebilecek ilginç bir örnek de iki Mâlikî kadısının arasındaki ithamların Hanefî başkadısı tarafından hükme bağlanması hadisesidir. Buna göre Mâlikî kadılarından Nâsırüddin İbnü'l-Muhallita (ö. 858/1454)¹⁰⁵⁹ bir başka Mâlikî kadısı Şemseddin Muhammed ed-Deysatî'den kendisini rüşvet almakla itham ettiği gerekçesiyle şikayetçi olmuştur. Dava Hanefî başkadısı Sadeddin İbnü'd-Deyrî'ye havale edilmiş, bu konuda delil de getirilince Hanefî başkadısı, Deysatî'nin hapsedilmesine karar vermiştir (Safer 854). Ancak Deysatî hakkındaki davaların arkası kesilmemiş ve başkadı pek çok hususta davalara maruz kalmıştır. İbn Tağrıberdî, hapisten çıkarılarak Mâlikî başkadısının huzurunda tekrar muhakeme edilen Deysatî'nin, ağır bir şekilde cezalandırılmasına karar verildiğini, Kahire sokaklarında “Şer-i şeriften kaçanın cezası budur.” nidalarıyla çıplak bir şekilde dolaştırıldıktan sonra tekrar hapse gönderildiğini aktarır. Ayrıca İbn Tağrıberdî, bütün bu olanları Deysatî'nin

¹⁰⁵⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 483-484; Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfus*, IV, 444-446.

¹⁰⁵⁷ Herevî'nin akıbeti için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 491.

¹⁰⁵⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 484-486. Ayrıca bk. Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, IV, 35.

¹⁰⁵⁹ Hayatı için bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 170-171; Şehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 27.

sultanın yakın adamı olan Ebü'l-Hayr en-Nehhâs'la yaşadığı bir çekişmeye bağlar. Buna göre çokça mal bırakarak ölen bir tacirin terekesiyle ilgili işlemleri söz konusu Mâlikî kadısı Deysatî yapmış ve vasîler arasına kendisini de katarak terekeyi mühürlemişti. Bunu duyan Ebü'l-Hayr en-Nehhâs, terekeye göz koyduğundan Deysatî ile konuşmuş ancak muhtemelen umduğuna nail olamadığından durumu sultana iletmiş, malın çokluğunu bildirmek suretiyle sultanı da ikna ederek Deysatî'yi devreden çıkarmaya çalışmıştır. Bu sebeple bazı hukukçuları elçi olarak yollamış, ancak Deysatî onlardan kaçmıştı. Daha sonra da sultanın yanına giderek bu durumu arz edip, davaya Hanefî başkadısının bakması istirhamında bulunmuştu.¹⁰⁶⁰ Dolayısıyla Mâlikî başkadısının, Deysatî'yi “Şeriattan kaçanın cezası budur.” nidalarıyla teşhir ettirmesinin sebebinin bu olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.2. İtikâdî Meseleler

İktidar sahipleri ile ulemâ arasındaki ya da başkadıların kendi aralarındaki münasebetler bakımından zemin oluşturan hadiseler arasında itikâdî meseleler de ön plana çıkmaktadır. Memlûkler döneminde muhtelif zamanlarda farklı itikâdî görüşlere sahip olan genel Sünnî itikâdî yaklaşıma aykırı hareket eden birçok insanın mevcudiyetinden bahsetmek mümkündür. Ancak daha Eyyûbîlerden başlayarak Şîî-Fâtımî itikâdî anlayışına karşı büyük mücadeleler verilen bir coğrafyada iktidar sahipleri ve ulemâ, itikâdî meselelerde oldukça hassastı. Bu hassasiyet daha sonra bazı örnekler çerçevesinde işaret edeceğimiz üzere İbn Teymiyye gibi büyük âlimlerin dahi sorgulanmasına ve birçok davaya muhatap edilmesine sebep olmuştu. Dolayısıyla itikâdî meselelerdeki bu hassasiyet bir yandan Sünnî itikâdî anlayışın muhafazası için bir yandan da ulemâ arasındaki çekişmelerde karşı tarafı devreden çıkarmak için

¹⁰⁶⁰ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 251- 253.

kullanılmaktaydı.¹⁰⁶¹ Memlûkler döneminde itikâdî meselelerdeki sapmalar üzerine çok sayıda örnek bulmak mümkündür. Ancak biz bunlar arasından iktidar ile ulemânın münasebetlerini ya da başkadıların birbirleriyle bu düzlemdeki ilişkilerini ortaya koyan örneklerden bir kısmını aktarmakla yetineceğiz. Bu bağlamda ilk örnek olarak 701 senesinde ortaya çıkan ve itikâdî bir dava olarak gündeme taşınan Fethüddin Ahmed b. Muhammed el-Bakakî¹⁰⁶² meselesini zikretmek gerekir. Buna göre oldukça zeki, edebî konularda da behre sahibi olan İbnü'l-Bakakî, itikâdî konulardaki farklı fikirleriyle de ön plana çıkan bir kişidir. İbnü'l-Bakakî, Ramazan orucunu inkâr ediyor ve kendisi de oruç tutmuyordu. Bununla da yetinmiyor cüretkâr bir şekilde bu konuları ulu orta konuşuyor, bu bağlamda başkadıları da küçümseyerek onları cehaletle itham ediyordu. Hedefe aldığı başkadılardan birisi Şâfiî Takıyyüddin İbn Dakîkul'îd idi. Ona yönelik hakaretleri İbn Dakîkul'îd'i onun öldürülmesi gerektiği fikrine kadar götürdü. İbnü'l-Bakakî, Mâlikî başkadısına da aynı şekilde hakaret ediyor ve hatta ona sövüyordu. Mâlikî başkadısı Zeyneddin İbn Mahlûf'a yönelik hakaretleri onun sonunu getirdi. İbnü'l-Bakakî'nin itikâdî sapmalarını dava konusu yapan Mâlikî başkadısı, buna dair şahitlikleri de kayıt

¹⁰⁶¹ İtikâdî meselelerde Memlûk iktidarının tutumuna dair bazı değerlendirmeler için bk. Chamberlain, *Bilgi ve Sosyal Pratik*, s. 212-221.

¹⁰⁶² Hayatı için bk. Safedî, *el-Vâfi*, VIII, 103; a.mlf., *A 'yânü'l- 'asr*, I, 698; İbn Hacer, *ed-Dürerü 'l-kâmine*, I, 308-312. Tâceddin es-Sübkî, bu adamın zındık bir Mu'tezilî olduğunu, zimmîlerin ağzından kazâ ve irade ile ilgili bir şiir yazdığını, dönemin Sünnî ulemâsının toplanıp ona şiirle cevap verdiğini de nakleder. Bk. *Tabakât*, X, 352-353. Şiirlerin metinleri için bk. *Tabakât*, X, 352-366. Yine İbnü'l-Lebbân'ın (ö. 749/1349) *el-Şasîdetü 't-tâ'iyye fi 'l-kazâ' ve 'l-meşîe* adıyla anılan eseri İbnü'l-Bakakî'ye verilen cevaplardan biridir. Bk. Akpınar, "İbnü'l-Lebbân", *DİA*, XXI (2000), s. 119-121.

altına alarak onun katledilmesi konusunda hüküm verdi. Daha sonra bu hükmün uygulanması için İbn Dakîkul'îd'den ricada bulundu.¹⁰⁶³

İbn Dakîkul'îd hükmün uygulanması konusunda mütereddît davranınca, o da yanına Hanefî başkadısı Şemseddin Ahmed es-Serûcî'yi alarak sultanın huzuruna çıkmış ve İbnü'l-Bakakî'nin katledilmesine müsaade etmesini talep etmişti. Bu iki başkadının ısrarları neticesinde İbnü'l-Bakakî'nin cezasının infazına izin verildi. Bu sırada Kahire valisi Nâsırüddin Muhammed İbnü'ş-Şeyhî ve bazı kâtipler İbnü'l-Bakakî'nin deli olduğunu ispat etmeye ve dolayısıyla affedilmesini sağlamaya çalışıyordu. Bütün bu çabalar Mâlikî başkadısının ısrarı sebebiyle neticesiz kalmıştı. İbnü'l-Bakakî'nin “Rabbim Allah diyen ve Kelime-i Şehâdet getiren birini mi katledeceksiniz.” şeklindeki yakarışlarına rağmen boynu vuruldu, kellesi bir mızrağa takılarak şehirde gezdirildi ve cesedi de Bâbü Züveyle'ye asıldı (Rebûlevvel 701).¹⁰⁶⁴

Meşhur Hanbelî fakihi Takıyyüddin İbn Teymiye'nin istivâ¹⁰⁶⁵ ve Halku'l-Kur'an¹⁰⁶⁶ konusundaki görüşleri sebebiyle muhakeme edilmesi de itikâdî meselelerdeki münasebetler bağlamında değerlendirilmelidir. İbn Teymiyye'nin bu konulardaki görüşleri, Dımaşk'ta büyük tartışmalara sebep olmuş ve hadise başkente de aksettirilmişti. Nitekim sultan el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un emriyle İbn

¹⁰⁶³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXIII, 12-13; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 925; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 308; Escovitz, *The Office of Qadi Al-Qudat*, s. 136-137; Levanoni, “Takfir in Egypt and Syria during the Mamlük Period”, *Accusations of Unbelief in Islam* (ed. Camilla Adang), Brill 2016, s. 157.

¹⁰⁶⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 927; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 308-309; Kanat, *Suç ve Ceza*, s. 220-221; Sever, *Bahrî Memlûkler Dönemi Mezhep Hareketleri*, s. 55-56.

¹⁰⁶⁵ Bk. Yusuf Şevki Yavuz, “İstivâ”, *DİA*, XXIII (2001), s. 402-404.

¹⁰⁶⁶ Bk. Yavuz, “Halku'l-Kur'an”, *DİA*, XV (1997), s. 371-375; Nahide Bozkurt, “Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi”, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi* (ed. Mahfuz Söylemez), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, s. 11-27; a.mlf. *Mutezile'nin Altın Çağı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, s. 115-129.

Teymiyye ve Dımaşk Şâfiî başkadısı Necmeddin Ahmed b. Sasrâ (ö. 723/1323)¹⁰⁶⁷ Kahire'ye çağırılmış, dönemin idareyi elinde tutan emîri Rükneddin Baybars el-Çaşnigîr riyasetinde başkadılar ve ulemânın iştirak ettiği bir toplantı tertip edilmişti (Ramazan 705).¹⁰⁶⁸ Toplantıda İbn Teymiyye'ye söz konusu görüşlerini izah ve müdafaası için söz verilmiş ancak onun söze hamdele ve salvele ile başlaması üzerine meclisteki ulemâ onu sadece sorulara cevap vermesi, vaaz etmemesi yönünde uyarılmıştı. İbn Teymiyye de kendisi hakkında hükmü kimin vereceğini sormuş, Mâlikî başkadısı İbn Mahlûf olduğunu öğrendiğinde, kendisine düşmanlık besleyen bir kimsenin onun hakkında hüküm vermesinin doğru olmayacağını söylemişti. Söz konusu başkadıyı oldukça sinirlendiren bu sözlerin ardından İbn Teymiyye'nin iki kardeşi ile birlikte hapsedilmesine karar verilmişti.¹⁰⁶⁹ Bunların ardından Şâfiî başkadısı İbn Sasrâ'nın, İbn Teymiyye'nin söz konusu itikâdî yaklaşımlarına muhalif olduğuna dair mütalaalarının ardından ilgili başkadının Dımaşk başkadılığı görevine devamına karar verilmişti.¹⁰⁷⁰ Ancak İbn Sasrâ'nın, İbn Teymiyye'nin görüşlerine muhalif olduğuna dair mütalaanın Dımaşk'taki Hanbelîler tarafından büyük bir tepki ile karşılandığını da belirtmek gerekir.¹⁰⁷¹

Yaklaşık bir yıl sonra içten içe İbn Teymiyye'yi desteklediği anlaşılan dönemin ikinci kudretli emîri Sallâr'ın onu hapisten çıkarması başka hadiselerin meydana gelmesine sebep olmuştur. İbn Teymiyye'nin hapisten çıkarıldığını duyan başkadılar ve ulemâ toplanarak tekrar onun tutuklanmasını talep etmişler, fakat Emîr Sallâr bunu

¹⁰⁶⁷ Hayatı için bk. Zehebî, *el-İber*, IV, 66-67; Kütübî, *Fevatü'l-Vefeyât*, I, 165-167; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, II, 97-100.

¹⁰⁶⁸ Makrîzî, 22 Ramazan Perşembe günü meclisin kurulduğunu söyler. Bk. *es-Sülûk*, II/1, 17. Nüveyrî ise onların Kahire'ye Perşembe günü ulaştıklarını, Cuma günü meclis kurulduğunu bildirir. Bk. *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 81.

¹⁰⁶⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 81-82; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 17-18.

¹⁰⁷⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 18.

¹⁰⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 56.

reddetmiştir. Ancak ulemânın aşırı ısrarı ve hatta Emîr Sallâr'ı dışlamaya başlaması üzerine bundan çekinen söz konusu emîr, İbn Teymiyye'nin kardeşleri Şerefüddin Abdullah (ö. 717/1317)¹⁰⁷² ile Zeyneddin Abdurrahman'ı (ö. 747/1347)¹⁰⁷³ çağırması ve onların Mâlikî başkadısı Zeyneddin İbn Mahlûf ile münazarasına imkân sağlayan iki toplantı tertip etmişti.¹⁰⁷⁴ İbn Kesîr, İbn Teymiyye için düzenlenen bu toplantıların Şâfiî fakih Zemlekânî, Mâlikî başkadısı İbn Mahlûf ve Baybars el-Çaşnigîr'in şeyhî el-Menbecî (ö. 719/1319-1320)¹⁰⁷⁵ gibi ona muhalif olan isimlerin teşvikiyle düzenlendiğini, bunun da arkasında onların İbn Teymiyye'nin devlet erkânı ile ilişkileri ve halk nazarındaki konumunu¹⁰⁷⁶ çekememelerinin bulunduğunu söylemektedir.¹⁰⁷⁷ İbn Kesîr'in bu hadise ile ilgili yorumlarından hareketle onun İbn Teymiyye'yi desteklediği ve bu konuda mezhebî bir taassub taşımadığına da işaret edilmelidir. Zira kendisi de Şâfiî olan İbn Kesîr, bu konuda Şâfiî ulemâyı eleştirmekte onların yaptıklarını büyük bir fitne olarak nitelemektedir.¹⁰⁷⁸ Anlaşıldığı kadarıyla ulemânın baskısıyla tekrar hapsedilmiş olan İbn Teymiyye, yaklaşık bir yıl sonra Arap emîrlerinden Mühennâ b. İsa'nın (ö.

¹⁰⁷² Hayatı için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 172-173; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VIII, 81.

¹⁰⁷³ Hayatı için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 490; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VIII, 262.

¹⁰⁷⁴ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 30. Ayrıca bk. Chamberlain, *Bilgi ve Sosyal Pratik*, s. 217.

¹⁰⁷⁵ Hayatı hakkında bk. Safedî, *el-Vâfi*, XXVII, 44.

¹⁰⁷⁶ İbn Teymiyye Mısır'a çağrıldığında onun geri dönememesinden endişe eden Dimaşk halkı toplanmış ve ağlayarak onu gitmemesi konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Dimaşk saltanat nâibi Efrem dahi ona gitmemesini söylemiştir. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 55. Dolayısıyla İbn Teymiyye'ye yönelik büyük bir sevgi ve destek söz konusudur. Şüphesiz onun bu konumunda ilmî yetkinliği yanında halkla yakın münasebetleri, savaşlardaki rolü ve şehri korumak için Moğollarla görüşmeleri gibi hususlar etkili olmuştur.

¹⁰⁷⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 53; Chamberlain, *Bilgi ve Sosyal Pratik*, s. 215-216; Yalçın, *Dimaşk Kâdilkudâtları*, s. 343.

¹⁰⁷⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 56.

735/1335)¹⁰⁷⁹ istirahatını üzerine serbest bırakılmıştır. İbn Teymiyye, Emîr Sallâr'ın evine getirilmiş ve burada başkadıların katılmadığı bir toplantı tertip edilmişti (Recep 707).¹⁰⁸⁰ Bu arada bazı fakihlerin katıldığı münazaralar gerçekleştirilmiş, arkasından bir toplantı daha yapılmıştı. Bütün bu toplantılara rağmen ulemânın bir kısmının tepkisinin sürdüğü anlaşılmaktadır.

Şâzelî şeyhlerinden Tâceddin Ahmed b. Atâullah el-İskenderî (ö. 709/1309)¹⁰⁸¹ ve Saîdü's-Süedâ şeyhi yanlarına 500 civarında kişiyi de alarak saraya gitmiş ve İbn Teymiyye'yi tarikatlarının aleyhinde konuşmakla suçlamışlardı. Bunun üzerine İbn Teymiyye hakkında bir dava daha açılmış, bu dava önce Şâfî başkadısına ardından Dımaşk Mâlikî başkadısı İbnü'z-Zevâvî'ye (ö. 717/1317)¹⁰⁸² devredilmiştir. Sonuçta Zevâvî, İbn Teymiyye'nin Dımaşk'a gönderilip bu şehirde hapsedilmesine hükmetmiştir (Recep 707).¹⁰⁸³ İki yıl kadar hapiste kalan İbn Teymiyye hapsedildiği İskenderiye'den ümerâ tarafından alınıp sultan Muhammed b. Kalavun'un huzuruna getirilmiş, sultan İbn Teymiyye'yi büyük ikramlarla karşılamış ve onu güzel bir şekilde ağırlamıştır (Safer 709).¹⁰⁸⁴ Ancak yıllar sonra şefaât, tevsîl ve peygamberler hakkındaki görüşleri sebebiyle

¹⁰⁷⁹ Hayatı için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 380-381; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 368-370.

¹⁰⁸⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 39.

¹⁰⁸¹ İbn Atâullah el-İskenderî (ö. 709/1309) Şâzelî şeyhlerinden olup, *el-Hikemü'l-Atâ'iyye* adlı eseriyle tanınan meşhur bir sûfidir. Hayatı hakkında bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 273; Mustafa Kara, "İbn Atâullah el-İskenderî", *DİA*, XIX (1999), s. 337-338.

¹⁰⁸² Makrîzî bu şahsın ismini Takıyyüddin olarak zikretmekle birlikte onun bu tarihlerde Dımaşk'ta Mâlikî kadısı olarak görev yapan ve 717 senesinde vefat eden Cemâleddin ez-Zevâvî olması daha isabetli görünmektedir. Cemâleddin ez-Zevâvî'nin hayatı için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 171-172.

¹⁰⁸³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 73-74; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 39-40.

¹⁰⁸⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 83-85; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 78.

bu defa Hanefî başkadısı Şemseddin el-Harîrî'nin verdiği hüküm çerçevesinde tekrar hapse konulmuştur (Şaban 726).¹⁰⁸⁵ İbn Teymiyye'nin fikhî ve itikâdî görüşleri çerçevesinde maruz kaldığı davalar ve cezalandırmalar bu çalışmanın doğrudan konusu olmadığı gibi başka pek çok çalışmaya konu edilecek ölçüde önemli olup geniş bir muhtevaya sahiptir. Bizim birkaç örnek çerçevesinde işaret etmeye çalıştığımız husus ise konu edindiğimiz başkadıların ve iktidar sahiplerinin, İbn Teymiyye meselesi üzerinden girdiği münasebetlerdir. Kanaatimize göre hem sultan hem de birçok emîr, İbn Teymiyye'nin reva görüldüğü muameleden rahatsız olmakla birlikte ulemânın gücü ve etkinliği onları bu cezalandırmalara mecbur bırakmıştır. Yine bu hadiselerde Mâlikî başkadıların katı tavırlarıyla sûfî grubunun ulemâyla müşterek hareketlerine dikkat çekilmelidir. Başka bir ifadeyle Memlûkler döneminde bu dönemin en belirgin vasıflarından biri olan tasavvufî hareketlerin ulemâ nezdindeki makbul konumuna da işaret edilmelidir.

Ezher Camii imamının başka bir göreve tayini hakkında saltanat nâibi ile Şâfiî başkadısı arasında yaşananlar itikâdî sahadaki ilişkilere örnek teşkil etmesinin yanında halkın da dâhil olduğu bir çekişmeye dönüşmesi bakımından da dikkat çekicidir. Buna göre söz konusu imam, caminin nezaretini de yürütürken Şâfiî başkadısı İzzeddin İbn Cemâa tarafından bu görevinden alınmıştır (Rebiülevvel 744). Ancak bir grup halk buna karşı çıkararak imamı savunmuş, saltanat nâibi Aksungur es-Sallârî (ö. 744/1343)¹⁰⁸⁶ de imamı, cami nazırlığına iade etmiştir. Onun bu tasarrufu başkadıların ağına gitmiş ve saltanat nâibini tenkit etmişlerdi. Bu sırada bir kişi imamın 25 seneden beri Hz.

¹⁰⁸⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 267; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 273. Ayrıca bk. Zehebî, *el-İber*, IV, 52; Affüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, Beyrut-Lübnan 1997, IV, 195.

¹⁰⁸⁶ Hayatı için bk. Safedî, *el-Vâfi*, XVIII, 313-315; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 394; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, I, 81.

Peygamber'in bazı savaşlarında yenildiği şeklinde kıssalar anlattığını ve böylece Hz. Peygamber'e hakaret ettiğini ileri sürerek bunu bir dava konusu olarak başkadılara iletmişti. Bu konuda bir dilekçe hazırlanmış, başkadılar imamı kınayarak camiden alıp hapse göndermişlerdi. Ancak Mâlikî şeyhi Halil (ö. 767/1356)¹⁰⁸⁷ ile Hanefî ulemâdan Kıvâmüddin Kirmânî (ö. 748/1348)¹⁰⁸⁸ isimli iki âlim buna karşı çıkararak durumu sultan ve emîrlere iletmişler, caminin nâzırlığı hususunda başkadılarla imam arasında husumet bulunduğunu ve bu husumet sebebiyle böyle bir muamelenin yapıldığını ileri sürmüşlerdi. Bunun üzerine başkadılar, saraya sultanın huzuruna çağrılmış ve sultan imam hakkında onlarla konuşmuştu. Başkadılar imam hakkında ağır ifadeler kullanmışlar, aslında imamın katledilmesi gerektiğini ancak sadece imametten azledilmesine hüküm vermek suretiyle konuyu kapattıklarını söylemişlerdi. Sultan'ın ısrarları neticesinde Hanefî başkadısı, imamın tazirle cezalandırılmasına hükmetmiş ve tazir cezasının ardından da imam vazifesini sürdürmüştü. Bu olay sebebiyle Şâfiî başkadısı İzzeddin İbn Cemâa hakkında çok dedikodu yapılmıştı.¹⁰⁸⁹

Aynı sene yaşanan başka bir hadise de bazı bidatlar konusunda başkadılar ile ümerânın birlikte hareket ettiği bir örnek olması bakımından burada zikredilmelidir (Rebûlâhir 744). Rivayete göre fâsık ve ayak takımından bir grup, yatıp kalktığı Lûk bölgesindeki bir yere ev yapmaya karar vermiş ve orayı kazmaya başlamışlardı. Kazı esnasında buranın eskiden bir mescit olduğuna işaret eden bazı eşyalar bulmuşlardı. Bu ayak takımından Şuayp isimli biri, Makrîzî'nin tabiriyle bir şeytanlık düşünmüş ve buranın sahabe mezarı olduğuna, kötürümleri yürütüp amaların gözüne açtığına dair bir rüya gördüğünü yaymıştı. Bu şâyia öylesine revaç bulmuştu ki emîrlerin eşleri ve sultanın anası dâhil başkentte bu çukuru ziyaret etmeyen meşhur bir kadın kalmamıştı. Zamanla

¹⁰⁸⁷ Hayatı için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 86.

¹⁰⁸⁸ Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 164-165; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, III, 463-464.

¹⁰⁸⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 647.

buraya gelen insanların sayısı artmış, hatta bütün Kahire halkı buralarda mum yakıp, para atmak gibi her türlü itikâdî bidatleri sergilemeye başlamıştı. Olay bu boyutlara ulaştığında başkadılar, idareyi elinde tutan emîr Argun el-Alâî ve nâib Emîr el-Hâc Âlmelik'le (ö. 747/1346)¹⁰⁹⁰ birlikte buna bir önlem alınması gerektiği konusunda görüşmüşler ve Kahire valisini teftiş için görevlendirmişlerdi. Şayet burada bir kabir varsa içindeki cesedi gizlice Müslüman mezarlığına defnetmesi ve çukuru da kapatması talimatını vermişlerdi. Ancak Vali oraya gittiğinde kalabalığın büyük tepkisiyle karşılaşmış, yanındaki askerlerin ok atması sayesinde kalabalık güçlkle dağıtılabilmişti. Bahsi geçen Şuayb ve arkadaşları kaçmışlar, ancak bu sayede büyük para kazanmışlardı. Yapılan tetkik neticesinde burada kabir olmadığı da tespit edilmişti.¹⁰⁹¹

Rebîülevvel 797 tarihinde Anadolu kökenli bir Hanefî fakihî ile Şeyh Şerefüddin Yâkub (ö. 827/1424)¹⁰⁹² arasında yaşanan itikâdî bir tartışma, bir mezâlîm toplantısının konusu olacak kadar büyümüş ve sultanın huzurunda bir toplantı tertip edilmiştir. Söz konusu Kumâriyye Medresesi şeyhi ve Hanefî fukahâsından Mustafa b. Zekeriyya el-Karamânî (ö. 809/1406)¹⁰⁹³ ile Şeyh Şerefüddin Yakub arasındaki tartışma, esasen Şerefüddin Yâkub'un babası Celâleddin et-Tebbânî'nin yerine bu Şeyh Mustafa'nın atanmasına duyduğu kızgınlıktan kaynaklanmaktaydı. Bu olaya çok içerleyen Şerefüddin Yâkub, Mustafa el-Karamânî'nin, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin mukaddimesine yazdığı şerhi eline geçirmiş, buradaki ifadelerinden hareketle onun kâfir olduğunu ileri

¹⁰⁹⁰ Hayatı için bk. İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü 'z-zâhire*, X, 175; İbn Hacer, *ed-Dürerü 'l-kâmine*, I, 412.

¹⁰⁹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, XVIII, 465; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 649-650.

¹⁰⁹² Hayatı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 673; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü 'z-zâhire*, XV, 121; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 436.

¹⁰⁹³ Mustafa b. Zekeriyya b. Aydoğmuş el-Kirmânî, Hanefî fikhî üzerine eserler tasnif etmiş ve Sargıtmışiyye Medresesi'nde görev yapmış bir âlimdir. Hayatı hakkında bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü 'l-lâmi'*, X, 160; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 234.

sürmüştür. Onun söylediğine göre, Mustafa el-Karamânî söz konusu esere yazdığı şerhte güneşe ve aya yönelerek bevl etmenin doğru olmadığını, zira onların yüce varlıklar olduğunu yazmıştır. Bu konuda Hz. İbrahim'in güneşi gördüğünde “Bu benim rabbimdir.” şeklinde ayetlerde yer alan ifadelerini delil olarak getirmiştir. Şerefüddin Yâkub bunu küfür olarak niteleyerek Mustafa el-Karamânî hakkında konuşmaya başlamıştır. Mustafa el-Karamânî bunu hâcibe şikâyet etmiş ve Şeyh Şerefüddin'den rahatsız olduğunu ifade etmiştir. Şeyh Şerefüddin ise bu durumu sultana iletmış ve bir mezâlim toplantısı talep etmiştir. Sultan da dört başkadı, ulemâ ve Şeyhülislam Sirâceddin el-Bulkînî'nin de yer aldığı bir toplantı tertip ettirmiştir. Toplantıda Şerefüddin Yâkub daha önce zikredilen eserdeki ifadeleri burada delil olarak sunmuş ve bunun üzerine bazı tartışmalar yaşanmıştır. Sultan da başkadılara görüş sorduğunda, Mâlikî başkadısı “Beni bu konuda hüküm verici olarak tayin ederseniz, Mustafa el-Karamânî'nin boynunun vurdurulmasını isterim.” demiştir. Bunun üzerine ümerânın büyük kısmı harekete geçerek hükmün Hanefî başkadısına bırakılması konusunda talepte bulunmuştu. Sultan onların taleplerini kabul etmiş, Hanefî başkadısı da Mustafa el-Karamânî'nin başlığının çıkarılarak hapse gönderilmesini istemişti. Bundan 3 gün sonra da huzuruna çağırarak ona ta'zîr cezası uygulatmış ve ikinci defa hapse yollamıştır. Daha sonra da Müslüman olduğu hükmüne vararak Mustafa el-Karamânî'nin serbest bırakılmasını istemiştir.¹⁰⁹⁴ Bu hadise birkaç açıdan değerlendirilebilir. Öncelikle, ümerânın Hanefî bir fakihe sahip çıkma çabaları ve sultanın da buna icabet etmesi Memlûkler dönemi sultan ve ümerâsının Hanefîliğe meylini ortaya koyar mahiyettedir. Nitekim kendisi de Hanefî olan Abdülbâsî el-Malatî bu hadiseyi aktarırken Mustafa el-Karamânî'ye karşı bazı kimselerin taassub içerisinde olduğunu vurgular. İkinci olarak bu hadisenin Mâlikî başkadılarının bu konulardaki katı tutumunun bir başka örneğini teşkil

¹⁰⁹⁴ İbnü'l-Furât, *Târîh*, IX/2, 401; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 488. Ayrıca bk Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 828; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylî'l-emel*, II, 354. Ayrıca bk. Yalçın, “Mezâlim Davaları”, s. 302.

etmesidir. Ayrıca Anadolu'dan ilim erbâbının Memlûk Devleti'ne yönelik teveccühlerinin Burcî Memlûkler döneminde de devam ettiğini göstermesi bakımından da bu hadise dikkatlere sunulmalıdır.

İtikadi meselelerdeki ilişkilere dair bir başka örnek de Arap şeyhlerinden Hamza b. Gays b. Nâsirüddin hakkındaki davadır. Devâdâr Canıbek'in huzurunda başkadılar ve fukahanın katılımıyla bu şahıs hakkında bir meclis akdedilmişti (Cemâziyelâhir 866). Söz konusu Arap şeyhi hakkında adam öldürme, insanların mallarını alma, sahte para basma, güneşe ve başka şeylere tapma/secde etme gibi konularda çok sayıda şikâyet Hanefî kadı nâiblerine iletilmişti. Ancak Hanefî kadı, böyle fâsık bir insana uygun bir hüküm olmadığını bahane gösterip beklemiş fakat bu durum insanların çok ağrına gitmişti. Bunun üzerine dava, Mâlikî başkadısı Hüsâmeddin İbn Hureyz'e (ö. 873/1469)¹⁰⁹⁵ nakledildi ve o da şeyhin öldürülmesine hükmetti. Diğer kadılar da onun hükmünü onayladı ve o gün boynunun vurulması kararlaştırıldı. Bu karar halk tarafından memnuniyet ve büyük bir sevinçle karşılanmıştı fakat devâdâr, dışarıdaki halk tarafından öldürülmesinden korktuğu için suçluyu gizlice Makşere hapisanesine gönderip, durumu sultana bildirdi. Sultan da hükmü onaylayıp ilaveten onun derisinin çıkarılıp samanla doldurulmasını ve deve üzerinde Kahire'nin köyleri de dâhil olmak üzere her yerde dolaştırılmasını emretti.¹⁰⁹⁶ Abdülbâsıt el-Malatî, bu adamın mallarına göz koyduğu için sultanın onu öldürmek istediğini ve devadar Canıbek'in de bu hükmün çıkması için çabaladığını belirtir.¹⁰⁹⁷

875 senesinde alevlenen ve itikâdî bir meselede ulemâyı ikiye ayıran bir tartışma da çeşitli açılardan önem taşıdığı için burada mutlaka zikredilmelidir. Zira bu tartışmalar

¹⁰⁹⁵ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 191-193; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 28; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 362-363.

¹⁰⁹⁶ İbn Tağrıberdî, *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), II, 420-421.

¹⁰⁹⁷ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 141.

itikâdî unsurlar barındırdığı gibi, bu zemin üzerinde dönemin kelâmî-tasavvufî tartışmalarını da su yüzüne çıkarmış, hatta sultan ve ümerâ taraf olmak durumunda kalmıştır. Hadiseye gelince mesele 632 senesinde vefat etmiş tasavvuf ehli bir şair olan Ömer İbnü'l-Fârız'ın (ö. 632/1235)¹⁰⁹⁸ fâsık veya kâfir olup olmadığı konusundaki tartışmalardır. Yaklaşık iki buçuk asır önce ölmüş bir mutasavvıfın *Tâiyye* isimli kasidesinde yer alan bazı ifadelerinden dolayı bahsi geçen sene hulûl ve ittihâdla itham edilmesi, kaynakların bize iletmediği muhtemel başka sebeplere bağlanabilirse de kanaatimizce konunun başında ifade ettiğimiz itikâdî konudaki hassasiyetlerden de kaynaklanmaktaydı. Hadisenin gerçekleştiği dönemde bunları idrak edebilecek yaşlarda olan Abdülbâsıt el-Malatî ve İbn İyâs'ın, olayı eserlerinde genellikle yaptıklarının aksine oldukça geniş bir şekilde aktarmış olmaları dikkatlere sunulmalıdır. Abdülbâsıt el-Malatî övgülerle adını zikrettiği İbnü'l-Fârız hakkında 875 senesi başlarında tartışmaların şiddetlendiğini, esasen bu tartışmaların bir önceki yıl başladığını ifade etmekte, fitne olarak nitelendirdiği bu hadisenin başkadırların da içinde bulunduğu ulemânın iki gruba ayrılmasına sebep olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁹⁹ İbn İyâs ise bu tartışmalarla ilgili aktarımlarında, dönem ulemâsının idrakinin azaldığını söyler, onların İbnü'l-Fârız'ın beyitlerinde kastettiklerinin manasını anlayamadıklarına, özdeki manayı kaçırıp sadece zâhiri anlamlara odaklandıklarına dair yorumlarda bulunur ve konu ile ilgili bir de şiirini aktarır.¹¹⁰⁰ İbnü'l-Fârız'ın bahsi geçen kasidesinde hulûl ve ittihâda düştüğünü ileri süren

¹⁰⁹⁸ Hayatı hakkında bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 454-456; Uludağ, "İbnü'l-Fârız", *DİA*, XX (2000), s. 40-43.

¹⁰⁹⁹ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 422-423.

¹¹⁰⁰ وكم من عائب قولاً صحيحاً و آفته من الفهم السقيم

ولكن تأخذ الأذهان منه. علي قدر القرائح و الفهم

Doğru sözde kaç noksan olur?

Onun noksanlığı anlayışın kısıtlıdır.

Öyle ki; zihinler ondan ancak

ve küfürle itham eden grubun başında Hanefî başkadısı Muhibbüddin İbnü'ş-Şihne, Şâfiî başkadısı Burhâneddin el-Bikâî (ö. 885/1480)¹¹⁰¹ ve Hanefî başkadısının oğlu bulunmaktaydı. İbn İyâs bunlara Hanbelî başkadısı İzzeddin el-Kinânî (ö. 876/1471) ve Nureddin el-Mahallî'yi de ekler. İbnü'l-Fârız'ın tarafını tutan diğer grubun başında ise Hanefî âlimi Muhyiddin el-Kâfiyeci (ö. 879/1474),¹¹⁰² Hanefî şeyhi Kâsım, Bedreddin İbnü'l-Gars (ö. 894/1489),¹¹⁰³ Necmeddin b. Yahya b. Hiccî, Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505),¹¹⁰⁴ Şâfiî ulemâsından Zekeriyya el-Ensarî gibi âlimler bulunmaktadır.¹¹⁰⁵

İbnü'l-Fârız'ın aleyhinde olan grup bahsi geçen kasidesindeki kelimelerin dinin kaidelerine zâhiren aykırı olduğu konusunda fetvalar kaleme almışlardı. Lehte olan grup ise başta Kâfiyeci olmak üzere karşı fetvalar hazırlamışlardı. Özellikle Muhyiddin el-

Anlayış ve kabiliyeti kadar alır. Bk. *Bedâi 'u'z-zühûr*, III, 47.

¹¹⁰¹ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 101-111; a.mlf., *Vecîzü'l-keîâm*, III, 909-911; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VIII, 263-264. Bikâî'nin itirazları ile ilgili bk. Th. Emil Homerin, *From Arab Poet to Muslim Saint: İbn al-Fârid, His Verse, and His Shrine*, University of South Carolina Press, Columbia 1994, s. 62-64. Bikâî'nin bu konuyla ilgili en önemli eseri, *Savâbu'l-cevâb li's-sâili'l-mürtâbi'l-muâriz'il-mücâdil fi küfri'bni'l-Fârid* (yazma, Leiden Or. 2040, 39a-64a)'dır. Bunun yanında Bikâî konuyla ilgili iki reddiye daha kaleme almıştır: *Kitâbu'n-nâtik bi's-savâbi'l-fârid li tekfiri'bni'l-Fârid* (yazma, Oxford, Bodleian Library, Arabici I, 68- 69 (Marsh. 642) 48b-292b) ve *er-Reddü'l-kâşif li murâdi ehli'l-ittihâd* (yazma, Or. Leiden 2040, 64a-190b). Bikâî, İbnü'l-Fârız'ı iki reddiyesinde daha eleştirmiştir ki, bunlarda esas hedefi ittihadçılar ve özellikle de İbnü'l-Arabî'dir: *Tenbihu'l-gabî ilâ tekfiri'bni'l-'Arabî; Tahzîru'l-'ibâd min ehli'l-inâd*. Her iki eser de Abdurrahman el-Vekil tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1953).

¹¹⁰² Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 259-261; Hasan Gökbulut, "Kâfiyeci", *DİA*, XXIV (2001), s. 154-155; Özel, *Hanefî Fıkah Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, TDV Yayınları, Ankara 2014, s. 197-199.

¹¹⁰³ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 220-221; Kemal Yıldız, "İbnü'l-Gars", *DİA*, XXI (2000), s. 49.

¹¹⁰⁴ Hayatı için bk. Özkan, "Süyûtî", s. 188-197.

¹¹⁰⁵ İbn İyâs, *Bedâi 'u'z-zühûr*, III, 47-48.

Kâfiyeci'nin yazdıkları bu konuda en güçlü müdafaa olarak kabul edilmektedir. Bu tartışmalar pek çok dedikodunun yanı sıra ilim yolunda ilerleyen talebe grubunun da birbirine düşmesine sebep olmuştu. Ancak olayın fitilini ateşleyen asıl hamle, lehteki grubun bir kısmının İbnü'l-Fârız'ı fasıklıkla itham edenleri hicvettikleri yazıları onun mezarına asmaları olmuştu (Muharrem 875).¹¹⁰⁶ Anlaşıldığı kadarıyla ümerânın büyük bir kısmı ve Sultan Kayıtbay, İbnü'l-Fârız taraftarıydı. Nitekim Sultan, sır kâtibi İbn Müzahir'e Şâfiî ulemâsının önde gelenlerinden Zeyneddin Zekeriyya el-Ensârî'ye bir talimat göndermesini emretmiş ve onun kanaatini yazmasını talep etmiştir. Sultan'ın ona yazdığı mersumda, Zeyneddin Zekeriyya için övücü ifadelerin ardından “Efendimiz eş-Şeyhu'l-Ârif İbnü'l-Fârız'ın küfrü hakkında ve onun itikadının bozuk olduğuna dair söz söyleyenler için ne dediğini” sormuştu. Şeyh Zeyneddin Zekeriyya bir süre bu mersumu cevaplamaktan kaçınmış, ısrarlar neticesinde özü itibariyle İbnü'l-Fârız'ın bu isnatlardan berî olduğunu, onun sözlerinin bazı âlimlerce anlaşılamadığını ifade eden meşhur cevabını kaleme almıştır. Onun sultanın mersumuna cevaben yazdığı bu yazı ortaya çıkan fitnenin yatışmasını sağlamıştır.¹¹⁰⁷

Bu hadiseden sonra aleyhteki gruptan İbnü's-Şihne, Hanefî başkadılığından azledilmiş ve ardından da felç geçirmişti. Yine bu gruptan Hanefî başkadısının oğlu ise daha sonra ele alınacağı üzere çeşitli aşağılamalara muhatap olmuştu. Şâfiî başkadısı Bikâî halk tarafından öldürülmekten son anda kurtulmuş ve ümerânın hakaretlerine maruz kalmıştı. Kaçmak zorunda kalan Bikâî, Mekke'ye gitmiş ve burada ölmüştü. Sonuç itibariyle Abdülbâsıt el-Malatî ve İbn İyâs'ın aktardığına göre, İbnü'l-Fârız aleyhine

¹¹⁰⁶ Homerin, bu tartışmanın bir kuşak çatışması olduğunu ve İbnü'l-Fârız'a karşı çıkanların 60 yaş ve üstü âlimler, taraftarlarının ise 25-45 yaş grubunda çeşitli meslek gruplarının kıdemli temsilcileri olduğunu belirtir. Bk. “Memlûklar Dönemi Mısır'ında Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları-Taraflar ve Kurumsal Çevre Üzerine Bir İnceleme” (çev. Salih Çift), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI (2002), s. 263.

¹¹⁰⁷ İbn İyâs, *Bedâi' u 'z-zühûr*, III, 48-51.

fetvalar kaleme alan ve onu küfürle itham eden grubun önde gelenlerinin akıbeti iyi olmamıştır.¹¹⁰⁸ Bu hadise ile alakalı birkaç hususun altı çizilmelidir. Bunlardan birincisi, mezhebî bir farklılık oluşmaksızın ulemâ iki gruba ayrıldığına göre kanaatimizce hadise, bunu aktaran tarihçilerin bildiği ve çok bilinen bir husus olduğunu düşündükleri için de kaydetme gereği duymadığı bir sebebe dayanıyor olmalıdır. İkinci husus sultan ve ümerânın İbnü'l-Fâriz taraftarı olmaları ve bunu açıkça da beyan etmeleridir. Halkın önemli bir kısmının yine İbnü'l-Fâriz taraftarı olduğunun da altı çizilmelidir. İtikâdî meselelerdeki hassasiyeti ile bilinen Memlûk kamuoyunun, bu konuda ağırlıklı olarak İbnü'l-Fâriz tarafında yer almış olması da vurgulanması gereken bir husustur. Buradaki en tutarlı davranan kesim İbn Teymiyye meselesinde aynı tutumu benimseyen dolayısıyla farklı fikirler ve teville muhtaç konularda umumun görüşü dışında olanları savunan ümerâ ve sultandır, bir başka ifadeyle iktidar sahipleridir.

Memlûk ulemâsını ikiye bölen bu hadiseden dört yıl sonra gerçekleşen bir başka olay ise İbnü'l-Fâriz hadisesinin sultan ve dönem ulemâsı üzerindeki etkilerini ve İbnü'l-Fâriz'in itikâdî görüşleri çerçevesinde yaşanan tartışmaların, dinî ve idarî sahadaki yansımalarını göstermesi bakımından önemlidir. Bahsi geçen tarihte Şehâbeddin el-Kalkîlî (ö. 894/1489)¹¹⁰⁹ isimli bir fakih, sultana gidip kölelerini kendisine musallat edip dövürdüğü gerekçesiyle Hanefî âlim Abdülberr İbnü's-Şihne'den şikayetçi olmuştu (Recep 879). Şikâyet dilekçesinde İbn Abdülberr'in, Fâtîha'yı bile düzgün okuyamayacak kadar cahil olduğunu ve arkasında kılınan namazın sahih olmadığını belirtmişti. Bu sırada İbn Abdülberr, Hâkim Camii'nde de hatîblik vazifesini yürütmekteydi. İbn İyâs'ın naklettiğine göre, Sultan Kayıtbay, İbn Abdülberr'in İbnü'l-Fâriz meselesindeki mutaassıp tavrından dolayı ona hâlâ kızgın olduğundan Şehâbeddin el-Kalkîlî'nin ithamlarına hak verir tarzda davranmıştı. Sultan Kayıtbay, kurrâdan bir

¹¹⁰⁸ Bk. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, III, 47-51; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 422-424.

¹¹⁰⁹ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 69.

grubu İbn Abdülberr'le birlikte huzuruna çağırtmış ve konu ile ilgili bir toplantı düzenletmişti. Ancak bu mecliste İbn Abdülber'in okuyuşu kurrâ tarafından beğenilince, Kalkîlî'nin yalan yere yemin ettiği ortaya çıkmış, Sultan da onun dövülmesini emrettiği gibi hukuken gereğini yapmak üzere Mâlikî başkadıya teslim edilmesi talimatını da vermişti.¹¹¹⁰

Son olarak Hanefî kadı nâiblerinden birinin, Hz. Peygamber hakkında uygunsuz ifadeler kullandığına dair bir şikâyeti de örnekler arasında zikretmek gerekir. Buna göre söz konusu kadı nâibinin söyledikleri kayıt altına alınarak, Sultan Kansu Gavri'ye iletilmiş, Safer ayının başında mutad tebrik merasiminde sultan başkadılara bu meseleyi araştırmalarını, bu konuda delil ve benzeri şeyleri tespit etmelerini emretmiş, sonra da aldıkları neticeyi kendisine bildirmelerini istemişti. Ancak nâib gizlendiğinden onu sultanın huzuruna getirmek mümkün olmamıştı. Sultan'ın daha sonra da bu talebinde ısrarcı olduğunu ve konunun araştırılmasını istediğini belirtmek gerekir (Safer 916).¹¹¹¹

2.1.3. Dinî Merâsimler

Memlükler döneminde iktidar ve ulemânın bir araya geldiği dinî mahiyetli bazı etkinlik ve merasimler kısaca da olsa ele alınmalıdır. Esasen hicri yılbaşı tebriki, Mevlid-i Nebevî, Mahmil-i Şerîf dolaştırılması (deverânü'l-mahmil)¹¹¹² ve Ramazan'da *Sahîh-i Buhârî* okumaları her sene düzenli olarak icra edilen merasimlerdir. Dolayısıyla dinî mahiyetli bu merasimlerde sultan, halife, dört başkadı ve ümerâ da hazır

¹¹¹⁰ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, III, 69-70; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 101.

¹¹¹¹ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, IV, 180-181.

¹¹¹² Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, IV, 57-58; Münir Atalar, "Emîr-i Hac", *DİA*, XI (1995), s. 131-133; Ş. Tufan Buzpınar, "Surre", *DİA*, XXXVII (2009), s. 567-569. Ayrıntılı bilgi için bk. Erol, "Memlükler Zamanında Mısır Mahmili", *Türkiyat Mecmuası*, XXIX/1 (2019), s. 45-80.

bulunmaktaydı.¹¹¹³ Bu bakımdan üç asra yakın varlığını sürdüren Memlûk Devleti'nde bütün bu zaman dilimi boyunca hemen her sene tekrarlanan bu merasimlerde ulemânın yer aldığına dair kaynaklarda yüzlerce kayıt tespit etmek mümkündür. Bunlara sultanlarla beraber bazı başkadıların ve âlimlerin hac yolculuğu da eklenebilir. Ancak biz bunlar içerisinde birkaç örneğe işaret etmek suretiyle iktidar ve ulemânın bu tür merasimlerde de bir arada bulunduğunu dolayısıyla bu bağlamda da bazı ilişkiler içerisinde olduğunu ortaya koymayı hedefliyoruz.

Bahsi geçen bu merasimleri kronolojik olarak ele almak gerekirse, bunlardan ilki ulemânın yeni yılını tebrik için sultanın huzuruna çıkmalarıdır. Hicri yıl başı olan Muharrem'in ilk gününde halife ve dört başkadı sultanın yeni yılını kutlamakta dolayısıyla bu dinî merasim vesilesiyle iktidar ile ulemâ bir araya gelmekteydi. Nitekim 894 senesinde dört başkadı sultanın yeni senesini kutlamak üzere Kal'atülcebel'e gitmişlerdi. Alışılmışın aksine Hanefî ve Şâfiî başkadı nâiblerinin de huzura gelmesini emreden sultan, bu törende bahsi geçen kadı nâiblerini azarlamış ve onları hükümden de menetmişti.¹¹¹⁴ İbn İyâs'ın bu toplantıda yaşananları, anlatması uzun sürecek hadiseler olarak niteleyip olayın sebeplerine değinmemesine karşılık Sehâvî, olayın kaynağının Hanefî kadıların genel usule riayet etmemesi olduğunu belirtir. Ayrıca Şâfiî kadı nâiblerinden de bahsetmez.¹¹¹⁵ Abdülbâsıt el-Malatî de Sehâvî ile benzer şekilde Şâfiî kadı nâiblerinden bahsetmeksizin olayın Hanefî kadı nâiblerinden kaynaklandığını ancak daha sonra diğer mezheplerin kadı nâiblerinin de hükümden men edildiğini nakleder.¹¹¹⁶

¹¹¹³ Chamberlain, esasen ulemânın faaliyet alanı olan bu tarz dinî merasimlerde, sultanların çoğunlukla izleyici konumunda olduğunu ancak sultanların bu merasimlere katılmak ve teşvik etmek suretiyle öne çıktıklarını belirtir. bk. *Bilgi ve Sosyal Pratik*, s. 70.

¹¹¹⁴ İbn İyâs, *Bedâi 'u 'z-zühûr*, III, 259.

¹¹¹⁵ Sehâvî, *Vecîzü 'l-keîâm*, III, 1072.

¹¹¹⁶ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü 'l-emel*, VIII, 137.

Yine 899 Muharrem ayında başkadılar sultanın yeni yılını kutlamak üzere saraya gittiklerinde o sırada Baybarsiyye Hankahı şeyhi olan meşhur tarihçi Celâleddin es-Süyûtî de onlara eşlik etmişti. Bu merasimde Sultan el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay, Süyûtî'ye bazı sorular sormak suretiyle huzurunda bulunan ulemâ ile ilmî müzakerelerde de bulunmuştu.¹¹¹⁷ Benzer bir gelişme 908 senesi hicri yılbaşı tebriki esnasında da yaşanmış, bu kutlamanın hemen ardından hukukî bir konu ile alakalı meclis akdedilmişti. İbnü'l-Hımsî söz konusu toplantıda Şâfiî ve Hanbelî başkadılarının tartışmaya giriştiğini aktarır.¹¹¹⁸ 920 senesinde ise Sultan Kansu el-Gavrî yeni yılını kutlamaya gelen halife ve dört başkadıyı ayakta karşılamış, selamlamış ve onlara çokça ikramda bulunmuştu.¹¹¹⁹ Anlaşıldığı kadarıyla hicri yılbaşında sultanlar “ehlü'r-revâtib” olarak isimlendirilen maaşlı bürokratlara yiyecek ve benzer ihsanlarda bulunmaktadır. Makrîzî bu tahsisâta “İstikbâlü'l-Muharrem” adının verildiğini nakleder.¹¹²⁰

Ulemâ ve iktidar mensuplarının bir araya geldiği önemli dinî etkinlikler arasında Hz. Peygamber'in doğum gününün anıldığı Mevlid-i Nebevî merasimleri özellikle zikredilmelidir. Bu konuda bir kitap telif etmiş olan Hasan es-Sendûbî daha önceki uygulamaları örnek alan Memlûkler'in de Mevlid-i Nebevî'yi merasimlerle kutladıklarına işaret eder.¹¹²¹ Bu hususta Burcî memlûklerin önceki döneme nispetle daha fazla ihtimam gösterdiği¹¹²² özellikle bu dönemi başlatan el-Melikü'z-Zâhir Berkuk'un, Mevlid-i Nebevî merasimi için şaşaalı törenler tertip edip büyük paralar harcadığı nakledilmektedir. Bunun yanında yaptığımız araştırmalar neticesinde Bahrî Memlûkler

¹¹¹⁷ İbn İyâs, *Bedâi 'u'z-zühûr*, III, 297.

¹¹¹⁸ İbnü'l-Hımsî, *Havâdis*, II, 25.

¹¹¹⁹ İbn İyâs, *Bedâi 'u'z-zühûr*, IV, 358.

¹¹²⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 165; Saîd A. Âşûr, *el-Müctema 'u'l-Mısri*, s. 195.

¹¹²¹ Hasan es-Sendûbî, *Târîhü'l-ihitîfâl bi'l-Mevlîdi'n-Nebevî*, Kahire 1948, s. 99 vd.

¹¹²² Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/3, 1090.

döneminde Mevlid-i şerif törenleri düzenlendiğine dair tespit edebildiğimiz tek kayıt İbn Hacer'e aittir. O, 756 senesinde ölen Ebû Bekir b. Aybek el-Hüsâmî'nin vefatı ile ilgili rivayetlerinde bu şahsın, ulemânın da katılımıyla Dımaşk'ta şaşaalı bir Mevlid-i Nebevî töreni düzenlediğine işaret eder, ancak konuyla ilgili başka bilgi vermez.¹¹²³ Bununla birlikte İbnü'l-Verdî'nin 731 senesinde İskenderiye'den Dımaşk'a gelen Mâlikî bir âlimin burada ulemâdan bazıları ile görüşüp, Rebülevvel ayında Mevlid-i şerif düzenlemenin bidat olduğuyula alakalı bir risale kaleme aldığına dair kaydı,¹¹²⁴ Bahrî Memlükler döneminde bu törenlere müspet yaklaşılmadığını düşündürmektedir. Diğer taraftan kaynaklarda açık kayıtlar tespit edilmemişse de bu dönemde de Mevlid-i Nebevî merasimlerinin icra edildiği anlaşılmaktadır.

Burcî Memlükler dönemine gelince, Sehâvî 845 senesi Rebülevvel'inde sultan el-Melikü'z-Zâhir Çakmak'ın Mevlid-i Nebevî merasimi tertip ettiğine işaret eder ve konuyla ilgili ilginç bilgiler verir. Bu merasimlerde mevlid okunmasına büyük önem verildiğini, ay boyunca hemen herkesin ziyafetler tertip edip fakirlere yardım dağıttığını ve bunu bir bereket vesilesi olarak addettiklerini belirten Sehâvî, daha sonra 785 senesinde Berkuk'un dilden dile aktarılan meşhur Mevlid-i Nebevî merasiminden de bahseder. Bu merasime iştirak etmiş bir âlimin dilinden kutlamalarda yapılan büyük harcamaları ayrıntılı bir şekilde kaydeden Sehâvî, ilginç bazı hususlara da işaret eder. Tarihçi, bu kutlamaları ilk defa başlatan Erbil hükümdarı el-Melikü'l-Muzaffer Kökböri'yi (586-630/1190-1233) hayırla yad eder ve onu bu icraatı sebebiyle öven meşhur muhaddis ve tarihçi Ebû Şâme'nin (ö. 665/1267) konuyla alakalı bir kitabına atıfta bulunur. Ancak buradaki daha ilginç nokta Sehâvî'nin Hıristiyanların kendi peygamberlerinin doğumu münasebetiyle yaptıkları kutlamaları, Mevlid-i Nebevî merasimleriyle karşılaştırması ve Müslümanların, Peygamberlerinin vilâdetini kutlamaya

¹¹²³ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 441.

¹¹²⁴ İbnü'l-Verdî, *Târih*, II, 287. Ayrıca bk. Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-beşer*, Mısır, ts., IV, 104.

daha layık bir ümmet olduğunu belirtmesidir.¹¹²⁵ Bu noktada şunu da ifade etmek gerekir ki; Sehâvî ve onun atıfta bulunduğu Ebû Şâme gibi Şâfîî âlimlerin sonradan ortaya çıkan ve bidat olarak isimlendirdikleri uygulamalara karşı katı tavırlarına rağmen bu konuda destekleyici bir tutum takınmaları dikkat çekicidir. Hatta Sehâvî'nin atıfta bulunduğu kitabın ismi de *el-Bâis ala inkâri 'l-bid'a ve 'l-havâdis*'tir.¹¹²⁶

Memlûk tarihi araştırmacılarından S. A. Âşûr, Memlûk toplumundaki sosyal ve dinî uygulamalarla ilgili eserinde Mevlid-i Nebevî merasimleriyle alakalı genişçe bilgi verir. Bu merasime Rebûlevvel ayının girişi ile başladığını ve hazırlıkların 12'sine kadar sürdüğünü de ifade eder.¹¹²⁷ Esasen Memlûkler döneminde başkadıların da mutad olduğu üzere katıldığı bu merasimlere dair birçok kayıt mevcuttur.¹¹²⁸ Bunlar arasında yabancıların da iştirak ettiği birkaç örneğe burada kısaca da olsa işaret edilmelidir. Örneğin 823 senesi 7 Rebûlevvel'de sultanın huzurunda icra edilen Mevlid-i Nebevî merasimine başkadılar, ümerâ ve birçok âlimin yanı sıra Osmanlı elçileri de iştirak etmiş, meşhur Molla Fenârî (ö. 834/1431)¹¹²⁹ de bu törende sultanın daveti üzere hazır bulunmuştu.¹¹³⁰ Bu törenle alakalı Hatib el-Cevherî, sultan el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî'nin, Molla Fenârî'ye Mısır'da kendisine uygun bir vazife teklif ettiğini ancak onun kabul etmediğini,¹¹³¹ Abdülbâsıt el-Malatî ise sultanın ondan Bilâdü'r-rum hakkında bilgi almak için ona davet gönderdiğini nakleder.¹¹³² 864 senesi 25

¹¹²⁵ Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 13-14. Ayrıca bk. Sendubî, *Târîhü'l-ihfâl*, s. 109-110.

¹¹²⁶ Bk. Ebû Şâme, *el-Bâ'is 'alâ inkâri 'l-bida' ve 'l-havâdis*, Matbaatü'n-Nahza'l-Hadîse, Mekke 1401.

¹¹²⁷ *el-Müctema 'u'l-Mısırî*, s. 197-198.

¹¹²⁸ Bunlardan bazıları için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 631; İbn Tağrîberdî, *Havâdith ad-Duhûr* (Popper), IV, 752; İbn İyâs, *Bedâi'ü'z-zühûr*, III, 90, 130, 165, 400, 408; IV, 41.

¹¹²⁹ Bk. İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *DİA*, XXX (2005), s. 245-247.

¹¹³⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 525.

¹¹³¹ Hatib el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, II, 462.

¹¹³² Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, IV, 56-57.

Rebûlevvel’de ise mutad olduğu üzere Havşüssultânî’de icra edilen Mevlid-i Nebevî merasimine Kıbrıs kralının oğlu Cakum el-Frencî’nin (Frank James) de katıldığı, sultanın onu bizzat davet ettiği ve muhtemelen başkadılarının da bulunduğu önde gelen devlet görevlilerinin yanına oturttuğu tespit edilmektedir. Bu durumun insanlar tarafından ayıplandığı da belirtilmelidir. İbn Tağrîberdî sultanın, bunu İslâm’ın izzetini ve kafirlerin zelilliğini göstermek için hususen yaptığı kanaatindedir.¹¹³³ Sehâvî ise ayıplayanlar arasına kendisi de katılmış ve başkadılarının da bu mecliste olduğuna işaret etmiştir. Hatta bu konuda yeteri derecede tepki göstermedikleri için onları tenkit etmiştir.¹¹³⁴ Benzer bir hadise 11 Rebûlevvel 915’te de meydana gelmiştir. İbn İyâs’ın aktardığına göre, dört başkadı ve ümerânın katıldığı Mevlid-i Nebevî merasimine Osmanlı şehzadesi Korkut Bey (ö. 919/1513)¹¹³⁵ de iştirak etmişti. Bu merasimde Sultan Kansu el-Gavrî, Korkut Bey’i protokolde önceliği bulunan Şâfiî başkadısının da önüne oturtmuştu. Ayrıca sultan, âdetin hilafına süslü kıyafetler giymişti. İbn İyâs bunun Korkut Bey’e devletin azametini göstermek için yapıldığını söylemektedir.¹¹³⁶ Bu noktada Mevlid-i Nebevî törenlerinde de tıpkı hicri yılbaşı kutlamalarında olduğu gibi sultanın huzurda bulunanlara çokça ikram ve ihsanlarda bulunduğuna işaret edilmelidir.¹¹³⁷ Son dönemin az sayıdaki tarihçileri arasında yer alan İbnü’l-Hımsî’nin, 908 senesindeki Mevlid-i Nebevî merasimi ile alakalı kaydına bu konudaki adetleri göstermesi bakımından yer vermek gerekir. Buna göre 11 Rebûlevvel’de düzenlenen Mevlid-i Nebevî merasimine Sultan Kansu Gavri, başkadılar, ümerâ ve kurra iştirak etmiş, oldukça da güzel bir tören olmuştur. Sultan

¹¹³³ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü’z-zâhire*, XVI, 136. Ayrıca bk. İbn İyâs, *Bedâi’u’z-zühûr*, II, 357; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylû’l-emel*, VI, 73.

¹¹³⁴ Sehâvî, *Vecizü’l-keâm*, II, 729.

¹¹³⁵ Hayatı için Bk. Emecen, “Korkut, Şehzade”, *DİA*, XXVI (2002), s. 205-207.

¹¹³⁶ İbn İyâs, *Bedâi’u’z-zühûr*, IV, 157.

¹¹³⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/3, 1090; İbn İyâs, *Bedâi’u’z-zühûr*, III, 206.

törenin sonrasında memlûklerinin buldukları kışlalardan çamur, yağ ve çerçöp atmalarını engellemiştir. İbnü'l-Hımsî, bunun memlûklerin önceden beri yaptıkları ve alışkanlık haline getirdikleri çirkin işlerinden olduğunu belirtir.¹¹³⁸ İbn İyâs bu ayrıntılara işaret etmez ancak merasime binler emîri rütbesinde 24 emîrin topluca katıldığını belirterek bunu garipses.¹¹³⁹ Bu konuda son olarak 919 senesinde ortaya çıkan isyanlar, Kahire'yi saran veba salgını ve sultanın hastalığı gibi sebeplerle devletin içinde bulunduğu bu zorlu süreçte, Sultan Kansu Gavri'nin Mevlid-i Nebevî merasimini iptal ettiği de belirtilmelidir.¹¹⁴⁰

İktidar ve ulemânın birlikte yer aldığı dinî merasimlerden biri de “deverânü'l-mahmil” olarak ifade edilen Hac mahmilinin, Kahire sokaklarında dolaştırıldıktan sonra Mekke'ye gönderilmesi ile ilgili düzenlenen törenlerdir. Memlûk Devleti'nin gerçek kurucusu kabul edilen Sultan Baybars tarafından başlatılan bu âdete göre, hac kafilesi ile birlikte mahmil adı verilen konik şekilde bir çadır deve üzerine yerleştirilmekte ve Kabe'ye gönderilecek kisve (Kisvetü'l-Ka'be) ile birlikte Kahire sokaklarında dolaştırılmaktaydı.¹¹⁴¹ Recep ve Şevval aylarında olmak üzere yılda iki kez düzenlenen bu törenlerde Hac farızasına hürmeten büyük hazırlıklar yapılır, kadın-erkek, genç-yaşlı herkes sokaklara dökülür ve tabiri câizse Kahire sokaklarında bir bayram havası yaşanır. Mahmilin önünde at üzerinde vezir, dört başkadı, muhtesib, şahitler, kisve nâzırı ve sultanın memlûklerinden bir grup gider, Kal'atülcebel'e geldiklerinde

¹¹³⁸ İbnü'l-Hımsî, *Havâdis*, II, 159.

¹¹³⁹ İbn İyâs, *Bedâi 'u'z-zühûr*, IV, 41.

¹¹⁴⁰ İbn İyâs, *Bedâi 'u'z-zühûr*, IV, 309.

¹¹⁴¹ Memlûkler döneminde düzenlenen mahmil törenleri ile ilgili bk. Ayaz, *Harameyn Hizmetleri*, s. 31 vd.; Erol, “Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili”, s. 45-80; a.mlf., “Memlûkler Döneminde Şâm Mahmili, Hacılar ve Menziller”, *History Studies*, XII/4 (2020), s. 1809-1835.

kalabalığın önünde oklar atılır ve savaş oyunları oynanırdı.¹¹⁴² Bahsi geçen bu törenlere dört başkadının haricindeki ulemâ da iştirak ederdi. Ayrıca hac kafilesinde, hac emîri ve diğer görevlilerin yanında çoğunlukla ulemâdan kimselerin görevlendirildiği de tespit edilmektedir. Bu konuda pek çok örnek bulunmakla birlikte biz bunlardan sadece birkaç tanesine işaret edeceğiz. 748 senesinde hac kafilesi ile birlikte Şâfiî başkadısı İzzeddin İbn Cemâa da hacca gitmiş, hatta burada daha sonra Hanefî başkadılığına da görevlendirilecek olan Hanefî şeyhlerinden Alâeddin İbnü't-Türkmânî ile aralarında bir münazara da vâki olmuştu. Öyle ki; İzzeddin İbn Cemâa tarafından Arefe günü Cuma günü olarak belirtilmiş olmasına rağmen, Alâeddin İbnü't-Türkmânî perşembe gününün arefe olduğunu iddia edip Şâfiî başkadıya karşı çıkmış, insanların haccının fâsid olduğunu da bildirmişti. Bu fetvadan rahatsız olan devadâr Emîr Tugaytimür (ö. 748/1347),¹¹⁴³ Alâeddin İbnü't-Türkmânî'den fetvasının yazılı olduğu bir belge talep etmiş, bu belge ile Şâfiî başkadıya başvurmuştu.¹¹⁴⁴ Aynı Şâfiî başkadısının 753 (1352) ve 754 (1353) senelerinde bu kez sultanın maiyetinde hacca gittiği de belirtilmelidir. Yine 813 yılındaki hac mahmilini hazırlamak üzere Şâfiî başkadısı Celâleddin el-Bulkînî, Dımaşk'tan Kahire'ye çağırılmıştır.¹¹⁴⁵ Benzer şekilde 831¹¹⁴⁶ ve 838¹¹⁴⁷ senelerinde Kahire muhtesibleri hac kafilesinde görevlendirilmişti.¹¹⁴⁸

¹¹⁴² Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, IV, 57-58; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, VII, 311; Kanat, "Memlük Devleti'nde Eğlence Kültürü", s. 55-56.

¹¹⁴³ Hayatı için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 223; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, VI, 411-413.

¹¹⁴⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 725.

¹¹⁴⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 148; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 202.

¹¹⁴⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 781; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIV, 322.

¹¹⁴⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 940; Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, III, 314.

¹¹⁴⁸ Memlükler döneminde hac ibadeti ile ilgili bk. Makrîzî, *ez-Zehbü'l-mesbûk fi zikri men hacce mine'l-hulefâi ve'l-mülûk* (nşr. Cemaleddin eş-Şeyyâl), Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Bûr Sa'îd, 2000;

Son olarak üç aylar dolayısıyla gerçekleştirilen dinî merasimler arasında özellikle Ramazan'da yapılan *Sahîh-i Buhârî* okumaları iktidar sahipleri ve ulemânın bir araya geldiği önemli etkinlikler arasında zikredilmelidir.¹¹⁴⁹ Önceleri sultanın huzurunda Ramazan'ın ilk gününde kadılar ve fukahanın iştirakiyle gerçekleşen *Sahîh-i Buhârî* okumaları,¹¹⁵⁰ Sultan el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî döneminde Şaban ayının ilk gününe çekilmiş ve 27 Ramazan'a kadar kıraat devam ettirilmiştir.¹¹⁵¹ Nitekim 819 senesi Ramazan ayında düzenlenen *Sahîh-i Buhârî* okuması faaliyetine dört başkadı da katılmıştır. Makrîzî önceleri sultanın huzurundaki bu okumalara, sadece Şâfiî başkadısıyla şeyhülislam ve dar bir fukaha grubunun katılmasının âdet olduğunu belirtir. Yine onun ifadesiyle bu sene *Sahîh-i Buhârî* okumalarına katılan fakih sayısı 60'a ulaşmış, onlara 1000'er dirhem para dağıtılmıştır.¹¹⁵² Abdülbâsıt el-Malatî de bu hadiseyi aynı şekilde naklederek cari usul konusunda Makrîzî'yi teyit eder.¹¹⁵³ Bu meclise iştirak eden İbn Hacer sadece *Sahîh-i Buhârî* okuması faaliyetinden bahsetmekle yetinir, Makrîzî'nin aktardığı cari usulle ilgili bilgi vermez. Ayrıca sultan Şeyh el-Mahmûdî'nin *Sahîh-i Buhârî* kıraatinden sonra huzurda bulunanlara bazı ilginç konularda hüküm sorduğunu da aktarır.¹¹⁵⁴ 821 senesi Ramazan'da ise yine aynı sultan döneminde *Sahîh-i Buhârî* okumalarına bu defa 70 civarında fakih katılmış ve her birine 140'ar Müeyyediyye

Abdülkadir b. Muhammed el-Cezîrî, *ed-Dürerü'l-ferâidi'l-münazzama fî ahbâri'l-Hacc* (nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2002.

¹¹⁴⁹ Bk. Saîd A. Âşûr, *el-Müctema 'u'l-Mısrî*, s. 205-206.

¹¹⁵⁰ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 223.

¹¹⁵¹ Bk. Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, s. 141. Memlükler döneminde hadis ilmi ile alakalı ayrıca bk. Nagihan Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlükler Döneminde Hadis İlmi (Hicri VII-VIII. Asırlar)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2019.

¹¹⁵² Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 367

¹¹⁵³ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, III, 312.

¹¹⁵⁴ Bk. *İnbâü'l-ğumr*, III, 99.

dirhemi ihsan edilmişti. Şâfiî başkadısı Şemseddin Muhammed el-Herevî'ye de samur kürkünden bir cübbe hediye edilmişti.¹¹⁵⁵ Makrîzî'nin buradaki “âdet olduğu üzere” ifadesinden daha önce zikrettiğimiz *Sahîh-i Buhârî* okumalarının Şâfiî başkadısının riyasetinde gerçekleştiği ve bu merasime iştirak eden ulemânın başkanı olarak ona değerli bir hil'at ihsan edilmesinin de usulden olduğu anlaşılmaktadır.

Yine 23 Ramazan 841'de Kal'atülcebel'de sultanın huzurunda okunan *Sahîh-i Buhârî* kıraatına da Şeyh el-Mahmûdî zamanında olduğu gibi dört başkadı, çok sayıda meşihatül ilm, talebelerden bir grup katılmıştı. *Buhârî* okumaları esnasında ulemâ, okuyanın harekelemelerindeki veya anlam vermesindeki hataları bulmak için birbiriyle yarışıyor, konuyu uzatıyor ve bir süre sonra bu düzeltme çabası husumete hatta birbirini kafir ilan etmeye kadar gidiyordu. Dolayısıyla okumalar ilmî çerçeveden uzaklaşıyordu. Ayrıca mecliste hazır bulunan memâlîk ve ümerâ da ulemânın bu çirkin hallerine gülüyor ve alay ediyorlardı. *Buhârî* kıraatinin tamamlanmasının ardından Sultan, Kahire'yi kasıp kavuran vebanın, işledikleri hangi günah sebebiyle bu kadar yaygınlaştığı konusunda başkadılara ve mecliste bulunan fukahaya sorular sormuştu. Bir grup âlim zinanın yaygınlaşmasını ve kadınların süslenerek gezmesini bu duruma sebep olarak göstermişti.¹¹⁵⁶ İbn Hacer ve Abdülbâsıt el-Malatî ise *Sahîh-i Buhârî* kıraatindeki tartışmaların uzamasına ve müzakerelerde çirkinlik boyutuna ulaşan tartışmalara değinmeden sadece okuma bittikten sonra sultanın vebanın yaygınlaşması ile ilgili sorusundan ve buna verilen cevaplardan bahsederler.¹¹⁵⁷ 4 Recep 842 senesinde saraydaki *Sahîh-i Buhârî* okumalarında ise huzurda çok kişi bulunmakla birlikte konuşmaları yasaklanmıştı. Zira daha önce yaşanan husumet ve düşmanlıkların tekrar zuhur etmesi

¹¹⁵⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 465. Ayrıca bk. Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, IV, 24.

¹¹⁵⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 1031-1032. Ayrıca bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, IV, 71.

¹¹⁵⁷ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, IV, 71; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 24.

endişesi mevcuttu.¹¹⁵⁸ Makrîzî bu kaydında bir önceki yılda meydana gelen ve kavgaya dönüşen tartışmalara atıfta bulunmaktadır. Bu tartışmaların sonraki dönemde de devam ettiği, *Sahîh-i Buhârî* okumasından çıkıp ulemânın gövde gösterisine dönüştüğü tespit edilmektedir. Nitekim İbn İyâs 888 senesinde bir Hanefî âlim ile bir şeyhin *Sahîh-i Buhârî* kıraâtî sırasında hoş olmayan bir tartışmaya girdiklerini kaydetmektedir.¹¹⁵⁹ Abdülbâsıt el-Malatî bu tartışmanın oturma düzeni ile ilgili olduğunu belirtir.¹¹⁶⁰

Son olarak 911 senesi Ramazan'ında düzenlenen *Sahîh-i Buhârî* merasimine işaret etmek istiyoruz. Zira bu kaydında İbn İyâs daha önceki uygulamalara ve bu dönemde dönüştüğü şekle işaret etmektedir. Buna göre önceleri *Sahîh-i Buhârî* okumaları Kal'atülcebel'de bir köşkte yapılır, hatim merasimi ise el-Kasru'l-kebîr denilen ana köşkte icra edilirdi. el-Kasru'l-kebîr'de yapılan hatim merasimleri şaşaalı olur, başkadılar ve ulemâya hil'at ve para ihsan edilirdi. Daha sonra bu uygulamadan vazgeçilmiş ve *Sahîh-i Buhârî* okumaları Kal'atülcebel Camii'ne nakledilmişti. Hatim merasimi ise herhangi bir hadiseye meydan vermemek bakımından havşüssultânî'de icra edilmeye ve oldukça kısa tutulmaya başlamıştı.¹¹⁶¹ İbn İyâs, muhtemelen hatim merasimleri sırasında ulemâ arasında meydana gelen bahsi geçen tartışmalara atıfta bulunmaktadır.

2.2. Sosyal Hayatta İktidar-Ulemâ İlişkileri

2.2.1. Afet Dönemleri

İktidar ve ulemâ siyasî, idarî ve dinî sahalar dışında sosyal hayatta da sıklıkla bir araya gelmekteydi. Bu bağlamda devlet yöneticileri ve ulemânın toplumsal meselelerde en fazla iç içe olduğu zamanlar afet dönemleriydi. Böyle zamanlarda iktidar mensupları,

¹¹⁵⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/3, 1104. Ayrıca bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, IV, 104.

¹¹⁵⁹ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 204.

¹¹⁶⁰ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 358.

¹¹⁶¹ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, IV, 88.

bir yandan görevliler vasıtasıyla idarî iş ve işleyişi sağlamaya çalışırken bir yandan da ulemânın desteğiyle toplumun manevî olarak teskini için gayret göstermekteydi. Dolayısıyla halkı teskin için, halife ve başkadıların manevî otoritelerinden de istifade cihetine gidilmekteydi. Böyle dönemlerde ulemâ halkla bir araya gelir, camilerde Kur'ân-ı Kerîm ve hadis okur, dua eder, kıtlık zamanlarında yağmur duası yapar ve halkı teskin edici vaazlarda bulunurdu. Memlûk toplumunun tamamını ilgilendiren afet zamanlarında sultan, ümerâ, ulemâ ve toplumun her kesimi büyük bir birlik ve dayanışma içerisinde olur, bu kötü durum ortadan kalkana kadar birlikte dua ederlerdi. Afet dönemlerinin, İslâm'ın temsilcisi de kabul edilen ulemâyı en fazla öne çıkaran zamanlar olduğunun altı çizilmelidir.

Mısır toplumunun en çok karşılaştığı ve halkı ciddi sıkıntıya sokan afetlerin başında veba salgınından sonra kıtlık ve kuraklık gelmekteydi. Bunun da en önemli sebebi Nil nehrinin suyunun azalmasıydı. Dolayısıyla ekonomisi tarıma dayanan Mısır için Nil'in her hareketi büyük önem arz etmekteydi. Nitekim daha ilk çağlardan itibaren Nil'de sulama kanalları ve barajlar yapılmış, tarımın verimliliği anlamına gelen suyun taşmasına büyük önem verilmiş, yılın belli dönemlerinde gerçekleşen su yükselmelerini ölçmeye yönelik nehir kenarına mikyâslar¹¹⁶² inşa edilmiştir. Büyüklüğünden dolayı Mısır halkı tarafından “bahr (deniz)” olarak anılan Nil, Memlûkler döneminde de bu önemini sürdürmüştür. Nitekim Memlûk tarihçilerinin eserlerinde “Nil'in faziletleri” gibi müstakil başlıklar açmaları ve yine Nil'in durumuna dair oldukça uzun ve ayrıntılı bilgilere yer vermeleri bu önemin bir yansıması kabul edilmelidir.¹¹⁶³ Dolayısıyla

¹¹⁶² Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 590-592; Makrîzî, *el-Hıtat*, I, 57-61; Mahmut Kaya, “Mikyâsü'n-Nil”, *DİA*, XXX (2005), s. 52-53. Ayrıca bk. W. Popper, “The Cairo Nilometer”, *Semitic Philology*, XII (1951), s. 27, 28.

¹¹⁶³ Bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, I, 244-248; Makrîzî, *el-Hıtat*, I, 50-68, İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, I, 44-48.

tarımsal ve ekonomik açıdan hayatî önemi haiz Nil'in suyunun azalması ve taşması insanlar tarafından her zaman takip edilmekteydi. Öyle ki su seviyesinin yükselmesi toplum tarafından büyük bir sevinçle karşılanırken, kuraklık, kıtlık ve hastalık anlamına gelen azalması ise büyük bir tehlike kabul ediliyor ve insanlar arasında endişeye sebep oluyordu.

Bu tür gelişmelere dair pek çok örnek bulunmakla birlikte bunlardan bir kısmını kronolojik olarak aktarmak istiyoruz. Bu örneklerden ilki yaşanan kuraklık sebebiyle meydana gelen hadiselerde görülmektedir (Rebûlevvel 749). Bu büyük kuraklıktan dolayı dört başkadı, fukaha ve çok sayıda emîr, Hâkim Camii'nde toplanmış, Kur'ân-ı Kerîm okuyup hep birlikte dua etmişlerdi. Aynı gün öğleden sonra tekrar bir araya gelen bu grubun yağmur duası etmelerinin ardından bolca yağmur yağdığı da belirtilmelidir.¹¹⁶⁴ Bundan yaklaşık 5 ay sonra Mısır, Dımaşk, Hama, Halep ve Trablus'ta büyük bir veba salgını yaşandığında da buna benzer gelişmeler meydana gelmişti. Ülkenin dört bir yanına yayılan veba iyice şiddetlenmiş, insanlar ölümlerini gömecek yer bulamaz hale gelmişti. Öyle ki; dönemi müşahede eden tarihçi İbn Habîb (ö. 779/1377) Dımaşk'ta bir günde binden fazla kişinin, Mısır'da ise yirmi bin kişinin vefat ettiğini, bir sene içerisinde vebadan ölenlerin Mısır ve Şam'daki nüfusun üçte biri olduğunu kaydeder.¹¹⁶⁵ Avrupa'da da büyük etkiler yaratan bu salgınla ilgili rivayetlerinde İbn Kesîr, Frenklerin elindeki Kıbrıs'ta halkın nerdeyse tamamının öldüğünü, Dımaşk ve civarında ise çoğunluğu kadınlar olmak üzere günde üç yüzden fazla insanın öldüğünü belirtir.¹¹⁶⁶ Salgının

¹¹⁶⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 761; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylî 'l-emel*, I, 166.

¹¹⁶⁵ İbn Habîb, *Tezkiretü 'n-nebîh*, III, 111. Müellif bu salgın esnasında müşahidi olduğu hadiseleri, konu ile ilgili yazılmış şiirleri ve vefat edenleri ayrıntılarıyla aktarmaktadır. Bk. *Tezkiretü 'n-nebîh*, III, 110 vd.

¹¹⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, XVIII, 504. Bu salgınla ilgili farklı sahalarda yapılmış bazı çalışmalar için bk. Joseph P. Byrne, *The Black Death*, Greenwood Press, Westport 2004; a.mlf., *Daily Life During the Black Death*, Westport 2006; Selim Kaya-Rahime Kıyılı, "Antakya'da Ortaçağ'da Meydana Gelen Doğal

büyüklüğü ve dehşeti insanları büyük bir korkuya sevk etmişti. Kur'ân-ı Kerîmleri ile halifenin sancağı altında toplanmaya davet edilen halk, Kahire ve Fustat camilerinde toplanıyor, bu beladan kurtulmak için Allah'a dua ediyor, hep birlikte salavat getiriyordu. Ezher Camii ve şehrin diğer camilerinde günlerce *Sahîh-i Buhârî* okunan bu meclislere, vezir ve çok sayıda ümerâ da katılmış, halkla birlikte dualara iştirak etmişlerdi. İbn Kesîr, bu salgın esnasında yaşanan bazı ilginç hadiselerle de işaret eder. Buna göre Anadolu'dan gelen bir şahıs, Dımaşk Şâfiî başkadısı Takıyyüddin es-Sübki'nin yanına gitmiş ve ona Hz. Peygamber'i rüyasında gördüğünü, başlarına gelen kötülüklerden kurtulmaları için Nuh Sûresi'ni 3360 kez okumalarını ve içinde buldukları durumdan kurtulmak için Allah'a dua etmelerini emrettiğini söylemişti. Bunun üzerine Şâfiî başkadısı önderliğinde mescitlerde toplanan halk söylenenleri yapmış, günahlarından tövbe etmiş, bir hafta boyunca fakirlere ihsanda bulunmuşlardı. Emevî Camii'nde toplanan insanlar 3 gün 3 gece *Sahîh-i Buhârî* okumuş ve veba tamamen ortadan kalkana kadar buna devam etmişlerdi.¹¹⁶⁷

790 yılında ortaya çıkan vebada da Sultan, Şâfiî başkadısı Nâsırüddin Muhammed b. Bintü Meylak'ı (ö. 797/1395)¹¹⁶⁸ Ezher Camii'nde *Sahîh-i Buhârî* okumak ve vebanın

Âfet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VI/12 (2009), s. 403-418; Özlem Genç, “Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri”, *Tarih Okulu*, X (2011), s. 123-150; Atmaca, “XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Suriye Bölgesinde Veba Salgınları”, *International Journal of Sport Culture and Science*, III (2015), s. 525-534; a. mlf. *Kara Veba Memlükler'de Salgın ve Toplum (749/1348-49)*, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2021; Tolgahan Karaimamoğlu-Tarik Tolga Gümüş, “Veba ile Başlayan Değişim: Kara Ölüm'den Sonra Büyük Britanya'da Değişen Gündelik Yaşam”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XLIV (2020), s. 509-526.

¹¹⁶⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, XVIII, 503; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 780-781.

¹¹⁶⁸ Hayatı için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 494-495; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XII, 146.

ortadan kalkması için dua etmek üzere görevlendirmişti. Aralarında yetim ve çocukların da olduğu büyük bir kalabalık, sonraki günlerde de bahsi geçen Şâfiî başkadısının nezaretinde farklı camilerde birkaç kez daha toplanmış ve hep birlikte dua etmişlerdi (Rebûlâhir 790).¹¹⁶⁹ İbn Hacer, bu vebada ölenlerin büyük çoğunluğunun sultanın memlûkleri olduğunu ve onlardan her gün yaklaşık 20 kişinin vefat ettiğini nakleder.¹¹⁷⁰

806 senesine gelindiğinde ise bu defaki afet kuraklık idi. Nil nehrinin suyunun azalması büyük tedirginliğe sebep olmuş, Kahire'deki hatîblere hutbelerinde yağmur duası etmeleri emredilmişti. Şâfiî başkadısı Celâleddin el-Bulkînî de Ezher Camii'ne gitmiş, Kur'ân okuyup, dua etmişti. Ardından diğer başkadılar ve ulemâ da ona eşlik etmiş, büyük bir kalabalıkla birlikte yağmur için Allah'a niyazda bulunmuşlardı (Safer 806).¹¹⁷¹ Daha önce de ifade edildiği gibi afet dönemleri toplumsal dayanışmayı artırdığı gibi, iktidar ve ulemâyı da yakınlaştırmaktaydı. Nitekim bu kuraklık sebebiyle vefat eden kimselerin cenazelerinin defnedilmesinde de ümerâ ve ulemâ birlikte çalışmışlardı.¹¹⁷² 818 senesinde tekrar kıtlık ve kuraklık ortaya çıkmış, bu sebeple gıda maddelerinin fiyatları aşırı bir şekilde yükselmişti. Hatta bu dönemde ekmek bulamayan birçok insanın özellikle de kadınların öldüğü nakledilir (Zilkade 818). Bu süreçte de bahsi geçen Şâfiî başkadısı Celâleddin el-Bulkînî halkla birlikte yağmur duasına çıkmıştır.¹¹⁷³ Olayların müşahidi olan Makrîzî'nin, o yıl kuraklık sebebiyle yaşanan sıkıntıları oldukça ayrıntılı bir şekilde aktardığı da belirtilmelidir. Buna göre çok sayıda insan buğday taşıyan gemilere ulaşmak için Nil nehrine atlamış ve çoğu da boğulmuştu. Buğday fiyatlarının

¹¹⁶⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 577; Sehâvî, *Vecîzü'l-keâm*, I, 285-286.

¹¹⁷⁰ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 353-354.

¹¹⁷¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1115; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 259; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XII, 301.

¹¹⁷² Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1119-1120.

¹¹⁷³ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 334; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 70-71; Sehâvî, *Vecîzü'l-keâm*, II, 438.

yükselmesi bu ve benzeri pek çok sıkıntıya sebep olmuş, hatta halkın tepkisi sebebiyle öldürülmekten korkan muhtesib istifa etmişti.¹¹⁷⁴

822 senesinde veba tekrar ortaya çıktığında sultan ve muhtesib, bu hastalığın ortadan kalkması için dua etmişlerdi. Bu esnada vebanın azalacağı umuduyla insanlara da 3 gün oruç tutmaları salık verilmişti. Bundan bir hafta sonra ulemâ, fukaha, sûfiler ve halk dua etmek üzere sahraya çağırılmış, vezir ve üstadar da buraya gelip çeşitli hazırlıklar yapmıştı. Sahraya gelmek üzere Kal‘atülcebel’den ayrılan sultan el-Melikü’l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî, yolda şeyhülislam ve Şâfiî başkadısı Celâleddin el-Bulkînî ile karşılaşmıştı. Bu kalabalığın, ellerinde Mushaflarla, yüksek sesle zikrederek yürüdüğünü gören sultan derhal atından inmiş, onlarla birlikte yürümeye başlamıştı. Sultan’ın yanında bulunan başkadılar, halife ve diğer ulemâ da onunla yürümüşü. Makrîzî, sultanın o gün sûfiler gibi giyindiğini, halkla birlikte ellerini açıp gözyaşlarıyla Allah’a yalvardığını, ardından da hem orada bulunan insanlara hem de şehrin cami, hankah ve zaviyelerindeki fukaraya et dağıttırıldığını nakleder (Rebiülâhir 822).¹¹⁷⁵ Hadiselerin müşahidi bir başka tarihçi İbn Hacer, bu günden sonra vebanın azaldığını ancak bu sene Safer ayından Rebiülâhirin sonuna kadar geçen üç aylık sürede yaklaşık dört bin çocuğun vebadan vefat ettiğini kaydeder.¹¹⁷⁶ Bundan bir sene sonra kuraklık yaşandığında da yine devlet erkani, ulemâ ve halk bir araya gelmiş, tövbe edip dualar etmişlerdi. Sultan’ın emriyle sahrada bir minber kurulmuş, Şâfiî başkadısı Celâleddin el-Bulkînî halka bayram namazı gibi iki rekât namaz kıldırılmış, insanları tövbe etmeye ve hayır işlemeye davet eden hutbeler irad etmişti. Bu törende başından sonuna kadar sultan el-Melikü’l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî de hazır bulunmuş ve gözyaşlarıyla dua etmişti

¹¹⁷⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 330-336. Ayrıca bk. Aynî, *es-Seyfü’l-mühennem*, s. 341-342.

¹¹⁷⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 487-489; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü’z-zâhire*, XIV, 78-80; Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü’n-nüfus*, II, 456; Koprıman, “Mısır’ın Mali ve İktisadi Durumuna Umumî Bir Bakış”, s. 35-36.

¹¹⁷⁶ İbn Hacer, *İnbâü’l-ğumr*, III, 198-199.

(Cemâziyelâhir 823).¹¹⁷⁷ Sultan'ın bu tavrını takdir ettiği anlaşılan İbn Hacer, o günden sonra Nil'in debisinin yükselmesinin, halk tarafından sultanın bereketine hamledildiğini de kaydeder. Müellif ayrıca insanların bu söylemlerinden haberdar olduğunda Sultan el-Melikü'l-Müeyyed'in, bunu kerih görerek "Böyle şeylerin insanları dalalete sürüklediğini" söylediğini ve kendisinin de bunu bizzat sultandan duyduğunu nakleder.¹¹⁷⁸

Benzer bir gelişme 854 senesinde de meydana gelmiş, Nil nehri beklenen vakitte yükselmemişti. Bunun üzerine sultan el-Melikü'z-Zâhir Çakmak, halife Müstekfi-Billâh'a bir miktar para verip Âsâr-ı Nebeviyye'ye¹¹⁷⁹ gitmesini, bu parayı orada harcamasını ve Nil'in yükselmesi için Allah'a dua etmesini emretmişti. Kahire muhtesibi Yâr Ali el-Acemî'ye de aynı şekilde Âsâr'da bulunan fakirler ve diğerleri için muazzam bir yemek vermesini söylemişti (Recep 854). Şehrin sokaklarında, yağmur duası için halkı sahrada toplanmaya davet eden tellallar dolaştırılmıştı. Şâfiî başkadısı Şerefüddin el-Münâvî ve beraberindeki ulemâ, fukaha ve sûfiler hep birlikte sahraya yönelmiş, Kubbetü'n-nasr ve Türbetü'z-Zâhir Berkuk'un ortasında küçük bir minber hazırlanmıştı. Halife, dört başkadı ve içerisinde Yahudi ve Hıristiyanların da bulunduğu büyük bir kalabalık Mikyâs'ta toplanmış, hep birlikte dua etmişlerdi. Üç gün boyunca toplumun her kesiminden insan Mikyâs'ta dua etmişti. (Recep 854).¹¹⁸⁰ Tüm bunlara rağmen Nil'in

¹¹⁷⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 531; Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, II, 475-476.

¹¹⁷⁸ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 219-220.

¹¹⁷⁹ Kahire'de Hz. Peygamberle ilgili kutsal emanetlerin bulunduğu yer. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VIII, 376; Ribâtu'l-Âsâr olarak bilinen ve Baybars el-Bundukdârî'nin veziri Bahâeddin b. Hinnâ tarafından inşa edilen bu yapıdaki eşyaların serüveni için bk. Nebi Bozkurt, "Mukaddes Emanetlerin Tarihi ve Osmanlı Devletine İntikâli", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII-XV (1997), s. 13-14.

¹¹⁸⁰ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 287-288; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 425-426; Abdülbâst el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 314.

suyunda bir değişim olmadığını belirten Sehâvî, bu kuraklığı 806 senesinde yaşanan sıkıntılara benzetir ve sultanın tahıl ambarlarını insanların istifadesi için açmasını takdirle karşılar.¹¹⁸¹ İbn Tağrıberdî ise insanların aynı gün iki hutbeyi uğursuz saymalarına rağmen bu töreni başka güne ertelemeyip, Cuma günü yapmalarını şaşkınlıkla karşılar ve o gün kimsenin bunu düşünmemiş olmasını da eleştirir. O, kendisinin aklına geldiğini fakat geleneğin ortadan kaldırılıp kaldırılmayacağını tecrübe etmek için sustuğunu da ekler.¹¹⁸²

866 senesinde de kuraklık yüzünden benzer hadiseler yaşanmış, sultan el-Melikü’z-Zâhir Hoşkadem’in emriyle iktidar mensupları, başkadılar, ulemâ ve halk bir araya gelip dualar etmişlerdi (Şevval 866). Bu süreçte hayrı yaygınlaştırmak amacıyla sultanın, Kahire valisine insanlardan kötü fiiller işleyenleri tutuklaması emrini vermesi ve başkadılardan birinin oğlunun da yakalanıp teşhir edilmesi neticesinde bazı istenmedik hadiseler yaşanmıştı.¹¹⁸³ Ulemânın tepkisine rağmen sultan, desteklediğini göstermek için valiyi kıymetli bir hil’atla Kahire sokaklarında dolaştırmıştı. İbn Tağrıberdî, o gün şimşekler çaktığını 2 gün sonra da yağmur yağdığını nakleder.¹¹⁸⁴ Bu süreçte sultanla Şâfiî başkadısı arasında bir kırgınlık da yaşanmıştı. Bundan 10 gün sonra sultan, başkadılar ve ulemâyı tekrar Mikyâs’a göndermiş, fakat Nil’in durumunda herhangi bir değişiklik olmamış, insanlar gruplar halinde Mısır’ı terk etmeye başlamıştı. Bunun üzerine sultan Mikyâs’ta Kur’ân-ı Kerîm okuyup, dua etmek üzere muhtemelen bu ulemâ

¹¹⁸¹ Sehâvî, *Vecîzü’l-keîâm*, II, 646-647.

¹¹⁸² Bk. *Havâdisü’l-dühûr*, I, 291.

¹¹⁸³ Sehâvî, Kahire valisinin pek çok kimseyi tutukladığını belirtmesine rağmen tutukladıkları arasında bulunan Şâfiî başkadısının oğlundan bahsetmeksizin “tutuklananlar arasında bunu hak etmeyenler de vardı.” diyerek geçiştirir. Bk. *Vecîzü’l-keîâm*, II, 746.

¹¹⁸⁴ İbn Tağrıberdî, *Havâdith ad-Duhûr* (Popper), III, 424-425. Ayrıca bk. Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü’l-emel*, VI, 145.

ailesine duyduğu hürmetin bir tezahürü olarak mâzul Şâfiî başkadısı Alemüddin Salih el-Bulkînî'yi görevlendirmişti. Durum mevcut Şâfiî başkadısı Şerefüddin el-Münâvî'ye ulaştığında çok ağrına gitmişti. Alemüddin Salih el-Bulkînî, Mikyâs'ta 3 gün kalmış, suyun iki parmak yükselmesiyle evine dönmüştü. Nil'in yükselmesiyle insanlar büyük bir sevinçle dua istemek üzere mâzul başkadının kapısına gelmişler ve mevcut Şâfiî başkadısı Münâvî'nin kaza görevi yürütmesini de uğursuzluk saymışlardı (Şevval 866).¹¹⁸⁵ Bu durum afet dönemlerinde halkla birlikte hareket etme ve onlara liderlik etme konusunda her zaman ön planda olan Şâfiî ulemânın halk nazarında kendi içerisinde de mertebeye tâbi tutulduğunu yansıtmaya bakımdan dikkate değerdir.

İbn İyâs, Alemüddin Salih el-Bulkînî'nin Mikyâs'a gitmesinden önce diğer kaynakların zikretmediği oldukça ilginç bir hadiseye de işaret eder. Buna göre sultan meselenin çözümü için Hanefî şeyh Emînüddin Aksarayî'ye danışmış, o da Abbâsî ailesinden büyük küçük herkesin toplanıp bir kaba tükürmeleri, bu kabın da Mikyâs'a dökülmesi önerisinde bulunmuştu. Bunun üzerine sultanın emriyle halifenin kardeşinin evinde toplanan Abbâsî ailesi kendilerine söylenenleri yapmıştı. İbn İyâs toplanan bu suyun Mikyâs'a dökülmesiyle suyun hemen yükseldiğini belirtir. Onun nakline göre bu hadiseden sonra mâzul Şâfiî başkadısı Alemüddin Salih el-Bulkînî Mikyâs'a gitmiş ve orada günlerce kalmıştır. Bunun ardından su daha da yükselmiş ve insanlar suyun yükselmesini onun bereketine hamletmişlerdir.¹¹⁸⁶

870 senesinde de Nil'in suyunun azalması üzerine sultan, başkadılar ve ulemâyâ Mikyâs'a gitmelerini ve orada kalmalarını emretmişti. Bu süreçte minberlerden suyun yükselmesi için dualar edilmiş, Mısır halkı hep birlikte Allah'a niyazda bulunmuştu

¹¹⁸⁵ İbn Tağrıberdî, *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), III, 429; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 146-147.

¹¹⁸⁶ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 395.

(Zilhicce 870).¹¹⁸⁷ Bundan üç yıl sonra da büyük bir kıtlık ve kuraklık vuku bulmuştu. Bu esnada Faraskur'da bulunan sultan el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay, Kurban Bayramı namazını kıldırmak üzere Şâfiî başkadısı Veliyyüddin es-Süyûtî'yi yanına çağırmişti. Bayram günü namazlar kılınıp kurbanlar kesildikten sonra Nil'in suyunun yükseldiği haberi üzerine insanlar biraz da olsa rahatlamışlardı. Zira halk fiyatların yüksekliği, suyun azlığı, insanların mallarına el konulması, bedevî Araplar'ın saldırıları ve vebada ölenlerden dolayı büyük bir üzüntü içerisindeydi. Olayların müşahidi olan tarihçi İbn Tağrıberdî bugünün, bayram değil tam bir matem günü olduğunu belirtir (Zilhicce 873).¹¹⁸⁸

881 senesinde ise tekrar veba salgını baş göstermiş ve çok sayıda insan vefat etmişti. Salgının yaygınlaşması sebebiyle sultan, yanında sır kâtibi ve ümerâdan kimselerle birlikte Ezher Camii'ne gitmiş ve başkadıları da çağırmişti. Camide dua ve ibadet eden sultan hem camide kalan hem de dışarıdaki fukaraya bin dinar civarında sadaka vererek sarayına dönmüştü.¹¹⁸⁹ 914 senesinde de Nil nehrinin suyu zamanında yükselmemiş ve ulemânın manevî desteğine ihtiyaç duyulmuştu. Sultan'ın emriyle kadılar, şehrin kurra ve vâizleri Mikyâs'a gitmiş, sultan da Mikyâs'ta büyük bir ziyafet çekmişti. İbn İyâs bundan sonraki üç gün içerisinde Nil nehrinin debisinin beklenenden çok fazla yükseldiğini, böyle bir artışın biri Berkuk, diğeri Barsbay döneminde olmak üzere daha önce sadece iki kez görüldüğünü nakleder.¹¹⁹⁰ 915 senesinde bu defa tam tersi için yani aşırı yükselen suların azalması için sultan, başkadıların Mikyâs'a gitmelerini ve orada dua etmelerini emretmişti. Zira insanların tarlalarını su basmış, bundan dolayı da

¹¹⁸⁷ İbn Tağrıberdî, *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), III, 525-526; İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, II, 440-441.

¹¹⁸⁸ İbn Tağrıberdî, *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), III, 711. Ayrıca bk. Sehâvî, *Vecîzü'l-keâm*, II, 400; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 376-377. İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, III, 33.

¹¹⁸⁹ Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 173; İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, III, 124.

¹¹⁹⁰ İbn İyâs, *Bedâi' u'z-zühûr*, IV, 133-134.

büyük zarara uğramışlardı. İbn İyâs'ın ifadesiyle sultan, suyun azalması için hatim okumuş, Mikyâs'ta konaklayan başkadılar ve ulemâ da dualar etmiş ve su azalmaya başlamıştı (Zilhicce 915).¹¹⁹¹

2.2.2. Halk Ayaklanmaları

Halk ayaklanmaları ve birtakım toplumsal hareketlenmeler iktidar ve ulemâ ilişkilerinin sosyal hayattaki tezahür alanları arasındadır. Memlûkler döneminde kimi zaman bedevî Arap kabilelerinin silahlı isyanları kimi zaman da şehirlerde yaşayan halk gruplarının protesto eylemi olarak nitelendirilebilecek bazen şiddet de içeren çeşitli isyanlarından bahsetmek mümkündür. Gerek bu isyanlarda gerekse protestodan şiddet hareketine dönüşen toplumsal hareketlenmelerde, bu kalkışmalara karşı verilecek tepkilerin belirlenmesi noktasında ulemânın meşrulaştırıcı konumları devreye girmektedir. Kimi zaman da bu hareketlenmelerin bizzat sebebi ulemâ olmaktadır. Bu tür ayaklanma ve toplumsal hareketlenmelere dair pek çok örnek bulunmakla birlikte bunlardan bir kısmını kronolojik sıraya riayet ederek aktarmanın yeterli olacağını düşünmekteyiz. Bu örneklerden ilki Vechü'l-Kıblî'deki bedevî Arapların isyanıdır (Cemâziyevvel 701). Bu bedeviler vergilerini ödemedikleri gibi yol kesip insanları gasp etmeye başlamışlar, genç yaştaki sultan Muhammed b.Kalavun'un iki büyük emîrin tahakkümü altında olmasını istihza konusu yaparak kendi liderlerine bu iki emîrin ismi olan Baybars ve Sallâr adını vermişlerdi. Bu gelişmeler üzerine idareyi elinde tutan emîrler Baybars ve Sallâr, dört başkadı ve fakihleri toplayıp Araplar'la savaşma konusunda fetva istemiş, onlar da bunun câiz olduğuna hükmetmişlerdi. Bu fetvayı alan ümerânın söz konusu isyanı çok sert bir şekilde bastırıldığı belirtilmelidir.¹¹⁹²

¹¹⁹¹ İbn İyâs, *Bedâi' u 'z-zühûr*, IV, 172. Ayrıca bk. İbnü'l-Hımsî, *Havâdis*, III, 447.

¹¹⁹² Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 920.

742 senesinde Hanefî başkadısı Hüsameddin el-Gavrî'nin maruz kaldığı saldırılar da bu örnekler arasında zikredilmelidir. Bunlardan ilki, Şaban ayında bir sabah namazı vaktinde başında Mushafı, Salihîye medresesinden çıkan bir adamın, halkı galeyana getirmesi ile gerçekleşmişti. Bu şahıs, kadı Hüsameddin el-Gavrî'nin kadınlarla kötü fiiller işlediğini, haşhaş yediğini ileri sürerek bunun helal olmadığı şeklinde bağırıp çağırmaya başlamış ve etrafına büyük bir kalabalık toplamıştı. Başkadı Hüsameddin el-Gavrî'nin evine saldıran kalabalık onu evinin çatısında yakalamış, feci şekilde dövmüş, sakallarını yolmuş ve evini de yağmalamıştı. Kalabalığın elinden kurtulan Hüsameddin el-Gavrî, Hanbelî başkadısının evine sığınmayı başarmıştı.¹¹⁹³ Yaklaşık 3 ay sonra aynı başkadı yine halkın bir kısmı tarafından saldırıya uğramış, kıyafetleri parçalanmak suretiyle dövülmüştü. Bu seferki saldırıyı organize eden ise karısıyla arasındaki bir hukukî davada bu başkadının verdiği hüküm sebebiyle ta'zir cezasına uğrayan bir kişiydi. Hanefî başkadısı Hüsameddin el-Gavrî'yi saldırganların elinden bir emîr kurtarmış, adamlarıyla onu sağ salim evine gönderirken saldırganları ise azarlamış ve yakaladıklarını da cezalandırılmak üzere Emîr Kebîre yollamıştı. (Şevval 742).¹¹⁹⁴ Makrîzî bu hadiseleri değerlendirirken meselenin esasından veya neden kaynaklandığından ziyade usule yönelik eleştirilerde bulunmaktadır. Başkadının dövülmesini “utanç verici” olarak nitelendiren tarihçi asıl sebebin söz konusu dönemin güçlü emîrlerinden Kosun'u devreden çıkarmak için bu tür halk ayaklanmalarına kapı açan Emîr Kebîr Aydoğmuş en-Nâsırî'nin (ö. 743/1342)¹¹⁹⁵ icraatları olduğunu

¹¹⁹³ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 591; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, X, 46.

¹¹⁹⁴ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-beşer*, IV, 137; İbnü'l-Verdî, *Târih*, II, 323; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 603. Ayrıca bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, X, 60-61.

¹¹⁹⁵ Hayatı için bk. Safedî, *A'yânü'l-'asr*, I, 652-654; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 426-428.

belirtir.¹¹⁹⁶ Nitekim ikinci saldırıda başkadıya saldıranların ona yönelik hitaplarında “Ey sapık, ey kafır” gibi ifadelerin yanında “Ey Kosun’un adamı” hitabının da bulunması Emîr Kebîr Aydoğmuş’un devreden çıkardığı güçlü Emîr Kosun’un yakınlarını da bu şekilde sindirmeye çalıştığı şeklinde değerlendirilebilir. Dolayısıyla Makrîzî söz konusu başkadıyı bu iki emîr arasındaki mücadelenin bir mağduru olarak görmektedir. Ancak daha önce ilgili kısımda da ifade ettiğimiz gibi Hüsameddin el-Gavrî, ilk saldırıda ileri sürülen ithamlara devamlı muhatap olan bir kişi idi. Kadınlarla ilişkileri veya karı koca ilişkilerine yönelik davalardaki hükümlerinin hep bu sebeple tenkit edildiği tespit edilmektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi hem bu sebeplerle hem de sultan ve Türk ümerâyyla yakın ilişkilerinden dolayı diğer kadılar tarafından sevilmemekteydi.¹¹⁹⁷ Nitekim dönemin tarihçisi Şücâî ö. 745/1345’ten sonra), bu olayların ardından sürgüne gönderilen başkadı Hüsameddin el-Gavrî’nin, sefih ve fasık bir kişi olarak nitelendirildiğini, bu sebeple de diğer başkadıların onu sevmediğini belirtir.¹¹⁹⁸

843 senesinde Dımaşk’ta meydana gelen bir ayaklanma da örnekler arasında zikredilmelidir. Bu seferki kalkışmanın sebebi hayat pahalılığıydı. Et fiyatlarının yüksekliğinden şikayetçi olan Dımaşk halkı saltanat nâibine saldırmıştı. Nâib ise halkın taleplerini dikkate almayıp, emîrlere onları dövmesini emretmişti. Bunun üzerine olay yerinde daha fazla insan toplanmış, nâib ve emîrlere taşlamaya, ellerine geçirdiklerini dövmeye başlamıştı. Öyle ki emîrlere Dârüssaâde’ye sığınmak suretiyle canlarını zor

¹¹⁹⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 591-592. Emîr Aydoğmuş, el-Melikü’l-Eşref Alâeddin Küçük döneminde, Atabek Kosun’un (ö. 742/1341) iktidarı ele geçirmesinden endişe ederek önce sultanın ahır ve mal varlığı ile Emîr Kosun’un evinin ümerâ ve halk tarafından yağmalanmasına müsaade etmişti. Bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü’z-zâhire*, X, 26-28, 41-43; Murat Zengin, “Melikü’l-Eşref Âlâeddin Küçük Ali Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi (6 Ağustos 1341-10 Ocak 1342), *Electronic Turkish Studies*, XIII/8 (2018), s. 227.

¹¹⁹⁷ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 611-612.

¹¹⁹⁸ Şücâî, *Târîhu’l-Meliki’n-Nâsir*, s. 209-210.

kurtarmışlardı (Ramazan 843). Olay başkente ulaştırıldığında sultan el-Melikü'z-Zâhir Çakmak çok öfkelenmiş, dört başkadının ve devlet erkanının katılımıyla bir meclis akdedilmesini emretmişti. Ancak Şâfiî başkadısı İbn Hacer ve Hanbelî başkadısı Muhibbüddin Ahmed toplantıya katılamamıştı. Bu toplantıda sultan, Dımaşk halkının yaptığı kötülükleri saymış ve onlara kılıçla müdahale edilmesi gerektiğini söylemiş, hatta bu konuda ısrarcı da olmuştu. Uzun tartışmaların sonunda huzurdaki iki başkadının da tasvibiyle nâibi destekleyen ve Dımaşk halkını ise tehdit eden bir mersum yazılması, bu mersumun Emevî Camii'nde okunması kararıyla orta yol bulunmuş ve meclis dağılmıştı. Aynı zamanda Dımaşk nâibinin şikayetleri üzerine Dımaşk Şâfiî başkadısı Venâî'nin azledildiği de belirtilmelidir.¹¹⁹⁹

Bu noktada sultanın öfkesi ve ısrarcı tutumuna rağmen başkadıların, halkın sert bir şekilde cezalandırılmasına dair fetva vermekten kaçınmaları dikkatlere sunulmalıdır. İbn Hacer toplantıya yetişemeyen Şâfiî başkadısı olarak, hadiseyi Hanefî ve Mâlikî kadının ağzından kendi tarih eserine de yansıtmıştır. Onun anlatımındaki bazı ayrıntılar burada zikredilmeye değerdir. Aktardığına göre Mâlikî başkadıya çoğunluğun ıslahı için azınlığın katline dair fetva sorulmuş, Mâlikî başkadı buna cevaz vermemişti. Bu ifadeleri Mâlikî başkadısı Bedreddin Muhammed et-Tenesî'den (ö. 853/1449)¹²⁰⁰ dinleyen İbn Hacer, Hanefî başkadısı Sadeddin ed-Deyrî ile de konuşmuş, Hanefî başkadısı ise kendisi (İbn Hacer'i kastediyor) orada olmadığı için onun herhangi bir mukabelede bulunmadığını ifade etmiştir. Hanefî başkadısının, İbn Hacer'e söylediği bazı şeyler ulemânın halkı açık bir şekilde savunduğunu da ortaya koymaktadır. Buna göre bazı

¹¹⁹⁹ Aynî, *İkdü'l-cümân*, s. 551; Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/3, 1181-1183; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, IV, 143-144; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 110-111.

¹²⁰⁰ Hayatı için bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 537; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 273.

emîrler mecliste isyan edenlerin bâğî (katline fetva verilebilecek isyancılar)¹²⁰¹ olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hanefî başkadısı ise onların bâğî değil sadece edepsiz olduklarını söylemiş ve bir bâğî gibi cezalandırılmalarını gerektirecek bir durum olmadığını da ifade etmiştir. İbn Hacer meclis neticesinde kaleme alınan mersumun halkı tehdit ve yaptıklarına dair kınamaya yönelik bir metin olduğunu ifade eder ve yine bu kararın içerisinde nâibin talep ettiği gibi başkadı Venâî'nin azlinin de yer aldığını ekler. Onun ifadesine göre Dımaşk nâibi, başkadı Venâî'yi halkı galeyana getirme ve başlarına musallat etmekle itham etmektedir.¹²⁰²

Benzer nitelikli bir halk hareketi de yine fiyatların yükselmesi sebebiyle bu defa Kahire'de meydana gelmiştir. Hayat pahalılığından bunalan halk Bulak sahilinde toplanmış, bunun sorumlusu olarak gördükleri muhtesibi görünce de onu taşlamaya başlamıştı. Muhtesib, dönemin sır kâtibi Kemaleddin İbnü'l-Bârîzî'nin (ö. 853/1449)¹²⁰³ evine sığınarak canını kurtarmıştı (Muharrem 848).¹²⁰⁴ Hatîb el-Cevherî halkın muhtesibi taşlarken “ey mel'un, ey Râfîzî” gibi ağır ifadeler kullandığını da ekler.¹²⁰⁵

Görünürde yine muhtesib sebebiyle çıkan bir başka ayaklanmaya da ümerânın iştirak etmesi sebebiyle ilginç bir nitelik arz etmesi bakımından özellikle işaret edilmelidir (Recep 853). Ayaklanma dönemin muhtesibinden ve icraatından büyük sıkıntı çeken Kahire halkının muhtesib Ali b. İskender'e saldırmasıyla başlamıştı. Saldırıların

¹²⁰¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, XIV, 75-76; Ali Şafak, “Bağy”, *DİA*, IV (1991), s. 451-452. Ayrıca bk. Fatih Orhan, “İslam Hukuku ve Türk Hukukunda Siyasi Suç Kavramı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XI/58 (2018), s. 866-878; Melikşah Aydın, “İslam Hukukuna Göre İsyân (Bağy) Suçu ve Cezası”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXIII/2 (2015), s. 49-77.

¹²⁰² İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, IV, 143-144.

¹²⁰³ Hayatı için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 236-239; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 352.

¹²⁰⁴ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 104; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 184.

¹²⁰⁵ Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, IV, 184.

muhatapı hem bu muhtesib hem de onun göreve getirilmesini sağlayan o dönemde sultanın en gözde adamı kabul edilen Ebü'l-Hayr Nehhâs'tı. Nitekim insanlar bir yandan muhtesibi taşıyor, bir yandan da Ebü'l-Hayr Nehhâs'a lanet okuyordu. Bu arada cülban memlükleri de isyan eden halka katılmıştı. Ümerâ da Kal'atülcebel'e çıkmakta olan Ebü'l-Hayr Nehhâs'ı yakalayıp onu dövmeye başladı. Nehhâs can havliyle sultanın memlüklerinden Yeşbek'in¹²⁰⁶ evine kaçtı ancak eve giren halk ve ümerâ onu yakalayıp iyice dövdüler. Yeşbek'in evini yağmalayan bu kalabalık Nehhâs'ı da semersiz bir eşeğe bindirip sokaklarda dolaştırmak suretiyle aşağılamıştı. Olaylardan haberdar olan Sultan Çakmak'ın onu kurtarmak üzere görevlendirdiği Kahire valisi neredeyse ölmek üzere olan Nehhâs'ı alıp evine götürmüştü. Bu olaylardan 2 gün sonra sultan, muhtesibi azledip yerine üstadâr Zeyneddin'i görevlendirmek zorunda kaldı (Şaban 853).¹²⁰⁷ Özünde Kahire muhtesibinin buğdayı çok daha yüksek fiyattan satması ve ondan izinsiz buğday alanları da dövüp teşhir etmesiyle başlayan bu hadise, tespit edebildiğimiz kadarıyla halk ve ümerânın birlikte hareket ettiği ilk ve tek olaydır. Çoğunlukla cülbanın çeşitli eziyet ve sıkıntılara maruz kalan halk bu kez onlarla aynı safta yer almıştı. Daha önce halkın içerisinde bulunduğu sıkıntılarla ilgilenmedikleri hatta çoğunlukla onların sıkıntı yarattığı tespit edilen cülbanın bu isyanda yer almasının temel sebebi ise kendilerine kötü muamelede bulunan Ebü'l-Hayr Nehhâs'tan kurtulma isteğiydi. Dolayısıyla ümerâ halkın bu ayaklanmasını bir fırsat olarak görmüş ve isyana dâhil olmak suretiyle olayların daha da büyümesine sebep olmuştur. Hadiselerin müşahidi olan İbn Tağrıberdî, bu ayaklanmada şayet Ebü'l-Hayr Nehhâs ölseydi buna bir tek sultanın rızası olmayacağını,

¹²⁰⁶ Ebü'l-Hayr en-Nehhâs'ın sığındığı bu evin sahibi olan Emîr Yeşbek bundan kısa bir süre önce Nehhâs'ın şikâyet ve kışkırtmaları neticesinde sürülmüştü. Bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 399.

¹²⁰⁷ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 216-220; a.mlf., *en-Nücümü'z-zâhire*, XV, 397-401. Ayrıca bk. Abdülbâsit el-Malatî, *Neylî'l-emel*, V, 290-291; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 275-276.

memlûklerle halkın bu konuda uzlaştıklarını ve bunun da nadirattan olduğu nakleder. Memlûklerin daha önce de devletin önde gelenlerinin evlerine saldırıp mallarını yağmaladıklarını ancak Ebü'l-Hayr Nehhâs hadisesinde olduğu gibi halkla ittifak ettiklerinin görülmemiş ve duyulmamış olduğunu söyleyen müellif, o gün tüm insanların Nehhâs'ın öldürülmesi dışında bir gayelerinin olmadığını belirtir.¹²⁰⁸

880 yılında Dımaşk'ta meydana gelen hadisede ise bu kez beytûlmâl vekili halkın büyük tepkilerine maruz kalmıştı. Beytûlmâl vekili olan Burhaneddin en-Nablûsî sultanın bazı işlerini halletmek üzere Dımaşk'a gönderilmiş ve gelir gelmez de halka eziyet etmeye başlamıştı. Bu duruma dayanamayan Dımaşk halkı ayaklanmış, Burhaneddin en-Nablûsî'yi öldürme niyetiyle taşılayıp evini de ateşe vermişti. Şehrin nâibi tarafından kurtarılan Burhaneddin en-Nablûsî hakkında İbn İyâs, onun zulmü yüzünden nerdeyse bütün Dımaşk'ın harap olacağı yorumunda bulunur.¹²⁰⁹ Dönemin tarihçilerinden İbnü'l-Himsî hem Nablûsî hem de oğlu Şehâbeddin'in yaptıklarını ayrıntılı bir şekilde aktardığı gibi halkın ve Dımaşk'taki devlet görevlilerinin onlara olan kızgınlığını da oldukça tafsilatlı bir şekilde aktarır. Onların ulemâ tarafından da tepkiyle karşılandığını, Nablûsî'nin başkadılara yönelik küçümser tavırlarının hoş karşılanmadığını da belirtir (882).¹²¹⁰

Ulemâyla ilişkiler bağlamında halkın isyanına sebep olan bir diğer hadise ise 894 yılında yaşanmıştır. Buna göre sultan el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay son iki ayın emlak ücretlerinin toplanması konusunda -daha sonra başkadılığa tayin edilecek olan- Hanbelî kadı Şehâbeddin Ahmed eş-Şeyşînî ile görüşmüş, o da sultana istediği fetvayı vermişti.

¹²⁰⁸ İbn Tağrîberdî, *en-Nüccümü'z-zâhire*, XV, 400. Bir başka toplumsal hareketlenmeyle ilgili bk. İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 165.

¹²⁰⁹ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 110-111. Ayrıca bk. Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 139.

¹²¹⁰ İbnü'l-Himsî, *Havâdis*, s. 133-136. Ayrıca bk. Sehâvî, *Vecîzü'l-keâm*, III, 881; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 189; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 129-130.

Halk bu fetvayı duyduğunda kadıya saldırmış ve onu öldürmeye kalkışmıştı. Halkın elinden gizlenerek kurtulan Şehâbeddin eş-Şeyşînî daha sonra Mekke'ye kaçmış ve orada saklanmaya devam etmiştir (Rebîülâhir 894).¹²¹¹

2.2.3. Kadınlarla İlgili Meseleler

Memlükler döneminde kadınların, kıyafetlerinden seyahatlerine, tutum ve davranışlarından hukukî muamelelerine kadar pek çok konuda sosyal, dinî ve fikhî tartışmaların yapıldığı tespit edilmektedir. Dolayısıyla bu tartışmalar çoğu zaman iktidar sahipleriyle ulemânın bir araya geldiği bir zemin de oluşturmuştur. Bu noktada ilk olarak, devletin kuruluş yıllarında el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un ümmü veledi olan Şecerüddür'ün (ö. 655/1257)¹²¹² ayrıcalıklı konumunu özellikle vurgulamak gerekir. Bilindiği gibi bazı tarihçiler söz konusu Şecerüddür'ü, Necmeddin Eyyûb'un vefatından sonra bir süre devleti idare etmesi sebebiyle Memlük Devleti'nin ilk sultanı kabul ederler.¹²¹³ Buna göre hastalığına rağmen Haçlılarla savaşmak üzere Mansûre'ye gelen Necmeddin Eyyûb ordugahta vefat ettiğinde, hanımı Şecerüddür ordunun dağılması için sultanın ölümünü gizlemiş, onun imzasını taklit etmiş ve sultan yaşıyormuşçasına bulunduğu odaya yemekler getirmeye devam etmiştir. Sultan'ın oğlu el-Melikü'l-Muazzam Turanşâh (647-648/1250) gelene kadar idareyi elinde tutan Şecerüddür, emîrleri de toplayıp Turanşâh'a bağlılık yemini ettirmişti. Turanşâh, Mansûre'ye gelip ordunun başına geçti ve şiddetli çatışmalardan sonra Haçlılar kesin bir yenilgiye uğratıldı.

¹²¹¹ Şehâvî, *Vecîzü'l-keîâm*, III, 1082; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VIII, 143; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 263-264.

¹²¹² Hayatı için bk. Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, s. 196; Yûnînî, *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, I, 61-62; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIX, 292-294; Tomar, "Şecerüddür", *DİA*, XXXVIII (2010), s. 404-405. Üçok, Şecerüddür'ün Eyyûbîler ile Memlük Devleti arasında hâkimiyetin el değiştirmesine vasıta olduğunu söyler. Bk. *İslâm Devletlerinde Türk Nâibeler ve Kadın Hükümdarlar*, İstanbul 2011, s. 79.

¹²¹³ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 361; a.mlf., *el-Hıtat*, II, 237.

Ancak bundan sonraki süreçte Şecerüddür'e ve babasının memlûklerine kötü davranan Turanşah, Bahrî memlûk grubu tarafından öldürüldü. Onun öldürülmesinden sonra memlûkler, devletin önde gelenleriyle yaptıkları istişare neticesinde kendileri gibi bir Türk olan Şecerüddür'ü sultan ilan edip, Emîr İzzeddin Aybek et-Türkmânî'yi de ona atabek tayin ettiler (Muharrem 648).¹²¹⁴

Şecerüddür tıpkı diğer sultanlar gibi saltanat alametlerini kuşanmış, Kahire ve Fustat'ta adına hutbe okunmuş ve sikke bastırılmıştı. Bu noktada Şecerüddür için kullanılan unvanlara da işaret etmek gerekir. Sikkelerde “el-Müsta‘ısmiyye es-Sâlihiyye”, “Meliketü'l-Müslimîn”, “Vâlidetü'l-Meliki'l-Mansûr Halîl” yazarken, hutbelerde “Sultânü's-Setri'r-refî‘, el-Hicâbü'l-münî‘, Meliketü'l-Müslimîn, Vâlidetü el-Melikü'l-Halîl, İsmetü'd-dünyâ ve'd-dîn Ümmü Halîl el-Müsta‘ısmiyye” şeklinde unvanlarla ona dua edilmişti.¹²¹⁵ Şecerüddür tahta geçtiğinde ilk olarak Haçlı meselesi ile uğraştı ve Fransa Kralı IX. Louis ile Dimyât'ı tahliye etmesi ve belli bir miktar para ödemesi karşılığında serbest bırakılacağına dair anlaşmalar yaptı. Ardından bazı vergileri kaldırmak suretiyle halkın, ümerâya dağıttığı bahşişlerle de askerlerin sevgisini kazandı. Ancak tüm bu başarılarına rağmen Şecerüddür, Eyyûbî emîrlerinin şiddetli itirazlarına ve yine onların tahrikiyle “bir kadının memleketi yönetemeyeceği” görüşünde olan Şam ve Kerek halkının isyanlarına maruz kaldı.¹²¹⁶ Bunun üzerine bahrî memlûk grubu, Şecerüddür'ün saltanatının meşruiyetini onaylatmak için Bağdat Abbâsî Halifesi Müsta‘ım-Billâh'tan (640-656/1242-1258) menşur istediler. Ancak halifenin gereken onayı vermeyip, memlûklere “Şayet sizde erkek kalmadı ise bilelim ve biz size erkek gönderelim” şeklindeki mektubundan sonra büyük emîrlere, Atabek İzzeddin Aybek'in

¹²¹⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIX, 218, 220, 233-235. Ayrıca bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 352-362.

¹²¹⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 362.

¹²¹⁶ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer*, VIII, 12-13; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 368.

Şecerrüddür'le evlenmesi ve tahta onun geçmesi yönünde karar verdiler.¹²¹⁷ Hem Eyyûbî emîrlerinin Şecerüddür'ü zayıf düşman olarak görüp bazı şehirleri ele geçirmeleri ve halkı isyana teşvik etmeleri hem de o dönem etkinliği herkesçe kabul edilen Abbâsî halifesinin, henüz kuruluş aşamasında olan Memlûkler'i hükümdarlarından dolayı aşağılayan tavrı neticesinde Şecerüddür, İzzeddin Aybek adına saltanattan ferâğat etmek ve tahtı eşine bırakmak zorunda kaldı. Burada kaynaklarda güzelliği, zekâsı ve idarî kabiliyeti ile ön plana çıkan Şecerüddür'ün, Arap edebiyatında önemli bir yeri olduğu da belirtilmelidir.¹²¹⁸

Abbâsî halifesinin ve iç kamuoyunun baskısı neticesinde Şecerüddür'ün tahttan indirilmesinden sonraki süreçte, iktidarı elinde tutan Memlûk grubunun hanımları ve anneleri siyasî hadiselerin içerisinde yer almamışlardır. Genellikle Hond olarak isimlendirilen Memlûk aristokrasisinin hanımları ve kızları daha ziyade hayır hasenat işleriyle ön plana çıkmışlardır.¹²¹⁹ Aristokrasinin hanımları ve kızlarının dışında Memlûk toplumundaki kadınların ikinci büyük kısmını oluşturan yerel halktan hatunlar, sosyal hayatın her alanında rol almışlar hatta içlerinden büyük âlimeler ve sanatkârlar da çıkmıştır.¹²²⁰ Câriyeler ise mûsiki gibi eğlence hayatında güzel sesleri ve enstrüman çalmaları gibi hususiyetleriyle tebâruz etmekteydiler. Bu câriyelerden sultanlardan çocuk sahibi olarak şöhret ve servet kazananlar da olmuştur. Ne var ki Memlûkler dönemi boyunca özellikle ulemânın müdahalesi ile kadınlar çeşitli dinî ve içtimaî tartışmaların

¹²¹⁷ Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 3-4; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIX, 235; Makrîzî, *es-Sülûk* I/2, 363, 368, Koprıman, "Şecerü'd-Dür", s. 395.

¹²¹⁸ Bk. M. Abdullah İnân, "el-Meliketü Şeceretü'd-Dür," *el-Kâtibü'l-Mısri* (ed. Taha Hüseyin), II, Kahire 1946; Corcî Zeydân, *Şeceretu'd-Durr (Şeceruddur)*, Beyrut, ts.

¹²¹⁹ Bk. Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 427-428.

¹²²⁰ Bk. Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 187-209; Muhammet Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocalar Bağlamında Kadın Hadisçiler*, Araştırma Yayınları, Ankara 2008; Büşra Kaya, "XV. Yüzyıl Memlûk Kahire'sinin Entelektüel Kadınları", *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, XXIV/46 (2019/1), s. 93-120.

merkezinde de yer almaktaydı.¹²²¹ Nitekim 746 senesinde ümerânın eşlerinden çok sayıda kadın hacca gitmişti. Son derece abartılı kıyafetler giyen bu hanımlar, ziynetleri hususunda da birbiriyle yarışmaktaydılar. Bu durum halk arasında dedikodulara ve büyük tartışmalara sebep olmuştu. Bunun üzerine Kurban Bayramı namazında sultan ve ümerâyâ hutbe irâd eden Şâfiî başkadısı İzzeddin İbn Cemâa, konuşmasının önemli bir kısmını bu konuya ayırdığı gibi ağır eleştirilerde de bulunmuştu. Makrîzî'nin ifadesiyle hutbesinde idarecilerin bulunduğu bir ortamda bağırıp çağırmıştı.¹²²²

750 senesine gelindiğinde kadınların giydiği kıyafetler meselesi yine büyük tartışmalara sebep olmuş ancak bu defa mesele dârüladlde bir mezâlim toplantısının konusunu teşkil edecek noktaya ulaşmıştı. Sultan hanımları ve câriyeleri topuklarına kadar uzanan hatta yerlere sürülen yeni bir üstlük kıyafet giymeye başlamışlardı. “Behtale” ismi verilen ve değeri 1000 dirhemi geçen bu elbiseler kısa sürede moda haline gelmiş, Kahire’de bu tür kıyafet giymeyen kadın kalmamıştı. Bu duruma çok öfkelenen meşhur vezir Emîr Mencek, Kahire valisine talimat vererek bu kıyafetlerin yasaklanmasını, böyle kıyafet giyen kadınların elbiselerinin yerlere sürülen kısımlarının kesilmesini emretti. Bununla da yetinmeyen Mencek, konuyu mezâlim toplantısına taşıdı. Sultan’ın huzurunda dört başkadının ve devlet görevlilerinin de iştirak ettiği toplantıda bu kıyafetle ilgili konular konuşuldu. Kadınların kıyafetlerinin 1000 dirhem, ayakkabılarının da 500 dirhem gibi yüksek meblağlara ulaşması ve şekilleri ciddi şekilde tenkit edilerek yasaklanması konusunda fetvalar kaleme alındı. Başkadılardan aldığı fetvayla eli güçlenen vezir Mencek, adamlarıyla birlikte kadınların topluca bulunduğu yerlere baskınlar düzenleyerek bu tür kıyafetlere el koymaya başladı. Hatta vezir,

¹²²¹ Memlük toplumunda kadın için bk. Kortantamer, “Memlük Toplumunda Kadın”, *Türkler*, V (2002), s. 772-787; Yiğit, “Memlükler Zamanında Kadın (1250-1517)”, *Diyanet İlmî Dergi*, XL/2 (2004), s. 130-144; Saîd A. Âşûr, *el-Müctema ‘u’l-Mısırî*, s. 143-155.

¹²²² Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 693; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylî ‘l-emel*, I, 120.

memlüklerini cadde ve sokaklara dağıtarak bu kıyafetleri giyenleri tespit ettirmeye ve elbiselerinin uzun kısımlarını kestirtmeye başladı. Fustat ve Kahire’de tellal dolaştırarak söz konusu kıyafetleri giyenlerin cezalandırılacağını da ilan etti. Kadınların gözünü korkutmak için toplanan elbiseler, kadın biçimindeki maketlere giydirilerek Bâbü Züveyle başta olmak üzere Kahire’nin kapılarına asılmaya başlamıştı. Vezir bu konudaki tedbirleri daha da sıkılaştırmış, bahsi geçen pahalı ayakkabılar yapanlara bunu terk etmeleri için talimat vermiş, ipek kıyafet satanların bütün mallarına sultan adına el konacağı tehdidinde bulunmuştu. Bütün bu tedbirler neticesinde kadınlar sokağa çıkamaz olmuş, ayakkabı ve elbise imalatçıları da talimatlara harfiyen uymak zorunda kalmışlardı. Hatta 100 dirheme satılan kıyafetler 80 dirheme indirildiğinde bile alıcı bulamamıştı. Makrîzî, bu işi hayırlı bir faaliyet olarak nitelendirir.¹²²³ Sehâvî de vezirin bahsi geçen bu faaliyetlerini tasvip edip olumlu karşılarken,¹²²⁴ Abdülbâsıt el-Malatî ise herhangi bir yorumda bulunmaz.¹²²⁵

Zilhicce 822 tarihinde bu defa Kahire muhtesibi Sadreddin İbnü’l Acemî, Hâkim Camii ve civarının aşırı kirlenmesi sebebiyle önce kadınların buraya girmesini yasaklamış, ardından genel bir duyuru yaparak kadın erkek hiç kimsenin cami ve civarına terlikleriyle girmesine müsaade edilmeyeceğini belirtmişti. Muhtesib, adamlarıyla birlikte bu yasağı sıkı bir şekilde uygulayınca söz konusu cami ve civarı temizlenmişti. Makrîzî bu pislikler ve çocukların burada oynaması sebebiyle Hâkim Camii’nin neredeyse mescit olmaktan çıktığını, bu karar sayesinde ancak temizlendiğini ifade eder.¹²²⁶ İbn Hacer ve Abdülbâsıt el-Malatî’nin de bu uygulamayı aynı şekilde

¹²²³ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 810-811.

¹²²⁴ Sehâvî, *Vecîzü’l-keîâm*, I, 48.

¹²²⁵ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü’l-emel*, I, 195.

¹²²⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 511.

değerlendirdiği tespit edilmektedir.¹²²⁷ Muhtesib Sadreddin İbnü'l-Acemî'nin bu yasağın tavrının başka hadiselerde de devam ettiği tespit edilmektedir. Nitekim Recep 825 tarihinde düzenlenen deverânü'l-mahmil törenleri sırasında kadınların dükkanların önünde oturmasını yasaklamıştı. Birkaç gün süren bu törenlerde kadın ve erkeklerin birbirine karıştığını, bu sebeple de nahoş hadiseler meydana geldiğini gören muhtesib, bu yasağını ısrarla ve katı bir şekilde uygulamaya çalıştıysa da bunda yeterince başarılı olamadığı ifade edilmektedir.¹²²⁸ Yaklaşık bir ay sonra bayram günlerinde kadınların türbe ziyaretleri yasaklanmış, hatta aksini yapanlar cezalandırılmakla tehdit edilmişti. Muhtemelen bu tür kararları muhtesibler aldığından bu da, bu sırada ihtisâb vazifesine yeni tayin edilen meşhur tarihçi Bedreddin el-Aynî'nin uygulamasıdır.¹²²⁹

832 senesinde ise bu defa kadınların haklarını iyileştirme adına bir uygulamanın yürürlüğe konulduğu tespit edilmektedir. Buna göre Şâfiî başkadısı İbn Hacer şahitlik görevini yürütenlere¹²³⁰ fülûs denilen değeri değişen paralarla muamele yapılmaması, insanların mağdur olmaması için şuhûdun özellikle kadınların mehirleri gibi konularda belirlenecek meblağları doğrudan altın ve gümüş para cinsinden tespit etmelerini emretmişti.¹²³¹ Makrîzî bu uygulamanın “halen” devam ettiğini belirtir.¹²³²

841 senesine gelindiğinde daha önce *Sahîh-i Buhârî* okuma merasimleri kısmında aktardığımız hadisenin devamında ulemânın kadınlara yönelik sert eleştirilerine rastlanmaktadır. Sultan Barsbay'ın Kahire'yi kasıp kavuran veba salgınının nedenleriyle

¹²²⁷ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 202; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, IV, 49.

¹²²⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 614.

¹²²⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 619; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 116-117.

¹²³⁰ Bilindiği gibi kadınlara birlikte çalışan ve mahkemelerde görev yapan şahit adlı görevliler günümüzde noterliğe benzeyen vazifeler yürütmekteydiler. Bk. Apaydın, “Şahit”, *DİA*, XXXVIII (2010), s. 278-283.

¹²³¹ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 419; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, IV, 249.

¹²³² Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 795.

ilgili sorular sorduğu, başkadılar ve fukahanın bu soruya verdiği cevaplarda kadınların gece gündüz süslenerek çarşılarda ve sokaklarda gezmeleri de sebepler arasında zikredilmektedir. Hatta fukahadan biri kadınların çarşı ve pazarlara çıkmasının yasaklanmasını dahi tavsiye etti (Ramazan 841). Ancak bir başka âlim buna karşı çıkarak özellikle yaşlı olanların ihtiyaçları için pazarlara çıkmasında bir beis olmadığını, diğerlerinin de süslenmemek şartıyla dışarıya çıkabileceğini söyledi. Bu konu ciddi tartışmalara sebep oldu. Neticede Sultan Barsbay vebanın sona ereceği ümidiyle kadınların sokağa çıkmalarının yasaklanması görüşünü tercih etti. Ancak böyle bir kararın yerinin burası olmadığını düşünen sultan, başkadılara ve fukahaya ertesi gün yanına gelmelerini emretti. Ertesi gün yapılan toplantıda söz konusu yasağın uygulanması konusunda ittifak oluştu ve bu konuda Kahire, Fustat ve civarında kadınların tamamının evlerinden çıkmalarının yasaklandığı duyuruldu. Hatta buna karşı çıkanlar ölümle tehdit edildi. Bunun üzerine bütün kadınlar yasağa uymak zorunda kaldı. Ancak bu yasak yaşlı ve çocuk sahibi olan kadınların büyük sıkıntıya girmesine sebep oldu. Kahire valisi ve hâcibler yasağa uyulup uyulmadığını teftiş için Kahire sokaklarında gezmeye başladılar. Sokakta görülen kadınlar şiddete maruz bırakıldı. Ne var ki bu uygulama ticaretin kesada uğramasına sebep oldu. 3 gün sonra bu yasaklarda kısmî hafifletmeler yapıldı. Yaşlı ve çocuk sahibi kadınlara müsaade edildi, gece yarısına kalmamak kaydıyla hamama gitmelerine izin verildi.¹²³³ Bundan üç sene sonra da benzer bir yasak gündeme gelmiş, yaşlılar ve câriyeler dışında kadınların çarşılara ve yollara çıkması yasaklanmıştı. Ancak bu yasak da uzun süreli olmamış, kısa bir süre sonra kadınların süslü kıyafetler olmaksızın sokağa çıkmalarına izin verilmişti (Cemâziyelâhir 844).¹²³⁴

¹²³³ Makrizî, *es-Sülûk*, IV/2, 1031-1033. Ayrıca bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, IV, 71; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 24,25; Kanat, *Suç ve Ceza*, s. 222-223.

¹²³⁴ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 123. Ayrıca kadınlarla ilgili haberler için bk. Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, IV, 200; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 225.

Sultan Kayıtbay kendisine gelen şikayetler üzerine, kadınların püsküllü ve ipekli başörtüler takmasını yasaklamış ve bu konuda Kahire muhtesibini görevlendirmişti (876). Sultan bu yasakta ısrarcı olmuş, söz konusu yasağa ilişkin duyuruyu tekrarlatmıştı. Bu konudaki teftişler sebebiyle kadınlar ciddi sıkıntılara maruz kalmış, hatta bazıları bu sebeple cezalandırılmıştı. Ancak şairler tarafından da hicvedilen bu yasak uzun sürmeden ortadan kaldırıldı.¹²³⁵ Hadiselerin müşahidi olan Abdülbâsıt el-Malatî bu konuda haddin aşıldığını ve kadınlara haksızlık yapıldığını belirtmektedir.¹²³⁶ Yine sultan Kayıtbay döneminde gerçekleşen bir hadisede, bu defa bir kadının hakkının savunulduğu tespit edilmektedir. Buna göre bir kadın Mâlikî başkadısının nâiblerinden Bedreddin İbnü'l-Karâfî hakkında şikâyetle bulunmuştu (Şaban 895). Şikâyet sebebinin belirtilmediği kayıtlarda, sultanın söz konusu nâibi huzuruna çağırıldığı ve müâhaze ettiği tespit edilmektedir. Bu konuda birkaç toplantı tertip edildikten sonra bu kadı nâibinin, şikayetçi kadına hatırı sayılır bir para ödemesi şartıyla sulh yoluna gidilmesi hükmü verilmişti. Hatta bu toplantılardan birinde sultan Kayıtbay'ın bu kadı nâibini dövdürdüğü de nakledilir. Ayrıca söz konusu toplantılara şikayetçi kadının da katıldığına altı çizilmelidir.¹²³⁷ Abdülbâsıt el-Malatî bu cezanın 800 dinar civarında olduğunu kaydeder.¹²³⁸

2.2.4. Gayrimüslimlerle İlgili Meseleler

Memlükler döneminde gayrimüslimler ağırlıklı olarak Kıptî, Hıristiyanlar ve Yahudilerden müteşekkildi. Bu gayrimüslim azınlığın önemli bir kısmını da Hıristiyanlar oluşturuyordu. Ancak Saîd A. Âşûr, Memlükler döneminde Mısır'a gelen seyyahların, sadece Kahire'deki gayrimüslimlerin yirmi bin kişi civarında oldukları, bunların da

¹²³⁵ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 24; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 67.

¹²³⁶ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 24.

¹²³⁷ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 273.

¹²³⁸ Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VIII, 196.

yarısını Hıristiyanların diğer yarısını da Yahudilerin oluşturduğuna dair tespitlerini de aktarır.¹²³⁹ Bununla birlikte gelişmeler ve uygulamalar takip edildiğinde, oran olarak Hıristiyanların Yahudilerden çok daha fazla sayıda olduğu ortaya çıkar.

Kıptî Hıristiyanlar, Melkit ve Ya'kûbî mezheplerine mensup olup Saîd denilen yukarı Mısır'da yaşamaktaydı. Patrikler tarafından temsil edilen Hıristiyanlar, dinî ve hukukî işlemlerinde kısmen özerkliğe sahiplerdi ve sosyal hayatın hemen her alanında çeşitli vazifeler yürütmekteydiler. Yahudiler, çoğunluğunu Rabbâniyyun'un oluşturduğu üç mezhebe mensuptu. Diğer ikisi Karrâ'ûn (Karâim) ve Sâmira mezhepleri idi. Başlarında "Reîsü'l-Yehûd" denilen ve Rabbâniyyûn mezhebinden seçilen bir idarecileri bulunmaktaydı.¹²⁴⁰ Memlûk Devleti gayrimüslim tebaasına karşı genelde sert bir tutum takınmamakla birlikte, Kıbrıs veya Akdeniz korsanları merkezli Haçlı saldırıları sonrasında oluşan tepkiler bazı sert kararların alınmasına sebep olmaktaydı. Ancak bunlar da genelde halkı teskin etmeye yönelik kısmen uygulanan geçici kararlar mahiyetindeydi. Nitekim Memlûk kaynakları Hıristiyanlar başta olmak üzere pek çok gayrimüslimin önemli sayılabilecek dîvânî vazifelerde istihdam edildiklerini ortaya koymaktadır.¹²⁴¹ Yine bu dönemde üç önemli Hıristiyan tarihçinin varlığı ve eserlerinin günümüze kadar ulaştığını da vurgulamak gerekir.¹²⁴² Memlûkler İslâm hukukunun getirdiği şartlar çerçevesinde Cevâlî¹²⁴³ adını verdikleri cizyelerini aldıkları gayrimüslimleri kendi

¹²³⁹ Saîd A. Âşûr, *el-Müctema 'u 'l-Mısri*, s. 47.

¹²⁴⁰ Gayrimüslimlerin mezhepleri yöneticileri ve buna dair yazışma ve belgeler için Bk. Kalkaşendî, *Subhu 'l-a 'şâ*, XI, 385-405.

¹²⁴¹ Kopruman, "Memlûklerde İnsanî Değerler ve Hukuka Saygı", s. 313, 327-330.

¹²⁴² Bk. Düzenli-Ayaz, "Hıristiyan Tarihçiler", s. 85-102.

¹²⁴³ Bk. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Cevâlî", *DİA*, VII (1993), s. 436-437.

reislerinin yönetmesine izin verirler, yine kendi aralarındaki anlaşmazlıklarda dinî hukuklarına göre karar almalarına müsaade ederlerdi.¹²⁴⁴

Memlûk kaynakları incelendiğinde söz konusu gayrimüslim tebaa ile ilgili olumlu olumsuz pek çok kayda rastlamak mümkündür. Bu kayıtlar arasında bazı hukukî kararları içerenler de bulunmaktadır. Bu hukukî kararlar ulemâ tarafından fetva veya hüküm şeklinde ortaya konulduğundan bu tür örnekler, ulemânın iktidar mensuplarıyla ilişkileri bağlamında değerlendirilmektedir. Bu örneklerden ilki gayrimüslim tebaaya karşı ilzam edici kararlar alınmasında idarecilerin inisiyatifinden çok, toplumsal baskıyı veya bir grubun zorlayıcılığını göstermesi bakımından burada dikkatlere sunulmalıdır. Buna göre 700 senesinde hacca gitmek üzere Mağrib'den Kahire'ye gelen bir yabancı ülkenin veziri, güzel kıyafetler giyen ve süslü ata binen bir Hıristiyan'ı görmüş, etrafında da bazı Müslümanların yürüyerek atının peşine takıldıklarını ve bu Hıristiyan'dan yardım istemek için yalvardıklarını, Hıristiyan atının onlara yüz vermeği gibi maiyetindeki yardımcılara Müslümanları kovdurduğuna şahit olmuştur. Bu durumu o sırada idareyi elinde tutan iki emîr Baybars el-Çaşnigîr ve Sallâr'a iletmişti. Gözyaşlarıyla hadiseyi aktaran söz konusu vezir, bu durumu ağır bir şekilde tenkit etmişti. Onun bu sırada kullandığı “Sizin ülkenizde Hıristiyanlar nasıl ata binebiliyor ve beyaz sarıklar kuşanabiliyor, bununla da yetinmeyip Müslümanları nasıl arkasında yürüterek böyle zelil bir hale sokabiliyor?” şeklindeki sözleri ümerâyı çok etkiledi. Bunun üzerine başkadıların ve fukahanın iştirak ettiği bir meclis akdedildi (Recep 700).

¹²⁴⁴ Memlûkler döneminde gayrimüslimler için bk. Kasım Abduh Kasım, *Dirâsât fî târîhi Mısri 'l-ictimâi*, s. 63-92; Saïd A. Âşûr, *el-Müctema 'u'l-Mısri*, s. 47-56; Bahattin Keleş, “Memlûkler Döneminde Sosyal Yapı”, *Türkler*, V (2002), s. 396; Johannes Pahlitzsch, “Mediators Between East and West: Christians Under Mamluk Rule”, *Mamluk Studies Review*, IX/2 (2005), s. 31-47; C. E. Bosworth, “Christian and Jewish Religious Dignitaries in Mamluk Egypt and Syria: Qalqashandi's Information on Their Hierarchy, Titulature, and Appointment”, *International Journal of Middle East Studies*, III/2 (1972), s. 199-216.

Sâlihiyye medresesinde yapılan toplantıda dört başkadı arasından Hanefî Şemseddin Ahmed es-Serûcî (ö. 710/1310)¹²⁴⁵ hüküm vermekle görevlendirildi. Bunun ardından Hıristiyanların patriği, önde gelen papazları ve ileri gelen Hıristiyanlarla Yahudi hahamları toplantıya davet edildi. Zimmiler hakkında Hz. Ömer döneminde kararlaştırılan uygulamaya¹²⁴⁶ rağmen niçin böyle davrandıklarına dair sorular yöneltildiyse de gayrimüslim azınlığın temsilcileri buna cevap veremedi. Uzun konuşmaların ardından bazı kararlar alındı. Buna göre Yahudi ve Hıristiyan din adamlarının da kabulü ile, Hıristiyanların mavi, Yahudilerin sarı başlık takmaları, at ve katır cinsi bineklere binmemeleri ve Hz. Muhammed'in şeriatında onlara yasaklanan her şeye uymalarına hükmedilmiştir. Ayrıca Hz. Ömer'in onlar için koyduğu şartları uygulamaları da emredilmiştir. Patrik, alınan bu karara şهادet ettiğini ve uygulayacağını ifade etmiş, aynı tavrı Yahudi reisi ve hahamları da benimsemişti. Bu kararlar Kahire, Fustat ve Şam bölgesinde ilan edilmiş, uymayanlar da ölümle tehdit edilmişti (Şaban 700).¹²⁴⁷ Ancak söz konusu kararlar ülkenin her tarafında halka duyurulup kabul edilmesine rağmen Kerek nâibi Cemâleddin Akkuş el-Efrem (ö. 720/1320-1321)¹²⁴⁸ halkın çoğunluğunun Hıristiyanlardan oluşmasını gerekçe göstererek alınan kararları bu

¹²⁴⁵ Hayatı için Bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 91, 92; Özel, "Serûcî", *DİA*, XXXVI (2009), s. 572-573; a.mlf., *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 124-126.

¹²⁴⁶ Bu akdin Hz. Ömer'e aidiyeti konusunda ihtilaf vardır. Ancak Ebû Yusuf zimmilerin kıyafetlerinin Müslümanlarınkinden farklı olması hususunu ve Müslümanlara benzer kıyafet giymelerine izin verilmeyeceğinin kendilerine bildirilmesi gerektiğine dair fetvasını Hz. Ömer'e dayandırdığından bu zimmî akdi Hz. Ömer'le anılır olmuştur. Bk. Mustafa Fayda, "Zimmî", *DİA*, XLIV (2013), s. 428-434. Ayrıca bk. a. mlf. *Hız. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2019.

¹²⁴⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 259-265; Safedî, *A'yânü'l-'asr*, V, 83; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 909-911.

¹²⁴⁸ Hayatı için bk. Safedî, *el-Vâfi*, IX, 326-335.

şehirde uygulamamıştır.¹²⁴⁹ Bahsi geçen yasaklara ek olarak ehl-i zimme'nin sultan ve ümerâya ait dîvânlarda çalıştırılmamaları kararı da ilan edilmiştir. Alınan bu son karar özellikle dîvânlarda çalışan Hıristiyanları sıkıntıya sokmuş, bunların bir kısmı Müslüman olduğu gibi bir kısmı da kararın iptali için işi para teklif etmeye kadar vardırımlardı. Hıristiyanlara ağır gelen bir unsur da mavi sarık takmak ve eşeğe binmek zorunda kalmaktı. Ancak emîr Baybars el-Çaşnigîr kararları uygulamakta samimi ve sebatkar davranmıştı. Makrîzî'nin, Baybars el-Çaşnigîr'in bu sebatkar tavrını övülecek bir duruş olarak nitelediğini de belirtmek gerekir.¹²⁵⁰ Bu noktada Baybars el-Çaşnigîr riyasetinde Hz. Ömer dönemindeki ahitnâme esas alınarak verilen bu kararın referans bir metin haline dönüştüğünü nitekim ileride ele alacağımız 755 senesindeki hükmün de bunun üzerine bina edildiğini hatta 168 sene sonra meydana gelen gelişmelerde de yine buraya atıfta bulunulduğunu ifade etmek gerekir.

Ne var ki bu kararlar Müslüman halkın bir kısmının gayrimüslim tebaaya karşı saldırgan bir tutum takınmalarına da sebep olmuştur. Bu noktada ulemânın hem olumsuz hem de olumlu katkılarına işaret etmek gerekir. Söz konusu kararların ardından, muhtesib Necmeddin Ahmed b. Muhammed er-Rif'a'dan (ö. 710/1310)¹²⁵¹ fetva alan bir kısım halk, Yahudi ve Hıristiyanların ibadet mekânlarını tahribe kalkışmışlardı. Bunu öğrenen emîr Baybars ve Sallâr meseleyi fakih ve kadırlara danışmıştı. Muhtesib İbnü'r-Rif'a fetva verdiği gibi kiliselerin yıkılmasını da onaylamıştı, ancak Şâfiî başkadısı İbn Dakîkul'id buna karşı çıkmış ve diğer başkadılar da ona tâbi olmuştu. Şâfiî başkadısının bu tavrı Kahire'deki olayların yatışmasını sağlamıştı. Ancak halkı teskin için yaklaşık bir sene

¹²⁴⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 912.

¹²⁵⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 911.

¹²⁵¹ Hayatı için bk. Safedî, *el-Vâfi*, VII, 395; Kallek, "İbnü'r-Rif'a", *DİA*, XXI (2000), s. 184-186; Firdevs Aygen, *İbnu'r-Rif'a, Hayatı ve Eserleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2019.

kapalı tutulan kiliseler, Frenk sultanının bir elçi gönderip aracı olmasının ardından yeniden açılmıştır. İskenderiye’de ise durum daha vahim bir hal almış, halk Yahudi ve Hıristiyanlara saldırmış, kiliselerini, Müslümanlarınkinden yüksekte olan ev ve dükkanlarını yıkmıştı.¹²⁵²

714 senesi başlarında gayrimüslimlerle ilgili yaşanan bir hadise içerdiği ilginç bilgiler bakımından zikredilmelidir. Buna göre hatibin verdiği izinle el-Câmiu’l-Atîk’in kandillerini ödünç alan Hıristiyanlar’ın bunları Fustat’taki Muallaka Kilisesi’ne götürmeleri, Nureddin Ali b. Abdülvâris el-Bekrî adlı bir şeyhin tepkisine neden olmuş, taraftarlarından ve civardan topladığı bazı insanlarla Muallaka Kilisesi’ne saldırmış, kiliseyi tahrip edip kandilleri de almışlardı. Daha sonra kandillerin alınmasına izin veren hatibe saldırmaya yeltenmişler, hatib de dönemin nâzırı’l-ceyşi Fahreddin Muhammed b. Fazlullah’a (ö. 732/1332)¹²⁵³ sığınmış, kendisinin bu tasarrufunu Sultan el-Melikü’n-Nâsır Muhammed b. Kalavun’un yakın adamı Kerimüddin Ekrem’in tavsiyesi üzerine gerçekleştirdiğini belirterek durumun sultana iletilmesini talep etmişti. Ertesi gün Fahreddin durumu sultana bildirmiş, bunun Kerimüddin’in işi olduğunu öğrenen Şeyh Nureddin Ali ve adamları da Kal’atülcebel’e gelerek, saltanat nâibi ve emîrlerle görüşmüşlerdi. Bu görüşmede hakaretamiz ifadeler kullanan Nureddin Ali ve adamları, sultanla görüşme konusunda ısrarcı olunca Sultan, Nureddin Ali el-Bekrî’nin de davet edildiği ve dört başkadı ile fukahanın iştirak ettiği bir toplantı tertip etmişti. Toplantıda söz alan Nureddin Ali el-Bekrî, Hıristiyanlar aleyhinde âyet ve hadisleri hatırlatarak sultana dönmüş, hatta haddi aşan ifadeler kullanmıştı. Şeyh konuşmalarında “Emr-i bi’l-

¹²⁵² Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 912-913. Benzer bazı örnekler için bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, XXXIII, 23-28; Mufaddal b. Ebü’l-Fedâil, *en-Nehcü’s-sedîd* (Kortantamer), s. 13-14 (Arapça); (740 senesindeki bir örnek için) Mufaddal b. Ebü’l-Fedâil, *en-Nehcü’s-sedîd* (Kortantamer), s. 84 (Arapça); ayrıca bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 497.

¹²⁵³ Hayatı için bk. İbnü’d-Devâdârî, *Kenzü’d-dürer*, IX, 361-362; Safedî, *A’yânü’l-’asr*, V, 53-58.

mârufun en güzeli, zâlim sultana karşı hakkı söylemektir. Sen Kıptîleri Müslümanların üstüne çıkardın, onları devletinde hâkim konuma yükselttin. Müslümanların mallarının câiz olmayan bir şekilde zayi olmasına sebep oldun.” şeklinde cüretkâr ifadeler kullanmıştı. Öfkelenen sultan “Yazıklar olsun ben mi zâlimim!” dediğinde söz konusu Şeyh “Evet, sen Kıptîleri Müslümanlar’ın başına musallat ettin ve onların dinlerinin güçlenmesini sağladın.” karşılığını vermişti. Bunun üzerine sultan Muhammed b. Kalavun, kendine hâkim olamayarak kılıcına davrandı ve Şeyh Nureddin Ali el-Bekrî’ye vurmaya yeltendi. Huzurdaki Emîr Tugay, sultanı güçlkle tutabilmişti. Sultan, Mâlikî başkadısı Zeyneddin İbn Mahlûf’a dönerek “Ey başkadı bu adam buna nasıl cüret ediyor. Buna karşı ne yapmam lazım söyle bana!” diyerek bağırdı. İbn Mahlûf ise “Tenkit edilecek bir şey söylemedi, bir şey yapmak da gerekmez, zira Şeyh sahih bir hadis nakletti.” deyince,¹²⁵⁴ sultan öfkeyle bağırarak başkadıyı kovdu. Derhal kalkan başkadı huzurdan çıktı. Huzurda bulunanlardan Şâfiî fakih Sadreddin b. Murahhil (ö. 716/1317),¹²⁵⁵ Şâfiî başkadısı Bedreddin İbn Cemâa’ya dönerek “Efendim, bu adam sultana böyle şeyler söylemeye cüret ediyor. Hâlbuki Allah, Hz. Musa ve Harun’a onları firavuna yollarken yumuşak sözler kullanmasını emretmektedir.”¹²⁵⁶ dedi. Şâfiî başkadısı Bedreddin İbn Cemâa, sultana dönerek Şeyh cüretkâr davranmış olsun ya da olmasın sultanımızın merhametli davranması iyi olur sadedinde şeyler söyledi. Bu sözler üzerine daha da öfkelenen sultan, oturduğu yerden kalkıp tekrar Şeyh’e kılıcıyla vurmaya yeltendiğinde, Emîr Tugay ve diğer emîrlere sultanın eline sarılarak güçlkle oturttu.

¹²⁵⁴ Bozbaş, bu örneği verirken araya girenin başkadı olduğunu belirtmekte ve bu başkadının müdahalesi sebebiyle sultanın kararından vazgeçtiğini ileri sürmektedir. Bozbaş, “Fukahâ-Siyâsî Otorite İlişkisi”, s. 107. Oysa bahsi geçen hadise tam olarak böyle vuku bulmadığı gibi sultan da kararından vazgeçmemiş hatta bu başkadıyı da huzurundan kovmuştur.

¹²⁵⁵ Hayatı için bk. Zehebî, *el-İber*, IV, 45; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, IX, 233-234.

¹²⁵⁶ Tâhâ 20/44.

Ancak sultan bu Şeyh'in dilinin kesilmesini emretti. Şeyh Nureddin Ali el-Bekrî dili kesilmek üzere yere yatırıldığında, huzurda bulunan sultanı tutan Emîr Tugay, Şeyh'e merhamet dilemesini tavsiye etti. Şeyh ise birkaç kez tekrarlayarak "Biz Resûlullah'ın komşularıyız." şeklinde cevap verdi. Neticede Emîr Tugay'ın ısrarları ile ümerâ şefaatchi olmak amacıyla sultanın huzuruna gittiler. Uzun uğraşların neticesinde sultanı ikna ederek Şeyh'in bu şehirden ayrılması kaydıyla serbest bırakılmasını sağladılar.¹²⁵⁷ Nüveyrî, Şeyhin affedilmesinin sultan Muhammed b. Kalavun'un hayırlı işlerinden biri olduğunu ve onun hilmine delalet ettiğini söyler. Ayrıca bu hadiseden sonra kalenin etrafında halktan büyük bir kalabalığın toplandığını, Şeyh Nureddin Ali el-Bekrî'nin kurtuluşuna dair sevinç gösterilerinde bulunduğu da işaret eder.¹²⁵⁸

Bu hadise ile ilgili birkaç değerlendirme yapmak yerinde olacaktır. Bütün çekişmelere rağmen bir cami hatibinin gayrimüslimlerin kiliselerinde kullanmaları için cami kandillerini ödünç almalarına izin vermesi, kayıtlara geçen kararlar çerçevesinde sert görünen münasebetlerin aslında bu tür alışverişlere müsaade edecek ölçüde yakın olduğunu ortaya koymaktadır. İkinci nokta gayrimüslimlere karşı katı tavırlarıyla bilinen İbn Mahlûf örneğinde görülen, Mâlikî kadıların da aynı Şâfiîler gibi hadis söz konusu olduğunda sultana yönelik ifadeleri bile meşru gördükleri anlaşılmaktadır. Üçüncü husus ise ulemâ sınıfından kabul edilen bir Şeyh'in bütün bu cüretkârlığına rağmen Emîr Tugay gibi sultanın yakın adamları tarafından dahi ilme ve ulemâyaya saygıları sebebiyle korunmaya çalışılmasıdır. Dördüncü husus ise bütün bu cüretkarlığa rağmen ulemâ sınıfına bütün gücü elinde tutan ve otoriterliğiyle tanınan Muhammed b. Kalavun'un müsamahakâr tavrıdır. Esasen özellikle Memlûklerin ilk döneminde, Burcî memlûklere nispetle askerî aristokrasinin ulemâyı cezalandırmaktan ısrarla kaçındıkları da bilinmektedir. Son olarak ulemânın tavrı net olarak anlaşılacakla birlikte Memlûk

¹²⁵⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 161-163; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 135-136.

¹²⁵⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 162.

yönetiminin, gayrimüslimlere karşı bu tür saldırıları hoş karşılamadığını da belirtmek gerekir. Nitekim bundan yaklaşık üç buçuk yıl sonra bir Hanefî başkadısının azledilme sebepleri arasında gayrimüslimlere karşı sert tavrının yer aldığı da tespit edilmektedir (Recep 717).¹²⁵⁹

el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un yukarıdaki hadiselerde işaret edilen tutumunun daha sonraki süreçte de devam ettiği anlaşılmaktadır. 718 senesi başlarında Hıristiyanlar Barbara Kilisesi'nin duvarlarını onarmak için sultandan izin istemiş, o da izin vermişti. Onarım için faaliyetlere girişilmiş, hatta oranın inşaatında Müslümanlar dahi çalışmıştı. Kilise onarıldıktan sonra oldukça güzel bir hale gelmişti. Ancak kilisenin onarılması bu civarda oturan bazı Müslümanların ağrına gitmiş ve konuyla ilgili şikâyet dilekçelerini, saltanat nâibi Argun en-Nâsırî (ö. 731/1330)¹²⁶⁰ ve nâzırı'l-ceyş Fahreddin'e iletmışlerdi. Bu mektuplarda kilisedeki tamirâtın gerçekleşmesinde sultanın yakın adamları Kerimüddin el-Kebîr ile Kerimüddin es-Sağîr'in önemli rol oynadığı ifade edilmekteydi. Dârüladldeki toplantıda bu şikâyet dilekçeleri okunmuş, Argun ve nâzırı'l-ceyş Fahreddin'in şikâyetler lehindeki mütalaaları neticesinde, kilisenin yenilenen kısmının yıkılmasına karar verilmiş ve bunu yapmak üzere Kahire valisi Alemüddin Sencer el-Hâzin (ö. 735/1335)¹²⁶¹ görevlendirilmişti (Safer 718).¹²⁶²

Sencer el-Hâzin, Barbara Kilisesi'nin olduğu yere gitmiş, çok sayıda insan da oraya toplanmış ve hep birlikte kilisenin yenilenen kısımlarını yıkmışlardı. Ardından kilisenin yakınında bulunan yıkık mihrabı onarmışlar, burada ezan okuyup namaz kılmış ve Kur'ân-ı Kerîm okumuşlardı. Bununla da yetinmeyen grup, buradan ayrılmayarak uzunca bir süre kalmışlardı. Buna çok içerleyen Hıristiyanlar durumu sultanın yakın

¹²⁵⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 173. Ayrıca bk. Escovitz, *The Office of Qadi Al-Qudat*, s.141.

¹²⁶⁰ Hayatı için bk. Safedî, *A 'yânü'l- 'asr*, I, 452-456.

¹²⁶¹ Hayatı için bk. Safedî, *A 'yânü'l- 'asr*, I, 470-471; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 170.

¹²⁶² Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 182.

adamı Kerimüddin'e şikâyet etmiş, Kerimüddin de bu şikâyeti sultana iletmişti. Kerimüddin bu durumun sultanı, Hıristiyanların mallarını alıp yağmalamak isteyen bir konuma düşürdüğünü söyleyerek, Muhammed b. Kalavun'u ikna etmişti. Sultan da Kahire valisine mihrabın yıkılmasını ve kilisenin tahrip edilen yerlerinin de onarılmasını emretti. Bununla da yetinmeyen sultan, kilise civarında oturup söz konusu fiilleri gerçekleştiren grubun yakalanarak zincire vurulması talimatını vermişti. Vali talimatı uygulamak üzere kilisenin olduğu yere geldiğinde, halkın toplandığını ve bağırıp ona söylendiğini görünce hızla ayrılmak zorunda kalmıştı.¹²⁶³

754 senesinde ise Nahrîriyye¹²⁶⁴ isimli beldede meydana gelen bir hadise de başkente kadar akseden ve ulemâ ile iktidar sahiplerini karşı karşıya getiren ilginç bir örnek olarak anılmalıdır. Söz konusu beldenin kadısı, babasının Müslüman olduğu şahitliklerle tespit edilen bir Hıristiyan'ın Müslüman olması gerektiği hükmüyle İslâm'a dönünceye kadar hapsedilmesine karar vermişti (Ramazan 754). Bu beldede yaşayan Hıristiyanlar ise valiye giderek hapse atılan Hıristiyan'ın çıkarılmasını sağladılar. Bu duruma çok kızan beldenin Müslüman halkının olayı kadıya iletmesi üzerine, kadı da onlarla birlikte hareket ederek valinin yaptığını tenkit etmişti. Olay büyümüş, dükkanlar kapanmış ve Müslüman halk valiyi taşlamaya kalkışmıştı. Vali, isyancıları tutuklatmaya çalışmış ancak halk büyük bir çoğunluk oluşturduğundan buna muvaffak olamadığı gibi bu beldeden de kaçmıştı. Bunlarla yetinmeyen halk tek bir sağlam duvarı kalmayınca kadar kiliseyi yıkıp yerine mescit inşa etmiş, mezarlarını tahrip edip Hıristiyanlara saldırmışlardı (Şevval 754). Beldeden kaçan vali ise buranın kadısı hakkında bir şikâyet mektubu kaleme alarak iktidarı elinde tutan ümerâya iletmişti. Şikâyet mektubunda kadının, devleti zarara uğrattığını, Hıristiyanlara saldırarak fitne çıkmasına sebep olduğunu belirtmekteydi. Beldede yaşayan Hıristiyanlar da kudretli emîrlerden birinin

¹²⁶³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 220-221; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 182-183.

¹²⁶⁴ Bk. Makrîzî, *el-Hıtat*, I, 226.

üstâdârı Hüsameddin Lâçin el-Âlâi'ye (ö. 750/1350'den sonra)¹²⁶⁵ durumu iletmişler, o da Hıristiyanları haklı bularak durumu yönetimi elinde tutan Emîr Şeyhû ile konuşmuş, beldenin kadısını kötilediği gibi yıkılan kilisenin buna sebep olan kadının parasından karşılanmak suretiyle yenilenmesi konusunda tavsiyede bulunmuştur. Nahrîriyye beldesinin kadı ve valisinin de iştirak ettiği bir toplantı tertip edilmiş, dört başkadı da buna iştirak etmişti. Bahsi geçen üstâdarın belde kadısına yönelik hasmâne tutumu tartışmayı uzatmış ve ilk toplantı sonuçsuz kalmıştı. Emîr Şeyhû, dört başkadının belde kadısının lehinde davranması sebebiyle sinirlenmiş ve ikinci bir meclis akdetmişti. İkinci toplantıda hem Şeyhû hem de bahsi geçen üstâdar, kadıya ağır ifadelerle yüklenmişti.¹²⁶⁶ Vechü'l-bahrî kâşifi Emîr İzzeddin Özdemir¹²⁶⁷ de aynı tavrı sergileyince bu defa Emîr Şeyhû ile yakın münasebetleri bulunan Şeyhunî Camii'nin şeyhi Ekmeleddin el-Bâbertî devreye girmişti. Şeyhû ile Türkçe konuşmaya başlayan Ekmeleddin el-Bâbertî, üstâdarın kilisenin yeniden yapılması talebini ve Hıristiyanların lehine belde kadısına yüklenmesini şiddetle tenkit ettiği gibi sesini de yükselterek üstâdar Hüsameddin'e çıkışmış ve ona "Sana selam vermek helal değildir, zira sen Hıristiyanların tarafını tutarak İslâm'dan çıktın" demiştir. Şeyh Ekmeleddin bu işin sonu ile ilgili olarak Emîr Şeyhû'yu da korkutmuştu. Durumun nezaketini kavrayan Emîr Şeyhû meselenin yerinde araştırılması emrini vermiş, belde kadısının mı yoksa valinin mi haklı olduğunun tespiti için söz konusu beldeye keşif heyeti göndermişti. Bu esnada beldenin kadısı ve valisini de heyet dönünceye kadar gözaltına aldırılmıştı. Neticede orta yol bulunmuş, hem kadının hem de

¹²⁶⁵ Hayatı için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 272; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, IX, 163-164.

¹²⁶⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 900-901. Nahrîriyye kilisenin yıkılması için bk. Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, I, 258.

¹²⁶⁷ Hayatı için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 355, 356;

valinin kötü bir siyaset göttükleri belirtilerek her ikisinin de azline karar verilmişti.¹²⁶⁸ İbn Kâdî Şühbe'nin bu yıl içinde ehl-i zimmeden kimselerin dîvânlarda çalıştırılmaması hususunda Dımaşk'a bir mersum geldiğine dair nakilleri de muhtemelen Nahrîriyye'deki bahsi geçen bu hadiselerle bağlantılı olmalıdır.¹²⁶⁹ İbn Hacer ise Takıyyüddin es-Sübkî'nin “*ed-Desâis ve 'l-kenâis (Keşfü 'd-desâis fi hedmi 'l-kenâis)*”¹²⁷⁰ adlı eserini bu hadiseler üzerine kaleme aldığını belirtir.¹²⁷¹ Bir yıl sonra ise Hıristiyanlardan bir grup, sultanla görüşmek için dârüladle gelmiş ve halk tarafından yıkılıp yerine mescit yapılan Nahrîriyye Kilisesi'nin yenilenmesini talep etmişlerdi. Ancak bu talepleri kabul edilmediği gibi dövülüp huzurdan kovuldular. Belde valisine de kilisenin yerine yapılan mescide bir de minare eklenmesi ve burada beş vakit ezan okunması talimatı verilmişti (Rebûlevvel 755).¹²⁷²

Hıristiyan azınlıkla Müslümanlar arasında binek ve kıyafetler konusunda çekişmeler 755 senesinde tekrar başlamış ve bu çekişmeler büyük boyutlara ulaşmıştır. Son derece süslü ve kıymetli kıyafetler giyen Hıristiyanların yine çok kıymetli bineklere binmeleri, arkalarında köleleriyle dolaşmaları, Kahire ve Fustat'ta güzel ve gösterişli binalar yaptırmaları, Türklerden güzel cariyeler satın almaları, sultan ve ümerânın dîvânlarında çalışmaya başlamaları Müslüman halkta büyük tepkilere sebep olmuştu. Bütün bu hadiselere gösterişli bir ata binmiş, etrafında köleleriyle birlikte gezen,

¹²⁶⁸ İbn Dokmak, *el-Cevherü 's-semîn*, s. 395-396; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 900-901; Sehâvî, *Vecîzü 'l-keîâm*, I, 70.

¹²⁶⁹ İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, III, 48.

¹²⁷⁰ Eserle alakalı yapılmış bir doktora tezi için bk. Seth Ward, *Construction and Repair of Churches and Synagogues in Islamic Law: A Treatise of Taqî al-Dîn 'Alî b. 'Abd al-Kâfî al-Subkî*, Yale University, 1984; Aybakan, “Sübkî, Takıyyüddin”, s. 15.

¹²⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, XVIII, 558. Ayrıca bk. Sehâvî, *Vecîzü 'l-keîâm*, I, 70.

¹²⁷² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, XVIII, 561-562; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 918; Sehâvî, *Vecîzü 'l-keîâm*, I, 70. Ayrıca bk. Şeker, *Memlûklerde Dîvânü'l-Mezâlim*, s. 130.

yanlarına yaklaşanları da kovduran bir Hıristiyan'ın böbürlenen bir tavırla Ezher Camii'ne de uğraması eklenince bir grup Müslüman ona saldırmış, atından indirerek onu öldürmeye kalkışmıştı. Halktan başka bir grubun müdahalesiyle Hıristiyan canını zor kurtarmıştı. Bu hadise bardağı taşıran damla olmuş, halktan bir grup, kudretli emîrlerden Tâz (ö. 763/1362)¹²⁷³ ve bazı âlimlere durumu iletmiş, bir hal çaresi bulunmasını istemişlerdi. Emîr Tâz, idareyi elinde tutan emîrler Şeyhû ve Sarkıtmış'ın yanı sıra büyük ümerâ ile de sultanın huzurunda bu konuyu açmış, tamamı Emîr Tâz'a hak vermişti. Bunun üzerine Müslüman halkın diliyle yazılmış gibi bir dilekçe kaleme alınmış, dört başkadı başta olmak üzere bütün devlet görevlileri ve ümerânın, sultanın huzurunda toplandığı bir meclis akdedilerek bu dilekçe okunmuştu (Cemâziyelahir 755).¹²⁷⁴

Hıristiyan ve Yahudi reisleri huzura çağrılmış, Hz. Ömer döneminde yapılan anlaşma şartlarına dönülmesi hususunda bir karara varılmış ve bu karar yazılı hale getirilerek patrik ve Yahudi reislerine bildirilmişti. Daha sonra sır kâtibi bu hükmü okuyarak herkese tebliğ etmişti. Oldukça ayrıntılı bir şekilde kaleme alınan hükümde, İslâm beldelerinde yeni bir Kilise, Havra ve benzeri ibadethanenin inşa edilmemesi, yıkılanların yeniden yapılmaması, çocuklarının İslâm'a girmesine mâni olmamaları, Müslüman olan Hıristiyanlara eziyet etmemeleri, Müslümanlarla aynı kıyafetleri giymemeleri, Müslüman isimlerini almamaları, kılıç kuşanmamaları, ata ve katıra binmemeleri, mühürlerini Arapça kazıtmamaları, kilisede yüksek sesle ibadet etmemeleri, Müslüman kadın veya erkek köle edinmemeleri ve benzeri pek çok husus yer almaktadır. Makrîzî çok ayrıntılı bir şekilde aktardığı bu karar veya anlaşma metninin esasen daha önce zikrettiğimiz 700 senesindeki metin olduğunu ifade eder. Makrîzî 700 senesindeki bu metnin ortaya çıkmasında ve uygulanmasında büyük rolü bulunan

¹²⁷³ Hayatı için bk. İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, VI, 362-365.

¹²⁷⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVIII, 561-562; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 922; İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, III, 60-61; Sehâvî, *Vecîzü'l-keîâm*, I, 75.

Baybars el-Çaşnigâr'ı de rahmetle anar ve över. Bu uzun antlaşma metninin okunmasının ardından Hıristiyan patriği ve Yahudi liderleri şartları kabul ettiklerini ve mutlaka gereğini yerine getireceklerini belirterek huzurdan ayrılmışlardı.¹²⁷⁵

Daha sonraki gelişmeleri de aktaran Makrîzî bu hüküm çerçevesinde kaleme alınan sultan mersumlarının tarihini, kimlerle nerelere gönderildiğini ve nerelerde okunduğunu dahi ayrıntılarıyla kaydetmektedir. Makrîzî bu anlatımının devamında söz konusu mersumların camilerde okunmasının ardından Müslümanların Yahudi ve Hıristiyanlara saldırmaya başladığını, olayın feci boyutlara ulaştığını belirtir. Bunun üzerine Kahire ve Fustat'ta tellallar çıkarılmış, kimsenin Hıristiyan ve Yahudilere saldırmamasına dair duyurular yapılmıştır. Bu esnada gayrimüslimlerin dîvânlarda çalıştırılmasına da mâni olunmuş, hatta meşhur oldukları sanayi kollarında ve tıp gibi alanlarda çalışmaları dahi engellenmişti. Yine kiliselere ve havralara yönelik saldırıların da artması, gayrimüslim azınlığı büyük bir korkuya sevk etmiş, neredeyse sokaklarda Hıristiyan ve Yahudi görünmez olmuştur. Ardından bir kısım Müslümanlar bazı kiliseler ve ibadethanelerin yeni yapıldığı, genişletildiği ve benzeri iddialarla mezâlim dîvânına başvurmuşlar, ardı arkası kesilmeyen bu dilekçeler sebebiyle bu ibadethanelerin yıkılması kararı alınmıştı. Ayrıca dilekçelerde yazılanların sıhhatinin tespiti için Kahire valisi görevlendirilmiş, ancak halk sonucu beklemeden pek çok kiliseyi tahrip etmeye başlamıştı. Vali emrindeki birliklerle bu yıkımları güçlkle durdurabilmişti. Gayrimüslimlerle ilgili söz konusu ilk kararın alındığı Cemâziyelâhir başlarından Recep ayının sonlarına kadar hemen her gün bir hadise yaşanmış, gayrimüslimlerin ibadethanelerine yönelik taarruz devam etmiştir. Makrîzî, sayfalarca aktardığı bu hadiselerin ardından Fustat şehri civarında ayakta kilise kalmadığını, pek çoğunun yerine mescit inşa edildiğini, civar beldelerde pek çok Hıristiyan'ın Müslüman olduğunu mesela Kalyûb denilen beldede bir günde 450 kişinin İslâm'a girdiğini belirtir. Bütün bunların

¹²⁷⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 922-923.

zorlamalar sonucu gerçekleştiğini, Müslüman halkın çirkin faaliyetlerinin buna sebep olduğunu ifade eden Makrîzî, bu hadiseleri Mısır tarihindeki büyük olaylar arasında kaydeder. Ancak Makrîzî birkaç ismi de örnek vererek İslâm'a giren bu Hıristiyanların daha sonra Müslüman kadınlarla evlendiklerini, onlardan çocuk sahibi olduklarını ve bu çocukların başkente geldiğini, bunların bir kısmının kadı, bir kısmının şuhûd ve ulemâ grubuna dâhil olduğunu kaydeder. İçlerinde olanı kimsenin bilemeyeceğini ancak bunların Müslümanların çeşitli işlerini görmek üzere görevlendirildiklerini de şaşkınlıkla ifade eder.¹²⁷⁶

Makrîzî'nin ifade ettiği zorla İslâm'a giren gayrimüslimler meselesi sonraki süreçte bazı hadiselerle sebep olmuş görünmektedir. Nitekim Zilhicce 781 tarihinde önceden Hıristiyan olduklarını iddia eden kadın ve erkeklerden müteşekkil bir grup, Kahire'ye gelmiş, İslâm'dan ayrıldıklarını ve bu irtidatlarıyla da kanlarının akıtılması suretiyle İsa Mesih'e yaklaşmak istediklerini söylemişlerdi. Onlara defalarca İslâm'a dönmeleri söylendiği halde kabul etmemişler, zaten kendilerini feda ederek efendi Mesih'e kavuşmak istedikleri cevabını vermişlerdi. Bunun üzerine önce erkeklerinin kellesi kesilmiş, kadınlara İslâm'a girme teklifi yapılmakla birlikte onların reddetmesi üzerine bu kadınların da kelleleri vurulmuştu. Ancak fakihler ve ulemâ Mâlikî başkadısını, kadınları infaz ettiği için ağır şekilde eleştirmişlerdi.¹²⁷⁷ Bu tür irtidat meselelerinde, sert karar ve tavırlarıyla bilinen Mâlikî başkadılarının görevlendirilmiş olduklarına dikkat çekmek gerekir. Nitekim Cemâziyelevvel 785'te de bir beldede

¹²⁷⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 923-927. Ayrıca bk. Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, I, 266-268. 755 senesi Hıristiyanlar ve Yahudilerle ilgili bazı meseleler için bk. Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, I, 266 vd.

¹²⁷⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 372-373; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 197. Ayrıca bk. Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, II, 161.

yaşanan Müslüman Hıristiyan kavgasına dair davada da yine Mâlikî başkadısının görevlendirilmiş olduğu tespit edilmektedir.¹²⁷⁸

822 Rebülevvel'de Kahire muhtesibi kendince kötülükleri engellemek için çalışmalara başlamıştı. Bu minvalde şarap fıçılarını parçalayıp dökmüş, kadınların mezar başlarında ağlamalarını, uyuşturucu maddelerin kullanımını ve kötü kadınların çarşılarda beklemelerini yasaklamış, Hıristiyan ve Yahudilerin kendileri için belirlenen kıyafetleri giymelerini, hamama girecekleri zaman boyunlarına çingirak takmalarını ve Yahudilerin sarı, Hıristiyanların ise mavi izar kullanmalarını emretmişti. Dolayısıyla gayrimüslimlerin muhtesibe karşı taassubu oluşmuştu.¹²⁷⁹ Cemâziyelâhir'de ise kadılar ve ilim sahiplerinin hazır bulunduğu mecliste Hıristiyan patrik muhtesibin yaptıklarından şikayetçi olmuş, Sultan da muhtesibin uygulamasını tasdik edip, bunun devamı için yine muhtesibi görevlendirmişti.¹²⁸⁰

Cemâziyelevvel 844 tarihinde gerçekleşen bir hadise ise Makrîzî'nin yorumları bakımından burada ele alınmalıdır. Buna göre evli bir Yahudi başka bir Yahudi kadınla zina yapmakla itham edilmiş, ancak söz konusu Yahudi erkek, sultanın yakınlarını araya koyarak hükmün Hanefî kadı nâiblerince verilmesini sağlamıştı. Sonuç beklendiği gibi olmuş ve Hanefî başkadı nâibi Yahudi'den recm cezasını kaldırmıştı. Hatta mezheplerine göre recm cezası vermesi gereken diğer üç başkadıya da bu hükmü kabul ettirmişti. Makrîzî bu hükmü kendi zamanındaki en kötü kararlardan biri olarak nitelendirir. Hatta el-Melikü'l-Eşref Barsbay zamanında yine Hanefî başkadısı nâiplerinin benzer kararlarını

¹²⁷⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 492; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 273; Yalçın, "Mezâlim Davaları", s. 306.

Başka bir örnek için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 416.

¹²⁷⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 486; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 192; Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, II, 453.

¹²⁸⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 494; Hatîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs*, II, 454-455.

da hatırlatır.¹²⁸¹ Daha önce de ifade ettiğimiz gibi İbn Tağrıberdî'nin hocası Makrîzî'nin Hanefî ulemâsına yönelik taassubkâr tutumundan dolayı eleştirmesinin sebeplerinden biri de Makrîzî'nin bu tür kayıtları olmalıdır.

Yahudi ve Hıristiyanların ibadet mekânlarının teftişinde de sultan, başkadıları görevlendirmekteydi. Nitekim Sultan Çakmak muhtesibi görevlendirerek, Şâfîî başkadısı İbn Hacer'e ve Hanefî başkadısı Sâdeddin İbnü'd-Deyrî'ye gidip onların refakatinde Kasru's-şem' denilen bölgedeki Yahudi ibadethanelerini teftiş etmelerini emretmişti (Zilhicce 845). Abdülbâsıt el-Malatî bu teftiş sırasında anlatması uzun sürecek şeylerin vuku bulduğunu söyleyip konuyu kapatır.¹²⁸² İbn İyâs ise, sultanın teftiş için dört başkadıyı görevlendirdiğini, burada İbn Hacer ile İbnü'd-Deyrî arasında anlatması uzun sürecek hadiseler cereyan ettiğini nakletmekle yetinir.¹²⁸³ Hadiseleri bizzat aktaran İbn Hacer ise sultanın kendisi ile birlikte Hanefî başkadısı İbnü'd-Deyrî ve muhtesibi görevlendirdiğini belirttikten sonra teftiş süreci ile alakalı ilginç ayrıntılara yer verir. Buna göre teftiş için gittiklerinde orada bir minber bulduklarını, minberin oradan kaldırılması konusunda hüküm nâiblerinden birinin hükmettiğini, ancak muhtesib Yâr Ali el-Horasanî tarafından bu işin ertelendiğini belirtir. Daha sonra Şeyh Eminüddin Aksarâyî'nin Yahudi ve Hıristiyan kiliselerini teftiş için harekete geçtiğini, bu aşamada da birçok kilisenin kapısına kilit vurulduğunu nakleder.¹²⁸⁴ Abdülbâsıt el-Malati ve İbn İyâs ise sultanın teftiş için iki başkadıyı görevlendirmesinin Eminüddin Aksarâyî'nin hareketinden sonra olduğunu bildirirler.¹²⁸⁵

¹²⁸¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/3, 1211-1212; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, IV, 158-159. Yahudi kadın ve erkek arasındaki olay için bk. Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 123.

¹²⁸² Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 154-155.

¹²⁸³ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 233.

¹²⁸⁴ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, IV, 186-187.

¹²⁸⁵ Bk. İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 233; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, V, 154.

868 senesi başında yaşanan ve İbn Tağrîberdî'nin uzunca bir şekilde naklettiği hadise daha önce ifade ettiğimiz 700 yılında Baybars el-Çaşnigîr riyasetinde kaleme alınan hükme atıflarda bulunulması bakımından burada nakledilmelidir. Buna göre dîvânlarda ehl-i zimmeden kâtip ve benzeri görevliler istihdam edilmesinin yasaklanması hususunda dört başkadının da iştirak ettiği, birçok devlet görevlisi ve ümerânın da hazır bulunduğu bir toplantı tertip edilmişti. Bu toplantıda daha önce bahsi geçen muhtemelen 700 ve 755 senesindeki ahitnâme metinleri okunmuş, bunlarda yer alan zimmîlerin dîvânlarda çalıştırılmaması ve gayrimüslimlerin belirlenen kıyafetleri giymeye zorlanmasıyla ilgili ifadeler tespit edilerek hâzirunun dikkatine sunulmuştu. Şâfî başkadısı Alemüddin Sâlih el-Bulkînî bu ifadelerin içerdiği bütün şartların uygulanmasına hükmetmiş, tıp ve benzeri alanları bunun dışında tutmuştu. Sultan Hoşkadem bu kararların uygulanması konusunda sebatkar bir tutum takınmış, Müslümanlar alınan kararlardan memnun olmuş ve bu sebeple pek çok zimmî devlet görevlisi İslâm'a girmişti. Bu karar Kahire sokaklarında ilan edilmiş ve diğer bölgelere de bu konuda resmî yazı gönderilmişti. İbn Tağrîberdî kararın bir sene kadar ancak uygulandığını, sonra her şeyin eski haline döndüğünü, bu husus sultana sorulduğunda bir kelime bile etmediğini söyler. Buna tepkili olduğu anlaşılan İbn Tağrîberdî, “Nerede el-Melikü'l-Muzaffer Baybars el-Çaşnigîr'in himmeti, nerede bugünkülerin durumu!” şeklinde yorumda bulunmaktadır.¹²⁸⁶

Şaban 879 tarihine gelindiğinde ise bu defa Kudüs'te yıkılan bir kilise hakkındaki tartışmalar mezâlim toplantısının konusu olmuştur. Zira bu kilisenin yıkılması aleyhindeki fetvalar büyük tartışmalara sebep olmuş, Kudüs kadısı ve kiliseyi yıkanlar zincirlere vurularak başkente getirilmişti. Ramazan ayının girişini tebrik vesilesi ile

¹²⁸⁶ İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 281-282. 868 yılında ehl-i zimmenin devlet teşkilatında görevlendirilmesinin yasaklanması hakkında bk. Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 175. Ehl-i zimme hakkında ayrıca bk. Sehâvî, *Vecîzü'l-keîâm*, II, 759, 841.

huzura gelen başkadılar ve ulemânın kutlamalarını kabul eden Sultan, hemen bu konuda bir meclis akdetmiş, Hanefî şeyhi Eminüddin Aksarâyî ve bazı âlimlerin söz konusu kilisenin yıkılmasına cevaz vermesine karşılık diğer âlimler bunun câiz olmadığını, kilisenin yeniden inşa edilmesi gerektiğini belirtmişlerdi. Tartışmalar ilmî müzakereden çekişmeye dönüşünce de bir sonuç alınmadan toplantı bitirilmişti. Sultan, büyük emîrlerden Devâdar Yeşbek'in evinde aynı konuda bir toplantı daha tertip ettirmişti. İbn İyâs'ın belirttiğine göre sultan kilisenin yıkılmaması ve yenilenmesi taraftarıydı. Ulemâdan bir grup da sultana destek çıkmaktaydı. Sonuçta kilisenin eski haline döndürülmesi kararı alındı. Ancak bu kararın da çeşitli tartışmalara sebep olduğu belirtilmelidir.¹²⁸⁷

Gayrimüslimlerle ilgili kararlar bağlamında nakledeceğimiz son örnek ise Hz. Peygamber hakkında kötü sözler sarf eden bir Hıristiyanla ilgilidir (Ramazan 918). Bu sözleri tespit edilen Hıristiyan, bulunduğu nahiyedeki kadı tarafından sorguya çekilmiş, itiraf edince de durum başkente bildirilmişti. Sultan'ın huzuruna getirilen Hıristiyan burada da yaptıklarının itiraf etmiş, Müslüman olma tekliflerini ise reddetmişti. Sultan'ın emriyle Devâdar Emîr Tomanbay'ın evinde başkadıların katılımıyla bir toplantı tertip edilmişti. Hıristiyan'ın hem itirafında hem de İslâm'a girmemekteki ısrarı devam edince dört başkadı da katline hükmetmişlerdi. Hükmün tescili Mâlikî başkadısı nâibleri tarafından yapılmış, bu Hıristiyan, Kahire'de teşhir amaçlı gezdirildikten sonra Sâlihiyye Medresesi'nin önünde boynu vurularak cezalandırılmıştı.¹²⁸⁸

¹²⁸⁷ Sehâvî, *Vecîzü'l-keîâm*, II, 876; Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 116; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 102-103. Bu kilisenin durumu hakkında yapılan toplantı için bk. Abdülbâsıt el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 117, 118.

¹²⁸⁸ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, IV, 286.

2.3. İlmî Hayatta İktidar Ulemâ İlişkileri

2.3.1. İktidar Mensuplarının İlme ve Ulemâya İlgisi

Memlûkler dönemi İslâm tarihinin ilmî açıdan en parlak dönemlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bunda iktidarın ulemâya sağladığı maddî imkânlar yanında ilme verdikleri değer de etkili olmuştur. Memlûk sultan ve emîrleri ilmî faaliyetlerin yürütülmesi için cami, medrese, hankah ve zaviye gibi kurumların inşasına önem veriyor, masraflarının karşılanması için buralara vakıflar bağlıyorlardı. Ayrıca ulemâya büyük hürmet gösteriyor hatta kendileri de bizzat ilimle iştigal ediyorlardı.¹²⁸⁹ Dolayısıyla Memlûk sultan ve ümerâsının ilme verdiği değer, iktidar ve ulemâyı bu zeminde de bir araya getirmekteydi. Bu noktada iktidarın ilme ve ulemâya yönelik ilgisini dinî hissiyatı ve bilimsel merakı üzerinden öncelikle değerlendirmek gerektiği kanaatindeyiz. Memlûk sultanlarının ve bu sultanların içinden çıktığı ümerâ grubunun önemli oranda ilmî yetkinliğe sahip olmayan, hatta kimisi Fatiha Sûresi'ni bile düzgün okuyamayan¹²⁹⁰ askerler olduğu belirtilmelidir.¹²⁹¹ Bununla birlikte dinî veya müspet bilimlerin herhangi

¹²⁸⁹ Kopruman, "Memlûklerde İnsanî Değerler ve Hukuka Saygı", s. 312; Chamberlain, *Bilgi ve Sosyal Pratik*, s. 71; Aygül Düzenli, "Memlûkler Döneminde Medreseler (648-923/1250-1517)", *Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans* (ed. Fuat Aydın-Mahmut Zengin, v.dğr.) Mahya Yayınları, İstanbul 2019, s.447-461.

¹²⁹⁰ Bk. İbn Tağrîberdî, *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), IV, 782-783.

¹²⁹¹ Ancak Mauder, bizim kanaatimizin aksine memlûklerin yüzlerce biyografisinin nicel bir analizinin, onların birçoğunun aslında kayda değer bir akademik eğitim derecesine sahip olduğunu gösterdiği şekilde bir tespitte bulunur. Bk. Christian Mauder, "Education and Learning Among Members of the Mamluk Army: Results of a Quantitative Analysis of Mamluk Biographies", *History and Society during the Mamluk Period (1250-1517)* (ed. Bethany J. Walker/Abdelkader Al Ghouz), Bonn University Press, Göttingen 2021, s. 61-88; Konu tartışmaya açık olmakla birlikte şunu özellikle vurgulamak gerekir ki belki yüz binlerce rütbeli memlûkün içerisinde seçilerek biyografisi verilenlerin bu özellikleri sebebiyle tercih

bir ayrım yapılmaksızın bir bütün olarak kabul edildiği bu süreçte, bütün bilim dalları rağbet görmekte, bu yöneliş tabiatıyla askerî kişilikleriyle öne çıkan Memlûk askerî aristokrasisini de etkilemekteydi. Bu etki ümerâ arasında elbette kişiler bazında farklı düzeylerde olabilmekteydi. Ancak şurası kesin ki; bu ilimleri tahsil eden ve ardından da öğrenciler yetiştiren ulemâ, başından beri ifade ettiğimiz gibi idare veya halk fark etmeksizin bütün kesimlerden büyük hürmet görmekteydi. Bunların neticesinde de ilme dolayısıyla da ulemâyaya müsait bir zemin oluşturmak için Memlûk iktidarının büyük bir çaba içerisinde olduğu tespit edilmektedir.

İktidar mensuplarının ilme ve ulemâyaya gösterdiği bu ilginin, bahsi geçenler dışındaki muhtemel sebeplerine de işaret etmek gerekir. Başka bazı gerekçeler olmakla birlikte, temelde üç başlık altında değerlendirilebilecek bu sebeplerden ilkinin ümerânın ilme olan entelektüel merakı olduğu söylenebilir. Zira bazı emîrler düzenlenen ilim meclislerine katılıyor, kendisine rehber seçtiği âlimlerden ilim tahsil ediyor, icazet alıyor hatta bazen bizzat eser telif ediyorlardı. İkinci sebep ise ilme ve ulemâyaya gösterilecek ilginin Memlûk toplumuna getireceği faydaların farkında olunmasıdır. Nitekim Moğol istilasının ardından ilim merkezleri haline gelen Dımaşk ve Kahire gibi şehirlere İslâm dünyasının her tarafından birçok ilim talibinin geldiği tespit edilmektedir. Bu durum hilâfetin ihyâsıyla dinî merkeze dönüşen Memlûk ülkesinin ilmî merkez olmasını da sağlamaktaydı. Bunun toplumsal, iktisadî ve kültürel gelişime katkıları izahtan varestedir.

Son olarak Memlûk iktidarının ilimle ve âlimlerle kurdukları bağın, daha önce de ifade edildiği üzere, etnik ve kültürel anlamda kendilerinden farklı olan halk ile bir iletişim vesilesi olduğu da belirtilmelidir. Zira halkın idarî sahadaki en önemli temsilcisi ulemâyıdır. Dolayısıyla iktidar mensuplarının samimi bir şekilde ulemâyaya duyduğu

edildiğini de belirtmek gerekir. Dolayısıyla bu tür istatistiklerin, Memlûkler döneminin genel bir değerlendirmesinin dışında yapılması sebebiyle hatalı sonuçlara ulaştırma ihtimali de düşünülmelidir.

hürmete, ilmî sahadaki şahsi çabalarına ve ulemâyla bu anlamda kurdukları bağa işaret etmek gerekmektedir. Ayrıca bahsi geçen ulemânın kaleme aldığı biyografi eserlerinde ilimle iştigal eden sultan ve emîrlerin övgüyle anılmış olması, bu bağın sağlıklı bir şekilde kurulduğunda ne tür neticeler verdiğini ortaya koyması bakımından burada zikredilmelidir. Nitekim siyaseten başarısız olup iki yıllık iktidarın ardından katledilen el-Melikü'l-Mansûr Lâçin'in, siyasî tarihin tozlu raflarında unutulması kuvvetle muhtemelken, Memlûk askerî aristokrasisine karşı muhalifliği ile tanınan Makrîzî tarafından bile büyük övgüyle anılan birkaç kişi arasında yer alması ve isminin günümüze kadar ulaşmış olması manidardır. Bu noktada son olarak günümüzde Memlûk sahasıyla ilgili yapılan birçok çalışmada Memlûkler dönemi ilmî hayatı, iktidarın buna yönelik katkıları ve bu hususta ortaya koydukları eserlerin geniş bir şekilde ele alındığı belirtilmelidir.¹²⁹²

Memlûk sultan ve emîrlerinin ilme ve ulemâyâ ilgisi bağlamında zikredilmesi gereken ilk örnek Memlûk Devleti'nin gerçek kurucusu kabul edilen el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın faaliyetleridir. Dindar şahsiyeti ile tanınan Sultan Baybars, yaptırdığı cami, medrese, hankah ve bunlara tahsis ettirdiği vakıflar yanında ulemâyâ da büyük tazim gösterirdi.¹²⁹³ Baybars döneminin müşahidi ve onun hakkında bir sîret kaleme alan tarihçi İbn Şeddâd, Baybars'ın ulemâyâ karşı son derece saygı gösterdiğini, ulemâdan biri

¹²⁹² Bu çalışmalardan bazıları için bk. Nebbâhîn, *Nizâmü't-terbiyeti'l-İslâmiyye fi 'asri devleti'l-Memâlik fi Mısır*, Kahire 1981; Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik: Şam: 1190-1350* (çev. Büşra Kaya), Klasik Yayınları, İstanbul 2014; Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali İslami Eğitimin Sosyal Tarihi* (çev. İsmail Eriş), Klasik Yayınları, İstanbul 2015; Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbi Dimaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.

¹²⁹³ Baybars'ın 665 yılında Karakuş meydanında yaptırmayı düşündüğü cami için yer belirledikten sonra, Beynelkasreyn'de inşa ettirdiği medreseye gittiği ve orada bulunan ulemâyâ, bu yeri Allah rızası için yaptırdığını ve öldüğünde kendisini buraya defnetmemelerini istediği nakledilir (665). Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 556.

huzura geldiğinde tevazuyla başını eğdiğini ve onlara bolca ihsan ve ikramda bulunduğunu nakleder. Eserinde Baybars'ın fukaha ve fukaraya ilgisini müstakil başlık altında sayfalarca anlatan bu müellif, sultanın ulemâyı yanından ayırmadığını, hacca onlarla gittiğini, dinî ve dünyevî faydalı olacağını düşündüğü zamanlarda sefere onları da götürdüğünü, ulemânın gösterdiği doğru yolu takip ettiğini ve onların hakkını gözetmesi gereken durumlarda da gerekeni yaptığını belirtir. Ayrıca sultanın bu tavrını diğer memleketlerden gelen ulemâ ve meşayih için de sürdürdüğünü belirten tarihçi, Baybars'ın âlimlere gösterdiği bu ilgi ve hürmetin, onun güzel ahlakının ve iyi niyetinin bir yansıması olduğunu söyleyerek onu övmektedir.¹²⁹⁴ Nitekim İbn Şeddâd'ın çok sevdiği Sultan Baybars'la alakalı bu övücü ifadeleri diğer Memlûk tarihçileri tarafından da teyit edilmektedir. Mesela Hanefî başkadısı Sadreddin Süleyman'ın fikirlerine önem vermesi, onu seferlerinde dahi yanından ayırmaması,¹²⁹⁵ yapacağı işlerde fetvasına başvurması bunlardandır.¹²⁹⁶ Diğer tarihçilerin verdikleri örnekler arasında Sultan Baybars'ın dârüladldeki bir mezâlim toplantısında başkadı içeri girdiğinde ayağa kalkması,¹²⁹⁷ gittiği şehirlerdeki ulemâyı ziyaret etmesi,¹²⁹⁸ haftada iki kez Şeyh Hızır (ö. 676/1277-1278)¹²⁹⁹ diye tanınan hocasının yanına gitmesi ve ona ikram ve ihsanlarda bulunması da zikredilmelidir.¹³⁰⁰

Bahrî Memlûkler döneminde kaynakların büyük bir övgüyle bahsettiği diğer bir sultan ise daha önce zikrettiğimiz el-Melikü'l-Mansûr Hüsameddin Lâçin'dir. Bu sultanın

¹²⁹⁴ Bk. İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 271-275.

¹²⁹⁵ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 355; İbnü'l-Furât, *Târîh*, VII, 119-120; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 580-581.

¹²⁹⁶ Şâfiî b. Ali, *Menâkıb*, s. 152-153.

¹²⁹⁷ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 85; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 437.

¹²⁹⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 499, 520.

¹²⁹⁹ Hayatı için bk. Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, I, 404-406.

¹³⁰⁰ Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, I, 405.

hayatını genişçe anlatan Makrîzî, onun insaflı, alçakgönüllü ve cömert biri olduğunu söyledikten sonra dindarlığı ve adaleti ile ön plana çıktığını, halk ve ümerâ tarafından çok sevildiğini belirtir. Ayrıca sultanın, ümerânın elindeki yetim mallarını alıp gelirlerinin, yaptırdığı dârü'l-eytâmlara aktarılması, gayri şer'î yollarla el konulan emlâkin sahiplerine teslim edilmesi ve mekslerin kaldırılması gibi konularda her zaman Şâfîî başkadısı ile istişare ettiğini özellikle vurgular. Bunun yanında Sultan Lâçin'in fukahayı ve ilim meclislerine katılmayı sevdiğini, ulemâ ve halk ile birlikte yemek yediğini söylemek suretiyle onu över.¹³⁰¹ Nitekim Sultan Lâçin'in öldürüldüğü gece dahi yanında Hanefî başkadısı Hüsameddin er-Rûmî ile sohbet ettiği ve imamı olan âlim ile satranç oynadığı, gördüğü bazı rüyaların tabiri için onlara danıştığı bilinmektedir.¹³⁰²

Muhammed b. Kalavun'un oğlu el-Melikü'n-Nâsır Hasan da ilme olan düşkünlüğüyle ön plana çıkan sultanlardandır. Zira o isyancı emîrlere tarafından tahttan indirildikten sonra tutuklu bulunduğu 752-755 seneleri arasında kendisini ilme ve ibadete adanmış, hatta bu süreçte Beyhakî'nin *Delâilü'n-Nübüvve*¹³⁰³ adlı eserinin bir nüshasını istinsah etmiştir.¹³⁰⁴ İkinci saltanatı sırasında da ilmî merakından vazgeçmeyen Sultan el-Melikü'n-Nâsır Hasan, ulemâ ile sık sık ilim meclisleri tertip etmişti. Nitekim başkadılar ve dönemin çok sayıda önde gelen âlimleriyle bazı fikhî meseleleri konuşmak üzere 761 senesinde Mansûriyye Medresesi'nde kurulan meclis bunlardandır.¹³⁰⁵ Yine aynı sultanın kendi adıyla bir medrese inşa ettirdiği ve buraya görevlendirilecek ulemâyı büyük bir titizlikle seçtiği de belirtilmelidir.¹³⁰⁶

¹³⁰¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 859-865. Ayrıca bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 93-94.

¹³⁰² İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VIII, 378.

¹³⁰³ Eser hakkında bk. Yavuz, "Delâilün'n-Nübüvve", *DİA*, IX (1994), s. 117-118.

¹³⁰⁴ Makrîzî, *el-Hitat*, II, 317; a.mlf., *es-Sülûk*, III/1, 1.

¹³⁰⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 52.

¹³⁰⁶ İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, III, 161.

Burcî Memlûkler döneminin ilk sultanlarından Berkuk ise çalışmamızda ilgili yerlerde de işaret edildiği üzere, ulemâ ile çeşitli çekişmelere girmiştir. Buna rağmen Makrîzî, onun nazarında bazı âlimlerin çok özel bir yeri olduğuna da işaret eder. Bunlardan Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme el-Mağribî'ye (ö. 800/1397) sultanın büyük tazim gösterdiğini, her zaman yanına oturttuğunu, hatta Şâfiî başkadısının da onun alt sırasında oturduğunu nakleder. Bu âlim 25 Rebîülevvel 800 tarihinde vefat ettiğinde Sultan Berkuk, onun kabrinin hazırlanması için emîrlere 200 dinar vermiş ve kabri başında bir hafta boyunca Kur'ân-ı Kerîm okuyacak kurrâ da görevlendirmişti.¹³⁰⁷ İbn İyâs ise, Sultan Berkuk'un ulemâya çok hürmet gösterdiğini, onlardan biri meclise girdiğinde ayağa kalktığı söyler, hatta bu yönüyle ondan önce Mısır'da böyle bir sultan gelmediği yorumunda da bulunur. Berkuk'un pek çok vakıf tesis ettiğini de vurgulayan müellif, onun saltanatının ikinci döneminde kendisinin öldürülmesine hükmetmeleri dolayısıyla ulemâya olan kızgınlık ve kırgınlığına rağmen onlara saygısızlık yapmayıp, izzet ve ikramda bulunmaya devam etmesini övgüyle karşılar.¹³⁰⁸

Memlûkler dönemi sultanlarından hem ulemâya ilgisi hem de ilimle işigali ile ön plana çıkan el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî'ye burada özel bir yer ayrılmalıdır. Onun hakkında bir sîret kaleme alan Aynî'nin, bu sultanın ilme ve ulemâya olan muhabbetini özellikle vurguladığını belirtmek gerekir. Aynî, eserinin bu kısmında sultanın dindarlığını, ulemâ ve fukahaya ihsanlarını, ilimle işigalini ve kurduğu meclisleri ayrıntılarıyla anlatmakta ve neredeyse bu konuların tamamında hiçbir sultanın onun gibi olmadığını söylemek suretiyle el-Melikü'l-Müeyyed'i övmektedir. Sultan'ın bu ilgi ve hürmetine müstakil başlıklar altında on bir sayfalık yer ayıran Aynî, el-Melikü'l-Müeyyed'in ulemâya çokça ihsanda bulunduğunu, kıtlık dönemlerinde onlara

¹³⁰⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 890, 913.

¹³⁰⁸ İbn İyâs, *Bedâi 'u 'z-zühûr*, I/2, 530. Berkuk'un ulemânın tavsiyelerine riayet etmesi ile ilgili bk. Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 120.

hususen erzak gönderdiğini, Hanefî ve Hanbelî başkadılarını örnek göstererek onlara hürmet duyduğunu ve kıymetli hediyeler verdiğini nakleder. Ayrıca sultanın *Buhârî* ve *Tahâvî*¹³⁰⁹ okumak için harcadığı paralara da değinen tarihçi daha önce hiçbir sultanın böyle bir harcama yapmadığını belirtir.¹³¹⁰ Aynî'nin çağdaşı Makrîzî de sultanın ilim ehline değer verdiğini ve onlarla sıklıkla ilim meclisleri kurduğunu nakleder. Kendisi de bu dönemde sultan el-Melikü'l-Müeyyed'in Kahire'de yaptırdığı Müeyyediyye Medresesi'nde hadis hocalığı yapan Makrîzî, sultanın Hz. Peygamber'in şeriatını yücelttiğini ve ona uygun davrandığını söyler. Sultanı, bidat olan her şeyden uzak olması, kadıların hükümlerine itiraz etmemesi ve ümerânın, kadıların hükümlerine muhalefet etmelerine izin vermemesi dolayısıyla da över.¹³¹¹ Bunun yanında eserinin çeşitli yerlerinde sultan el-Melikü'l-Müeyyed'in ulemâya ikram ve ihsanlarına¹³¹² işaret eden müellif, 823 senesinde sultanın Bâbü Züveyle civarındaki bir camide ulemâ ile oturduğunu ve yedi farklı ders halkasına katıldığını da nakleder.¹³¹³ Nitekim sultanın, Sirâceddin el-Bulkînî'den *Sahîh-i Buhârî* icazeti aldığı, kendisine verilen bu icazetnameyi seferlerde bile yanından ayırmadığı da bilinmektedir.¹³¹⁴

Burcî Memlûkler döneminin büyük sultanlarından el-Melikü'l-Eşref Barsbay'ın da ulemâya büyük hürmet gösterdiği ve ilme alaka duyduğu bilinmektedir. Nitekim İbn Tağrıberdî, hocası Aynî'nin hâl tercümesinde onun Sultan Barsbay'la olan yakınlığını özellikle vurgular. Aynî'nin aldığı görevlerden ve faziletlerinden bahsettikten sonra,

¹³⁰⁹ Tahâvî'nin (ö. 321/933), *Me'âni'l-Âsâr* adlı eseri kastedilmektedir.

¹³¹⁰ Aynî, *es-Seyfü'l-mühenned*, s. 265-275. Ayrıca bk. Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 121.

¹³¹¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 550.

¹³¹² Bazı örnekler için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 312; 465, 508-509. Sultan'ın başka memleketlerden gelen ulemâya ikram ve ihsanı için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 525; IV/2, 563-564.

¹³¹³ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 526.

¹³¹⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, III, 309; Yiğit, "Memlûkler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", s. 33.

Türkçe bildiğini ve sultanlar nazarında özel bir yeri olduğunu nakleder. O dönemde sultanlarla arasındaki yakınlık dolayısıyla kendisi de sık sık Kal‘atülcebel’e giden İbn Tağrıberdî, Hanefî başkadısı olduğu dönemde Aynî’nin sultanla oturup yemek yediğini, tarih sohbetleri yaptığını ve Arapça tarih eserlerini Türkçe’ye çevirdiğini belirtir. Sultan Barsbay’ın ise onun bu tarih okumalarını büyük bir dikkatle dinlediğine ve tavsiyeleri doğrultusunda hareket ettiğine de işaret eder. Dolayısıyla Sultan Barsbay’ın “Aynî olmasaydı, bizim Müslümanlığımız eksik kalırdı.” dediğine dair rivayetler de ona gösterdiği büyük tazimin bir tezahürü olmalıdır.¹³¹⁵ Öyle ki; Barsbay’ın Kıbrıs’ı fethetmesinde, Aynî ile yaptığı bu ilmî sohbetlerde Memlûk Devleti’nin kuruluşundan o güne kadarki süreçte Kıbrıs’ın önemine dair kazandığı vukûfiyetin etkili olduğu düşünülmektedir.¹³¹⁶ Yine İbn Tağrıberdî’nin tarihi sevmesi ve tarihçiliğe yönelmesinde, hocası Aynî’nin sultanlar nezdindeki bu konumunun ve sultanların tarihe ilgisinin etkili olduğu da belirtilmelidir.¹³¹⁷ Bu noktada Aynî’nin çağdaşı ancak çeşitli sebeplerle aralarında husumet bulunan ve kendileri de başkadılık, dârüladl müftülüğü, muhtesiblik ve beytülmâl vekâleti gibi görevleri yürüten Makrîzî ve İbn Hacer’in bu durumla alakalı rivayetlerinde, İbn Tağrıberdî’nin aktardığı hususlara zımnen işaret edilmekle birlikte, daha ziyade Aynî’nin ayrıcalıklı bir konum elde etmesinin ön plana çıkarıldığı da belirtilmelidir.¹³¹⁸

Kaynaklarda dindar, mütevazı, iffetli biri olarak tanımlanan Sultan el-Melikü’z-Zâhir Çakmak da fıkıh alanında bilgi sahibi olması, ulemâya karşı büyük hürmet göstermesi ve onlardan biri huzura geldiğinde ayakta karşılaması gibi özellikleriyle övülmektedir. Nitekim Sehâvî, sultanın ilme aşına olduğunu, daha emîrliği döneminde

¹³¹⁵ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü’l-dühûr*, II, 354; a.mlf., *el-Menhel*, XI, 195.

¹³¹⁶ Bk. Ayaz, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 208.

¹³¹⁷ Bk. Düzenli, “Aynî (1451)”, s. 144.

¹³¹⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 698; İbn Hacer, *İnbâü’l-ğumr*, III, 365.

ulemâdan istifade için sık sık onların yanına gittiğini ve burada kurulan meclislerde *Sahîh-i Buhârî* dinlediğini söyler. Burada Sehâvî, İbn Hacer'in *Nüzhetü'l-elbâb fi'l-elkâb* adlı eserinde sultanlardan "el-Melikü'z-Zâhir" lakabını alanların din, ilim, iffet ve cömertlik açısından üstün olduğu ve kendi döneminde de el-Melikü'z-Zâhir Çakmak'ın bu özellikleri haiz olduğuna¹³¹⁹ dair yorumuna da işaret eder. Ayrıca bu rivayetlerine Çakmak'ın o sırada Şâfiî başkadısı olan İbn Hacer'e büyük hürmet gösterdiğini ve kendisine de bazı ikramlarda bulunduğunu ekler.¹³²⁰ Ancak şunu da ilave etmek gerekir ki Sehâvî'nin ifade ettiği bu hususları teyit eden İbn Tağrîberdî, bu sultanı yanındaki kötü danışmanlar sebebiyle pek çok âlim ve başkadıyı Makşere Hapishanesi'ne atması sebebiyle tenkit de eder.¹³²¹ Meşhur biyografi eseri *el-Menhelü's-Sâfi*'de 37 sayfa boyunca hayatını aktardığı Çakmak'ın, Fatiha okunurken kürsüden inerek yere oturduğunu söyleyecek kadar iffeti, dindarlığı ve tevazuunu vurgulayan İbn Tağrîberdî'nin, bu sultanla ilgili söz konusu eleştirilerini, sultanın ulemâya hürmetsizliğinden ziyade yanındaki yakın adamlarının yanlış yönlendirmesine bağladığı da belirtilmelidir. Ayrıca onun yakinen tanıdığı bu sultanla ilgili olumsuz kanaatlerinin altında kendisinin tasvip etmediği adamlarına kızgınlığı kadar, evlâdünnâs'ın ön plana çıktığı bazı mahmil törenlerini iptal etmesi gibi icraatlarına olan tepkisinin de yattığı söylenebilir.¹³²² Bu noktada Çakmak'ın vefatından sonra, kısa bir süre saltanata getirilen oğlu el-Melikü'l-Mansûr Osman'ın (857/1453) da ilimle iştiğal ettiği, hatta Hanefî

¹³¹⁹ Bk. İbn Hacer, *Nüzhetü'l-elbâb fi'l-elkâb* (nşr. Abdülaziz b. Muhammed b. Salih es-Sedîdî), I-II, Riyad 1989, s. 455.

¹³²⁰ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, III, 72-74.

¹³²¹ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 463, a.mlf., *el-Menhel*, IV, 295, 296. Sultan Çakmak'ın başka ülkelerden gelen âlimlere de tazim gösterdiği ve ikramlarda bulunduğuna dair bir örnek için bk. İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 59.

¹³²² İbn Tağrîberdî, *el-Menhel*, IV, 296.

mezhebi üzere fetva verecek seviyede bir fakih ve hafız olduğu da belirtilmelidir.¹³²³ Sehâvî, onun ilimle iştigali ve ulemâyla ilişkileri bağlamında İbn Hacer'i örnek gösterir. el-Melikü'l-Mansûr Osman'ın, İbn Hacer'i düzenli olarak ziyaret ettiğini, ondan Şâfiî fıkhi veya Buhârî şerhi dersi aldığını nakleder. Ayrıca onun dinî ilimler yanında tıp, tarih, furusiyye, sanat, Arapça, mûsikî ve şiirle ilgilendiğini belirten Sehâvî, kendi usulünün aksine ondan büyük övgüyle bahsedip, dualar da etmektedir.¹³²⁴

Sultan Aynâl'a gelince bu noktada onun ilme yaklaşımı ve ulemâyâ karşı tavrı konusunda tarihçilerin farklı kanaatlere sahip olduğu tespit edilmektedir. Bu sultanın muasırı olan tarihçiler söz birliği etmişçesine onun kan dökmekten çok çekinen, kendisine karşı isyan etmiş olanları dahi cezalandırmaktan kaçınan bir hükümdar olduğunu ifade ederler.¹³²⁵ Ancak bu kanaatlerini serdedenler arasında bulunan İbn Tağrîberdî onun ilmî konulardaki cehaletini vurgularken ağır ifadeler de kullanır. Aynâl'ın ilim ve fenden uzak olduğunu, okuma yazma bilmediğini, Fatihâ Sûresi'ni bile düzgün okuyamadığını, hatta abdest alış ve namaz kılış şeklinin bile garip olduğunu ileri süren İbn Tağrîberdî, bunlara onun ulemâyı sevmediğini de ekler. Sultan Aynâl'ın mal biriktirme hırsının ulemâ sınıfını da etkilediğini zımnen ifade eden İbn Tağrîberdî bu sebeple ilmiye mansıbında da rüşvetin yaygınlaştığını kötülüklerin arttığını bu sebeple de memleketin harap olduğunu ifade eder. Sultan'a karşı tavrını daha da sertleştiren İbn Tağrîberdî insanların Aynâl'ın ölmesi için dua ettiğini öldüğünde de hiç kimsenin üzülmeyişini hatta onun Türk sultanlar arasında en kötüsü olduğunu söyleyecek kadar ileri gider.¹³²⁶ Sehâvî'nin de bu dönemde rüşvetin yaygınlaştığı bunun ulemâyâ da sirayet ettiği şeklinde yorumlar da bulunduğu

¹³²³ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 322; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 237.

¹³²⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 127-128; a.mlf., *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 82-84.

¹³²⁵ Bk. İbn Tağrîberdî, *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), IV, 782-784; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 329; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VI, 102; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 368.

¹³²⁶ İbn Tağrîberdî, *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), IV, 782-784.

belirtilmelidir.¹³²⁷ Ancak Aynâl'in ilmî konulardaki yetersizlikleri hatta okuma yazma bilmediği gibi hususlarda İbn Tağrîberdî ile aynı kanaate sahip olan İbn İyâs ulemâ konusunda bu tarihçiden ayrılır. İbn İyâs, Aynâl'in önceki dönemlerin adetlerini olduğu gibi uygulayan, şeriata uygun davranan, ulemâyı seven, kadıları azletmekten mümkün merteye kaçınan bir sultan olduğu iddiasında bulunur.¹³²⁸ Bu noktada İbn Tağrîberdî ile İbn İyâs'ın ele aldığımız konu çerçevesinde birbirine zıt fikirler serdettiğini ancak Sehâvî ve Abdülbâsît el-Malatî'nin ise bu konuya dair bir yorumda bulunmadığını özellikle vurgulamak gerekir. İbn İyâs'ın yaklaşımını bu sultanın dönemini müşahede etmediği için bir kenara bırakmak gerekirse, saraya istediği zaman girip çıkabilen İbn Tağrîberdî'nin yorumlarını değerlendirmenin güç olduğu söylenebilir. Nitekim idareyle bu kadar iç içe olan İbn Tağrîberdî'nin sultana karşı kişisel kırgınlığı olduğu ihtimali akla gelse de aynı tarihçinin bu sultanın isyancılarla birlik olup kendisini ortadan kaldırmayı amaçlayan halifeyi dahi ağır bir şekilde cezalandırmaktan kaçındığı, hatta onu sürgüne gönderirken bile büyük üzüntü duyduğu şeklindeki aktarımlarında sergilediği tutum bu ihtimali de zorlaştırır. Dahası İbn Tağrîberdî Aynâl'in yerinde bir başka sultan olsa bahsi geçen halifeyi çok daha ağır bir şekilde cezalandıracağını söylemek suretiyle sultan Aynâl'i övgüyle anar. Dolayısıyla bu son ifadeleri, İbn Tağrîberdî'nin sultan Aynâl'a karşı ön yargıyla davrandığını ileri sürmemizi engeller mahiyettedir. Buna ilave olarak Arap ulemâdan Sehâvî ile Türk ulemâdan ve evlâdünnâs sınıfına mensup Abdülbâsît el-Malatî'nin, sultan Aynâl'in ilme yaklaşımı ve ulemâya tavrı konusundaki sessizliği de İbn Tağrîberdî'nin yukarıdaki yorumlarını değerlendirmeyi zorlaştıran bir başka husustur. Son olarak şunu da ifade etmek gerekir ki, dört tarihçinin de rivayetleri göz önüne alındığında, Aynâl döneminde rüşvetin yaygınlaşması, memleketin harap olmaya

¹³²⁷ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 329.

¹³²⁸ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 368-369.

yüz tutması gibi hususlarda Sultan Aynâl'ın memlûklerinin (cûlbân) çıkardığı isyan ve huzursuzlukların temel sebep olarak gösterildiği anlaşılmaktadır.

Sultan Hoşkadem de ilme ve ulemâya ilgi ve hürmetiyle anılanlar arasındadır. İbn Tağrîberdî, sultanın ulemâya büyük saygı gösterdiğini, ulemâdan biri huzura geldiğinde ayakta karşıladığını ve haşmetine rağmen ulemâya karşı konuşmalarında edepli olduğunu nakleder. Müellif ayrıca sultanın fasihe yakın Arapça konuştuğuna, sultanla kendisi arasında da yakın bir bağ olduğuna ve sultanın nazarında sözünün itibar gördüğüne de işaret eder.¹³²⁹

Memlûkler'in son dönem sultanlarından el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay'ın ilme ve ulemâya ilgisine gelince İbn İyâs, Sultan Kayıtbay'ın sûfî şeyhlerinden İbrahim el-Metbûlî'ye (ö. 877/1473)¹³³⁰ büyük hürmet gösterdiğini, asrın ender karşılaşılan âlimlerinden olduğunu söylediği bu âlimin, halk ve ümerâ nezdinde özel bir mevkiî olduğunu, sultanın da onun sözünden çıkmadığını nakleder.¹³³¹ İbn İyâs sultanın meşhur âlim Muhyiddin Kâfiyeci'ye de büyük itibar gösterdiğini ifade eder.¹³³² Kayıtbay'ın ulemâya olan bu saygısı onun ilmî birikimiyle de ilişkili olmalıdır. Zira sultan Kayıtbay özellikle hadis ve siyer konusunda birikim sahibi olduğunu ortaya koyan tavırlarıyla da bilinir. Nitekim meşhur âlim Celâleddin es-Süyûtî'nin hicri yıl başını tebrik için başkadılarla birlikte Kayıtbay'ın huzurunda yaşadıkları buna dair örneklerdendir (899).

¹³²⁹ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XVI, 307-309.

¹³³⁰ Vefat yılı için bk. İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 88; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 85-86; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylül-emel*, VII, 67. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin ilgili maddesinde bu âlimin vefatı 880/1475 yılı olarak kaydedilmektedir. Ancak bunun sehven yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu konuda bk. Reşat Öngören, "Tarikat", XL (2011), s. 101.

¹³³¹ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 88.

¹³³² İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, III, 98.

Süyûfî huzura girdiğinde önünde “*Hayretü'l-Fukaha*”¹³³³ isimli bir kitap olan Sultan, ona Hz. Peygamber’in yürürlüğe koyduğu ama yapmadığı sünnetin ne olduğunu sormuş, Süyûfî de “Ezandır.” diyerek buna layıkıyla cevap vermişti. Sultan’ın böyle bir soruyu sorabilmiş olması onun bu konulardaki müktesebatını göstermektedir.¹³³⁴

Bu konuda son olarak Sultan Kansu Gavri’nin Hanefî başkadısı Seriyüddin Abdülber İbnü’ş-Şihne ile olan yakın münasebetlerine de işaret etmek gerekir. Zira sultan Kansu Gavri bu âlimin görüşlerine büyük önem verir, idarî işleyişle ilgili meselelerde dahi ona danışır. İbn İyâs sultanın ona büyük hürmet gösterdiğini ve bu başkadının haftanın üç gecesini Kal‘atülcebel’de sultanın yanında geçirecek kadar sultanla yakın olduğunu da aktarır.¹³³⁵

2.3.2. İktidar-Ulemâ İlişkilerine Dair Bazı Tarihçilerin Değerlendirmeleri

İktidar ulemâ ilişkilerinin tarih eserlerine yansımaları, bu dönem tarihçilerinin taraflar ve ilişkileri hakkındaki yorum ve değerlendirmeleri kanaatimizce burada ele alınmalıdır. Ancak bu ilişkiler ve tarafları ile ilgili bütün tarihçilerin şahsi yorumlarına işaret etmek mümkün olmadığından, ayrıca bir kısmına da ilgili yerlerde işaret edildiğinden biz burada dönemin müşahidi bazı tarihçilerin kendi dönemlerinin iktidar ve

¹³³³ Abdülgafur b. Lokman el-Kerderî’nin (ö. 562 /1162) Hanefî fikhına göre Elgâz-ı Fıkhiyye (Fikhî lugazlar/bilmeceler) türünde yazdığı eseridir. Eser, türünün ilk örneği olmasıyla dikkat çeker. Bk. Çetin Alataş, *Aldulğafur b. Lokman el-Kerderî’nin Hayretü'l-fukaha” Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2012.

¹³³⁴ İbn İyâs, *Bedâi’u’z-zühûr*, III, 297. Bu sultan döneminde fukara ve ulemânın gelirlerinin sürekli olarak arttırıldığı da belirtilir. Bk. Abdülbâsî el-Malatî, *Neylü’l-emel*, VII, 27-28; İbn İyâs, *Bedâi’u’z-zühûr*, III, 68-69.

¹³³⁵ İbn İyâs, *Bedâi’u’z-zühûr*, IV, 470. Sultan Kansu Gavri’nin ulemâyaya gösterdiği hürmeti yansıtan başka bazı örnekler için bk. İbn İyâs, *Bedâi’u’z-zühûr*, IV, 52-53, 60, 358.

ulemâ ilişkilerine dair tespit edebildiğimiz değerlendirmelerini ele almakla iktifa edeceğiz. Bu noktada yorumları için tercih ettiğimiz Makrîzî ve İbn Tağrıberdî'nin niçin seçildiklerine dair kıstaslarımızla ilgili birkaç hususa dikkat çekmek istiyoruz. Öncelikle bu iki tarihçinin Memlûkler dönemi tarih anlayışlarının merkezinde yer alan Mısır tarihçiliği ekolünün iki büyük temsilcisi olduklarını belirtmek gerekir. Bu ekol, hadiseleri geniş, vefeyâtı ise kısa sayılabilecek bir tarzda ele almasıyla ve olayları neredeyse günlük şeklinde kaydetmesiyle öne çıkmıştır. İkinci olarak, Makrîzî bu ekolün kurucusu ve kaleme aldığı zamanlar için tartışmasız en ayrıntılı bilgi veren tarihçisidir. Ayrıca Makrîzî, ulemâ sınıfının Arap müntesiplerinden olup Arap asabiyesine düşkünlüğü ile tanınan, Arapları başka milletlerin özellikle de Memlûk kökenli Türklerin idare etmesi hususunda rahatsızlık izhar eden bir müelliftir. Bununla birlikte doğrudan şahısları hedef almaktan ziyade kurumlar ve işleyişe yönelik serin kanlı eleştirileriyle de temayüz ettiği belirtilmelidir. Dolayısıyla bir taraftan etnik, mezhebî ve benzeri taassuplara sahip olan Makrîzî bir taraftan da Ayaz'ın ifadesiyle Memlûkler döneminde pek rastlanmayan münekkit ve kısmen tarafsız tarihçi profili de taşımaktadır.¹³³⁶ Bu bakımdan onun yorumları döneme ışık tutan önemli veriler de sunmaktadır. İbn Tağrıberdî ise hocası Makrîzî'nin aksine askerî aristokrasiye babası vasıtasıyla mensup olup, Arap ulemâyâ karşı eleştirel tavır benimseyen bir tarihçidir. Ayrıca iyi Türkçe bilmesinin yanı sıra Türklüğe olan muhabbetiyle de tanınmaktadır. Makrîzî ne kadar saraya uzak ise İbn Tağrıberdî de o derecede askerî aristokrasi ile iç içedir. Dolayısıyla birçok açıdan zıt özelliklere sahip olmalarına rağmen aynı tarih ekolüne mensup olan ve aralarında hoca-talebe ilişkisi de bulunan bu iki tarihçinin, yaşadıkları dönemdeki gelişmelere dair yorumları yapılacak değerlendirmeler için sağlıklı veriler sunabilir. Son olarak Mısır ekolünün tamamlayıcısı ve son temsilcisi olan İbn İyâs'ın eserindeki yorum ve değerlendirmelerine, çalışmanın ilgili kısımlarında işaret edildiğini belirtmemiz gerekir.

¹³³⁶ Ayaz, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 87-88.

Zira İbn İyâs'ın bu bağlamdaki yorum ve değerlendirmeleri oldukça sınırlıdır. Ancak bu sınırlı örnekler içerisinde bazı şiirli yorumlarının dikkat çekici olduğunu da söylemeliyiz.¹³³⁷

İlk ele alacağımız tarihçi olan Makrîzî'nin, devlet kademelerinde kâtiplik, muhtesiblik gibi bazı görevler almış olması, kurumsal işleyiş ve ele aldığımız konu olan iktidar ulemâ ilişkileri hususunda vukûfiyet sahibi olmasını sağlamıştır. Bunu gösteren izleri, kendisinin Kahire muhtesibliğine tayin edildiği gün Sultan Berkuk'un mirası ile alakalı Atabek Ayıtmış'ın evinde düzenlenen bir toplantıya dair aktardıklarından tespit etmek mümkündür (Zilkade 801). Şeyhülislam, başkadılar ve çok sayıda fukahanın katıldığı bu toplantıda Sultan Berkuk'un mallarının Beytül-mâl'e mi yoksa vârislerine mi verileceği tartışılmış, uzun süren tartışmalardan sonra altıda birinin vârislerine, kalanının da Beytül-mâl'e aktarılmasına karar verilmiştir.¹³³⁸ Makrîzî'nin eserinde tespit edebildiğimiz kadarıyla bu tarihe kadar sultanların miraslarıyla ilgili bir tartışmaya işaret etmemesi ise dikkat çekmektedir. Dolayısıyla onun bu naklinde Kahire muhtesibi olarak toplantıda hazır bulunması ve ayrıntılara vakıf olmasının başat rol oynadığı anlaşılmaktadır. Hicri 766 senesinde doğan Makrîzî, yaklaşık 780'lerden itibaren hem babasının görevleri dolayısıyla hem dedesinin yönetimle yakın münasebetleri vasıtasıyla erken yaşta dîvânlarda katiplik yapmaya başlamıştır. Bu itibarla ulemâ iktidar ilişkilerine bu tarihlerden itibaren ölümüne kadar ki süreçte vakıf olan bir tarihçiydi. Kalemının keskinliği ve idareye yönelik sert eleştirileriyle bilinen Makrîzî, eserinin bahsi geçen süreçle ilgili kısımlarında bu konuya dair çeşitli yorumlarda bulunmuştur. Bu yorumların

¹³³⁷ İbn İyâs, *Bedâi 'u 'z-zühûr*, III, 282, 283, 292.

¹³³⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 969; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü 'z-zâhire*, XII, 178. Ayrıca bk. Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü 'l-emel*, III, 26.

bir kısmı ilgili yerlerde konunun akışı gereği ele alınmıştır. Burada ise daha önce temas edilmeyen önemli gördüğümüz birkaç yorum ve değerlendirmesine işaret edilecektir.

Arap asabiyesine düşkünlüğü ile bilinen Makrîzî, talebesi İbn Tağrîberdî'nin işaret ettiği üzere bazen mezhebî taassup da göstermekteydi. Buna dair bir örnek Hanefî bir başkadının Şâfiî başkadılar gibi özel birtakım kıyafetler giymek istemesi ve bu talebinin kabul edilmesiyle Hanefî mezhebine mensup yetimlerin mallarının idaresiyle görevlendirilmesi üzerine yaptığı yorumlarda görülmektedir. Buna göre Cemâziyelevvel 773 tarihinde Hanefî başkadısı Sirâceddin Ömer el-Hindî, Şâfiî başkadılar gibi tarha takıp ferace giymek, diğer beldelere kadılar görevlendirmek ve yetim mallarıyla ilgili işleri üstlenmek istemiş ve bu talebi de kabul edilmişti. Makrîzî, Hanefî başkadısının Şâfiî başkadısıyla benzer imtiyazlara sahip olma talebini sert bir şekilde eleştirmekte, Allah'ın buna müsaade etmediğini, Hanefî başkadıyı hasta edip ölene kadar yatağa mahkûm etmek suretiyle bu işleri yapmaktan alıkoyduğunu belirtmektedir.¹³³⁹ Bilindiği üzere yetimlerin mallarına dair vakıfların idaresi gibi işler Şâfiî başkadıların görev alanına dâhildi. Hatta Şâfiî başkadılarını diğerlerinin üzerine çıkararak imtiyazlar arasında bu da yer almaktaydı. Tarihçi, buradaki yorumuyla kendisinin de mensubu bulunduğu Şâfiî mezhebinin başkadılarının görev alanlarına bir anlamda kutsiyet de izafe etmekteydi.¹³⁴⁰ Makrîzî ayrıca bu tür tasarruflarda bulunan askerî aristokrasiye karşı da oldukça mesafeliydi. Bu noktada Makrîzî'nin çağdaşı ve mezhebinin uzun yıllar başkadılığını da yapmış bulunan Şâfiî İbn Hacer'in bu hadiseyi aktarırken Makrîzî gibi sert yorumlar yapmadığı da dikkatlere sunulmalıdır. Ayrıca Hanefî tarihçi Abdülbâsıt el-Malati'nin muhtemelen Makrîzî'yi kastederek bazı Şâfiî âlimlerin söz konusu Hanefî başkadısının talepleri ve

¹³³⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 196. Ayrıca bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 14; Abdülbâsıt el-Malati, *Neylü'l-emel*, II, 33; Mayer, *Melâbis*, s. 93.

¹³⁴⁰ Benzer bir örnek için bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 889.

ardından vefatı konusundaki yorumlarına işaret ettiği, bunları yersiz ve taassupkâr bulduğu da belirtilmelidir.

Müellifin, mezhebî taassubu üzerinden hem Hanefilere hem de Hanefilere destek çıkan askerî aristokrasiye yönelik tenkitleri dikkat çekici olmakla birlikte, onun daha ziyade yöneticilerin ilmiyeye yönelik buyurgan ve müdahaleci tutumlarıyla, ulemâ sınıfının edilgen tavırlarına sert tenkitler yaptığı belirtilmelidir. Nitekim Makrîzî'nin müşahede ettiği Berkuk dönemindeki bu tür gelişmelerle alakalı yorumlarının da bu minvalde olduğu tespit edilmektedir. Bu bağlamda ilk olarak Makrîzî'nin, Berkuk ve Berke'nin idareyi ellerinde tuttuğu dönemlerdeki uygulamalara dair tepkisine işaret edilmelidir. 779 senesi hadiselerinde kadılık ve muhtesiblik de dâhil göreve gelmek isteyen herkesin, Emîr Kebîr Berkuk'a para verdikten sonra isteklerine nâil olduklarını söyleyen Makrîzî, bu rezillik ve sefihliğin “er-rütebü'l-aliyye” olarak andığı vazifelere dahi sirayet etmesinin, Mısır ve Şam'ın harap olmasının sebebi olduğunu da belirtir.¹³⁴¹ Benzer şekilde 783 yılında Kahire muhtesibinin, Berkuk'un ulemâ ile ilgili sözlerini başkadılara iletmiş olmasından dolayı sürgüne gönderilmesi üzerine yaptığı yorumlar da bu minvaldedir. Buna göre muhtesib Cemâleddin Mahmud el-Acemî, kalabalık bir mecliste Emîr Kebîr Berkuk'un Türkçe ifade ettiği “Kadıların Müslüman olmadığına” dair sözlerini, Hanefî başkadısı Sadreddin Muhammed b. Mansûr'a iletmiş, o da Şâfiî başkadısı Burhaneddin İbn Cemâa'nın yanına gidip durumu bildirmişti. Şâfiî başkadısının kendisine karşı tavrının değiştiğini gören Emîr Kebîr Berkuk, bunun suçlusu olarak gördüğü muhtesibi azledip sürgüne gönderilmesini emretmişti. Bu noktada Hanefî başkadısı Sadreddin Muhammed b. Mansûr'un Şâfiî başkadısıyla konuşması sırasında sarf ettiği sözlere de işaret edilmelidir. Berkuk'un bu söylemlerini reddeden Hanefî başkadı, “Ömrümü Dımaşk'ta ilme adadım, ama ömrümün sonunda geldiğim Mısır'da

¹³⁴¹ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 324.

İslâm'dan kovuldum.” diyerek görevinden istifa edeceğini söylemiştir.¹³⁴² Bu rivayetinin ardından Makrîzî, Berkuk'un ulemâ ile alakalı bu ağır sözlerinin hem yönetim hem de halk nazarında ulemânın itibarını azalttığını ileri sürer. Önceden ümerânın, ulemâyı gördüğü zaman onlara büyük hürmet gösterdiğini, İslâm'ın öğreticisi olarak gördüğü başkadı ve fakihlerin ellerini öpmek için birbirleriyle yarıştıklarını, onların bereketi sayesinde yaşadıklarını ancak başkadıların nasıl davranacaklarını ve ne tür kararlar alacaklarını Emîr Berkuk'tan talimatla öğrenir hale geldikten sonra işlerin tam tersine döndüğünü söyler. Buraya kadar başta Berkuk olmak üzere askerî aristokrasiyi tenkit eden Makrîzî daha sonra eleştiri oklarını ulemâyâ yöneltir. Öncelikle ulemâyı makamlarına yakışır şekilde hareket etmemeleri dolayısıyla eleştirir. Ona göre Berkuk ve oğlunun dönemlerinde başkadılar ve fukaha devlet ricalinin evlerinden çıkmıyor, en alt rütbedeki memlûkleri muhatap alıyor, dünyalık menfaat için her türlü rezilliğe katlandıkları gibi bu tür idarecilere de itaat ediyorlardı. Bir anlamda hükümlerini para karşılığı satıyorlardı. Makrîzî, ulemânın bu tarz tavırlarının hem başkadılık makamının değerini hem de kendi itibarlarını ümerâ ve halk nazarında kaybetmelerine yol açtığını söyler.¹³⁴³ Müellif başka eserlerinde de kendi döneminde evvel emirde başkadılar olmak üzere ulemânın yetersizliği ve pek çok konudaki bilgi eksikliğini ısrarla vurgular.¹³⁴⁴ Tarihçinin, bu eleştirileri kendisinin ikbal ve tazim gördüğü Berkuk ve Ferec dönemleri için yaptığının altı özellikle çizilmelidir.

Makrîzî, Berkuk ve oğlunun döneminin ardından da bu tür ilişkilere dair oldukça sert tenkitlerini sürdürür. Nitekim 820 senesi Rebûlâhir hadiselerini aktarırken olayların akışını keserek iktidar ulemâ ilişkilerindeki bu çarpıklığı ağır eleştirileriyle birlikte yazmaya başlar. Bu süreçte gerçekleşen hadiselerde yapılan zulme işaret ederek kadı,

¹³⁴² Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 447-448.

¹³⁴³ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 448.

¹³⁴⁴ Bk. Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ'*, I, 3-4.

muhtesib, vali, hâcib ve üstadârların dâhil olduğu bu zulümlerin sözlerle anlatılacak, kalemle yazılacak gibi olmadığını belirtir. Ardından sözü tekrar ulemâyâ getirir ve onların son derece kötü özelliklerini saymaya başlar. Buna göre nâiblerinin sayısı iki yüzü geçen başkadıların hüküm konusunda rüşvet almak ve vermekten çekinmediklerini, bu usulsüzlüğe kâtip ve yardımcılarının da dâhil olduğunu ve bu dönemde yaşanan münkerât gibisinin daha önce görülmediğini belirtir. Başkadıların insanlardan aldıklarını kendi arzuları için harcadıklarını, bunu da Allah adına yaptıklarını belirterek O'na iftira attıklarını ve Allah'ın malını haksız yere harcadıklarını ileri sürer.¹³⁴⁵ Benzer şekilde Hanefî ve Şâfîî başkadılarının sultanın huzurunda birbirlerine küfretmeye varan tartışmaları ile alakalı bu iki başkadının haddi aştığını ve yaşananların başkadılara yakışmadığını söylemek suretiyle eleştirir (Zilhicce 821).¹³⁴⁶ Esasen Makrîzî daha önce söyledikleri çerçevesinde ulemânın bu tutumunun, değerlerini düşürdüğüne işaret etmek istemektedir.

Makrîzî'nin talebesi Türk tarihçi İbn Tağrıberdî'nin yorum ve değerlendirmeleri de hem hocasıyla mukayese hem de idarenin tarafında yer alan bir tarihçi tarafından yapılması bakımından özellikle ele alınmalıdır. Hicri 812 senesi civarında doğan İbn Tağrıberdî özellikle 830'lu yıllardan itibaren hocasının rivayetlerinin yanına kendi bilgilerini de ekleyerek eserlerine geniş bir muhteva kazandırmaya başlamıştır. Ümerâ ve ulemâ sınıfına mensup eniştereli vasıtasıyla hem ilmî gelişimini tamamlayıp ulemâyâ yakından tanıyan hem de askerî aristokrasinin arasında bulunma imkânı elde eden İbn Tağrıberdî bu özellikleriyle iki tarafın ilişkileri hakkında sağlıklı değerlendirmeler yapabilecek yetkinliğe ulaşmıştır. Ancak İbn Tağrıberdî eleştirilerini özellikle ulemâ sınıfına yöneltmiş görülmektedir. Bu eleştirilerde askerî aristokrasiye yönelik kimi zaman imâ yollu kimi zaman da doğrudan ifadeler bulunduğunu belirtmek gerekir. Ulemâyâ

¹³⁴⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 388-389.

¹³⁴⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 471.

yönelik eleştirileri ile ilgili olarak ilk örneği 849 senesinde bir medresenin minaresinin yıkılmasının ardından sultanın sert tepkileri ve sorumlu başkadı İbn Hacer’i azletmesinde görmek mümkündür. İbn Tağrıberdî bu olayda kadı ve nâibine yapılanlarla ilgili sultanın kınanmaması gerektiğini söyler. Onun tespitine göre medrese ve evkâfın idaresi hususunda görev alan ve nâzırlık yapan kadılar gerekli hassasiyeti göstermemekteydiler. Bu kadar bilgilerine rağmen ancak cahillerden sadır olabilecek böyle bir ihmâli, fukaha ve kadıların yapmaması gerektiğini ileri süren İbn Tağrıberdî, bu ihmallerine Allah katında hiçbir mazeret gösteremeyecekleri iddiasında da bulunur. Daha sonra bu dönemin kadıları ve fukahası ile ilgili genel eleştiriler yapmaya başlayan İbn Tağrıberdî kendi zamanında insanların ölmesine ve yaralanmasına yol açan bu tür ihmallerin kadılarca sıkça yapıldığını ifade eder. Önceleri bu tür yapıların nezaretinin hâcib, devadâr gibi askerî sınıfa ya da mütevellîlere bırakıldığını oysa bu dönemde bu işin müteammimîne (sarıklı fukaha ve ulemâyı kastediyor) tevdi edildiğini tenkit ederek aktarır.¹³⁴⁷ Doğrudan çok sevdiği İbn Hacer’e eleştiriyi yöneltmekten sakındığı anlaşılan İbn Tağrıberdî genel manada fukaha ve ulemâyâ tenkitlerde bulunarak duygularını ifade etmektedir. Hatta görevden alınan İbn Hacer’in sultana karşı imalı tehditlerle dolu mektubunun halifenin ricasıyla devâdar Aynâl el-Alâî tarafından ortadan kaldırıldığını da belirten İbn Tağrıberdî,¹³⁴⁸ İbn Hacer’in bu cüretine hayretini de gizleyememektedir. İbn Tağrıberdî, İbn Hacer’in yerine getirilen Şemseddin el-Kâyâtî için de çeşitli iyi özelliklerinin yanı sıra makam mevki düşkünlüğü sebebiyle tenkitlerde bulunur.¹³⁴⁹ Hatta makama olan aşırı

¹³⁴⁷ Bk. İbn Tağrıberdî, *Havâdisü’ d-dühûr*, I, 117-118. Konu ile ilgili olayın taraflarından olan İbn Hacer’in nakilleri için bk. İbn Hacer, *İnbâü’ l-ğumr*, IV, 234-235.

¹³⁴⁸ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü’ d-dühûr*, I, 118.

¹³⁴⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’ z-zâhire*, XV, 367.

düşkünlüğü sebebiyle sultan ve ümerâyâya bir manada tabasbusta bulunduğunu, kimi zaman sultan karşısında dilinin tutulmasının eleştirisi konusu yapıldığını da söyler.¹³⁵⁰

İbn Tağrîberdî'nin ulemâyâya yönelik eleştirileri makam mevki düşkünlüğü ve cüretkarlıktan başka yetersizlik ve liyakatsizlik gibi noktalara da ulaşmıştır. Burada İbn Tağrîberdî'nin 853 senesinde bu konularla alakalı yaptığı değerlendirmeye mutlaka yer verilmelidir. Artık onun gözünde iktidar ulemâ ilişkileri, ulemânın tamamen edilgen olduğu, her türlü hakareti sineye çektiği bir düzleme gelmiştir. Onun ifadesine göre “Bizim zamanımızda sultanın kadılara ve diğerlerine yaptıklarına kimse itiraz etmezdi. Sultan etrafında övmek istediği kişi için olumsuz anlamda dört başkadıyı ölçü kabul ederdi ve derdi ki, şu kimse benim için dört başkadıdan daha hayırlıdır. Övülen kişi sultanın memlûklerinden yahut ayaktakımından bir şahıs dahi olabilirdi. Hadiseler kadıların huzurunda gerçekleşir, kimse de kadı ve diğerlerine yaptıklarından dolayı sultana karşı çıkmazdı.”¹³⁵¹ Ertesi yıl meydana gelen gelişmelerde ise ulemâ sınıfının itibarı iyice ayaklar altına alınmaya başlamıştı. Nitekim yapılan bir duyuru ile kadılar dâhil ilmiye sınıfının ata binmesi yasaklanmıştı (Cemâziyelevvel 854). İbn Tağrîberdî, kadı nâiblerinden bazılarının kendisine gelip “Cülban memlûkleri ve ehl-i zimme ile aynı seviyeye getirildik. Bizler de onlar gibi ata binemiyoruz” dediklerini aktarır.¹³⁵²

İbn Tağrîberdî'nin 855 senesinde Hanefî şeyhlerinden birinin vefatından bahsederken dönemin sultanlarına yönelik yaptığı eleştirilere de burada işaret edilmelidir. Zira Müellifin buradaki yorumları hem bir dönem değerlendirmesi hem de ulemânın durumunu yansıtması bakımından dikkat çekicidir. İbn Tağrîberdî bahsettiği bu Hanefî şeyhin, Sultan el-Melikü'z-Zâhir Tatar tarafından tazim gördüğünü ve onunla yakın

¹³⁵⁰ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 143.

¹³⁵¹ İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 214.

¹³⁵² İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 273. Benzer bir hadise için bk. İbn Tağrîberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 486.

münasebetleri olduğunu nakleder. Bu Hanefî şeyhin, Tatar'dan sonra gelen sultanlar tarafından onu tanımadıkları ve vasıflarını bilmedikleri halde tazim görmesini de eleştirir. Bu konuda “Çağımızın sultanları kör iki adam gibidir, biri elini diğerinin omzuna koyar, ilki nereye giderse ikincisi de onun peşinden gider.” yorumunda bulunur. Zira onun gerçek kıymetini Tatar'dan başka kimse bilmemekteydi. Nihayetinde gözden düşen bu âlimin başkadılar huzurunda yargılandıktan sonra tazîr ve hapis cezasına çaptırıldığını belirten İbn Tağrîberdî, bunların hepsinin Sultan Çakmak'ın emriyle gerçekleştiğini belirtir. Tarihçi, ayrıca bu şeyhin her gün bineğine binip Şeyhuniyye Hankah'ından Kal'atülcebel'e gittiğini, sultanla görüşükten sonra aynı şekilde geri döndüğünü de ekler.¹³⁵³ İbn Tağrîberdî'nin buradaki yorumları ile ilgili Memlûk araştırmacısı Nathan Hofer, sultanlar için böyle bir küçümsemenin geç dönem tarihçiliğinin bir özelliği olduğunu söyler. Ona göre bu dönem tarihçileri Selahaddin Eyyûbî ve Sultan el-Melikü'z-Zâhir Baybars dönemlerinin ihtişamıyla kendi yaşadıkları çağın olumsuzluklarını kıyaslamakta ve şikâyette bulunmaktaydılar.¹³⁵⁴

Ulemânın, dolayısıyla başkadıların maruz kaldıkları bu tür aşağılamalar sultan ve ümerânın tutumları kadar kendi yetersizliklerinden ve makam mevki hırslarından da kaynaklanmaktaydı. Bu konuda İbn Tağrîberdî'nin, Tâceddin Muhammed İbnü'l-Bulkînî'nin (ö. 855/1451) kadı askerliğe ve kadı nâibliğine görevlendirilmesi ve Hanefî başkadısı Muhibbüddin İbnü's-Şihne için söyledikleri örnek verilebilir. Tarihçi, kendi döneminde kadılık görevini yürüten kimselerin yetersiz olduğuna dair eleştirilerde bulunurken, Tâceddin İbnü'l-Bulkînî'nin adını zikreder. Onun adlî konulardaki bilgisizliğine işaret ettiği gibi cimriliğini de eleştiri konusu yapar. Sözlerini güçlendirmek

¹³⁵³ İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 4-5.

¹³⁵⁴ Bk. Nathan Hofer, “The Ideology of Decline and the Jews of Ayyubid and Mamluk Syria”, *Muslim-Jewish Relations in the Middler Islamic Period* (ed. Stephan Conermann), Bonn University Press, Göttingen 2017, s. 95.

için de İbn Hacer'in bahsi geçen âlimin tayinine dair şiirini sözlerine ekler.¹³⁵⁵ İbn Tağrıberdî'nin atıfta bulunduğu İbn Hacer söz konusu Tâceddin İbnü'l-Bulkînî'yi haram helale riayet etmeyen, sorumsuz davranan, hatta hiç kimsenin kadılığa yakıştırmayacağını belirttiği bir şahıs olarak nitelendirir. Daha sonra da Tâceddin İbnü'l-Bulkînî'nin yerine kardeşi Alemüddin Sâlih'in getirilmesinin daha uygun olacağını “uygun anlamına da gelen sâlih” kelimesini kullanarak tevriyeli ifadelerle aktaran bir şiir inşâd eder.

Celâleddin öldü, dediler oğlu gelecek göreve

Hayır kardeşi (Sâlih) tercihe daha yakındır,

Zira ben derim ki; bu hüküm mevkîne

Tâceddin ne uygundur (Sâlih'tir) ne de layıktır.¹³⁵⁶

İbn Tağrıberdî, Hanefî başkadılarında Muhibbüddin İbnü'ş-Şihne'nin Halep'e gönderilmemek için sultana rüşvet kabilinden yüksek rakamlarda para vaadinde bulunmasını da bu minvalde ağır eleştirilerle değerlendirir (Cemâziyelâhir 857). İbn Tağrıberdî, bu bedbahtlığın âdet haline geldiğini belirtir. Bu başkadının her türlü aşağılamaya maruz kalmasına, darp ve hatta hapsedilmesine rağmen tekrar göreve gelebilmek için yöneticilerin kapısına gitmeyi alışkanlık haline getirdiğini, oysa bir kadı ve Hanefî fakihinden tam tersinin beklendiğini söyler.¹³⁵⁷

İbn Tağrıberdî'nin olgunluk dönemine tekabül eden 861 senesi sonlarında yaptığı bu yıla dair külli bir değerlendirme de ulemâ ve ümerâ sınıflarına yönelik eleştirilerle doludur. Tarihçi hem ümerâ hem de ulemâ sınıfını kastederek hadiselerini sıraladığı bu sene Mısır'da şer'î ve siyasî sahada hüküm sahibi olanların büyük bir bozulma içinde olduğuna işaret eder. Bunu cülban memlûklerinin taşkın tavırlarına bağlar. Buna göre

¹³⁵⁵ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 351.

¹³⁵⁶ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 279-280.

¹³⁵⁷ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 444.

alacaklı olduğu kişiden parasını tahsil edemeyenler veya davalılarından haklarını alamayanlar, devlet yöneticileri ya da hukuku uygulamakla mükellef kadılara başvurmak yerine, daha kısa ve garantili yol olan cülban memlûklerine gitmekte, onların etkinliği ve kaba gücü sayesinde kolayca isteklerine ulaşmaktaydılar.¹³⁵⁸ İbn Tağrıberdî, günümüz tabiriyle çetelerin hâkim olduğu bir düzenden bahsetmekte ama bu düzenin oluşmasında hem yönetimi hem de ulemâyı suçlamaktadır.

İlerleyen süreçteki bazı eleştirilerine bakıldığında da İbn Tağrıberdî'nin bütün bu tenkitlerini yetersizlik ve cehalet konusu merkezinde yaptığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla tarihçi aslında yetersiz ve cahil kişilerin iş başına gelmiş olmasını eleştirmektedir. Nitekim 865 senesinde bir Şâfiî başkadısının vefatı münasebetiyle yazdıkları bunun bir örneğidir. Bu başkadının, çok büyük bir âlim olmakla birlikte ne sultanların ne de üst düzey yöneticilerin ondaki bu üstün vasıfları anlayamadığını ve bu başkadının talihsizliğinin de bu olduğunu ifade eder. Daha sonra bir dönem eleştirisi yaparak bu süreçte “cahillerin taltif edilip, faziletliilerin bir kenara bırakılmasının âdet haline geldiğini” belirtir.¹³⁵⁹ İbn Tağrıberdî'nin zımnen bu konuda yöneticilere de eleştiri getirdiği anlaşılmaktadır. Esasen söz konusu Şâfiî başkadısıyla aynı senede vefat eden Sultan el-Melikü'l-Eşref Aynâl'la alakalı yaptığı, rüşvetle adam tayini, yetersiz yöneticilerin çoğalması, ulemâ ve fukahaya yönelik olumsuz tavrı gibi eleştiriler bu durumu teyit etmektedir.¹³⁶⁰ 870 senesinde ise artık bu yetersizlik meselesinin kalıcı bir duruma dönüştüğünü ortaya koyan aktarımları dikkat çekicidir. Söz konusu sene Şâfiî kadı nâibleri ile Mâlikî kadıların azlinden bahsederken, bu kadıların isimlerini anıp kitabını kirletmeyeceğini ifade etmek suretiyle cahil ve kifayetsiz ilmiye mensuplarının

¹³⁵⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XVI, 114; a.mlf., *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), II, 307-308.

¹³⁵⁹ İbn Tağrıberdî, *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), III, 564; a.mlf., *en-Nücûmü'z-zâhire*, XVI, 313-314.

¹³⁶⁰ Bk. İbn Tağrıberdî, *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), IV, 782-783.

göreve getirilmesine yönelik tepkisini sert bir şekilde gösterir.¹³⁶¹ 873 senesinde vefat eden Şâfî fakih Şemseddin Muhammed İbnü'ş-Şirvânî el-Acemî'yi överken özellikle onun sultan ve ümerâya iltifat etmemesini, tersine sultan ve ümerânın onun ayağına gelmesini vurgulamış olması bu bağlamda İbn Tağrîberdî'nin ulemânın düştüğü konuma yönelik isyankâr hissiyatının bir yansıması olmalıdır.¹³⁶²

Anlaşıldığı kadarıyla kendisinin bizzat içerisinde bulunduğu ve olayları yakinen takip ettiği bu süreçte meydana gelen gelişmelerden memnun olmayan İbn Tağrîberdî, eserinin söz konusu süreçteki kısımlarında yer alan pek çok ifadesinde, bu kifayet ve liyakat meselesi üzerinde sıklıkla durur. Kendisini âkil bir kişi olarak gördüğü anlaşılan İbn Tağrîberdî, kendisini sultanlara bile akıl verecek ve yol gösterecek durumda hissetmektedir. Nitekim 873 senesinde meşhur Dulkadiroğlu Şahsuvar Bey isyanı ile ilgili gelişmelerde, gönderilecek birlikler ve benzeri hususlarda dönemin sultanı el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay ile istişarelerde bulunmuş ve kendi tabiriyle bizzat sefere gitmeye kalkan sultanı durdurmuştur. Onun sultana verdiği tavsiyelerde kullandığı ifadeler tarihi olduğu kadar âkilâne tavrını da ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Buna göre İbn Tağrîberdî, Kayıtbay'ın bu fikrine karşı çıkarken ona hitaben “Bir sultan ancak bir sultanla savaşıır.” ifadelerini kullanmıştır.¹³⁶³

Sonuç olarak ümerâ-ulemâ ilişkileri ile alakalı hadiseler üzerine ulemâ sınıfına mensup bu iki tarihçinin yaptığı yorumların daha ziyade ulemânın edilgen tavrı, makam düşkünlüğü ve yetersizliği üzerine odaklandığı anlaşılmaktadır. Ulemâ sınıfından olmakla birlikte hem etnik hem de toplumsal sınıf bakımından farklı kökenlerden gelen bu iki tarihçinin benzer yorumlarda bulunması ufuk açııcıdır. Zira iktidar-ulemâ ilişkileri

¹³⁶¹ İbn Tağrîberdî, *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), III, 493.

¹³⁶² İbn Tağrîberdî, *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), III, 717.

¹³⁶³ İbn Tağrîberdî, *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), III, 679. Başka bir örnek için bk. *Hawâdith ad-Duhûr* (Popper), III, 696.

ile alakalı çok çeşitli açılardan çalışma boyunca verdiğimiz örneklerin hasılası, bu yorumlarda ortaya konulmaktadır.

SONUÇ

Memlûkler döneminde iktidar ulemâ ilişkileri, pek çok açıdan birbirlerinden farklı olan askerî elit ile halk arasında ulemânın aracılık vazifesi gördüğü bir zeminde tezahür etmiştir. Ulemânın bu köprü konumu, her iki kesim için de farklı açılardan önem arz etmektedir. İktidar mensupları açısından değerlendirildiğinde, toplumun her kesimi için otorite kabul edilen ulemâ, öncelikle ilmî birikimi ve tavsiyeleri ile bir istişare merci olmuştur. İkinci olarak alınan bütün kararlara gerek toplum nazarında gerekse dinî anlamda meşruiyet kazandırma gibi son derece önemli bir fonksiyonu icra etmiştir. Nitekim ulemânın, devletin başı kabul edilen halifelerin nesep tespitinden, sultanların tahta çıkışına kadar siyasî, askerî ve sosyal tüm hadiselerde meşrulaştırıcı bir rol oynadığı tespit edilmektedir. Bu yönüyle ulemâ, iktidar mensupları için oldukça kullanışlı ve vazgeçilmez bir konumun da sahibi olmuştur. Ayrıca diplomatik sahada aracılık ve elçilik gibi roller üstlenen ulemânın, İslâm'ın muhafazası ve toplumun menfaati için gerekli durumlarda halka manevî rehberlik yaparak da iktidar mensuplarına destek olduğu görülmektedir.

Ulemâ açısından bakıldığında ise yönetimi elinde bulunduran askerî elit, her ne kadar etnik ve sosyal açıdan kendilerinden farklı olsa da silahlı gücü ve Moğollarla Haçlılar'a karşı elde ettikleri başarıları ile hem İslâm'ın hem de Müslümanların hâmisi olmayı hak etmektedir. Müslüman devletlerin çeşitli saldırılar ve iç çekişmelerle dağıldığı bu dönemde Memlûkler, dinî hissiyatlarının da etkisi ile bu saldırıları bertaraf etmeyi başarmış, Mısır ve Suriye'de bir istikrar ortamı oluşmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla ulemâ bu huzur ve güven ortamını sağlayan yönetici kesime destek olmayı hem siyasî hem de dinî açıdan lüzumlu görmüştür. Memlûk askerî eliti ise ilme ve ulemâyaya gösterdiği hürmetin yanı sıra sağladığı maddî ve manevî imkanlarla ulemânın bu beklentisini karşılamıştır. Hatta dört başkadılık uygulaması yanında yüzlerce kadî nâibinin tayini ve ilmiyeye ait başka bazı görevlerin de ihdası, ilmiye mansıplarının belki

de başka hiçbir dönemde rastlanmayan şekilde artmasına vesile olmuştur. Ancak bu mansıpların artması kanaatimizce bir sarmala dönüşmüş, bir yönüyle ulemânın yönetime daha fazla katılması ve halkı daha güçlü bir şekilde temsil etmesini sağlarken, bir yönüyle de mansıp paylaşımı mücadeleleri yüzünden özellikle son dönemlerde itibarlarının zedelenmesine sebep olmuştur.

İktidar ve köprü vazifesi gören ulemâyı bu şekilde konumlandırdıktan sonra, bu aracılık mevkiinin oturduğu müşterek zemine gelince, Memlûkler döneminde yönetici kesim ile halk arasındaki bahsi geçen farklılıklara rağmen onları bir araya getiren ortak paydanın İslâm ve Müslümanlık olduğu açıktır. Nitekim iki kesim arasındaki ilişkilerde bu ortak payda belirleyici olmuş, iki taraf da kendilerine düşenler çerçevesinde İslâm'ın muhafazasını amaçlamıştır. İktidar mensupları siyasî açıdan memleketi idare ederek ve askerî güçleri ile de ülkeyi koruyarak görevlerini yerine getirmiş, bu sayede kendisini İslâm ve Müslümanların hâmisî olarak görmüştür. Ulemâ ise dinî eğitimin yanı sıra iktidar ve halkın hukukî problemlerini çözerek İslâm'ın temsilcisi olma vazifelerini deruhte etmiştir. Sonuç itibariyle devletin idaresi, ülkenin ve halkın korunması İslâmî bir vecibe olarak görüldüğünden iki taraf da aynı amaç doğrultusunda farklı alanlarda kendi işlevlerini yerine getirmiş ve bunu dinî bir görev olarak telakki etmiştir. Bu bakımdan iktidar ulemâ ilişkileri müşterek dinî değerler üzerinden dünyevî hadiselerde iki tarafın pozisyonunu korumaya çalışması ve işleri yürütmesi şeklinde cereyan etmiştir. Daha da açmak gerekirse ülkenin korunması için bazı gelir getiren arazilerle ilgili iktidar güçleri ulemâdan fetva talebinde bulunmuş, ulemâ da bu konuda mezhebî kanaatlerine göre genelde olumsuz bazen de olumlu karşılık vermiştir. İktidar bu desteği İslâm'ın ve Müslümanların korunması amacına bağlarken, ulemâ da Müslümanların menfaatlerini muhafaza ve müdafaa için görüş serdettiğini ifade etmiştir. Müşterek zemin olan İslâm ve onun muhafazası nihai hedef olarak belirtilse de ilişkiler ve tartışmalar dünyevî

zeminde ilerlemiştir. Nitekim tartışmalarda kimi zaman askerlerin maaşları, kimi zaman da ulemânın gelirlerinin ön plana çıkarılması bu durumu teyit etmektedir.

İktidar-ulemâ ilişkilerinde ortak zemin İslâm olmakla birlikte İslâm'ın fikhî yorumlarından biri olan Şâfiîlik mezhebi bu bağlamda öne çıkmaktadır. Memlûklerin Eyyûbîlerden devraldığı önemli miras unsurlarından biri ulemânın itibarlı konumuysa, diğeri de söz konusu ulemânın kahir ekseriyetinin Şâfiî-Eş'arî çizgide olmasıdır. Nitekim Baybars'ın gerek bazı uygulamalarında gerekse Abbâsî hilâfetini Mısır'da yeniden tesis etmesi esnasında görüldüğü üzere Şâfiî ulemâ başat rol oynamıştır. Yine aynı sultanın uygulama sahasına koyduğu dört mezhepten birer başkadı tayini meselesindeki tepkiler de bu etkinliği ispat eder mahiyettedir. Hatta sultan Baybars'ın bu uygulaması bir bakıma Şâfiî etkinliğini azaltmaya yönelik bir çaba olarak da değerlendirilmektedir. Sonraki süreçte de gerek halife tayinlerinde gerekse mezâlim toplantılarında genellikle son sözü söyleyenlerin Şâfiî başkadılar olduğu görülmektedir. Başkadıların belirlenmesinde usulün mezhep ulemâsıyla istişare olmasına rağmen bazen bu uygulamanın dışına çıkılarak bu konuda da Şâfiî başkadılarına danışıldığı tespit edilmektedir. Bunlara Şâfiî başkadıların ayrıcalıkları, bu ayrıcalıkları talep eden Hanefî başkadılarla ilgili dönemin ulemâ ve tarihçilerinin sert tenkit ve yorumları, bazı hadiselerde başka mezhepten başkadıların Şâfiî başkadısı olmadan hüküm vermekten kaçınmaları, hatta Yelboğa el-Ömerî'nin Hanefiliği öne çıkarma çabalarının hem siyasî hem de dinî cenahtan tepkilerle akim kalması da ilave edilmelidir. Tartışmaya açık olmakla birlikte çalışmamızdaki bazı örnekler çerçevesinde vardığımız bir sonuç da Şâfiî etkinliğini gören Baybars'ın Abbâsî hilâfetini Mısır'da yeniden tesisinin amaçları arasında bu nüfuzu azaltma arzusunun da bulunmasıdır. Ancak Baybars'ın hedeflerinden biri bu idiyse de sonraki süreçte gelişmeler böyle cereyan etmemiş, halifelerin tayininde de yine Şâfiî başkadıları önemli rol oynamıştır. Hatta Cuma namazlarını Şâfiî başkadıları kıldırılmış, halifeler de onların arkasında saf tutmuştur.

Genel değerlendirmelerin dışında çalışmada ele alınan başlıklarla alakalı m¼stakil tespitlere gelince, Meml¼kler d¼neminde saltanat değişiklikleri ve halife tayinleriyle alakalı altı çizilmesi gereken en önemli husus bu uygulamalarda halife ve d¼rt başkadının meşrulaştırıcı fonksiyonudur. Zira Eyy¼biler ve diğer İřl¼m devletlerindeki uygulamalarda d¼nemin halifesinden taklid almak sultanın meşruiyeti için yeterli iken, Meml¼kler'de özellikle d¼rt başkadı uygulamasından sonraki s¼rete saltanatın meşruiyeti için halife ve d¼rt başkadının onayının şart kabul edildiği tespit edilmektedir. Meml¼kler d¼nemi m¼essese eserlerinde de açıkça ifade edilen bu durumu, hem saltanata gelmek isteyenlerin halife ve d¼rt başkadıyı yanlarında tutma gayretlerinden hem de bazı başkadıların s¼ylemlerinden takip etmek m¼mk¼nd¼r. Ancak bu onayın belirleyici olmaktan ziyade genellikle şekil şartlarını sağlamaya y¼nelik olduğu g¼r¼lmektedir. Ulem¼, halife ve sultanların c¼l¼sunda g¼rd¼ę¼ meşrulaştırıcı işlev sebebiyle, fetva gerektirmeyen siyas¼ kararlarda da iktidar tarafından başvurulan bir merci olmuştur. Saltanat değişiklerindeki rol¼, çoğunlukla ¼mer¼n¼n ittifak ettiği kimseleri onaylamak olan ulem¼n¼n, bazı hadiselerde bir tarafın lehine tutum ve açıkça destekleyen tavırlar benimsediği hadiseler de tespit edilmiştir.

Meşrulaştırıcı işlev g¼ren ulem¼n¼n başkadılık, kadı askerlik gibi mansıplara tayininde özellikle ilk d¼nemlerde ilm¼ ehliyet ve liyakatın yanı sıra mezhep ulem¼sıyla yapılan iştişarelerin de önemli rol oynadığı g¼r¼lm¼řt¼r. Ancak bazen sultanların ¼nceden beri tanıdığı, ilm¼ birikim ve şahsiyetlerine itimat ettikleri ¼limleri g¼reve getirdikleri, yine bu g¼revlendirmelerde bazı ulem¼ ailelerinin devreye girdiği, aynı aileden ¼limlerin yıllarca başkadılık g¼revini y¼r¼tt¼kleri de tespit edilmiştir. Ayrıca bahsi geçen g¼revleri ¼stlenen ulem¼n¼n bazen bu vazifelere n¼fuzlu em¼rlerin, vezir ve sır k¼tibi gibi ¼st d¼zey b¼rokratların aracılığıyla da atandığı g¼r¼lmektedir. ¼zellikle başkadılık g¼revine atanan ¼limlerin birçok medresenin m¼derrislięi, cami, hankah, zaviye vb. yerlerin n¼zırlık ve hat¼blięi vazifelerini de y¼r¼tt¼ę¼ hatta kimi zaman bu

sayının on yediye kadar çıktığı tespit edilmektedir. Başkadılar başta olmak üzere ulemânın, görevlerinin yanı sıra birçok ilmî mansıbı da üstlenmiş olmaları etkinliklerini gösterdiği kadar ilmiye ve adliyenin çok yakın ilişkisini de ortaya koymaktadır.

İktidar-ulemâ ilişkilerinin farklı bir boyutu olan cezalandırmalarda ise söz konusu ulemâ olduğunda cezalandırmaların çoğunlukla azil, nadiren hapis ve sürgün şeklinde uygulandığı tespit edilmiştir. Bu cezalandırmaların gerekçesi ağırlıklı olarak dönemin sultan veya güç sahibi ümerâsıyla ulemânın çekişme içerisine girmesi, ulemânın iktidar sahiplerinin arzusu hilafına hareket etmeleri ve bazen de isyanlara katılarak iktidardakiler aleyhine ağır fetvalar vermeleridir. İktidar açısından ceza gerektiren bu tavır veya suçların ulemânın dışındaki kesimler tarafından işlenmesi durumunda idama kadar varan şiddetli cezalar söz konusudur. Ulemânın cezalandırma konusundaki bu ayrıcalıklı durumunun, iktidar mensuplarının ulemâya gösterdiği hürmet ve itibarın yanı sıra halktan gelecek muhtemel tepkilerden çekinmelerinden de kaynaklandığı tespit edilmektedir. Yine ulemânın nispeten hafif olarak nitelendirilebilecek söz konusu cezalandırma biçimleri dahi halk tarafından genellikle hoş karşılanmamış, dönemin tarihçileri de bu konularda kimi zaman sitemkâr kimi zaman da sert eleştirilerde bulunmuştur. Tarihçilerin ulemâya karşı hürmetkâr davranan sultanların biyografilerinde bunu bir övgü unsuru olarak kullanmaları, aksini yapan sultanlar için ise ağır tenkitlerde bulunmaları ulemânın cezalandırılması konusunda toplumun bakışını yansıttığı gibi sultanların bu konudaki hassasiyet ve çekincelerinin sebeplerine de ışık tutmaktadır.

İktidar-ulemâ ilişkilerinde ulemânın dayanak noktalarından biri de dinin temsilcisi olmak vasfıyla hukukî sorunların çözülmesindeki işlevidir. Zira halkla iktidarın karşı karşıya geldiği fikhî meselelerde hüküm verici konumda olan taraf ulemâdır. Halkı doğrudan ilgilendiren özellikle vakıf istibdâli, arazilerin gelirlerine el koyma, vergileri erken toplama gibi davalarda, Burcî Memlûkler dönemindeki bozulmalara rağmen ulemâ, toplumsal menfaat lehinde hüküm verme taraftarı olmuştur. Bu noktada Memlûkler

döneminde söz konusu davalar bağlamında dönemseller farklılıklar bulunduğu, Bahrî Memlûkler döneminde ulemânın daha dirayetli davrandığı da tekrar hatırlatılmalıdır. Ancak sıradan olarak nitelendirebileceğimiz hukukî davalarda, ulemânın hükmüne karşın bazen iktidarın aksi yönde hareket ettiği de tespit edilmektedir.

Fıkhî meselelerdeki münasebetler bağlamında ulaştığımız bir sonuç da bazı davaların iktidar tarafından belirli mezhep kadılarına tevdi edilmiş olmasıdır. Nitekim vakıf istibdâli gibi konularda Hanbelî başkadılar daha müsamahakâr hükümler verdiğinden, iktidar sahipleri tarafından tercih edilmiştir. Buna karşılık sultan ve ümerânın önemli oranda mensubu bulunduğu Hanefî mezhebinin istibdâl konusundaki çekimser tavrı, bu tür davalarda söz konusu mezhep başkadılarının devreden çıkarılmasına sebep olmuştur. Benzer şekilde kişilerle ilgili hukukî davalarda iktidarın cezalandırma taraftarıysa, davayı genellikle Mâlikî başkadılarına tevdi ettiği de görülmektedir.

İtikâdî meselelerdeki ilişkilere gelince iktidar sahiplerinin tutarlı bir şekilde farklı görüş ve anlayışlara karşın nispeten müsamahakâr davrandığı, ulemânın ise daha katı bir tutum benimsediği tespit edilmektedir. Halkın desteğini de alan ulemânın bu tür kararlarda, İbn Teymiyye örneğinde görüldüğü gibi belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan özellikle irtidat ithamları gibi itikâdî meselelerde, katı tutumlarıyla bilinen Mâlikî başkadılarının görevlendirildikleri görülmektedir. Yine kadınlarla ilgili alınan kararlarda ve gayrimüslim azınlıkla ilgili meselelerde de benzer bir durumun ortaya çıktığı, bu tür kararlarda ulemânın önemli rol oynadığı tespit edilmektedir.

Ulemânın esas rol oynadığı hukukî meselelerde ilişkilere dayandığı temsil gücü manevî saha için de geçerlidir. Nitekim afet dönemlerinde bu temsil gücüne sahip olan ulemâ halkı teskin etmek, bu konularda hutbe ve vaazlar vermek, dua etmek gibi hususlarda başvurulacak mercidir. Ulemânın bu konumunun manevî rehber olarak kabul edilmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla diğer İslam devletlerinde

olduğu gibi Memlúkler döneminde de ulemânın toplumun her kesimi tarafından itibar ve ta'zim görüyor olması da bu çalışmanın ulaştığı önemli sonuçlardan biridir.

Değerlendirme ve sonuç bağlamında son olarak ulemânın itibarlı konumunun gerilemesi ve rüşvet meselesine de temas edilmelidir. Burcî Memlúkler döneminde mansıp kavgaları ulemânın itibarına gölge düşürmüő, ilmiye mansıplarına ulaşmak için rüşvet vermek sıradan hale gelmiştir. Bu durum bazı sultanların işine gelmiş ve bunu hukukî davalarda istedikleri kararları çıkarmak için menfaatleri doğrultusunda kullanmışlardır. Hatta başkadılık dâhil birçok göreve tayin için bunlara talip olan ulemâdan, yüksek miktarlarda paralar talep etmişlerdir. Nitekim özellikle Bahrî Memlúkler döneminde ulemânın liyakat ve dirayetini övgülerle anlatan ve onların iktidar sahiplerinin haksız taleplerine karşı tavizsiz tutumunu göklere çıkaran tarihçiler, bu dönemin sonlarıyla Burcî Memlúkler zamanında ulemâ için ağır tenkitler ve suçlamalar yapmaya başlamışlardır. Özellikle rüşvetin yaygınlaşmasından sonra herhangi bir para ödemedenden göreve gelen az sayıdaki ilmiye mensubunu bu sebeple övmüşlerdir. Ancak Burcî Memlúkler döneminde de pek çok dirayetli âlimin bulunduğu, hükümlerinde iktidar sahiplerinin arzularını dikkate almadıkları da tespit edilmektedir. Yine bu dönemde ilmî ve dinî hassasiyetleri sebebiyle herhangi bir görev kabul etmeyen âlimlerin mevcut olduğu da görülmektedir. Ancak ulemânın görev kabul etmeme sebepleri noktasında iki dönem arasındaki dönüşüm de oldukça ilgi çekicidir. Nitekim Bahrî Memlúkler döneminde bazı âlimler şahsî ve ilmî itibarlarını yitirmemek için son derece muteber olan başkadılık gibi görevleri dahi kabul etmemişler, bazıları da göreve atansa da maaş almamayı tercih etmişlerdir. Burcî Memlúkler dönemine gelindiğinde ise bir kısım ulemâ ilmiye mansıplarına gelmek için rüşvet vermeyi bile göze almış, bir kısım ulemâ ise bu gelişmeler çerçevesinde söz konusu mansıplar itibarını yitirdiği için bu görevlere atanmayı kabul etmemişlerdir.

Buraya kadar sıraladığımız değerlendirme ve sonuçların ardından bazı önerilerimizi de dikkatlere sunmak istiyoruz. Çalışmamızın başında ifade ettiğimiz gibi ilişkiler bağlamında esas aldığımız ulemâ, iktidarın düzenlediği resmî toplantılara katılma imtiyazı bulunan başkadı, kadı asker, dârüladl vekili, beytûlmâl vekili ve muhtesibdir. Dolayısıyla kadı nâibleri, müderrisler, imamlar, hatîbler ve herhangi bir resmî görevi bulunmayan ulemânın da iktidar mensuplarıyla ilişkileri ayrı bir çalışmaya konu edilmelidir. Böyle bir çalışma, bizim ele aldığımız ve belirttiğimiz gerekçelerle sınırladığımız konuyu tamamlayıcı mahiyette olacaktır. Yine özellikle Burcî Memlûkler döneminde yoğunluk kazanan rüşvet meselesi de müstakil bir araştırmanın konusu olmalıdır. Kanaatimizce, kaynakların rüşvet, mal talebi vb. ifadelerle isimlendirdikleri para karşılığı görevlendirme meselesi, tarihçilerin bize aktardığı gibi basit bir şekilde ve sadece rüşvet çerçevesinde değerlendirilmemelidir. Bunun dinî, ahlakî, sosyal boyutlarının yanı sıra devletin maliyedeki vergilendirme usulleri çerçevesinde teknik bir konu olduğu da düşünülmektedir. Dolayısıyla bu konunun da bütün boyutlarıyla başka bir çalışmada ele alınmasının yararlı olacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Abdülbâsıt el-Malatî, Zeyneddin b. Halil b. Şahin ez-Zâhirî, *Neylü 'l-emel fî zeyli 'd-Düvel* (nşr. Ömer A. Tedmürî), I-IX, Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut 2002.
- Abdûlmun'im Mâcid, *Nüzumu devleti selâtîni'l-Memâlik ve rüsûmühüm fî Mısr*, I-II, Kahire 1967-1979.
- Abouseif, Doris Behrens, "Hâkim Câmii", *DİA*, XV (1997), s. 184-185.
- Ağır, Mesut-Solak, Kürşat, "Memlûk Devleti'nin Doğu Akdeniz'deki Önemli Siyasî Faaliyetleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, XIV (2013), s. 107-130.
- Ahmed Abdürrâzık, "er-Rünûk 'alâ 'asri selâtîni'l-Memâlik", *el-Mecelletü't-Târîhiyyetü'l-Mısrıyye*, XXI (1974), s. 67-101.
- Ahmed Abdürrezzâk Ahmed, *el-Bezl ve 'l-bertale: zemene selâtîni'l-Memâlik Dirâsetüni ani 'r-rüşve*, el-Hey'etü'l-Mısrıyyetü'l-Âmme, Kahire 1979.
- Aigle, Denise, "Legitimizing a Low-Born, Regicide Monarch: The Case of the Mamluk Sultan Baybars and the İlkâns in the Thirteenth Century," *Representing Power in Ancient Inner Asia: Legitimacy, Transmission and the Sacred* (ed. I. Charleux v.dğr.), Bellingham, WA, 2010, s. 61–94.
- Aigle, Denise, "Les inscriptions de Baybars dans le Bilad al-Sham: Une expression de la légitimité du pouvoir", *Studia Islamica* XCVI (2003), s. 87–115.
- Akgündüz, Ahmet, "Câmekiyye", *DİA*, VII (1993), s. 45-46.
- Akgündüz, Ahmet, "İstibdâl", *DİA*, XXIII (2001), s. 319-320.
- Akın, Abdullah, "Tanzimat Sonrası Fıkıh ve Medreselerde Değişim Olgusu", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, VIII/2 (2021), s. 174-209.
- Akpınar, Cemil, "İbn Cemâa, Bedreddin", *DİA*, XIX (1999), s. 388-392.

- Akpınar, Cemil, “İbnü’l-Lebbân”, *DİA*, XXI (2000), s. 119-121.
- Aktan, Ali, “Bahrî Memlûklerden Sultan Kalavun ve Hânedanı”, *Bellekten*, LIX/226 (1995), s. 605-620.
- Aktan, Ali, “Memlûk-Haçlı Münasebetleri”, *Bellekten*, LXIII/237 (1999), s. 415-416.
- Aktan, Ali, “Memlûklerde Saltanat Değişikliği Usulü”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX (1990), s. 270-279.
- Akyüz, Vecdi, “Askalânî, İzzeddin”, *DİA*, III (1991), s. 488.
- Akyüz, Vecdi, “Müslüman Türk Devletlerinde Dîvân-ı Mezalim Kurumu”, *Türkler*, V (2002), 210-233.
- Alâ Taha Rızk Hüseyin, *es-Sücûn ve’l-‘ukûbât fi Mısr ‘asra selâtini’l-Memâlik*, Kahire 2014.
- Alataş, Çetin, *Aldulgafur b. Lokman el-Kerderî’nin Hayretü’l-fukaha” Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2012.
- Alevî, Abdülazîz, “İbn Fazlullah El-Ömerî”, *DİA*, XIX (1999), s. 483-484.
- Aljoumani, Said, “Mektebetü’l-Hankah el-Sümeysâtiyye bi-Dımaşk hilâli’l-‘ahdeyn el-Eyyûbî ve’l-Memlûkî”, *Journal of Islamic Manuscripts*, VIII (2017), s. 376–343.
- Alptekin, Coşkun, “Atabeg”, *DİA*, IV (1991), s. 38-40.
- Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (çev. Yusuf Alp- Mahmut Özışık), İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Ankâvî, Abdullah, “Kisvetü’l-Ka‘be fi’l-‘asri’l-Memlûkî”, *Mecelletü Külliyyeti’l-Âdâb ve’l-Ulûmi’l-İnsâniyye*, V (1985), s. 3-10.
- Apaydın, H. Yunus, “İbn Abdüsselâm, İzzeddin”, *DİA*, XIX (1999), s. 284-287.

- Apaydın, H. Yunus, “Şahit”, *DİA*, XXXVIII (2010), s. 278-283.
- Âşik Paşazâde, *Osmanoğulları'nın Tarihi* (der. Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç), İstanbul: K Kitaplığı, 2003.
- Âşûr, Saîd Abdülfettâh, “Ezher”, *DİA*, XII (1995), s. 59-63.
- Âşûr, Saîd Abdülfettâh, *el-Müctema'ü'l-Mısrî fî 'asri selâtîni'l-Memâlik*, Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 1992.
- Atalar, Münir, “Emîr-i Hac”, *DİA*, XI (1995), s. 131-133.
- Atar, Fahrettin, “Kadı”, *DİA*, XXIV (2001), s. 66-69.
- Atik, Kayhan, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler”, *Bilig*, XIV (2000), s. 31-54.
- Atmaca, Esra, “XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Suriye Bölgesinde Veba Salgınları”, *International Journal of Sport Culture and Science*, III (2015), s. 525-534.
- Atmaca, Esra, *Halep'te İlmi Hayat: Memlûkler Döneminde (1250-1517)*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Atmaca, Esra, *Kara Veba Memlûkler'de Salgın ve Toplum (749/1348-49)*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Ayalon, David, “al-Bahriyya”, *The Encyclopaedia of Islam New Edition (EI²)*, I (1954), s. 944-945.
- Ayalon, David, “Bahrî Mamlûks, Burjî Mamlûks-Inadequate Names for the Two Reigns of the Mamlûk Sultanate”, *Târîh*, I (1990), s. 3-53.
- Ayalon, David, “Mamlûk Military Aristocracy-A Non-Hereditary Nobility”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam (JSAL)*, X (1987), s. 205-210.
- Ayalon, David, “Mamlûkiyyât”, *JSAL*, II (1980), s. 321-349.

- Ayalon, David, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi” (çev. Samira Kortantamer), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV (1989), s. 211-247.
- Ayalon, David, “Memluklar ve Deniz Kuvvetleri” (çev. Salih Özbaran), *İUEFD*, XXV (1971), s. 39-50.
- Ayalon, David, “Memlûklü Ordusunda Bahriye Alayı” (çev. Ali Aktan), *Türk Kültürü*, XXVIII/326 (1990), s. 350-354.
- Ayalon, David, “Studies on the Structure of the Mamluk Army-I”, *BSOAS*, XV (1953), s. 202-228; aynı makale II, *a.e.* XV (1953), s. 448-476; aynı makale III, *a.e.* XVI (1954), s. 57-90.
- Ayalon, David, “The Circassians in the Mamluk Kingdom”, *JAOS*, LXIX/3 (1949), s. 135-147.
- Ayalon, David, “The system of payment in Mamluk military society”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, I/1 (1957), s. 37-65.
- Ayalon, David, *The Mamlûk Military Society: Collected Studies*, London: Variorum Reprints, 1979.
- Ayaz, Fatih Yahya- Eren Alibekiroğlu, Fatmanur, “Memlûk Devletinde Sultan ve Emîrlerin Hanefiliğe İlgisi”, *İBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, V (2019), s. 284-296.
- Ayaz, Fatih Yahya-Düzenli, Aygül “Makrîzî (ö. 845/1442) ve Mısır’da Eş’ariliğin Yayılmasına Dair Tespitleri,” *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/1 (2018), s. 25-39.
- Ayaz, Fatih Yahya, “Memlûk Sultanlarından Seyfeddin Ebû Bekir ve Alaeddin Küçük Dönemlerinde (741-742/1341) Büyük Emîrler Arasındaki Mücadeleler”, *Dinî Araştırmalar*, IX/27 (2007), s. 247-273.

- Ayaz, Fatih Yahya, “Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702/1303)”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV (2007), s. 1-32.
- Ayaz, Fatih Yahya, “Memlûkler Dönemi Vezirlerinden İbnü’s-Sel’ûs (ö. 693/1294)”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/1 (2005), s. 91-122.
- Ayaz, Fatih Yahya, “Sır Kâtibi”, *DİA*, XXXVII (2009), s. 116-117.
- Ayaz, Fatih Yahya, “Tenkiz”, *DİA*, EK-2 (2016), s. 598-599.
- Ayaz, Fatih Yahya, “Türk Memlûkler Döneminde Mısır Halkının Siyasî Olaylara Karşı Tutumu”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/1 (2007), s. 45-94.
- Ayaz, Fatih Yahya, “Türk Memlûkler Döneminin Büyük Emîrlerinden Yelboğa el-Ömerî (ö. 768/1366) ve İdaredeki Nüfuzu”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XVI (2007), s. 81-100.
- Ayaz, Fatih Yahya, *Bahrî Memlûkler Döneminde Haremeyn Hizmetleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.
- Ayaz, Fatih Yahya, *Memlûk-Kıbrıs İlişkileri Kıbrıs’ta İlk Türk Hâkimiyeti*, Ankara: TTK Yayınları, 2016.
- Ayaz, Fatih Yahya, *Memlûkler (1250-1517)*, İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Ayaz, Fatih Yahya, *Memlûkler Döneminde Vezirlik 1250-1517*, İstanbul: İsam Yayınları, 2009.
- Ayaz, Fatih Yahya, *Memlûkler’de Tarih ve Tarihçiler*, Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- Ayaz, Fatih Yahya, *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008.
- Aybakan, Bilal, “Sübki, Tâceddin”, *DİA*, 2010, XXXVIII (2010), s. 11-13.

- Aybakan, Bilal, “Sübkî, Takıyyüddin”, *DİA*, XXXVIII (2010), s. 14-15.
- Aydın Mehmet, Şevki, “İbn Cemâa, Burhâneddin”, *DİA*, XIX (1999), s. 393.
- Aydın, İbrahim Hakkı, “Molla Fenârî”, *DİA*, XXX (2005), s. 245-247.
- Aydın, Melikşah, “İslam Hukukuna Göre İsyân (Bağy) Suçu ve Cezası”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXIII/2 (2015), s. 49-77.
- Aydın, Mustafa, *Kurumlar Sosyolojisi*, Ankara: Vadi Yayınları, 2000.
- Aygen, Firdevs, *İbnu'r-Rif'a, Hayatı ve Eserleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2019.
- Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed, *İkdü'l-cümân fî târihi ehli'z-zamân* (nşr. Muhammed M. Emin), I-IV, Kahire 1987-1992; *a.e.* Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi böl., Arap. Yazm. nr. 2374-2396; *a.e.* (nşr. Abdürrâzık et-Tantâvî el-Karmût), Kahire 1989.
- Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed, *es-Seyfû'l-mühenned fî sîreti'l-Meliki'l-Müeyyed* (nşr. Fehim M. Şeltût), Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1998.
- Aytekin, Arif, “Bâbertî”, *DİA*, IV (1991), s. 377-378.
- Baktır, Mustafa, “Beylikleri Döneminde Anadolu'da Ulemâ-Ümerâ Münasebetleri”, *Türkler*, VII (2002), s. 560-568.
- Banister, Mustafa, *The Abbasid Caliphate of Cairo (1261-1517): History and Tradition in the Mamluk Court* (Doktora tezi), *University of Toronto*, 2015.
- Basuğuy, Bedreddin, “Yedinci Haçlı Seferi: el-Melikü'l-Muazzam Tûrânşâh, Saint Louis ve Mansûra Savaşı,” *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/10 (2017), s. 167-201.

- Baybars el-Mansûrî, en-Nâsîrî ed-Devâdâr el-Hitâî, *et-Tuhfetü 'l-mülûkiyye fi 'd-Devleti 't-Türkiyye* (nşr. Abdülhamid S. Hamdân), Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, 1987.
- Baybars el-Mansûrî, en-Nâsîrî ed-Devâdâr el-Hitâî, *Zübdetü 'l-fikre fi târihi 'l-Hicre* (nşr. Donald S. Richards), Beirut-Berlin: Das Arabische Buch, 1998.
- Baybars el-Mansûrî, Rükneddin en-Nâsîrî ed-Devâdâr el-Hitâî, *Muhtâru 'l-ahbâr* (nşr. Abdülhamid S. Hamdân), Kahire: 1993.
- Berkey, Jonathan P., *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali İslami Eğitimin Sosyal Tarihi* (çev. İsmail Eriş) Klasik Yayınları, İstanbul 2015.
- Birzâlî Alemüddin Kasım b. Muhammed b. Yusuf, *el-Vefeyât li 'l-Birzâlî* (nşr. Ebû Yahya Abdullah el-Kenderî), Gırâs, Kuveyt 2005.
- Bitâvî, Hasan Ahmed Abdülcelîl, *Ehlü 'l-İmâme fi Mısır 'Asra Selâtini 'l-Memâlik*, Kahire: Ayn li 'd-Dirâsât ve 'l-Bühûsü 'l-İnsâniyye ve 'l-İctimâiyye, 2007.
- Bosworth, C. E., "Christian and Jewish Religious Dignitaries in Mamluk Egypt and Syria: Qalqashandi's Information on Their Hierarchy, Titulature, and Appointment", *International Journal of Middle East Studies*, III/2 (1972), s. 199-216.
- Bozbaş, Fatiha, "Eyyûbî ve Memlûklü Dönemi Mısır'ında Fukâha-Siyâsî Otorite İlişkisi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, II/2 (2020), s. 95-103.
- Bozkurt, Nahide *Abbâsîler*, Ankara: İsam Yayınları, 2013.
- Bozkurt, Nahide, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi", *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi* (ed. Mahfuz Söylemez), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012, s. 11-27.
- Bozkurt, Nahide, *Mutezile'nin Altın Çağı*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

- Bozkurt, Nahide, *Tarih Felsefesi Tarihin Doğası ve Belirleyicileri*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Bozkurt, Nebi, “Mukaddes Emanetlerin Tarihi ve Osmanlı Devletine İntikâli”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII-XV (1997), s. 7-26.
- Bozkurtoğlu Özcan, Özge, “Lusignanların 1361 Yılında Antalya’yı (Adalia) İşgalinin Ardında Yatan Sebepler”, *Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi (CEDRUS)*, V (2017), s. 397-409.
- Broadbridge, Anne F., “Academic Rivalry and the Patronage System in Fifteenth-Century Egypt: al-‘Aynî, al-Maqrîzî, and Ibn Hajar al-‘Asqalanî”, *Mamluk Studies Review*, III (1999), s. 85-107.
- Broadbridge, Anne F., “Mamluk Legitimacy and the Mongols: The Reigns of Baybars and Qalāwūn,” *Mamlūk Studies Review*, V (2001), 91–118.
- Busravî, Ali b. Yusuf, *Târîhu ’l-Busravî* (nşr. Ekrem Hasan el-Alebî), Dimaşk: Dârü’l-Me’mûn li’t-Türâs, 1408.
- Buzpınar, Ş. Tufan, “Surre”, *DİA*, XXXVII (2009), s. 567-569.
- Byrne, Joseph P., *Daily Life During the Black Death*, London: Greenwood Press, 2006.
- Byrne, Joseph P., *The Black Death*, London: Greenwood Press, 2004.
- Cezîrî, Abdülkadir b. Muhammed, *ed-Dürerü ’l-ferâidi ’l-münazzama fî ahbâri ’l-Hacc* (nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail), Lübnan: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2002.
- Chamberlain, Michael, *Ortaçağ’da Bilgi ve Sosyal Pratik: Şam:1190-1350* (çev. Büşra Kaya) Klasik Yayınları, İstanbul 2014.
- Chapoutot-Remadi, Mounira, “Une institution mal connue: le khalifat abbaside du Caire,” *Les Cahiers de Tunisie*, XX/77-8 (1972), s. 11-23.

- Cici, Recep, “Bahâeddin, Sübkî”, *DİA*, XXXVIII (2010), s. 11.
- Çavdaroğlu, Burhan Erhan, “Askeri Dönüşüm Çağında Mercidabık ve Ridaniye Savaşları Üzerine Bir Tahlil”, *ulakbilge*, V/14 (2017), s. 1269-1284.
- Çetin, Altan, “Memlûk Devleti’nde Cezalar ve İşkencelere Dâir”, *Belleten*, LXXIV/270 (2010), s. 351-368.
- Çetin, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilat* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- Çubukçu, Asri, “el-Emîrû’l-Kebîr”, *DİA*, XI (1995), s. 155.
- Çubukçu, Asri, “İbnü’s- Sedîd, Kerîmüddin”, *DİA*, XXI (2000), s. 202.
- Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed, *Târîhu’l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*, I-II, Beyrut: Müessesetü Şa‘bân, ts.
- Durmuş, İsmail-Ergin, Ali Şakir, “İbnü’l-Verdî”, *DİA*, XXI (2000), s. 239-240.
- Durmuş, İsmail, “Kazvînî, Hatîb”, *DİA*, XXV (2002), s. 156-157.
- Duverger, Maurice, *Siyaset Sosyolojisi* (çev. Şirin Tekeli), İstanbul: Varlık Yayınları, 1982.
- Düzenli, Aygül- Ayaz, Fatih Yahya, “Memlûkler Dönemi Hıristiyan Tarihçileri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/2 (2017), s. 85-102.
- Düzenli, Aygül, “Aynî (1451)”, *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri Tarih* (ed. Cahit Külekçi), İstanbul: Mana Yayınları, 2021, s. 134-138.
- Düzenli, Aygül, “İbn İyâs (1524?)”, *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri Tarih* (ed. Cahit Külekçi), İstanbul: Mana Yayınları, 2021, s. 176-180.
- Düzenli, Aygül, “İbn Tağrıberdî (1470)”, *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri Tarih* (ed. Cahit Külekçi), İstanbul: Mana Yayınları, 2021, s. 143-147.

- Düzenli, Aygöl, “İktidar-Ulemâ İlişkileri Bağlamında İzzeddîn b. Abdüsselâm”, *Mütefekkir* VIII/13 (2021), s. 211-233.
- Düzenli, Aygöl, “Memlükler Döneminde Medreseler (648-923/1250-1517)”, *Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans* (ed. Fuat Aydın-Mahmut Zengin-Kübra Cevherli-Yunus Kaymaz), İstanbul: Mahya Yayınları, 2019, s.447-461.
- Ebû Şâme, Ebû Muhammed Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî, *el-Bâ'is 'alâ inkâri'l-bida' ve'l-havâdis*, Mekke: Matbaatü'n-Nahza'l-Hadîse, 1401.
- Ebû Şâme, Ebû Muhammed Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî, *Terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi'-ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn* (nşr. es-Seyyid İzzet el-Attâr el-Hüseynî), Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1974.
- Ebü'l-Fidâ, İmâdüddin İsmail b. Ali, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, Mısır: Mısır: el-Matbaatü'l-Hüseyniye el-Mısriyye, ts.
- Ebü'l-Fidâ, İmâdüddin İsmail b. Ali, *Takvîmü'l-büldân* (nşr. J. T. Reinaud-M. G. de Slane), Beyrut: Dârü Sâdır, 1840.
- Elhossary, Amar, *Memlük Kaynaklarına Göre Yavuz ve Kanuni Dönemlerinde Mısır ve Şam'da Çıkan İsyanlar* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.
- Emecen, Feridun, “Korkut, Şehzade”, *DİA*, XXVI (2002), s. 205-207.
- Emecen, Feridun, “Mercidâbık Muharebesi”, *DİA*, XXIX (2004), s. 174-176.
- Emecen, Feridun, “Ridâniye Savaşı”, *DİA*, XXXV (2008), s. 87-88.
- Emiroğlu, Nagihan, *Türk (Bahri) Memlükler Döneminde Hadis İlmi (Hicri VII-VIII. Asırlar)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2019.

- Erol, Burak Gani, “Memlûkler Döneminde Başkadıların Tayin ve Azillerindeki Usulsüzlükler”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XV/I (2020), s. 179-193.
- Erol, Burak Gani, “Memlûkler Döneminde Şâm Mahmili, Hacılar ve Menziller”, *History Studies*, XII/4 (2020), s. 1809-1835.
- Erol, Burak Gani, “Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili”, *Türkiyat Mecmuası*, XXIX/1 (2019), s. 45-80.
- Erol, Burak Gani, “Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılıklarının Kuruluşu ve İşleyişi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, LXXXVII (2018), s. 73-87.
- Erşahin, Seyfettin, “Ulema ve Osmanlı Yenileşmesi: II. Mahmud’un Bazı Islahatı Karşısında Ulemanın Tutumu Üzerine Tespitler”, *Diyânet İlmi Dergi*, XXXV/1 (1999), s. 259-260.
- Escovitz, Joseph H., “The Establishment of four Chief Judgeships in the Mamluk Empire”, *JAOS*, CII (1982), s. 529-531.
- Escovitz, Joseph H., *The Office of Qadi Al-Qudat in Cairo Under The Bahri*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1984.
- Eymen, Fuâd Seyyid, “Kahire”, *DİA*, XXIV (2001), s. 173-175.
- Eymen, Fuâd Seyyid, “Makrîzî”, *DİA*, XXVI (2003), s. 448-451.
- Fayda, Mustafa, “Zımmî”, *DİA*, XLIV (2013), s. 428-434.
- Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Foucault, Michel, *İktidarın Gözü* (çev. Işık Ergüden), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.

- Ganim, Hamid Zeyyân, *Safhatün min târihi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye fi zilli Devleti'l-Memâlik*, Kahire 1978.
- Gazzî, Necmeddin, *el-Kevâkibü's-sâire bi-menâkibi a'yâni'l-mieti'l-âşire* (nşr. Halil el-Mansûr), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Genç Özlem, “Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa’sına Etkileri”, *Tarih Okulu*, X (2011), s. 123-150.
- Gezen, Nihal, “Memlûklerde Saltanat Naiplerinin İktidar Üzerine Etkileri (1250-1314)”, *Asos Journal: The Journal of Academic Social Science*, XCVII (2019), s. 263-289.
- Gökbilgin, M. Tayyib, “Ulemâ”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, XIII (1986), s. 23.
- Gül, Muammer, “Mısır Memlûkları’nda Bir Sürgün Sistemi Olan Battallık ve Kudüs”, *Bellekten*, LXVI/246 (2002), s. 363-370.
- Günay, Hacı Mehmet, “İbnü’t-Türkmânî, Tâceddin”, *DİA*, XXI (2000), s. 235.
- Gündoğdu, İsmâil, “Osmanlı Tarihi Kaynaklarından Kazaskerlik Rûznâmçe Defterleri ve Önemi”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, VI/2 (2009), s. 697-722.
- Güzel, Fatih-Karababa Çakır, Hülya “Kuruluş döneminde bir Memluk Sultanı: Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)*, VII/2 (2019), s. 253-266.
- Haarmann, Ulrich “Rather the Injustice of the Turks Than the Righteousness of the Arabs- Changing ‘Ulamâ’ Attitudes Towards Mamluk Rule in the Late Fifteenth Century”, *Studia Islamica*, LIVIII (1988), s. 61-77.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Halkın, Leon, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Ankara: TTK Yayınları, 2014.

- Hammûde, Tâhir Süleyman, *Celâlüddîn es-Süyûtî: Asruhû ve hayâtühû ve âsâruhû ve cühûdühû fi'd-dersi'l-lugavî*, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1989.
- Hañçabay, Halil İbrahim, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Hasan Muhammed Ahmed el-İslâm, *el-'Alâkâtü beyne'l-Memâlik ve İlhânâti Moğol Fâris ve Eserühâ 'alâ Mısır ve Bilâdi's-Şâm* (Doktora Tezi), Sudan Üniversitesi, 2018.
- Hatîb el-Cevherî, Nureddin Ali b. Davud b. İbrahim es-Sayrafî, *İnbâü'l-hesr bi-ebnâi'l-'asr* (nşr. Hasan Habeşî), Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1970.
- Hatîb el-Cevherî, Nureddin Ali b. Davud b. İbrahim es-Sayrafî, *Nüzhetü'n-nüfûs ve'l-ebdân fi tevârîhi'z-zamân* (nşr. Hasan Habeşî), I-IV, Kahire: Dârü'l-Kütüb, 1970-1994.
- Hizmetli, Sabri, "İbn Hiccî", *DİA*, XX (1999), s. 66-67.
- Hofer, Nathan, "The Ideology of Decline and the Jews of Ayyubid and Mamluk Syria", *Muslim-Jewish Relations in the Middler Islamic Period* (ed. Stephan Conermann), Göttingen: Bonn University Press, 2017.
- Holt, P. M., "The Position and Power of the Mamluk Sultan", *BSOAS*, XXXVIII/2 (1975), s. 237-249.
- Holt, P. M., *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu* (çev. Özden Arıkan), İstanbul 2003.
- Homerin, Th. Emil, "Memlûklar Dönemi Mısır'ında Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları-Taraflar ve Kurumsal Çevre Üzerine Bir İnceleme" (çev. Salih Çift), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI (2002), s. 243-264.

Homerin, Th. Emil, *From Arab Poet to Muslim Saint: İbn al-Fârid, His Verse, and His Shrine*, Columbia: University of South Carolina Press, 1994.

Humar, Kadir Can, *Timurlu Devletinde Elçilik Müessesesi ve Haber Alma Teşkilatı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020.

Humphreys, R. Stephen, “The Emergence of the Mamluk Army”, *Studia Islamica*, XLV (1977), s. 67-99.

Humphreys, Stephen, *İslam Tarih Metodolojisi -Bir Sosyal Tarih Uygulaması-*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004.

İbn Abdüzzâhir, Ebü'l-Fazl Muhyiddin Abdullah, *er-Ravzü'z-zâhir fî sîreti'l-Meliki'z-Zâhir* (nşr. Abdülaziz el-Huveytır), Riyad 1976.

İbn Abdüzzâhir, Ebü'l-Fazl Muhyiddin Abdullah, *Teşrîfü'l-eyyâm ve'l-'usûr fî sîreti'l-Meliki'l-Mansûr* (nşr. Murad Kâmil-Muhammed Ali en-Neccâr), Kahire 1961.

İbn Cemâa, Bedreddin Muhammed b. İbrahim, *Tahrîrü'l-ahkâm fî tedbiri ehli'l-İslâm* (nşr. Fuâd Abdülmun'im Ahmed), Doha: Riâsetü'l-Muhâkemetü's-Şer'iyye, 1985.

İbn Dokmak, Sârimüddin İbrahim b. Muhammed b. Aydemir, *el-Cevherü's-semîn fî siyeri'l-hulefâi ve'l-mülûk ve's-selâtîn* (nşr. Saîd A. Âşûr-Ahmed es-Seyyid Derrâc), Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1982.

İbn Fazlullah el-Ömerî, Şehabeddin Ahmed b. Yahya, *et-Ta'rîf bi'l-mustalahi's-şerîf* (nşr. Muhammed H. Şemseddin), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.

İbn Fazlullah el-Ömerî, Şehabeddin Ahmed b. Yahya, *Mesâlikü'lebsâr fî Memâliki'l-emsâr* (nşr. Kâmil Serlam el-Cübûrî), I-XXVII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye,

2010; *a.e.*, *Memâlikü Mısır ve 'ş-Şâm ve 'l-Hicâz ve 'l-Yemen* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Kahire 1985.

İbn Habîb, Bedreddin Hasan b. Ömer, *Tezkiretü'n-nebîh fî eyyâmi'l-Mansûr ve benîh* (nşr. Muhammed M. Emin-Saîd A. Âşûr), I-III, Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütüb, 1976-1986.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1993.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâi'l-umr* (nşr. Hasan Habeşî), I-IV, Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1969-1998.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Nüzhetü'l-elbâb fî'l-elkâb* (nşr. Abdülaziz b. Muhammed b. Salih es-Sedîdî), I-II, Riyad 1989.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısır* (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1998.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Zeylü Düreri'l-kâmine* (nşr. Adnan Derviş), Kahire: Ma'hedü'l-Mahtutâti'l-'Arabiyye, 1992

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Bilim ile Sanat Arasında Hatıralar, et-Ta'rif* (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede ve 'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve 'l-'Acem ve 'l-Berber ve men 'âsarahüm min zevi's-sultâni'l-ekber*, (nşr. Halil Şehhâde), I-VIII, Beyrut 2001.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime* (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân* (nşr. İhsan Abbâs), I-VIII, Beyrut: Dârü Sâdır, 1978.
- İbn Hiccî, Ebü'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed, *Târîhu İbn Hiccî* (nşr. Ebü Yahya A. el-Kenderî), I-II, Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2003.
- İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed, *Bedâi'u'z-zühûr fî vekâi'i'd-dühûr* (nşr. Muhammed Mustafa), I-V, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1982-1984.
- İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye* (nşr. Hâfiz Abdülalîm Han), I-IV, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987.
- İbn Kâdî Şühbe, Takıyyüddin Ebü Bekir b. Ahmed b. Muhammed b. Kâdî, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe* (nşr. Adnan Derviş), I-IV, Dımaşk: Ma'hedü'l-Fıransî li'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye, 1994-1997.
- İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân, VIII. Defter (Transkripsiyon)* (haz. Ahmet Uğur), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), I-XXI, Cîze: Dârü Hicr, 1997-1999.
- İbn Mâce Ebü Abdullah Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen* (nşr. Muhammed Fuad Abdülbâki), Kahire: Dârü İhyâi Kütübî'l-'Arabiyye), ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, Beyrut: Dârü Sâdır, 1414.
- İbn Şahin ez-Zâhirî, Garsüddin Halil, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik ve beyâni't-turuk ve'l-mesâlik* (nşr. Paul Ravaisse), Paris: Matbaatü'l-Cumhûriyye, 1894.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi* (nşr. Muhammed M. Emin-Nebîl Muhammed Abdülaziz), I-XII, Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütüb, 1984-2006.

İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf, *en-Nücûmü 'z-zâhire fî mülûki Mısır ve 'l-Kâhire*, I-XII, Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1956, *a.e.*, XIII (nşr. Fehim M. Şeltût), Kahire 1970, *a.e.*, XIV (nşr. Cemal Muhammed Muhriz-Fehim M. Şeltût), Kahire 1971, *a.e.*, XV (nşr. İbrahim Ali Tahran), Kahire 1972, *a.e.*, XVI (nşr. Cemaleddin eş-Şeyyâl-Fehim M. Şeltût), Kahire 1972.

İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf, *Havâdisü 'd-dühûr fî meda'l eyyâm ve 'ş-şühûr* (nşr. Muhammed K. İzzeddin), I-II, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1990; a.mlf., *Hawâdith ad-Duhûr fî Madâ 'l-Ayyâm Wash-Shuhûr* (nşr. William Popper), I-IV, Berkeley: University of California Publications, 1931-1942.

İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf, *Mevridü 'l-letâfe fî men veliye 's-saltana ve 'l-hilâfe*, I-II (nşr. Nebîl Muhammed Abdülaziz Ahmed), Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

İbn Tolun, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Kudâtü Dimaşk es-Sagri 'l-Bessâm fî zikri men vülliyе kazâ 'e 'ş-Şâm* (nşr. Selahaddin el-Müneccid), Dimaşk: Matbaatü'l-Mecma'î'l-İlmiyyi'l-Arabi, 1956.

İbn Tolun, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Müfâkehetü 'l-hillân fî havâdisi 'z-zamân* (nşr. Halil el-Mansûr), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

İbnü'd-Devâdârî, Seyfeddin Ebü Bekir b. Abdullah b. Aybek, *Kenzü 'd-dürer ve câmi 'u 'l-ğurer*, I-IX (nşr. Bernd Ratke Edward Badeen-Ulrich Haarmann-Hans R. Roemer-Saîd A. Âşûr vd.), Kahire-Beyrut 1960-1994; *a.e.*, VIII (nşr. Ulrich Haarmann), Kahire 1971, *a.e.*, IX (nşr. Hans R. Roemer), Kahire 1960.

İbnü'l-İrâkî, Ebü Zür'a Veliyyüddin Ahmed b. Abdürrahim, *ez-Zeyl 'ale 'l-İber fî haber men ğaber* (nşr. Sâlih Mehdî Abbâs), I-III, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1989.

İbnü'l-Furât, Nâsırüddin Muhammed b. Abdürrahim b. Ali, *Târîhu 'd-düvel ve 'l-mülûk-Târîhu İbni 'l-Furât*, VI (nşr. Kostantin Züreyk), Beyrut: American University in

Cairo, 1961, *a.e.*, VII (nşr. Kostantin Züreyk), Beyrut 1942, *a.e.*, VIII (nşr. Kostantin Züreyk-Necla İzzeddin), Beyrut 1939, *a.e.*, IX/1 (nşr. Kostantin Züreyk), Beyrut 1936, *a.e.*, IX/2 (nşr. Kostantin Züreyk-Necla İzzeddin), Beyrut 1938.

İbnü'l-Hımsî, Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *Havâdisü'z-zamân ve vefıyyâtü's-şüüh ve'l-akrân*, I-III (nşr. Abdülaziz Feyyaz Harfûş), Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2000.

İbnü'l-Hümâm, Kemaleddin, *el-Müsâyere fi'l-'akâidi'l-münciye fi'l-âhire*, Kahire: el-Matbaatü'l-Mahmûdiyyetü't-Ticâriyye, ts.

İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb* (nşr. Abdülkadir el-Arnaûd-Mahmud el-Arnaûd), I-X, Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1986-1993.

İbnü'l-Verdî, Zeynüddin, *Târîhu İbni'l-Verdî*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

İbnü's-Sukâî, Fazlullah b. Ebü'l-Fahr, *Tâlî Kitâbi Vefeyâti'l-a'yân* (nşr. ve Fran. çev. Jacqueline Sublet), Dımaşk 1974.

İmamoğlu, A. Taha, “İslâm Siyaset Literatüründe Kullanılan Hadislerin Kaynağı ve Sıhhati Meselesi”, *İslâm Siyaset Düşüncesi, Âdil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan* (ed. Lütfi Sunar, Özgür Kavak), İstanbul: İlem Kitaplığı, 2018, s. 239-263.

İnân, Abdullah, “el-Meliketü Şeceretü'd-Dür,” *el-Kâtibü'l-Mısri* (ed. Taha Hüseyin), Kahire 1946.

İpşirli, Mehmet “İlmiye”, *DİA*, XXII (2000), s. 141-145.

İpşirli, Mehmet, “Elçi”, *DİA*, XI (1995), s. 3-15.

İpşirli, Mehmet, “Kazasker”, *DİA*, XV (2002), s. 140-143.

İpşirli, Mehmet, “Medresetü'l-kudât”, *DİA*, XXVIII (2003), s. 343-344.

- İpşirli, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nde Kazaskerlik”, *Belleten*, LXI/232 (1997), s. 597-700.
- Jackson, S., “The Primacy of Domestic Politics: Ibn Bint al-A’azz and the Establishment of the Four Chief Judgeships in Mamluk Egypt”, *JAOS*, CXV (1995), s. 52-65.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.
- Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Meâsirü’l-inâfe fî me’âlimi’l-hilâfe* (nşr. Abdüssettar A. Ferrâc), I-III, Beyrut, Âlemü’l-Kütüb, ts.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu’l-a’sâ fî sinâ’ati’l-inşâ*, I-XIV, Kahire: Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1912-1922.
- Kallek, Cengiz, “İbn Cemâa, İzzeddin”, *DİA*, XIX (1999), s. 393-394.
- Kallek, Cengiz, “İbnü’r-Rif’a”, *DİA*, XXI (2000), s. 184-186.
- Kallek, Cengiz, “Mâverdî”, *DİA*, XXVIII (2003), s. 180-186.
- Kanat, Cüneyt, “Bahrî Memlûkler Zamanında Hüküm Süren Çerkez Asıllı Bir Sultan: Baybars El-Çaşnıgîr 1309-1310”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIII/1 (1998), s. 97-119.
- Kanat, Cüneyt, “Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI (2001), s. 31-45.
- Kanat, Cüneyt, “Çaldıran Savaşı Esnasındaki Osmanlı-Safevî Mücadelesinde MemlûkDevleti’nin Tutumu”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 4 (2000), s. 65-74.
- Kanat, Cüneyt, “Memlûk Devleti’nde Ordu Teşkilatı”, *Hunlar’dan Günümüze Türk Askerî Kültürü* (ed. A. Sefa Özkaya), İstanbul 2019, s. 222-237.

- Kanat, Cüneyt, “Memlûklerin Baybars Zamanındaki (1360-1377) Suriye Çukurova Siyaseti ve Bu siyasetin Çukurovanın Türkleşmesindeki Rolü”, *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildiriler*, Adana 1999, s. 423-434.
- Kanat, Cüneyt, “Memlûk Devleti’nde Eğlence Kültürü”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII (2007), s. 53-62.
- Kanat, Cüneyt, *Memlûk-Timurlu Münasebetleri (1382-1447)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1996.
- Kanat, Cüneyt, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*, İstanbul: Küre Yayınları, 2010.
- Kandemir, M. Yaşar, “Bulkînî, Abdurrahman b. Ömer”, *DİA*, VI (1992), s. 409-410.
- Kandemir, M. Yaşar, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, XIX (1999), s. 514-531.
- Kandemir, M. Yaşar, “Nevevî”, *DİA*, XXXIII (2007), s. 45-49.
- Kandemir, Yaşar, “Bulkînî, Abdurrahman b. Ömer”, *DİA*, VI (1992), s. 409-410.
- Kapani, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1978.
- Kara, Adnan, “Memlûklerde Mezâlîm Mahkemeleri, Hukuk ve Adliye Teşkilâtı”, *Turkish Academic Research Review*, II/2 (2017), s. 25-38.
- Kara, Mustafa, “İbn Atâullah el-İskenderî”, *DİA*, XIX (1999), s. 337-338.
- Karadağ, Bekir, “Memlûklü Döneminde Yöneticiler ve Fakihler: Abdulaziz el-Merâğî’nin ‘el-Fıkh ve’l-Fukahâ fi Mısr alâ ahdi’l-Memâlîk” Adlı Makalesinin’ Tercüme ve Tahlili,” *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, III/2 (2019), s. 131-146.

- Karaimamoğlu, Tolgahan-Gümüş Tarık Tolga, “Veba ile Başlayan Değişim: Kara Ölüm’den Sonra Büyük Britanya’da Değişen Gündelik Yaşam”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XLIV (2020), s. 509-526.
- Karamânî, Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Yusuf b. Ahmed ed-Dımaşkı, *Ahbârü’l-düvel ve âsârü’l-üvel fi’t-târîh*, I-III (nşr. Ahmed Hatît-Fehmi Sa’d), Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1992
- Kasım Abduh Kasım, *Dirâsât fi târihi Mısri’l-ictimâi*, Kahire: Dârü’l-Maârif, 1983.
- Kavak, Özgür, “Memlükler Dönemi Siyaset Düşüncesine Giriş: Ahkâm-ı Sultâniye Geleneğinin İhyası ve Meşruiyet Problemini Aşma Çabaları”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, X/1 (2020), s. 181-228.
- Kaya Selim-Kıyılı, Rahime, “Antakya’da Ortaçağ’da Meydana Gelen Doğal Âfet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VI/12 (2009), s. 403-418.
- Kaya, Mahmut, “Mikyâsü’n-Nîl”, *DİA*, XXX (2005), s. 52-53.
- Keleş, Bahattin, “Memlükler Döneminde Sosyal Yapı”, *Türkler*, V (2002), s. 394-388.
- Keleş, M. Recep, “Memlüklü Dönemi Suriye’de Âlimlerin Rollerini: İbn Hallikan Örneği”, *İslâmî Araştırmalar*, XXXI/3 (2020), s. 524-527.
- Kılıç, Muharrem, “Tarsûsî, Necmeddin”, *DİA*, XL (2011), s. 114-115.
- Kılıç, Muharrem, “Türk Hukuk Tarihinde Devlet Teorisinin Mezhep Doktrini Çerçevesinde Değerlendirilmesi”-Tarsûsî’nin Tuhfetü’t-Türk Adlı Eseri Çerçevesinde Bir Analiz”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, V/9 (2009/1), s. 115-129.
- Kırbıyık, Kasım, “İbn Müflih, Burhâneddin”, *DİA*, XX (1999), s. 216-217.
- Kızıltoprak, Süleyman, “Memlük Sistemi”, *Türkler*, V (2002), s. 320-334.

- Kızıltoprak, Süleyman, “*Memlûk*”, *DİA*, XXIX (2004), s. 87-90.
- Koca, Ferhat, “İbn Abdülber es-Sübki”, *DİA*, XIX (1999), s. 273.
- Koçkuzu, Ali Osman, “Aynî, Bedreddin”, *DİA*, VI (1991), s. 271-272.
- Kopraman, Kâzım Yaşar, “al-Malik al-Mu’ayyad Şayh al-Mahmudî Devrinde (1412–1421) Mısır’ın Malî ve İktisadî Durumuna Umumî Bir Bakış”, *Makaleler* (haz. E. Semih Yalçın-Altan Çetin), Ankara: Berikan Yayınları, 2005, s. 19-48.
- Kopraman, Kâzım Yaşar, “Burciyye”, *DİA*, VI (1992), s. 419-420.
- Kopraman, Kâzım Yaşar, “Karaman-oğulları (1250-1487),” *Makaleler* (haz. Semih Yalçın-Altan Çetin), Ankara: Berikan Yayınları, 2005, s. 49-61.
- Kopraman, Kâzım Yaşar, “Memlûklerde İnsanî Değerler ve Hukuka Saygı”, *Makaleler* (haz. E. Semih Yalçın-Altan Çetin), Ankara: Berikan Yayınları, 2005, s. 311-330.
- Kopraman, Kâzım Yaşar, “Şecerü’-d-Dür”, *Makaleler* (haz. E. Semih Yalçın-Altan Çetin), Ankara: Berikan Yayınları, 2005, s. 393-396.
- Kopraman, Kâzım Yaşar, “XVI. Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Memlûk Çatışması ve Safevîler”, *Makaleler* (haz. E. Semih Yalçın-Altan Çetin), Ankara: Berikan Yayınları, 2005, s. 365-383.
- Kortantamer, Samira, “Memlûk Toplumunda Kadın”, *Türkler*, V (2002), s. 772-787.
- Kortantamer, Samira, “Memlûklarda Devlet Yönetimi ve Bürokrasi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, II/1 (1984), s. 27-45.
- Kortantamer, Samira, *Bahrî Memlûklar’da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1993.
- Köse, Saffet, “İbnü’s-Sâiğ ez-Zümürüdü”, *DİA*, XXI (2000), s. 196-197.
- Kucur, Sadi S., “Nâib-i Saltanat”, *DİA*, XXXII (2006), s. 313-314.

- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed, *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, I-V (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Kahire: Hicri li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1993.
- Kütübî, Muhammed b. Şakir, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeylû 'aleyhâ* (nşr. İhsan Abbâs), I-V, Beyrut: Dârü Sâdır, 1973-1974.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Lahmuddin, Lahmuddin, *Sunni 'Ulama and the Reform of Religious Offices in Medieval Egypt, 637-676 A. H./A. D. 1240-1277* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Arkansas, Arkansas, 2014.
- Lambton, Ann, *State and Government in Medieval Islam*, London: Routledge, 2004.
- Lapidus, Ira M. "Ayyubid Religious Policy and the Development of the Schools of Law in Cairo", *Colloque international sur l'histoire du Caire*, Kahire 1974, s. 279-286.
- Lapidus, Ira M., *İslâm Toplumları Tarihi* (çev. Yasin Aktay), I-II, İstanbul: İletişim Yayınları 2016.
- Lapidus, Ira M., *Müdüni İslâmiyye fî 'ahdi'l-Memâlik* (Arap. çev. Ali Mâzi), Beyrut: el-Ehliyye, 1987.
- Leeuwen, Richard Van, *Bir Osmanlı Şehri Şam: Vakıflar ve Şehir* (çev. H. Ebru Aksoy), İstanbul: Küre Yayınları, 2012.
- Levanoni, Amalia, "Takfir in Egypt and Syria during the Mamlük Period", *Accusations of Unbelief in Islam* (ed. Camilla Adang), Brill 2016, s. 155-188.
- Levanoni, Amalia, "The Mamluk Conception of the Sultanate", *International Journal of Middle East Studies*, XXVI/3 (1994), s. 373-387.
- Levanoni, Amalia, *A turning point in Mamluk history: the third reign of al-Nâşir Muḥammad Ibn Qalāwūn (1310-1341)*, Leiden: Brill 1995.

- Lewis, Bernard, *Ortadoğu* (çev. Selen Y. Kölay), Ankara: Arkadaş Yayınları, 2006.
- Linda, S. Northrup, “The Bahrî Mamlûk Sultanate, 1250-1390” (ed. Carl F. Petry), *The Cambridge History of Egypt, Islamic Egypt 640–1517, I* (1998), s. 242–289.
- Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî ahbâri Gırnata*, I-IV (nşr. Muhammed Abdullah İnan), Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1973-1977.
- Makdisi, George, “Ash‘arî and the Ash‘arites in Islamic Religious History”, *İslâm’ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim* (trc. Hasan Tuncay Başoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2019, s. 43-96.
- Makdisi, George, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı* (çev. Ali hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu), İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Makrîzî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali, *Dürerü’l-‘ukûdi’l-ferîde fî terâcimi a’yâni’l-müfide* (nşr. Mahmud Halîlî), I-IV, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Makrîzî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali, *ez-Zehbü’l-mesbûk fî zikri men Hacce mine’l-Hulefâi ve’l-Mülûk* (nşr. Cemaleddin eş-Şeyyâl), Bûr Saîd: Mektebetü't-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2000.
- Makrîzî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali, *İmtâu’l-esmâ‘ bimâ li’n-Nebiyy mine’l-ahvâl ve’l- emvâl ve’l-hafede ve’l-metâ‘* (nşr. Muhammed Abdülhamid en-Nümeysî), I-XV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, 1999.
- Makrîzî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali, *Kitâbü’l-Mevâiz ve’l-i‘tibâr bi-zikri’l-hitat ve’l-âsâr*, I-II, Beyrut, ts.
- Makrîzî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali, *Kitâbü’l-Mukaffe’l-kebîr* (nşr. Muhammed el-Ya‘lâvî), I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1991.

Makrîzî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali, *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk* (nşr. M. Mustafa Ziyâde-Saîd A. Âşûr), I-IV, Kahire: Lecnetü'-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1956-1973.

Mauder, Christian, "A Sultan Becomes Caliph: Legal Knowledge and Late Mamlûk Political Thought", *In the Sultan's Salon: Learning, Religion, and Rulership at the Mamluk Court of Qānişawh al-Ghawrî (r. 1501–1516)*, Leiden 2021, s. 862–923.

Mauder, Christian, "Education and Learning Among Members of the Mamluk Army: Results of a Quantitative Analysis of Mamluk Biographies", *History and Society during the Mamluk Period (1250–1517)* (ed. Bethany J. Walker/Abdelkader Al Ghouz), Bonn University Press 2021, s. 61-88.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Ahkâmü's-sultaniyye* (çev. Ali Şafak), İstanbul: Bedir Yayınları, 1976.

Mayer, L. A., *el-Melâbisü'l-Memlûkiyye* (çev. Salih eş-Şîti), Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1972.

Mortel, Richard T., "On Beşinci Yüzyılda Memlûk Sivil Bürokrasisinin Gerilemesi: Ebü'l-Hayr En-Nehhâs'ın Kariyeri" (çev. Fatih Yahya Ayaz), *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIV/2 (2005), s. 91-104.

Mufaddal b. Ebü'l-Fedâil, *en-Nehcü's-sedîd ve'd-dürri'l-ferîd fî mâ ba'de Târîhi İbni'l-'Amîd* (nşr. Samira Kortantamer), Freiburg 1973.

Muhammed b. Mahmud b. Ecâ et-Türkî, *İbn Ecâ Seyahatnâmesi-Bir Türk Seyyahın Kaleminden* (çev. Mehmet Şeker), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.

Nebbâhîn, Ali Sâlim, *Nizâmü't-terbiyeti'l-İslâmiyye fî 'asri devleti'l-Memâlik fî Mısr*, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1981.

- Nielsen, Jorgen S., "Sultan al-Zahir Baybars and the Appointment of four Chief Qadis, 663/1265", *Studia Islamica*, LX (1984), s. 167-176.
- Nuaymî, Abdülkadir b. Muhammed, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhab, *Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb*, I-XXXIII (nşr. Necib Mustafa Fevvâz-Hikmet Keşlî Fevvâz), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Okumuş, Ejder, *Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Din-Devlet İlişkisi*, Ankara: Lotus Yayınevi, 2005.
- Orhan, Fatih, "İslam Hukuku ve Türk Hukukunda Siyasi Suç Kavramı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XI/58 (2018), s. 866-878.
- Öngören, Reşat, "Tarikat", *DİA*, XL (2011), s. 95-105.
- Özaydın, Abdülkerim, "Aynicâlût Savaşı", *DİA*, IV (1991), s. 275-276.
- Özaydın, Abdülkerim, "İbn Hallikân", *DİA*, XX (1999), s. 17-19.
- Özbek, Süleyman-Mehmet Şeker, "Memlûk Emîri Sungur el-Aşkar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXXIII/242 (2019), s. 205-218.
- Özbek, Süleyman, "Memlûklerde Meşrûiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar "Sultanı Öldüren Sultan Olur", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXII/53 (2013), s. 155-172.
- Özbek, Süleyman, "Yakın Doğu Türk-İslam Tarihinin Akışını Değiştiren bir Meydan Savaşı: Ayn Calud", *Türkler*, V (2002), s. 127-133.
- Özel, Ahmet, "İbn Dakîku'l-îd", *DİA*, XIX (1999), s. 407-409.
- Özel, Ahmet, "İbnü'd-Deyrî", *DİA*, XXI (2000), s. 15-16.
- Özel, Ahmet, "İbnü'l-Mülakkın", *DİA*, XXI (2000), s. 150-152.

- Özel, Ahmet, “Serûcî”, *DİA*, XXXVI (2009), s. 572-573.
- Özel, Ahmet, *Haneî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- Özen, Şükrü, “İbnü’ş-Şihne, Ebü’l-Fazl”, *DİA*, XXI (2000), s. 220-222.
- Özen, Şükrü, “İbnü’ş-Şihne, Seriyüddin”, *DİA*, XXI (2000), s. 225-227.
- Özen, Şükrü, “Kâdilkudât”, *DİA*, XXIV (2001), s. 77-82.
- Özkan, Halit, “Süyûtî”, *DİA*, XXXVIII (2010), s. 188-198.
- Özkan, Halit, *Memlüklerin Son Asrında Hadis-Kahire 1392-1517*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Özkan, Mustafa, *Dört Halife ve Emevîler Döneminde Din-Devlet İlişkisi*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Özkan, Mustafa, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Pahlitzsch, Johannes. “Mediators Between East and West: Christians Under Mamluk Rule”, *Mamluk Studies Review*, IX/2 (2005), s. 31-47.
- Polat, Salahattin, “İbnü’t-Türkmânî, Alâeddin”, *DİA*, XXI (2000), s. 234-235
- Popper, W., *The Cairo Nilometer: Studies in Ibn Taghrî Birdî's Chronicles of Egypt: I, Semitic Philology*, Berkeley: University of California, 1951.
- Rabbat, Nasser O., “The Ideological Significance of the *Dâru’ladl* in the Medieval Islamic Orient”, *IJMES*, XXVII/1 (1995), s. 3-22.
- Rabbat, Nasser O., *The Citadel of Cairo*, Leiden-New York-Köln: Brill, 1995.
- Rapoport, Yossef, “Legal Diversity in the Age of Taqlid: The Four Chief Qadis under the Mamluks”, *ILS* X/2 (2003), s. 210-228.

- Rapoport, Yossef, “Royal Justice and Religious Law: Siyasa and Shari’ah under the Mamluks”, *Mamluk Studies Review*, XVI (2012), s. 71-102.
- Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)* (çev. İsmail Aka- Mehmet Ersan v.dğr.), Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- Reuven, Amitai-Preiss, “The Resolution of the Mongol-Mamluk War”, *Mongols, Turks, and Others, Eurasian Nomads and the Sedentary World*, Leiden-Boston 2005.
- Revel, Judith, *Foucault Sözlüğü*, İstanbul: Say Yayınları, 2012.
- Russel, Bertrand, *İktidar* (çev. Mete Ergin), İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1976.
- Safedî, Salâhaddin Halil b. Aybek, *A’yânü’l-asr ve a’vânü’n-nasr* (nşr. Ali Ebû Zeyd v.dğr.), I-VI, Beyrut-Dımaşk: Dârü’l-Fikr, 1998.
- Safedî, Salâhaddin Halil b. Aybek, *Kitâbü’l-Vâfi bi’l-Vefeyât* (nşr. Helmut Ritter, Sven Dederling v.dğr.), I-XXX, Wiesbaden-Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1962-2004.
- Safedî, Salâhaddin Halil b. Aybek, *Tuhfetü zevi’l-elbâb fî men hakeme bi-Dımaşk mine’l-hulefâ ve’l-mülûk ve’n-nüvvâb* (nşr. İhsan B. S. Hulûsî-Züheyr H. es-Samsâm), I-II, Dımaşk: Vizâretü’s-Sekâfe, 1991-1992.
- Sağır, Abdullah, *İbn Tağrıberdî’nin “el-Menhelü’s-Sâfi” Adlı Eserine Göre Kahire’de İlmî ve Sosyo-kültürel Hayat* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.
- Sağlam, Ahmet, “Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri”, *Bellekten*, LXXXII/293 (2018), s. 83-158.
- Sağlam, Ahmet, “Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur.”, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, II/4 (2015), s. 107-126.
- Salibi, Kamal S., “The Banū Jamā’a: A Dynasty of Shāfi’ite Jurists in the Mamluk Period,” *Studia Islamica*, IX (1958), s. 97-109.

- Saylık, Mutlu, *Sâmerrâ Dönemi Abbâsî Halifelerinin Din Politikaları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.
- Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, I-XII, Beyrut: Dârü'l-Cîl, ts.
- Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman, *et-Tibrü'l-mesbûk fî zeyli's-Sülûk*, Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, ts.
- Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman, *Vecîzü'l-keâm fî'z-zeyl 'alâ Düveli'l-İslâm* (nşr. Beşşâr A. Maruf v.dğr.), I-IV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- Selim, Mahmud Rızık, *'Asru selâtini'l-Memâlik ve netâicühü'l-ilmî ve'l-edebî*, Kahire: Mektebetü Âdâb, 1962.
- Selim, Mahmud Rızık, "el-Kıyas-Kansu el-Havrî", *Mecelletü'r-Risâle* (der. Ahmet Zeyyât), sayı 1967, yıl 1952, s. 50-55.
- Selim, Mahmud Rızık, "İkinci Abbasi Halifeliği" (çev. Ali Aktan), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX (1990), s. 357-368.
- Sendübî, Hasan, *Tarihü'l-ihfâl bi'l-Mevlâdi'n-Nebevî*, Kahire: Matbaatü'l-İstikâme, 1948.
- Sever, Mehmet, "14. Yüzyıl Şam Eş'arîliği: Tâcüddin Sübkî Örneği", *Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Eş'arîlik-, 04-06 Mayıs 2018* (ed. Mustafa Aykaç v.dğr.), Kastamonu 2018, s. 32-45.
- Sever, Mehmet, *Bahrî Memlûkler Dönemi Mezhep Hareketleri (1250-1382)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Samsun 2017.
- Sevim, Ali, "İbnü'l-Adîm", *DİA*, XX (1999), s. 478-479.
- Seyyid, Seyyid Muhammed, "Cevâlî", *DİA*, VII (1993), s. 436-437.

- Smith Jr., John Mason, “‘Ayn Jālūt: Mamlūk Success or Mongol Failure?’”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XLVI/2 (1984), s. 307-345.
- Steenbergen, Jo Van, “Appearances of Dawla and Political Order in Late Medieval Syro-Egypt. The State, Social Theory, and the Political History of the Cairo Sultanate (thirteenth-sixteenth centuries)”, *History and Society during the Mamluk Period (1250–1517)*, *Studies of the Annemarie Schimmel Research College*, II (2016), s. 51-85.
- Steenbergen, Jo Van, “The Mamluk Sultanate as a Military Patronage State: Household Politics and the Case of Qalâwûnîd Bayt (1279-1382)”, *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, LVI/2 (2013), s. 189-217.
- Sümer, Faruk, *Kara Koyunlular*, Ankara: TTK Yayınları, 1967.
- Süyûtî, Celaledin Abdurrahman b. Ebû Bekir, *Hüsni’l-muhâdara fî ahbâri Mısr ve’l-Kâhire* (nşr. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrahim), I-II, Kahire: Dârü İhyâi’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1967-1967.
- Süyûtî, Celaledin Abdurrahman b. Ebû Bekir, *Târîhu’l-hulefâ*, Vizâretü’l-Evkâf ve’ş-Şüûni’l-İslâmiyye, Katar 2013.
- Şafak, Ali, “Bağy”, *DİA*, IV (1991), s. 451-452.
- Şâfi b. Ali b. Abbâs, *Hüsni’l-Menâkıbi’s-sırriyeti’l-muntezea’ mine’s-Sireti’z-Zâhiriyye* (nşr. Abdülaziz el-Huveytır), Riyad 1989.
- Şâkir Mustafa, *et-Târîhu’l-‘Arabî ve’l-müerrihûn*, Beyrut: Dârü’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1993.
- Şâzelî, Abdülkadir, *Behcetü’l-‘âbidîn bi-tercemeti hâfizi’l-‘asr* (nşr. Abdülilâh Nebhân), Dımaşk 1998.

Şeker, Mehmet, *Memlûklerde Dîvânü'l-Mezâlim (1250-1517)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017.

Şemseddin Muhammed b. Mahmud İbn Ecâ, et-Türkî, *el-İrâk beyne'l-Memâlik ve'l-Osmâniyyîne'l-Etrâk ma'a Rihleti'l-Emîr Yeşbek ed-Devâdâr li-Muhammed b. Mahmûd el-Halebî el-Mülakkab bi'bni Ecâ* (nşr. Muhammed Ahmed Dehmân), Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1986.

Şücâî, Şemseddin, *Târîhu'l-Meliki'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun es-Sâlihî ve evlâdih* (nşr. ve Alm. çev. Barbara Schäfer), Wiesbaden 1985.

Tâceddin es-Sübki, Abdülvehhab, *Muîdü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam* Makam ve Meslek Ahlâkı (haz. Harun Yılmaz-M.Enes Midilli; ed. Halit Özkan), İstanbul:Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

Tâceddin es-Sübki, Abdülvehhab, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ* (nşr. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettah Muhammed el-Hulv), I-X, Kahire: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabîyye, 1964.

Taneri, Aydın, "Tavâşî", *DİA*, XV (1997), s. 1-3.

Tarsûsî, Ebû İshak Necmeddin, *Tuhfetü't-Türk* (haz. Muhammed Usame Omuş), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.

Tekindağ, Şehabeddin, "Berkuk", *DİA*, V (1992), s. 511-512.

Tekindağ, Şehabeddin, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1961.

Thorau, Peter, *The Lion of Egypt Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century* (İng. çev. P. M. Holt), London-New York: Addison-Wesley Longman Ltd., 1992.

Tomar, Cengiz, "Şecerüddür", *DİA*, XXXVIII (2010), s. 404-405.

- Tomar, Cengiz, “Tabaka”, *DİA*, XXXIX (2010), s. 288.
- Tomar, Cengiz, *Memluk Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1996.
- Troadec, Anne, “Baybars and the Cultural Memory of Bilad al-Sham: The Construction of Legitimacy”, *Mamluk Studies Review* XVIII (2014), s. 113-147.
- Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Ankara 2011.
- Uludağ, Süleyman, “İbn Haldûn”, *DİA*, XIX (1999), s. 538-543.
- Uludağ, Süleyman, “İbnü'l-Fârız”, *DİA*, XX (2000), s. 40-43.
- Uyar, Mustafa, “İlhanlı-Memlûk Mücadelesinde Bir Kırılma Noktası: Vâdî el-Hazindâr Savaşı”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 2007*, Ankara 2012, s. 3252-3260.
- Uzun, Kâzım, “VII. Haçlı Seferi ve Memlûk Devleti'nin Kuruluşu”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXV/2 (2020), s. 727-751.
- Uzun, Kâzım, *Memlûk Devleti Himayesinde ve İslâm Dünyasında Abbâsî Hilafeti: Saltanat-Hilafet İlişkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2020.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 2006.
- Uzunpostalıcı, Mustafa, “Bulkînî, Ömer b. Reslân”, *DİA*, VI (1992), s. 410-411.
- Uzunpostalıcı, Mustafa, “Bulkînî, Sâlih b. Ömer”, *DİA*, VI (1992), s. 411-412.

- Üçok, Bahriye, *İslâm Devletlerinde Türk Nâibeler ve Kadın Hükümdarlar*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011.
- Ward, Seth, *Construction and Repair of Churches and Synagogues in Islamic Law: A Treatise of Taqī al-Dīn ‘Alī b. ‘Abd al-Kāfī al-Subkī*, Yale University, 1984.
- Yâfiû, Afîfüddin Abdullah b. Es‘ad b. Ali b. Süleyman, *Mir‘âtü’l-cenân ve ‘ibretü’l-yakzân fî ma‘rifeti havâdisi’z-zamân*, Beyrut-Lübnan 1997.
- Yalçın Mehmet, Fatih, “Memlük Sultanı Berkuk Döneminde Mezâlim Davaları”, *Eskiyeni*, XLIII (2021), s. 289-314.
- Yalçın, Fatih, “Bahrî Memlükler Döneminde Saltanat Nâiblerinin Görevlerinin Sona Ermesi ve Bunun Sonuçları (1250 1382)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, VI/5 (2013), s. 791-810.
- Yalçın, Fatih, *Bahrî Memlüklerde Nâib-i Saltanatlık* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.
- Yalçın, M. Fatih, “Memlükler Döneminde Bir Ulemâ Ailesi: İhnâî Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IX/44 (2016), s. 579-588.
- Yalçın, Mehmet Fatih, “Bahrî Memlükler Döneminde Taht Değişikliğinde Saltanat Nâibinin Rolü”, *Turkish Studies*, IX/8 (2013), s. 389-405.
- Yalçın, Mehmet Fatih, *Bahrî Memlükler’de Dımaşk Kâdilkudâtları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Yaşar, Serkan, *Abbâsîlerin İlk Döneminde İktidar ile Ulemâ Arasındaki İlişkiler* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Delâilün’n-Nübüvve”, *DİA*, IX (1994), s. 117-118.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Halku’l-Kur’ân”, *DİA*, XV (1997), s. 371-375.

- Yavuz, Yusuf Şevki, “İstivâ”, *DİA*, XXIII (2001), s. 402-404.
- Yıldız, Hasan, “Osmanlı Medreselerini Islah Çabaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV/1 (2019), s. 407-445.
- Yılmaz, Harun, “Şeyhüşşüyûh”, *DİA*, Ek-2 (2019), s. 562-563.
- Yılmaz, Harun, *Zengî ve Eyyûbî Dimaşk’ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Yılmaz, Muhammet, *İbn Hacer’in Hocalar Bağlamında Kadın Hadisçiler*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2008.
- Yılmaz, Saim- Ayaz, Fatih Yahya, “Memlükler Döneminin Muhalif Tarihçisi Makrîzî ve *es-Sülûk* Adlı Eserinde Abbâsî Devleti’ne Dair Eleştiri ve Yorumları”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, LV/1 (2021), s. 189-212.
- Yiğit, İsmail, “Memlükler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış”, *Türkler*, V (2002), s. 748-756.
- Yiğit, İsmail, “Memlükler Zamanında Kadın (1250-1517)”, *Diyânet İlmi Dergi*, XL/2 (2004), s. 130-144.
- Yiğit, İsmail, *Memlükler 648-923/1250-1517*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.
- Yosef, Koby, “Dawlat al-Atrâk or Dawlat al-Mamâlîk? Ethnic Origin or Slave Origin as the Defining Characteristic of the Ruling ‘Elite in the Mamlûk Sultanate”, *Jerusalem Studies In Arabic and Islam*, XXXIX (2012), s. 387-410.
- Yosef, Koby, “The Term Mamluk and Slave Status during the Mamluk Sultanate”, *Al-Qantara*, XXXIV/1 (2013), s. 7-34.
- Yûnînî, Kutbüddin Ebü’l-Feth Musa b. Muhammed, *Zeylû Mir’âti ’z-zamân*, I-IV, Kahire: Dârü’l-Kütübi’l-İslâmî, 1992.

- Yusufî, Musa b. Muhammed b. Yahya, *Nüzhetü'n-nâzır fî sîreti'l-Meliki'n-Nâsır* (nşr. Ahmed Hutayt), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986.
- Yuvalı, Abdülkadir, “Gâzân Han”, *DİA*, XIII (1996), s. 429-431.
- Yücel, Yaşar-Ali Sevim, *Osmanlı Klâsik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih-Yavuz-Kanuni*, Ankara: TTK Yayınları, 1991
- Yüksel, Musa Şamil, “Arap Kaynaklarında Timur”, *Bilig*, XXXI (2004), s. 85-126.
- Yüksel, Musa Şamil, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, Ankara: TTK Yayınları, 2009.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-İber fî haber men ğaber*, I-IV (nşr. Ebû Hâcir Muhammed es-Saîd), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-Muhtâr min Târîhi'bni'l-Cezerî* (nşr. Hudayr Abbâs Muhammed Halife el-Minşedâvî), Beyrut 1998.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm: sene 661-670* (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmürî), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'Arabî, 1999.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Zeylü Târîhi'l-İslâm* (nşr. Mazin b. Salim Bâvezir), Riyad: Dârü'l-Muğnî, ts.
- Zengin, Murat, “Melikü'l-Eşref Âlâeddin Küçük Ali Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi (6 Ağustos 1341-10 Ocak 1342)”, *Turkish Studies*, XIII/8 (2018), s. 217-230.
- Zeydân, Corcî, *Şeceretü'd-dürr*, Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hayat, ts.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayreddin b. Mahmud, *el-A'lâm*, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

EKLER

EK 1 Memlükler Dönemi Sultanları

A. Bahrî/Türk Memlükler Dönemi (648-784/1250-1382)

el-Melikü'l-Muiz İzzeddin Aybek et-Türkmânî	(648-655/1250-1257)
el-Melikü'l-Mansûr Nureddin Ali b. Aybek	(655-657/1257-1259)
el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz	(657-658/1259-1260)
el-Melikü'z-Zâhir Rükneddin Baybars	(658-676/1260-1277)
el-Melikü's-Saîd Berke b. Baybars	(676-678/1277-1279)
el-Melikü'l-Âdil Bedreddin Sulamış b. Baybars	(678/1279)
el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun	(678-689/1279-1290)
el-Melikü'l-Eşref Halil b. Kalavun	(689-693/1290-1293)
el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (birinci saltanatı)	(693-694/1293-1294)
el-Melikü'l-Âdil Zeyneddin Ketboğa	(694-696/1294-1296)
el-Melikü'l-Mansûr Hüsameddin Lâçin	(696-698/1296-1299)
el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (ikinci saltanatı)	(698-709/1299-1309)
el-Melikü'l-Muzaffer Baybars el-Çaşnigîr	(709/1309-1310)
el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (üçüncü saltanatı)	(709-741/1310-1341)
el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Ebû Bekir	(741-742/1341)
el-Melikü'l-Eşref Alâeddin Küçük	(742/1341-1342)
el-Melikü'n-Nâsır Ahmed	(742-743/1342)
el-Melikü's-Sâlih İsmail	(743-746/1342-1345)
el-Melikü'l-Kâmil Seyfeddin Şaban I	(746-747/1345-1346)
el-Melikü'l-Muzaffer Zeyneddin Hacı I	(747-748/1346-1347)
el-Melikü'n-Nâsır Hasan (birinci saltanatı)	(748-752/1347-1351)
el-Melikü's-Sâlih Selâhaddin	(752-755/1351-1354)
el-Melikü'n-Nâsır Hasan (ikinci saltanatı)	(755-762/1354-1361)
el-Melikü'l-Mansûr Selâhaddin Muhammed	(762-764/1361-1363)
el-Melikü'l-Eşref Zeyneddin Şaban II	(764-778/1363-1376)
el-Melikü'l-Mansûr Alâeddin Ali	(778-783/1376-1381)
el-Melikü's-Sâlih Zeyneddin Hacı II (birinci saltanatı)	(783-784/1381-1382)
el-Melikü'l-Mansûr Zeyneddin Hacı II (ikinci saltanatı)	(791-792/1389-1390)

B. Burcî/Çerkez Memlûkler Dönemi (784-923/1382-1517)

el-Melikü'z-Zâhir Berkuk (birinci saltanatı)	(784-791/1382-1389)
el-Melikü'l-Mansûr Zeyneddin Hacı II (Türk Memlûkler) (ikinci saltanatı)	(791-792/1389-1390)
el-Melikü'z-Zâhir Berkuk (ikinci saltanatı)	(792-801/1390-1399)
el-Melikü'n-Nâsır Ferec (birinci saltanatı)	(801-808/1399-1405)
el-Melikü'l-Mansûr Abdülaziz	(808/1405)
el-Melikü'n-Nâsır Ferec (ikinci saltanatı)	(808-815/1405-1412)
el-Melikü'l-Âdil Müsta'în-Billâh (Halife)	(815/1412)
el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî	(815-824/1412-1421)
el-Melikü'l-Muzaffer Ahmed b. Şeyh el-Mahmûdî	(824/1421)
el-Melikü'z-Zâhir Tatar	(824/1421)
el-Melikü's-Sâlih Muhammed b. Tatar	(824-825/1421-1422)
el-Melikü'l-Eşref Barsbay	(825-841/1422-1438)
el-Melikü'l-Aziz Yusuf b. Barsbay	(841-842/1438)
el-Melikü'z-Zâhir Çakmak	(842-857/1438-1453)
el-Melikü'l-Mansûr Osman b. Çakmak	(857/1453)
el-Melikü'l-Eşref İnal (Aynal)	(857-865/1453-1461)
el-Melikü'l-Müeyyed Ahmed b. İnal	(865/1461)
el-Melikü'z-Zâhir Hoşkadem	(865-872/1461-1467)
el-Melikü'z-Zâhir Yelbay	(872/1467)
el-Melikü'z-Zâhir Temürboğa (Timurboğa)	(872/1467-1468)
el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay	(872-901/1468-1496)
el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kayıtbay	(901-902/1496-1497)
el-Melikü'l-Eşref Kansu Hamsemie	(902/1497)
el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kayıtbay (ikinci saltanatı)	(902-904/1497-1498)
el-Melikü'z-Zâhir Kansu el-Eşrefî	(904-905/1498-1500)
el-Melikü'l-Eşref Canbolat	(905-906/1500-1501)
el-Melikü'l-Âdil Tomanbay	(906/1501)
el-Melikü'l-Eşref Kansu el-Gavrî	(906-922/1501-1516)
el-Melikü'l-Eşref Tomanbay	(922-923/1516-1517)

EK 2 Memlûkler Dönemi Abbâsî Halifeleri

1. el-Müstansır-Billâh Ebû'l-Kâsım Ahmed (659-660/1261)
2. I. el-Hâkim-Biemrillâh Ebû'l-Abbâs Ahmed (660-701/1261-1302)
3. I. el-Müstekfî-Billâh Ebu'r-Rebia Süleyman (701-740/1302-1340)
4. el-Vâsık-Billâh Ebû İshak İbrâhim (740-741/1340-1341)
5. II. el-Hâkim-Biemrillâh Ebû'l-Abbâs Ahmed (741-753/1341-1352)
6. el-Mu'tazıd-Billâh Ebû'l-Feth Ebû Bekir (753-763/1352-1362)
7. I. el-Mütevekkil-Alellâh Ebû Abdullah
(Birinci hilâfeti: 763-779/1362-1377,
İkinci hilâfeti: 779-785/1377-1385,
Üçüncü hilâfeti: 791-808/1389-1406)
8. II. el-Vâsık-Billâh Ebû Hafs Ömer (785-788/1383-1386)
9. el-Musta'sım-Billâh Ebû Yahya Zekerıyya (788-791/1386-1389)
10. el-Mustaîn-Billâh Ebû'l-Fazl el-Abbâs
(Hilafeti: 808-816/1406-1414)
(Saltanatı: 815/1412)
11. II. el-Mu'tazıd-Billâh Ebû'l-Feth Dâvûd (816-845/1414-1441)
12. II. el-Müstekfî-Billâh Ebu'r-Rebia Süleyman (845-855/1441-1451)
13. el-Kâim-Biemrillâh Ebû'l-Bekâ Hamza (855-859/1451-1455)
14. el-Müstencid Billâh Ebû'l-Mehâsin Yûsuf (859-884/1455-1479)
15. II. el-Mütevekkil Alellâh Ebû'l-İzz Abdülazîz (884-903/1479-1497)
16. el-Müstemsik Billâh Ebû's-Sabr Yakub (903-914/1497-1508)
17. III. el-Mütevekkil Alellâh Muhammed (914-922/1508-1516)

ÖZET

Memlûkler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi (648-923/1250-1517)

Aygül DÜZENLİ

Doktora Tezi, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

İslâm Tarihi Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Nahide BOZKURT

İkinci Danışman: Prof. Dr. Fatih Yahya AYZ

Aralık 2021, 437 sayfa.

Memlûkler, Mısır, Suriye ve Hicaz gibi İslâm dünyasının merkezî bölgelerinde üç asra yakın hüküm sürmüş Müslüman bir Türk devletidir. Bu çalışmada farklı coğrafyalardan memlûk olarak getirilen iktidar mensuplarının, dönem ulemâsı ile ilişkilerini hangi zeminde yürüttüğü sorusuna cevap aranmış, konu bu ilişkilerin mahiyetini ortaya koymaya yönelik siyasî, sosyal, dinî, kültürel her alanı kapsayacak şekilde ele alınmıştır. Bu bağlamda bazı dönemsel farklılıklar bulunmakla birlikte, Memlûkler'de kuruluşundan yıkılışına kadar iktidar-ulemâ ilişkilerinin, ulemânın sağladığı ve halifenin de önemli rol oynadığı meşruiyet temini zemininde geliştiği tespit edilmiştir. Yönetime doğrudan katılan ve sultanla mutata görüşme ayrıcalığına sahip başkadılar, kadı askerler, dârüladl müftüleri, beytûlmâl vekilleri ve muhtesibler gibi üst düzey ulemâ ile sınırlandırdığımız çalışma, giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Memlûk Devleti siyasî tarihi ve teşkilatı ana hatlarıyla ele alınmış, buraya iktidar-ulemâ ilişkilerinin belirleyicileri ile alakalı dönemin yapısının anlaşılması noktasında faydalı olacağı düşünülen bir kısım da eklenmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde siyasî ve askerî alanlarda iktidar ulemâ ilişkileri ele alınmış, alt başlıklarla konu ayrıntılandırılmıştır. İkinci bölümde ise adlî/dinî, sosyal ve ilmî hayatta iktidar-ulemâ ilişkileri üzerinde durulmuş ve çalışma sonuç kısmı ile tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Memlûkler, iktidar, ulemâ, din, ilişkiler.

ABSTRACT

The Relationship between Authority and ‘Ulamā in Mamlūk Period (648-923/1250-1517)

Aygül DÜZENLİ

Ph. D. Thesis, Islamic History And Arts

Department of History of Islam

Supervisor: Prof. Dr. Nahide BOZKURT

The Second Supervisor: Prof. Dr. Fatih Yahya AYZAZ

Aralık 2021, 437 page.

Mamlūks are a Muslim-Turkish state which reigned for nearly three centuries in central regions of the Islamic world such as Egypt, Syria and Hıdjāz. In this work, “On what basis do members of the Mamlūk authority brought from different geographies conduct their relations with the ‘ulamā of the period?” the answer to the question has been sought. The topic has been examined in a way to cover all areas of life, political, social, religious, cultural, with the aim of revealing the nature of these relations. In this context, -although there are some periodic differences- it has been determined that from the establishment to the collapse of the Mamlūk state, the authority-‘ulamā relations carried out on the basis of the legitimacy provided by the ‘ulamā and the caliph also played an important role. The work was limited to the senior official ‘ulamā such as Kāḍī ’l-kuḍāts, Kāḍī ‘Askars, Muftīs in the Dār al-‘Adl, deputies of Bayt al-Māl and muḥtasib who were directly involved in the administration and had the privilege of meeting with the sultan as usual. The work consists of an introduction and two main parts. In the introduction section, the political history and organization of the Mamluk State have been discussed in general, and a section has been added here that is considered to be useful for understanding the structure of the period related to the determinants of the authority-‘ulamā relations. In the first part of the work, the authority-‘ulamā relations in the political and military fields were discussed, and the topic was detailed with subheadings. In the second part, the relations between the authority and ‘ulamā in judicial/religious, social and scientific life were focused on and the work was completed with the final part.

Keywords: Mamlūks, authority, ‘ulamā, religion, relations.